

ΛΕΣΤ
ΥΚΡΑΪΝΙΚΑ

ΠΛΑΝ 13

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

13

ЛИСТИ
(1902–1906)

AV

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

**Повне академічне
зібрання творів**

У ЧОТИРНАДЦЯТИ ТОМАХ

Том 13

**Листи
(1902–1906)**

ЛУЦЬК · 2021

УДК 821.161.2'05-6

У45

Редакційна колегія: Віра Агеева, Юрій Громик, Оксана Забужко,
Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов

Редактор тому: Юрій Громик

Упорядкування: Валентина Прокіп (Савчук)

Коментар: Валентина Прокіп (Савчук), Віра Агеева

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

У том 13 включено листи Лесі Українки за 1902–1906 роки, збережені в оригіналах, копіях чи першодруках.

Видання присвячене 150-річчю з дня народження Лесі Українки, підготовлене за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту книги.

Розраховане на широку читацьку аудиторію та призначене для безоплатного розповсюдження.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-728-8

(Т. 13)

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки,
2021

ЗМІСТ

1902

1.	До О. Ю. Кобилянської 1–2 січня 1902 р. Сан-Ремо	19	449
2.	До О. П. Косач (сестри) 2 січня 1902 р. Сан-Ремо	24	452
3.	До Л. М. Драгоманової-Шишманової 4 січня 1902 р. Сан-Ремо	24	453
4.	До А. Ю. Кримського 5 січня 1902 р. Сан-Ремо	27	454
5.	До М. В. Кривинюка 5 січня 1902 р. Сан-Ремо	29	455
6.	До О. П. Косач (сестри) 10 січня 1902 р. Сан-Ремо	30	456
7.	До О. П. Косач (сестри) Перед 14 січня 1902 р. Сан-Ремо	32	457
8.	До І. П. Косач 17 січня 1902 р. Сан-Ремо	35	458
9.	До К. Голоти 19 січня 1902 р. Сан-Ремо	37	459
10.	До М. І. Павлика 19 січня 1902 р. Сан-Ремо	37	459
11.	До М. В. Кривинюка 19 січня 1902 р. Сан-Ремо	38	459
12.	До М. В. Кривинюка 26 січня 1902 р. Сан-Ремо	39	460
13.	До О. П. Косач (сестри) 28 січня 1902 р. Сан-Ремо	41	460
14.	До М. І. Павлика 29 січня 1902 р. Сан-Ремо	46	461
15.	До О. П. Косач (матері) 3 лютого 1902 р. Сан-Ремо	47	462
16.	До М. В. Кривинюка 9 лютого 1902 р. Сан-Ремо	50	463

17.	До О. Ю. Кобилянської 10 лютого 1902 р. Сан-Ремо	51	464
18.	До М. В. Кривинюка 10 лютого 1902 р. Сан-Ремо	52	464
19.	До М. І. Павлика 15 лютого 1902 р. Сан-Ремо	53	465
20.	До М. В. Кривинюка 15 лютого 1902 р. Сан-Ремо	54	465
21.	До М. В. Кривинюка 16 лютого 1902 р. Сан-Ремо	56	465
22.	До О. Ю. Кобилянської 26 лютого 1902 р. Сан-Ремо	56	466
23.	До Є. Ю. Урицької 26 лютого 1902 р. Сан-Ремо	61	467
24.	До М. В. Кривинюка 27 лютого 1902 р. Сан-Ремо	61	467
25.	До О. П. Косач (сестри) 5 березня 1902 р. Сан-Ремо	64	468
26.	До М. В. Кривинюка 14 березня 1902 р. Сан-Ремо	69	469
27.	До І. П. Косач 15 березня 1902 р. Сан-Ремо	72	471
28.	До О. П. Косач (сестри) 16 березня 1902 р. Сан-Ремо	75	471
29.	До В. Д. Александрової 16 березня 1902 р. Сан-Ремо	76	472
30.	До О. П. Косач (матері) та О. П. Косач (сестри) 19 березня 1902 р. Сан-Ремо	80	472
31.	До О. Ю. Кобилянської 19 березня 1902 р. Сан-Ремо	83	474
32.	До Л. М. Драгоманової-Шишманової 21 березня 1902 р. Сан-Ремо	83	474
33.	До М. В. Кривинюка 29 березня 1902 р. Сан-Ремо	85	475
34.	До В. Д. Александрової 2 квітня 1902 р. Сан-Ремо	86	475
35.	До О. Ю. Кобилянської 2 квітня 1902 р. Сан-Ремо	88	475

36.	До М. В. Кривинюка 9 квітня 1902 р. Сан-Ремо	89	475
37.	До О. П. Косач (сестри) 11 квітня 1902 р. Сан-Ремо	94	477
38.	До О. Ю. Кобилянської 14 квітня 1902 р. Сан-Ремо	94	477
39.	До С. О. Єфремова 15 квітня 1902 р. Сан-Ремо	96	478
40.	До М. І. Павлика 15 квітня 1902 р. Сан-Ремо	97	479
41.	До М. В. Кривинюка 22–23 квітня 1902 р. Сан-Ремо	98	479
42.	До О. П. Косач (сестри) 27 квітня 1902 р. Сан-Ремо	102	481
43.	До М. П. Косача 27 квітня 1902 р. Сан-Ремо	103	481
44.	До О. Ю. Кобилянської 2 травня 1902 р. Сан-Ремо	104	481
45.	До О. П. Косач (матері) 6–7 травня 1902 р. Сан-Ремо	104	482
46.	До П. А. Косача 12 травня 1902 р. Сан-Ремо	107	482
47.	До Л. М. Драгоманової-Шишманової 14 травня 1902 р. Сан-Ремо	109	483
48.	До Миколи, Оксани та Ізидори Косачів 20 травня 1902 р. Сампірдарена	112	483
49.	До О. П. Косач (сестри) 20 травня 1902 р. Сампірдарена	112	484
50.	До М. В. Кривинюка 20 травня 1902 р. Сампірдарена	113	484
51.	До М. В. Кривинюка 21 травня 1902 р. Женева	113	484
52.	До М. В. Кривинюка 25 травня 1902 р. Берн	114	485
53.	До М. В. Кривинюка 28 травня 1902 р. Цюрих	114	485
54.	До М. Ганкевича 5 червня 1902 р. Середземне море	118	486

55.	До М. В. Кривинюка 5 червня 1902 р. Середземне море	119	487
56.	До М. В. Кривинюка 6 червня 1902 р. Неаполь	121	487
57.	До родини Косачів 7–8 червня 1902 р. Палермо	122	487
58.	До О. П. Косач (сестри) 11 червня 1902 р. Катанія	124	488
59.	До М. В. Кривинюка 25 червня 1902 р. Київ	125	488
60.	До О. Ю. Кобилянської 3 липня 1902 р. Гадач, Зелений Гай	127	488
61.	До О. Ю. Кобилянської 16 жовтня 1902 р. Київ	129	490
62.	До О. П. Косач (матері) 23 жовтня 1902 р. Львів	131	490
63.	До О. П. Косач (сестри) 24 жовтня 1902 р. Львів	132	491
64.	До М. В. Кривинюка 26 жовтня 1902 р. Відень	133	491
65.	До М. В. Кривинюка 31 жовтня 1902 р. Мілан	134	491
66.	До родини Косачів 2 листопада 1902 р. Сан-Ремо	134	492
67.	До О. П. Косач (сестри) 4 листопада 1902 р. Сан-Ремо	136	492
68.	До Анджело де Губернатіса Перед 14 листопада 1902 р. Сан-Ремо	138	493
69.	До О. Ю. Кобилянської 14 листопада 1902 р. Сан-Ремо	140	493
70.	До М. В. Кривинюка 14 листопада 1902 р. Сан-Ремо	142	494
71.	До М. М. Комарової-Сидоренко 16 листопада 1902 р. Сан-Ремо	144	495
72.	До В. М. Гнатюка 17 листопада 1902 р. Сан-Ремо	144	495
73.	До М. В. Кривинюка 26 листопада 1902 р. Сан-Ремо	145	496

74.	До Ф. В. Волховського 29 листопада 1902 р. Сан-Ремо	151	498
75.	До О. П. Косач (сестри) 3 грудня 1902 р. Сан-Ремо	153	500
76.	До Ф. В. Волховського 4 грудня 1902 р. Сан-Ремо	153	500
77.	До О. П. Косач (сестри) 17 грудня 1902 р. Сан-Ремо	155	500
78.	До М. В. Кривинюка 18 грудня 1902 р. Сан-Ремо	156	501
79.	До І. Я. Франка 23 грудня 1902 р. Сан-Ремо	156	501
80.	До М. С. Грушевського 23 грудня 1902 р. Сан-Ремо	157	501
81.	До О. П. Косач (сестри) 29 грудня 1902 р. Сан-Ремо	157	502
82.	До О. Ю. Кобилянської 30 грудня 1902 р. Сан-Ремо	163	503

1903

83.	До М. В. Кривинюка 3–4 січня 1903 р. Сан-Ремо	166	504
84.	До І. Я. Франка 6 січня 1903 р. Сан-Ремо	166	504
85.	До батьків 7 січня 1903 р. Сан-Ремо	167	505
86.	До Ф. В. Волховського 8 січня 1903 р. Сан-Ремо	168	506
87.	До О. П. Косач (сестри) 9 січня 1903 р. Сан-Ремо	171	506
88.	До О. Є. Судовщикової-Косач 11 січня 1903 р. Сан-Ремо	172	506
89.	До Л. М. Драгоманової-Шишманової 12 січня 1903 р. Сан-Ремо	172	507
90.	До І. Я. Франка 13–14 січня 1903 р. Сан-Ремо	176	507
91.	До М. І. Павлика 22 січня 1903 р. Сан-Ремо	186	509

92. До С. О. Єфремова 22 січня 1903 р. Сан-Ремо	189	510
93. До О. П. Косач (сестри) 23 січня 1903 р. Сан-Ремо	190	511
94. До О. Ю. Кобилянської 24 січня 1903 р. Сан-Ремо	191	511
95. До С. О. Єфремова з додатком листа до редакції «Киевской старины». Перед 27 січня 1903 р. Сан-Ремо .	192	512
96. До О. П. Косач (матері) 27 січня 1903 р. Сан-Ремо	192	512
97. До М. В. Кривинюка 27 січня 1903 р. Сан-Ремо	200	518
98. До Ф. В. Волховського 29 січня 1903 р. Сан-Ремо	202	519
99. До О. П. Косач (матері) 29 січня 1903 р. Сан-Ремо	202	519
100. До О. П. Косач (сестри) 29 січня 1903 р. Сан-Ремо	204	519
101. До Ф. В. Волховського 2 лютого 1903 р. Сан-Ремо	204	520
102. До О. П. Косач (матері) 7 лютого 1903 р. Сан-Ремо	205	520
103. До О. П. Косач (сестри) 10 лютого 1903 р. Сан-Ремо	209	521
104. До М. В. Кривинюка 16 лютого 1903 р. Сан-Ремо	211	522
105. До М. В. Кривинюка 3 березня 1903 р. Сан-Ремо	215	523
106. До М. І. Павлика 6 березня 1903 р. Сан-Ремо	218	524
107. До Г. М. Комарової 6 березня 1903 р. Сан-Ремо	220	525
108. До М. М. Комарової-Сидоренко 6 березня 1903 р. Сан-Ремо	221	525
109. До О. Ю. Кобилянської 12 березня 1903 р. Сан-Ремо	221	526
110. До Ф. В. Волховського 17 березня 1903 р. Сан-Ремо	227	527

111. До М. І. Павлика 17 березня 1903 р. Сан-Ремо	234	529
112. До М. В. Кривинюка 17 березня 1903 р. Сан-Ремо	236	531
113. До О. П. Косач (сестри) 18 березня 1903 р. Сан-Ремо	236	531
114. До М. І. Павлика 27 березня 1903 р. Сан-Ремо	243	533
115. До О. Ю. Кобилянської 27 березня 1903 р. Сан-Ремо	246	533
116. До О. П. Косач (матері) 29 березня 1903 р. Сан-Ремо	248	534
117. До М. В. Кривинюка 8 квітня 1903 р. Сан-Ремо	251	535
118. До К. Панькевич 9 квітня 1903 р. Сан-Ремо	256	535
119. До О. Ю. Кобилянської 9 квітня 1903 р. Сан-Ремо	256	536
120. До М. І. Павлика 10 квітня 1903 р. Сан-Ремо	257	536
121. До М. П. Косача та О. Є. Косач (Судовщикової) 16 квітня 1903 р. Сан-Ремо	261	536
122. До М. І. Павлика 17 квітня 1903 р. Сан-Ремо	261	537
123. До Ф. В. Волховського 23 квітня 1903 р. Сан-Ремо	263	537
124. До М. І. Павлика 24 квітня 1903 р. Сан-Ремо	267	538
125. До Ф. В. Волховського 9 травня 1903 р. Сан-Ремо	268	539
126. До П. А. Косача 10 травня 1903 р. Сан-Ремо	269	540
127. До М. В. Кривинюка 13 травня 1903 р. Сан-Ремо	272	541
128. До О. Ю. Кобилянської 18 травня 1903 р. Цюрих	275	541
129. До М. В. Кривинюка 25 травня 1903 р. Відень	276	542

130. До М. В. Кривинюка		
28 травня 1903 р. Відень	277	542
131. До О. П. Косач (сестри)		
31 травня 1903 р. Прага	277	542
132. До М. І. Павлика		
9 червня 1903 р. Чернівці	277	543
133. До М. В. Кривинюка		
11 червня 1903 р. Чернівці	278	543
134. До І. І. Труша		
16 червня 1903 р. Чернівці	280	544
135. До О. С. Маковоя		
16 червня 1903 р. Чернівці	288	548
136. До Ф. В. Волховського		
19 червня 1903 р. Чернівці	288	548
137. До К. Панькевич		
19 червня 1903 р. Чернівці	295	549
138. До М. І. Павлика		
19 червня 1903 р. Чернівці	295	549
139. До М. В. Кривинюка		
19 червня 1903 р. Чернівці	296	550
140. До М. В. Кривинюка		
19 червня 1903 р. Чернівці	299	551
141. До М. І. Павлика		
1 липня 1903 р. Зелений Гай	299	551
142. До М. В. Кривинюка		
1 липня 1903 р. Зелений Гай	301	552
143. До І. Я. Франка		
2 липня 1903 р. Зелений Гай	304	553
144. До О. Ю. Кобилянської		
2 липня 1903 р. Зелений Гай	306	553
145. До Ф. В. Волховського		
5 липня 1903 р. Зелений Гай	308	555
146. До М. В. Кривинюка		
14 липня 1903 р. Зелений Гай	310	555
147. До Б. Д. Грінченка		
19 липня 1903 р. Зелений Гай	310	555
148. До І. Я. Франка		
27 липня 1903 р. Зелений Гай	311	556

149. До І. Я. Франка		
14 серпня 1903 р. Зелений Гай	311	556
150. До О. Ю. Кобилянської		
15, 23 серпня 1903 р. Зелений Гай	315	557
151. До І. Я. Франка		
22 серпня 1903 р. Зелений Гай	318	558
152. До О. І. Горбачевської		
24 серпня 1903 р. Зелений Гай	318	559
153. До М. В. Кривинюка		
16 вересня 1903 р. Зелений Гай	318	559
154. До О. П. Косач (сестри)		
26–27 вересня 1903 р. Тбілісі	319	560
155. До О. П. Косач (матері)		
19 листопада 1903 р. Тбілісі	321	560
156. До М. В. Кривинюка		
25–26 листопада 1903 р. Тбілісі	323	561
157. До М. В. Кривинюка		
26 листопада 1903 р. Тбілісі	326	562
158. До Б. Д. Грінченка		
8 грудня 1903 р. Тбілісі	326	562
159. До А. Ю. Кримського		
15 грудня 1903 р. Тбілісі	327	563

1904

160. До О. Є. Судовщикової-Косач		
7 січня 1904 р. Тбілісі	331	564
161. До родини Косачів		
7 січня 1904 р. Тбілісі	331	564
162. До О. П. Косач (матері)		
18 січня 1904 р. Тбілісі	331	565
163. До М. М. Коцюбинського		
23 січня 1904 р. Тбілісі	334	566
164. До О. П. Косач (сестри)		
25 січня 1904 р. Тбілісі	335	566
165. До О. Є. Судовщикової-Косач		
3 лютого 1904 р. Тбілісі	338	567
166. До О. П. Косач (сестри)		
4 березня 1904 р. Тбілісі	338	567

167. До М. В. Кривинюка 20 квітня 1904 р. Тбілісі	338	568
168. До О. П. Косач (сестри) 22 квітня 1904 р. Тбілісі	339	568
169. До М. В. Кривинюка 11 червня 1904 р. Київ	342	569
170. До С. О. Єфремова 23 червня 1904 р. Зелений Гай	342	569
171. До О. Ю. Кобилянської 5 липня 1904 р. Зелений Гай	343	569
172. До О. Ю. Кобилянської 27 серпня 1904 р. Зелений Гай	346	571
173. До С. О. Єфремова 27 серпня 1904 р. Зелений Гай	348	572
174. До О. Ю. Кобилянської 14 вересня 1904 р. Зелений Гай	348	572
175. До О. П. Косач (сестри) 19 вересня 1904 р. Зелений Гай	349	573
176. До О. П. Косач (сестри) 7 жовтня 1904 р. Київ	352	573
177. До О. П. Косач (сестри) 20 жовтня 1904 р. Київ	352	573
178. До О. П. Косач (сестри) 23 жовтня 1904 р. Київ	356	574
179. До родини Косачів 26 жовтня 1904 р. Одеса	357	575
180. До О. П. Косач (сестри) 6 листопада 1904 р. Тбілісі	357	575
181. До М. В. Кривинюка 22 листопада 1904 р. Тбілісі	358	575
182. До О. П. Косач (сестри) 22 листопада 1904 р. Тбілісі	360	577
183. До О. Ю. Кобилянської 22 листопада 1904 р. Тбілісі	362	577
184. До І. Я. Франка 28 листопада 1904 р. Тбілісі	364	578
185. До О. П. Косач (матері) 8 грудня 1904 р. Тбілісі	366	579

1905

186. До М. В. Кривинюка 16 січня 1905 р. Тбілісі	370 581
187. До О. П. Косач (матері) 19 лютого 1905 р. Тбілісі	374 582
188. До батьків 18 березня 1905 р. Тбілісі	377 584
189. До О. П. Косач (сестри) 20 березня 1905 р. Тбілісі	377 584
190. До батьків 4 квітня 1905 р. Тбілісі	382 585
191. До С. О. Єфремова 4 квітня 1905 р. Тбілісі	384 586
192. До О. П. Косач (сестри) 25 квітня 1905 р. Тбілісі	386 587
193. До М. В. Кривинюка Кінець квітня 1905 р. Тбілісі	386 588
194. До батьків 6 червня 1905 р. Тбілісі	386 588
195. До О. П. Косач (сестри) 6 червня 1905 р. Тбілісі	386 588
196. До родини Косачів 21 червня 1905 р. Київ	387 588
197. До Б. Д. Грінченка 27 серпня 1905 р. Зелений Гай	387 589
198. До О. П. Косач (сестри) 13 жовтня 1905 р. Київ	388 589
199. До О. П. Косач (матері) 24 жовтня 1905 р. Санкт-Петербург	388 589
200. До О. П. Косач (матері) 2 листопада 1905 р. Санкт-Петербург	391 591
201. До О. П. Косач (сестри) 7 листопада 1905 р. Санкт-Петербург	392 591
202. До А. Ю. Кримського 16 листопада 1905 р. Київ	393 592
203. До О. Ю. Кобилянської 18 листопада 1905 р. Київ	410 595

204. До О. П. Косач (сестри) 18 листопада 1905 р. Київ	411	596
205. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка 6 грудня 1905 р. Київ	411	596
206. До С. О. Єфремова 14 грудня 1905 р. Київ	417	599
207. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка 21 грудня 1905 р. Київ	419	600

1906

208. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка 1–2 січня 1906 р. Київ	422	601
209. До А. Ю. Кримського 9 лютого 1906 р. Київ	423	603
210. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка 17 лютого 1906 р. Київ	427	604
211. До О. Ю. Кобилянської 11, 16 березня 1906 р. Київ	429	605
212. До О. П. Косач (матері) 8 квітня 1906 р. Київ	432	606
213. До О. Ю. Кобилянської 10 травня 1906 р. Київ	434	608
214. До А. Ю. Кримського 18 травня 1906 р. Київ	436	608
215. До О. Ю. Кобилянської 12, 16 червня 1906 р. Зелений Гай	438	609
216. До Б. Д. Грінченка 4 серпня 1906 р. Зелений Гай	440	609
217. До О. П. Косач (матері) 2 жовтня 1906 р. Київ	441	610
218. До О. Ю. Кобилянської 8 жовтня 1906 р. Київ	444	612
219. До А. Ю. Кримського Кінець 1906 р. Київ	447	612
Коментарі та примітки	449	

Номери сторінок, на яких починаються коментарі до відповідних листів, подано курсивом у стовпці праворуч.

Листи

(1902–1906)

1902

1. До О. Ю. Ковилянської¹

1–2 січня 1902 р. Сан-Ремо²

Italia, San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti¹

1.1.1902

До когось дуже любого, дуже дорогого, що ніколи не сердить-ся на когось і завжди когось розуміє.

Хтось до когось давно хоче писати,³ та ніяк не може прийня-тись, то якийсь спішний лист на заваді стане, то хтось розкис-не сам, та й так нема ладу. Послав картку, а вдруге вже картку не зважився послати, боявся, коли б хтось і не нагнівався: «Що се мені все картки?» А сьогодні і надто не хтів картки поси-лати, бо то ніби офіціальна ґратуляція з Новим роком, а хтось та ще хтось не мають собі нічого ґратулювати, хоч в календа-рі стоїть червоно надруковано 1 січня. Und was weiter?¹¹ Хтось і першого, і другого, і завжди-завжди готовий привітати когось чорненького ніжними словами і ще ніжнішими пасами,⁴ от через те не може посилати «ґратуляцій», бо знає, що хтось не-веселий тепер і не того хоче. Хтось йому хутко тутешнє море пошле, але вмисне потім, не на Новий рік. Тільки хтось буде добренький віддати татарській дитинці⁵ карточку—їй тепер, може, й ґратуляції до ладу, то нехай. Я мала її адресу, та десь згубила, а числа не пригадаю.

Хтось тепер сидить над самісіньким морем, під ясним-ясним сонцем і пише до когось, поклавши відому комусь таб-лицю з бібули собі на коліно, пише не менше відомим «ар-шином»—без нього і в Італії хтось не міг би жити—комусь гаряче (але то славно!), хтось тільки од вітру, що лине з Франції

¹ Італія, Сан-Ремо, вілла «Наталія», бульвар Кавалотті (італ.).

¹¹ А що ж далі? (нім.).

(Францію видко звідси), причаївся під стіною кам'яною, але сонце під тою стіною ще ліпше гріє, одбиваючись.

2. I

Комусь не дали вчора дописати, прийшли кликати до гостей (тут єсть одна пані з Київа, знайома),⁶ а потім обідати, а потім комусь трохи голова боліла, хтось залінувався, ліг і читав італьянські журнали, а потім увечері прийшов лікарь,⁷ дещо радив мені, а більше балакав, досить того, що по тих розмовах хтось уже був втомлений і час було йти спати (тут хтось знову спить по-черновецьки і пізніш 10½ не сидить). Сьогодні хтось уже не сидить над морем, бо день похмурий, сонця нема, хоч і дощ не йде, море так розсердилось, так хвилями кидає, що на тому місці, де хтось звичайне сидить, уже не можна всидіти, — водою заливає. Хтось пише у себе в хаті, але з вікна бачить море широко й далеко і чує, як воно лютує, хтось тут його бачить цілий день, а чує часто навіть крізь сон, бо воно тут близько, тільки горód перейти — та вже й море. Перед моїм вікном нема ні чужих камениць, ні вулиці, ні людей, а тільки горód (перерізаний желізницею) і море. Комусь взагалі тут так добре, як лише може бути добре на чужині, та ще й на Kurort'i.¹ Хтось, правда, дістався в виключні обставини, бо жиє в родині, та ще й між крєвними (хоч досі їх не бачив ніколи, але був поза очі знайомий). Молода господиня⁸ моя навіть подібна до когось білого на вроду, така сама біла, і тонка, і слабовита, така сама нещасна, як хтось, а навіть ще гірше, бо хтось тільки сам слабував цілий вік і тільки в остатні роки дізнав, що то є слабість і смерть дорогих людей,⁹ а ся бідна жінка ціле своє життя глядить когось хворого: батько їй помер на сухоти, як вона ще дитиною була, мати їй 6 літ була паралізована і німа, прослабувавши цілий вік на істерію, і з того вмерла, тепер уже скілька літ, як чоловік їй хорий безнадійно¹⁰ (Rückgrat-Seuche,^{II} чи що), не може ходити, возять його в кріслі... Мимо того ся жінка

^I Курорті (нім.).

^{II} Сухоти хребта (нім.).

вміє бути не раз веселою, як тьотя Саша,¹¹ і підтримує в домі зовсім не шпитальний настрій. Правда, відколи вони оселились в Італії, чоловікові значно поліпшало і навіть з'явилась якась надія, що, може, се й не така фатальна хвороба. Отже, се дуже підняло духа в родині, і настрої запанував ліпший. Сам господар має вдачу зроду (так кажуть ті, що його знали давно) досить егоїстичну і непривітну, хтось навіть трохи боїться його зачіпати, але, зрештою, ми один одному не заважаємо і тримаємось в гречних відносинах, ми навіть бачимось мало, бо мешкаємо в різних поверхах (хтось нагорі, а господар в долині).

Може, се когось чорненького мало інтересує, але хтось написав, аби дати поняття, в яких він обставинах мешкає.

Хтось як приїхав сюди (6.XII), то перший тиждень було славно, бо тепло (хоч не так, як тепер), і так се було дивно після російських та й австрійських снігів, дощу, вітру та всякої біди. Потім і тут почався дощ, але не було холодно дуже, отак було, як тоді в Чернівцях, коли дощі йшли, проте хтось мусів подумати про грубку і казав її поставити в себе в хаті (тут грубки на двох ніжках і на двох коліщатках, їх можна ставити і викидати з хати je nach Laune).¹ Ледве хтось поставив грубку, як уже знов стало славно, тільки хтось за грубку не жалує, бо все-таки часом і дощ перепадав, і похмуро було, то приходилось трошки «сушити повітря» в хаті. Тут, властиве, завжді так, що поки сонце світить, то дуже тепло, а по заході сонця робиться досить раптова зміна і хорі вже мусять сидіти в хаті, бо ввечері тут легко застудитись. Рано, до 9-ї год[ини], теж холодно (стопнів 6–8 тепла, а часом і 5), зате від 9-ї рано до 5-ї по полудні буває таке літо, що 23 ст[упнів] тепла доходить, отже, 8 годин денно можна сидіти на свіжому повітрі, се ж не мало! Тепер уже хтось добре знає всі можливі капризи тутешнього клімату і вміє так до них пристосуватись, що й повітря заживає, і не застужується, а спочатку було не вмів і через те раз таки розклеївся. Їздив частенько з своїми господарями (вони

¹ Залежно від настрою (нім.).

мають коня і їздять щодень) в гори та й пізенько додому вертав, вже по заході сонця, та й напала на когось маленька пропасниця, та й почало когось млоїти, та й почав хтось голову клонити, і знов йому руки палило, і знов він спати не міг... не чічо було геть! Але когось вигоїли хутко (тут в хаті лікарь дуже часто буває і до когось заходить), і він вже давно здоровий. Се тільки перед трьома днями почав було кашляти «залізним» кашлем, але й то минуло, і тепер хтось зовсім добре почувается, ну, там часом трошки голова заболить, та то вже пусте.

Хтось уже зважив покласти сю зиму на те, щоб склеїтися, то вже дуже статкує і слухається лікарів. Тільки одно зле, що, певне, хтось нічого не заробить за цю зиму, бо лікарі заборонили йому всяку серйозну роботу, наказали, щоб хтось не смів нічим томитися, а хтось мусить признатися, що таки його статі досить томили. Хтось чорненький пам'ятає, як хтось білий писав розправу про М. Крамера?¹² Таки немало «аршином» намахався, нігде правди діти, а то ще була найлегша робота, бо цілком не вимагала перечитування всякої всячини. Отже, хтось тепер тільки буде читати собі та нотатки робити (ну, часом там якого вірша складе, вже не без того!), а як склеїться, тоді напише якусь більшу роботу про італьянську літературу і тоді, може, й більше грошей заслужить. То, певне, буде аж літом. Тут студіювати італьянську літературу саме добре, бо книжки і журнали хтось тут завжді може мати навіть задарма. Хтось тут познайомився з одною італьянською літераткою,¹³ і вона обіцяла комусь випозичати свої книжки, отже, хтось тут вже не буде відчувати літературного голоду.

Нехай хтось не боїться, що, може, хтось та ще хтось вже восени до моря не збереться через те, що комусь заборонили працювати. Чей же хтось поправиться і ще вспіє щось зробити.

Хтось тільки тепер уже так слухає лікарів, бо таки сам почувває, що неміцний дуже і аби від якої дурниці може розклеїтись, але як уже склеїться на добре, то зовсім иншої пісні заспіває...

А що там чийсь «Відгуки»,¹⁴ чи відгукнулись?

Що ж там мій хтось дорогенький за новельку пише? чому хоч не скаже комусь, на яку тему? Чи плягіату боїться? Чи там

друкується чиясь велика повість?¹⁵ Хтось її у «Вістнику» не бачить — що з нею сталося?

А правда, хтось комусь говорив, що хтось чорненький таки буде писати і багато¹⁶ і, може, ще ліпше, ніж досі? Хтось уже те знає... Цвіт папороті не може зовсім загинути від якоїсь ведмежої лапи, так тільки на який час прив'яне, а потім знов розцвіте, як прийде та чарівна хвилина, коли дух свою силу виявляє серед темної ночі, коли цвіт-поломись здійсмається раптом від землі вгору, до неба, в невідомі простори. Так завжди буває.

Хтось отримав чийсь лист у Києві, та не вспів відповісти, бо тоді збірався їхати. Хтось хотів ще з Венеції цілого листа написати, але не був в силі, бо там тільки день пробув і поїхав далі, хоч і втомлений трохи. Хтось комусь хотів свою подоріж описати, але не може, то було б дуже довго і все-таки не дало б поняття. Хтось комусь так згодом все розкаже, як побачиться, а дещо, може, одіб'ється згодом в чийсь творак. Хтось хотів би ще бачити Рим і Флоренцію, може, на повороті їдучи, побачить, але все ж думає, що вони не кращі від Венеції, бо та, здається, найкраща в світі, ота цариця моря й краси. Хтось надумав ще один маленький драматичний етюд, до пари «Міріам»,¹⁷ але не знає, коли напише, тепер ще не має сили. Колись напише.

Ну, треба ж колись і сього листа скінчити. Нехай хтось ху-тенько напише, тоді і хтось писатиме, тепер уже писатиме. Хтось когось хотів би поцілувати, і погладити, і багато чогось сказати, і багато подивитися, і багато подумати...

Хтось

Хтось просить поклонитись всій родині і поздоровити. Як здоров'я Св[ятої] Анни?¹⁸

2. До О. П. Косач (сестри)¹⁹

2 січня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo. 2.I.1902

Лілея моя!

Де тебе питати, де тебе шукати, в якому ти краю? — обізвись! Я хотіла недавно розігнатися з довгим листом в Петерб[ург], та т[ьотя] Єля²⁰ каже, що ти вже не там.

Мені тут було різно: і добре, і не дуже добре, і так собі, але тепер (власне, сьогодні) дуже добре, навіть не кашляю зовсім від ранку. Тут мене «в струні держать» і господарі, і тітка, і лікарь, так що не дають розкисати. А головна річ — сонце, що гріло сей тиждень, як літом.

Ну, обізвись, то й я довшим словом обізвусь, а тим часом «з Новим роком», бо він уже тут єсть.

Твоя Леся

3. До Л. М. Драгоманової-Шишманової²¹

4 січня 1902 р. Сан-Ремо

Italia, San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti

4.I

Бідненька моя товстенька Лідочко! (а може, досі вже й не товстенька, тільки бідненька?) Господи Боже, як ми давно одна одній не писали! просто не знаю, з чого починати... хіба з того, що просити вибачення, але я не знаю, хто, власне, винен з того, що я не писала, я, чи ти, чи «доля», нехай краще «доля», так буде приємніше. Я до тебе озивалась раз з Карпат, але ти, може, не отримала моєї картки, може, розсердилась, що то тільки картка, а не лист, а може, так не зібралась «за всякими околичностями», досить того, що мені твоя мама²² і Рада²³ не раз возвіщали: «Ліда збирається тобі писать», але так на тому й стало...

А я, Лідочко, так за сей рік свою кореспонденцію запустила, що, може, й до смерти своїх довгів не виплачу, — далєбі, щодня пишу листи і все краю їм не бачу. Се не значить, щоб взагалі для мене листи до родичів і приятелів були тяжкою

повинністю, ні, але, знаєш, бувають такі періоди, коли взагалі не пишеться або пишеться тільки до тих, що сами дуже часто пишуть і дуже інтенсивно визивають на відповідь. Важно «установити» кореспонденцію, тоді вже йде як з води, але хто її знає, чому вона часом не установається. Се правда, що до мене й писати навряд чи було цікаво сей рік, така я була...²⁴ а самій «починати» після довгого перериву мені було надто трудно. Певне, мама твоя дещо писала тобі про мене, то, може, ти знаєш, який був для мене сей недавно минулий рік, я не буду повторяти тобі всеї його історії, бо то мені даром не дається, а завжді розшарпує до крайности мене саму і, боюсь, моїх кореспондентів теж. До того ж не знаю, як ти до того всього відносишся... ну, та сподіваюсь, що нема причини тобі відноситись гірше до мене тепер, ніж було раніш. Правда ж?

Починаю з середини. Поки була енергія, то була і на роботу і на все, а як наступила *détention des forces*,¹ то я мусіла втікати в гори і там трохи прийшла до пам'яті, але всеї енергії не вернула. Морально стала міцніше (так чи инакше змогла взяти себе в руки і стала до людей подібна), а фізично не дуже-то. Спочатку мені здалось, ніби й дуже, бо кашель пройшов, випадки теж та мов би й енергія вернулась. А не вспіла приїхати в Київ, як за першою простудою знов закашляла і розкисла. От мене лікарі і вигнали в Сан-Ремо, знайшовши якесь там «предрасположение» до хвороби легких.

Тут лікар теж знайшов всі «предрасположения» до чахотки, але самої чахотки не знайшов (впрочем, хоче ще раз вислухати і зробити аналіз мокроти для «пущей важности»). Я не придаю, властиве, значіння тим «предрасположениям», бо в кого їх нема? у мене вони, певне, й зроду були, та не зверталось уваги за більшим лихом, а тепер от нічого гірше нема, то хоч се. Тільки ж наші всі именно тепер найбільше за мене бояться, то я і мушу лічитись від «предбудущих» бід, — нехай буде спокійна головка! До остатнього тижня мені і тут було не дуже добре, маленькі ліхорадки були і кашель, навіть

¹ Безсилля (франц.).

немаленький, але остатній тиждень вже добре і кашель зі-йшов на *minimum*, остатніх два дні зовсім його не було, тільки сього вечора знов трошки єсть, але зовсім пустий, так що я і про морфій, недавно прописаний, забула (навіть не купила). Сподіваюсь, що тепер вже мусить бути добре, бо налади-лось уже і моє здоров'я, і тутешня погода. Тут тепер так гаряче, що я собі сьогодні білу солом'яну шляпку мусіла купити, а то в чорній фетровій мало не вмерла. Тут тільки вечорі холодні, і я їх пересижую в хаті (часом навіть грубку палю), а вдень тепло, зовсім літо, всі одягаються по-літньому. Зрештою, ти зна-еш Рів'єру і взагалі Італію, ти ж по всіх усюдах бувала, то я тобі не буду описувати того всього.

Живу я тут у папиних земляків і трошки ніби родичів (род-ство ледве дослідиме, але у Мгліні, як і в Гадячі, всі якось трош-ки родичі межі собою). Я у них на пансіоні і дуже добре устрої-лась, головно без всякого клопоту і по-санаторськи. Тут же тепер гостює і моя тітка Елена Антоновна, так що не сама і не безпомічна, хоч би й розклеїлась часом. В Сан-Ремо тепер живе (тільки, слава Богу, не зо мною) і п. Нестроева. Живе вона в са-наторії «Rivièra»,^I але вже сьогодні, чую, хоче вибиратися звід-ти і шукає по всьому Сан-Ремо собі нової домівки, та не може ніяк знайти *rien de convenable*.^{II} Капризна вона пані і не дай Боже тому, хто з нею увійде в ближчі відносини. Вона все жа-лує, що «Людмілочки»²⁵ нема тут при ній, — мало вона ще тую Людмілочку в Києві морила шуканням квартир і т. п., то ще б тут не доставало. Ти, може, скажеш, що я до неї несправедли-ва, але я остаюсь при особій думці. Приїхала п. Нестр[оева] сюди з компаньйонкою і з котом (!), скучає і жалує, чом не по-їхала на Кавказ, однак здоров'я її тут ліпше.

Більш тут знайомих земляків не маю, а незнайомих маса бродить по вулицях, та що мені з них. Зрештою, я не скучаю, бо сучать не в моїй натурі, так тільки часом досада візьме: чого се я весь вік по курортах волочусь?.. Та на сю тему не вар-то багато говорити.

^I «Рив'єра» (франц.).

^{II} Нічого підходящого (франц.).

Їхала я сюди на Львів, бачила, натурально, Павлика;²⁶ він уже має гроші на подоріж до Софії і жде, коли ти дозволиш приїхати.²⁷ Твоя мама просила, щоб ти помістила папери кочне в таких скринях, щоб замикались, — чи ти так і зробила? Тепер з тими паперами чиста біда: галичане підлазять з усіх боків до дядини, щоб оддала все в Товариство ім. Шевч[енка], а ми (я і товариші) не радимо їй сього, бо з галичанами не можна мати певности, що якої несподіванки не утнуть; вона скло- няється на нашу раду, а ті лютують, — ну, та дарма!

Пиши мені, Лідочко, тепер ти, я давно вже від тебе нічого не читала (ну, таки й сама я винна, та що вже! в Євангелії ска- зано, що 77 раз треба прощати, а мої провини ще до сього чис- ла не дійшли). Мушу признатись наперед, що навряд чи буду писати дуже часто (ну, звісно, все ж частіше, ніж досі), хіба що дозволиш картки писати, бо мені, сказати по правді, вся- ку роботу заборонили і писання теж, а я, коли б бути акурат- ною в кореспонденції, то мусіла б щонайменше по 30 листів на місяць писати (я й так уже 25 написала, відколи тут), а я се не завжді в силі робити, тим більше, що мої листи не вмють бути короткими.

Ну, годі, ще до другого разу. Цілую тебе з обома мечками.¹ Обізвись, «не пам'ятаючи зла». Бувай здорова.

Твоя Леся

А! З Новим роком!!

4. До А. Ю. Кримського²⁸

5 січня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti

5.I.1902

Вельмишановний і дорогий товаришу!

Я чую, що Ви довідуєтесь від моїх родичів про мою адресу. Се ж, видно, Ви хочете подати мені слово привіту, неважаючи на

¹ Ведмежями (болг.).

те, що я була до краю негречна супроти Вас і навіть не обізвалась ні словом подяки на Ваші товариські дарунки,²⁹ хоч вони глибоко порушили мені серце. Вірте мені, товаришу, коли я, приїхавши восени з Буковини, знайшла в своїй київській хаті Ваші книжки, то здалось мені, що се Ви сами зустріли мене на порозі моєї хати і щиро стиснули мені руку. І хоч воно, може, на погляд здається инакше, але Ви повірите мені (я в тому певна), що не байдужість чи неуважність до Вас тому винна, що я не озивалась до Вас. Я навіть писала до Вас ще раз зимою з Мінська, потім раз уже літом з Буковини, та, певне, мені невірну адресу дали, чи мої листи дорогою пристали, досить того, що я на них відповіді не мала. Тим часом Ваші книжки показують, що Ви таки не забували за мене. Спасибі Вам!

Обізвітьсь ж тепер, товаришу, на сі мої слова, коли вони дійдуть до Вас. Я знаю, що тепер з мене кореспондент нецікавий: сижучи, хоч і в Італії, та «в печі замазана», бо примушена дбати виключно про своє вічно розхитане здоров'я, примушена навіть на який час покинути всяку роботу, ледве-ледве що виторговую собі дозвіл писати листи. Не то щоб я була небезпечно і справді до краю хвора, але недавно минулий рік приніс мені стільки лиха, стільки забрав мені і моральної, і фізичної енергії, що треба її якось хоч силою відновити, бо сама вона не вертається. Лікарі запевняють, що то, власне, і треба тоді коруватись, коли сухот ще нема, а тільки загрожують, отже, я тепер, на думку лікарів, саме до таких «загрозених» належу. Прикрий се стан, — щось подібне до католицького Purgatorium,¹ — я б воліла вже або рай, або пекло, тільки аби щось виразного!

Їдучи сюди, була я два дні у Львові, був саме гарячий час агітації в справі укр[аїнського] університету.³⁰ Настрій був незвичайний для людей нашого племені, бо дуже завзятий та бадьорий, — хоч би частіше був він такий!.. Саму справу з усіма деталями Ви запевне знаєте незгірше від мене, то не маю що її розповідати.

¹ Чистилища (лат.).

Ще раз в дорозі я забула і себе, і мету своєї подорожі, то було того одного дня, що я пройшла в Венеції. Не знаю, чи побачу її ще коли, але що не забуду ніколи, в тім певна.

Тепер життя моє монотонне, як в санаторії, оживляється тільки листами з України та з інших сторін, де живуть прихильні до мене люде. Оживіть і Ви моє пробування на чужині Вашим щирим і завжди цінним для мене словом, — воно ж мені не тільки на чужині жадане.

Тим часом бувайте здорові. Стискаю Вашу руку, мій товаришу.

Л. Косач

5. До М. В. Кривинюка

5 січня 1902 р. Сан-Ремо

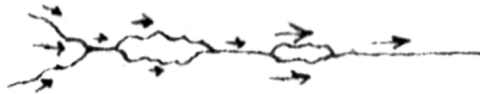
San Remo. 5.I.1902

Дорогий брате!

За картку спасибі, хоч рада б знати щось докладніше, може, зберетесь з настроєм і часом, то напишіть. Мені жадна з сестер не пише ні слова — от люде! Я Том[ашівському]³¹ давно відписала, певне, вдруге вже не прийдеться. Не знаю, чого йому треба від мене... То таки й Тр[уш]³² «артистично»... поступив. Ну, дарма.

Пишу Вам теж мало, бо листи мене просто опанували, дедалі сили з ними не стане.

Я думаю, що дороги далеко не завжди розходяться, а йдуть таким способом

Я просила б посилати мені теж «Волю»³³ і «Мол[оду] Україну»,³⁴ а я, отримавши перші числа, зараз вишлю передплату (заразом на обидві на Ваше ім'я, коли позволите, бо звідси загалом посилати дуже дрібні суми).

Поздоровляю з Новим роком Вас та спільних знайомих. Я вже почала поправлятися нарешті. Кашель минає.

Будьте здорові.

Л. К.

6. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

10 січня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo. 10.I.1902

Лілея моя лілейная!

Хотіла я тобі написати другого дня після написання «універсалу»³⁵ до всіх вас, але залінувалась і не написала. Позавчора возилась, споружуючи собі відповідне до літньої погоди убрання, а вчора нахмарило (без дощу) і я своє убрання сховала в кошик, сьогодні знов тепло, тільки трохи вітряно (отож вітер і розігнав хмари), і я, притаївшись під стіною, щоб не досягав вітер, сижу все-таки на своєму балконі під відкритим небом і пишу тобі листа, від часу до часу оглядаючись, чи вже зникли остатні хмарки з горизонту. Ся практична метеорологія хутко стане зовсім моєю манією, та я й сама, як той барометр, то падаю, то здіймаюсь духом відповідно станові погоди. Що ж, коли се тут головний інтерес!

Вчора був у мене лікар, вислухав мене ще раз, сказав, що бачить велику зміну до кращого, що хрип чутно тільки при значно глибокому диханні, а інакше тільки «некоторая жесткость чувствуется, но без хрипа» (ти вже, певне, знаєш, «против чого» се, а я й не тямлю), похвалив мене за збільшення ваги і за нормальну t° , наказав знов якнайменше ходити (позволив їздити, і то не багато) і знов повторив заборону всякої серйозної роботи. Зробив він уже й аналіз мокроти (добре, що зробив, бо тепер би вже не можна було — кашлю нема), каже, що баціл туберкулів нема, а єсть якісь там «отложения», що показують на слабкий стан легких, але не на справжню хворобу. Зрештою, я просила його послати (або дати т[ьоті] Єлі для того) самий «протокол» аналіза папі, то вже там сами побачите і зважите, що воно і до чого. Лікарь ще й мені повторив, що, на його думку, мені не варт переїздити в Каїр, бо подоріж мене втомить, а ще, може, й простудить, та й в самому Каїрі буде трудно врядитись так, як тепер тут, щодо їди і т. и. Отже, я сидітиму тут. Чого ж мені треба, коли й тут я поправляюсь добре? Се вже більш місяця, як я тут сижу, привикла вже трохи,

обжилася. Життя чисто санаторське: нічого не роблю і все нема часу (от розв'яжи таку загадку!). Читаю по-італ'янськи багато, а говорю мало, бо нема з ким: в домі тільки один хлопець служить італ'янець (кухарка французка), та й з тим, хоч би й говорити багато, користи мало, бо він говорить місцевим лігурійським діалектом, а про той діалект в Італії така слава йде, ніби ним примушують в пеклі говорити — за гріхи бо то! Але від сьогодні буду вже говорити з Путіною³⁶ учителькою, тосканкою, ми з нею Conversations-stunden¹ врядили через день: один день вона зо мною годину по-італ'янськи говоритиме, а другий день я з нею годину по-французьки. Писати жадних вправ, учити жадних слів і т. и. я не буду, бо вважаю зайвим і втомним (так і їй сказала), а так тільки балачка буде, та й годі. Де трапляється, то я й тепер говорю по-італ'янськи, але то мало, бо я мало хожу і мало справ маю, знайомости ближчі теж якось не клеяться.

Живеться тут, як в раю Котляревського: «не холодно й не душно, не весело й не скушно»,³⁷ так собі, середне. Тьотя Єля збирається вже хутко виїздити, через те по цілих днях шиє всяку накуплену контрабанду (могла б уже й на дверях написати: «здесь шьются платья»). На її місце має приїхати одна панночка з тих, що жили торік у Садовських. Сей приїзд не заважає мені і надалі тут же зостатись, бо ми будемо, значить, все в однаковому комплекті, а тепер нам не тісно, кожний має окрему хату. Тут мені, окрім вигоди, що я, може б, і в пансіоні якому знайшла б (за більшу ціну, запевне), багато значить ще загальне відношення всіх до мене і певна ферула в справах гігієнічних (мені ж, як Свіфтовому математикові, часом не вадить «людина з паличкою»),³⁸ часом я на неї лиха, але, зваживши об'єктивно, не смію бути лихою...

Скінчу, то, може, ще сьогодні піде лист. Мені взагалі не слід би довгих листів писати, та все не вмю стримувати свою красномовність (ох, не тільки в листах!). Оце вже виплатила всі задавлені листовні довги, то аж полегшало, а тепер уже

¹ Години розмов (нім.).

писатиму тільки постійним кореспондентам, себто тим, що сами часто пишуть і хутко відповідають. Від тебе залежить прилучитись до сеї категорії. Врешті, я не беру тобі за зле, що ти мені рідко писала, де вже тобі там у Петербурзі листи писати! Там хоч би головочка здорова була. Добре робила, коли замість листів пішла часом погуляти. Ну, а тепер, може, напишеш мені обіцяного листа, поки в Києві? Я така рада завжді, коли отримую «графійку» від моєї Лілеї лілейної! так же вона славно дряпає завжді і такого багато різного наскребе. Mio Giglio d'oro!^I А знаєш, тут є вілла «Giglio d'oro», — я завжді згадую тебе, коли її бачу (се буває досить часто, бо вона близько).

Нехай Рада вибачить, що я не спом'янула її в «універсалі», се якось ненавмисне вийшло. Я хутко їй напишу зате окремо. Я маю написати тепер теж Дорі й Оксані, тільки з інтервалами, а не за одним махом, то й втоми буде менше і цікавоти більше.

Тим часом всім ще раз (і вже остатній раз сього року) мій новорічний привіт — се ж таки вже по всіх світах буде 1902 рік, коли мій лист прийде до Києва. Привітай там од мене всіх знайомих, — коли я не пишу «поклонів» кожному зокреме, то не з браку пам'яті, а через те, що маю багато добрих знайомих і сподіваюсь, що вони сами обізвуться, кому з них мій привіт належить.

А тебе, моя Лілія, моя білая, моя любая, міцно-міцно цілую. Поцілуй за мене всіх наших. Пиши! Сад[овські] і т[ьотя] Єля всім кланяються.

Твоя Леся

7. До О. П. Косач (сестри)

Перед 14 січня 1902 р. Сан-Ремо

(Сей листок à part,^{II} для тебе тільки).

Хвалю тебе, Лілея моя славно, що ти не ставиш всього на карту для любови.³⁹ Мені дивно, що т[ьотя] Єля міряє любов таким

^I Моя золота Лілея! (італ.).

^{II} Окремо (франц.).

надзвичайним аршином,¹ я думала, що і в неї аршин наш. Взагалі, вона мене тепер де в чому здивувала, та про се колись потім, не так се важно. Тільки ж не вважай ти так занадто і на всі околичности, бо знов же й у «жінок Косач» не раз буває, що вони приносять жертви таким людям або й околичностям, що зовсім того не варті. Не раз буває, що ми щадимо ті кошти, яких все одно ошадити не можемо, і вони йдуть на справи ще менше важні, ніж наші; не раз ми, щоб не зачепити чийого занадто дражливого почуття, ріжемо собі душу і завдаємо серцю повік незагойні рани. Але ж се вже «самосожигание» і до нього допускатись не слід. Коли ти щаслива і маеш у всьому удачу, то не ображай своєї долі, не відпихай її дарунків, не марнуй їх. Що ти не переводишся до Львівського унів[ерситету], се, звісно, так і слід, бо тепер українцям ганьба вступати до нього.⁴⁰ Що М[ихайло] В[асильович]⁴¹ не їде до Київа, то теж розумно, бо міг би зруйнувати ледве-ледве налагожену справу своєї заграничної науки. Але чому тобі не поїхати в гості до нього, то вже я не знаю. Вже ж од того нічого не завалиться і не пропаде, ні матеріально, ні морально. Се, звісно, ваше спільне діло, а не моє, тільки ж коли ви говорите зо мною на сі теми, то й я вимовляю свою думку. Trop de raison devient irraisonnable.¹¹

Взагалі, я, певне, менше розсудлива від тебе: я не завжди тямлю, «за що і через що я кого люблю», принаймі часто буває, що за те саме я одного люблю, а другого ні люблю, ні не люблю. Здається, я тільки те напевне знаю, за що я кого перестаю любити. Часто, люблячи когось, я думаю: якби він був отакий і такий, вчинив те і те, то я б його не любила (і се напевне), але якби хто инший мав усі ті добрі прикмети, що сей, то чи я б того иншого любила? не знаю... навряд... На мою думку, в кожному почутті єсть іще щось недослідиме, un je ne sais quoi,¹¹¹ і то, власне, тее «щось» дає барву цілому почуттю.

¹ Мені дивно взагалі, як то можна міряти чужу любов, — хто був в чужій душі? — Л. У.

¹¹ Забагато розуму призводить до нерозумного (франц.).

¹¹¹ Щось, чого я не знаю (франц.).

І тут «чад» ні до чого. Напр[иклад], тебе я безперечно люблю без чаду і Мішу⁴² теж (братерське почуття, кажуть, найчистіше в світі), я стрічала людей, об'єктивно говорячи, не гірших од вас, чому ж я їх не любила більше од вас? Не знаю і, скажу правду, знати не домагаюсь. Люблю і вже. Любов абсолютної справедливості не знає, але в тім її вища справедливість. В світі стільки несправедливо-прикрого, що якби не було несправедливо-лагідного, то зовсім не варто було б жити. Не від нас залежить поправити більшу половину всесвітньої несправедливості безпосередно, будем же поправляти її іншою несправедливістю — любов'ю!

Я не стою за абсолютну правду такої «теорії любови», з мене взагалі кепський теоретик, але ж «кожний Іван Іванович має свою філософію», то нехай і в мене буде своя...

Коли ти пересердилась на Мішу, то добре, але я ще не пересердилась на нього за тебе (за других взагалі трудніше прощати, ніж за себе, — правда?). Я не розумію його поведіння в сій справі. Видно, справді «історія нас учить, що вона нічого не учить», — се, власне, я бачу на Міші і Шурі.⁴³ Кому-кому, а їм би не випадало дивитись на все vom Familien Standpunkt,^I навіть vom Philister Standpunkt.^{II} Я з ними ще поговорю про се.

Ніжності Квітки⁴⁴ тобі нема чого боятись ні з якого погляду: ти найбільшої ніжності варта, а він така чудово-чиста натура, що від нього варто її приймати. Я дуже-дуже рада за ваші відносини. Він мені теж писав на сю тему.

Нападись там на Квітку, щоб не відносився з легкокомисленим розпачем до свого здоров'я. То правда, що він дуже нещасний з тією неврастенією, і хто знає, що з нього буде з нею, але ж він тебе признає за Geistmedicus,^{III} то, може, ти якось його дух підтримаєш в сьому напрямі. Взагалі йому слід допомогти. Папа⁴⁵ обіцяв мені допомогти найти місце «сиделицы» Квітчиній матері⁴⁶ (не конче в Києві, можна й «в уездах»), та, здається,

^I З погляду родини (нім.).

^{II} Філістерського погляду (нім.).

^{III} Духовного (нім.) лікаря (лат.).

забув про сю справу. Нагадай йому якимось (тільки не від мене, а від себе говори). Запитай Квітку, як стоїть тепер та справа, то він тобі скаже. Їх матеріальний стан дуже поганий, ще ж до того вони всі більш-менш хворі.

8. До І. П. Косач⁴⁷

17 січня 1902 р. Сан-Ремо

17.I.1902

Люба Дориночко!

Аж ось коли пишу тобі давно обіцяного листа... довгенько збиралась? Ну, краще пізно, як ніколи.

Найперше прошу тебе сказати мамі⁴⁸ і всім, що я вже не лежу, нічого мені не болить і хожу добре, як звичайно. Поки сей лист до тебе дійде, то я, певне, зовсім забуду про цю пригоду.⁴⁹ Я дуже рада, що сьогодні встала, бо шкода було б такий день пролежати. Вчора й позавчора був вітер то з моря, то з Франції, а сьогодні нема і так тепло, що чудо (+21°). Наші цілий день ходять та їздять, от і тепер поїхали в гори, а мене не взяли, та вже нічого, я рада, що хоч у хаті не треба сидіти.

Тьотя Єля збирається завтра виїздити. Остатніми часами вона все шила, бо накупила собі вишиваних матерій італіянських, то треба було пошити — кусками не можна везти. Сі матерії тут гарні і не дуже дорогі, може, я вам такі блузки привезу, коли стане моїх коштів на те: се зроблено так, як гафти для білизни, тільки на цвітному батисті (рожевому, блакитному, ліловому і т. д.). Тьотя Єля і Маланья Фомінішна⁵⁰ багато бігали тут по всяких магазинах і на базарі, де, як вони кажуть, все нібито «необыкновенно дешево», але я туди не люблю ходити, бо то щось подібне до толкучки — раз піти, то ще нічого, а більше, то нехай йому цур. Ти знаєш, я взагалі не люблю купувати. Отож ходять «тьотінькі» сами і говорять з купцями межинародною мовою — на кiвах, часом то дуже смішно виходить, а де кивів не стає, там просто по-російськи з примішкою всяких «иностранных звуков», як вони кажуть. Ну, і дають собі раду незгірше. Краще всіх тут в домі говорить Путя (її батько

й мати говорять по-італіянськи, але не зовсім плавко), бо вона ще перше знала добре по-французьки (перше в неї була гувернантка швейцарка, а тепер, коли та виїхала, то Путя говорить по-фр[анцузьки] зо мною, щоб не одвикнути), а це за 8 місяців так вивчилась по-італіянськи, що витримала екзамен в тутешню гімназію і ходить туди. Там хлопці і дівчата вчать ся вкупі, тільки дівчат мало (в тому класі, де Путя, всього 4), і то їм трохи заважають учителі товаришувати з хлопцями, бояться, щоб не дражнилися і не билися межи собою. Але то нічого не помагає: хто хоче, той товаришує, а хто хоче, то язика товаришкам показує потай від учителя, а хто хоче, то дурні записки товаришкам посилає, різно буває. До Путі часто приходиться в гості одна товаришка, маленька італіяночка, метке дівча, не то що Путя — та не дуже-то метка, — хитре таке, все списує у Путі і латинські переклади, і навіть італіянські роботи, а потім в очі Путі одрікається, що і не думала списувати. Вони сто раз на день сваряться і стілько ж раз миряться, бігають разом на шоколадну фабрику і бавляться дуже добре. Ти собі здумай, що отаке мале дівча (11 літ) не хоче в гостях ні мандаринів, ні фініків їсти: «Мені се вже наскучило! вдома у нас так сього багато!» (її мати продає садовину). Воно правда, що тут всі не дуже-то голодні на сі річі. От і ми щодень за сніданням маємо каштани, мандарини, яблука, грушки, фініки і фіги, — се вже конечно мусить бути щодня.

Мандарини вже і в нас вирости в садку, зовсім маленькі деревця, в аршин, а вже є мандаринки — дуже гарненькі деревця, мов цяцьки.

От би тобі сюди! А може б, і тобі хутко «наскучили» сі мандарини. Ріжків тут люде не хотять їсти, а купують їх для коней, і Садовські для своєї Ніни (кобили) купують. Взагалі, щодо їди, то тут нічого не бракує, ти за се похвалила б Сан-Ремо, а вже щодо театрів, то не дуже: єсть тут нібито опера, та дуже у неї «славушка худа», я навіть щось і не збираюся туди, єсть музика в саду, та чогось вибраний для неї найменший і найгірший сад, і взагалі чогось на ній скучно, я тільки раз була і більше не хочеться. Так, на вулиці музики і співів багато, бо італіянці

ніколи не мовчать, тут і військо гарно співає, не так, як у нас, грубо і різко, а наче в концерті, часом дуже помалу і навіть ніжно.

Оце через два тижні буде карнавал з bataille des fleurs¹ і всякими штуками,⁵¹ тут сподіваються всяких див на той карнавал, бо, кажуть, город асігнував на 14 000 франків, та ще наїхало всяких багатих англічан, що їм нема куди кидати гроші.

Ну, я ще тобі потім дещо допишу, а тепер скінчу, бо треба послати, та й пришла італьянка до мене, треба з нею поговорити.

Спасибі всім вам за гарні новорічні карточки! Всі получили і дякують.

Цілую тебе міцно. Пиши ще. Будь здорова, біла гусь, моя широкенька, моя дорогенька. Поцілуй всіх наших.

Твоя Леся

9. До К. Голоти⁵²

19 січня 1902 р. Сан-Ремо

19.I.1902

Дорога панно Катерино! Дякую за привіт. Сердечно здоровлю. Абиьсте завжді підскакували.

Леся Українка

10. До М. І. Павлика

19 січня 1902 р. Сан-Ремо

19.I.1902

Шановний друже!

Бажаю Вам: нової сили в Новому році (не то що бажаю, а сподіваюсь, бажати я завжді боюся). З С[офії] мала я тільки маленьку картку⁵³ і з неї я не дуже мудра — нічого в ній нема. З К[иева] теж нічого особливого, так собі всякі приватні справи, без ширшого інтересу.

¹ З битвою квітів (франц.).

Мій побратим,⁵⁴ певне, може Вам більше розказати про К[иїв], ніж я. Простіть, що запізнилась відповісти: була мені пригода, — впала я на гладкій дорозі, вдарила ногу (оперовану) і три дні пролежала в прикрому настрою. Тепер уже цілком здорова, небезпечности нема. Взагалі я поправилась дуже, навіть рідко кашляю, не щодня.

Бувайте здорові.

Л. У.

P. S. Гадаю, що в К[иїв] Вам не слід їхати, надто тепер, — кому треба, нехай до Вас приїде або пришле.

Привіт Вашій мамі.⁵⁵

11. До М. В. КРИВИНЮКА

19 січня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo. 19.I.1902

Дорогий брате!

Вітаю Вас ще раз з Н[овим] р[оком].

Гадаю, що будете мати гості,⁵⁶ — на мою думку, їм «варт» приїхати, так і їм писала.

Хутко напишу Вам листа, а тепер трохи занята. Ото по нов[ому] році лежала три дні, вдаривши ногу (добрий початок!), та дещо зібралось до полагоження — тепер здорова, то пороблю. Пришлю Вам хутко 20 frs. за довг і на передплату. Якби що з того лишилось (навряд), — віддайте в фонд молодіжи.⁵⁷ Чи не можна б на користь того фонду видати відбиткою мою «Одержиму» — чи з того мало, власне, користи? Порадьтеся з д. Гнат[юком] і напишіть, що з того буде.

Всіх підписаних на картках до мене (Ваших) дякую щиро за пам'ять.

Л. К.

Готового для «М[олодої] У[країни]» нічого нема, але, може, буде який експромт, то надішлю.

12. До М. В. Кривинюка

26 січня 1902 р. Сан-Ремо

26.I.1902

Дорогий брате!

Де в чому Ви несправедливі до мене в Вашому листі. Я не мучу своєї ноги нічим навмисне і свідомо, а просто, проходячи просторінь коло нашої вілли (просторінь кроків у 30), послизнулась і впала, се могло і в хаті статись на переході від порога до стола. Винна скоріше тут моя нога, що я через неї часто трачу рівновагу. Несправедливі і в тому, що підозріваєте мене в претензії, ніби мої слова можуть мати рішучу вагу, — я не з тим їх і писала, щоб вчинити якусь «прессію», а просто — моєї думки питають (або принаймі не цураються її знати), то я вимовляю її, а Вам про неї написала так собі, між іншим, і теж без жадної претензії. А коли Вас то подразнило, то вибачайте, я справді не мала заміру сказати щось прикрого для Вас. Взагалі такого заміру щодо Вас у мене ніколи не буває, так що Ви можете завжді вважати, коли Вам що здається прикрим, що то просто помилка стілю або навіть «жіноча логіка», коли хочете, але ніяк не свідомий замір завдати прикрість.

Вашу раду, не працювати для «М[олодої] У[країни]» спеціально, приймаю на особливу увагу і зовсім не відношусь до неї (як і взагалі до братерських порад) індиферентно.

Отримуваю досить часто листи з дому, але остатніми часами мені не все в них подобається. Родина моя (і старші, й молодші) тратять час, силу і нерви на річі, що зовсім не варті тієї трати, і поводяться з гігієною, як дикі варвари. Я не втерпіла і послала їм сьогодні дуже енергічну «ноту»; знов таки не маю претензії, щоб та нота мала вплив на дальший хід справ, але разом з тим не бачу, для чого маю мовчати. Вони всі вічно сварять мене, що ніби я не вважаю на своє здоров'я, ну, нехай же раз і мою думку почують. Маю ще одну «ноту» спеціально Лілі написати, але то не хочу так «з маху», нехай завтра. Ті фатальні «контраданси» в нашій родині мене просто до розпачу доводять. Ліля досі далеко одважніше розрубувала всякі гордієві

вузли (а їх таки у нас не мало буває!), а тепер і вона в «вичікуючу політику» вдарилась. Може, се політика й практична, та не для всяких натур — Лілі вона, безперечно, не по натурі. Се не відноситься до подорожі у Львів, а так, взагалі: Ліля скаржиться, що її «ні про що не питають», що, значить, «її справами не інтересуються», і рішає, що — ну, нехай, буду мовчати. Старші, навпаки, ображаються її мовчанням, думають, що вона не хоче по ширости говорити, і теж рішають — ну, нехай, будем мовчати. Просто, аж злість бере! Чисто якийсь водевіль.⁵⁸ Правду кажучи, рука свербить вилаяти в листі обидві сторони, але на таких просторах не випадає писати під першим вражінням, отже, пожду до завтра. Я не надіюсь на свою красномовність чи «впливовість», а просто виражу «взгляд и нечто»...

Переїду до спокійної теми: погода і моє здоров'я. Погода дуже добра: місяць не було дощу (сніг тут не в звичаї), часом буває вітер і то недовго. Вчора був дощ (злива), а перед тим два дні сиве небо, отже, було трошки холодніше (всього +12°R),⁵⁹ а сьогодні (26.1) було знов літо (+22°R) і таке надзвичайно прозоре повітря, що навіть і тут всі дивувались. Мені здалось, що у мене раптом зір міцніший став, так я сьогодні далеко і виразно бачила всі контури гір, далекі вілли і кораблі на морі. Сьогодні я цілий день до заходу сонця пробула надворі і то ще було жаль до хати йти.

Здоров'я моє, відповідно погоді, дуже порядне. Про ногу нема що й казати, давно вже не болить. Кашель часом з'являється з мало значним підвищенням t°, але ті напади хутко зникають і бувають не часто, не раз цілий тиждень минає так, що я ні разу не кашляну. Перед двома тижнями я важилась, то було проти ваги після приїзду (минулий раз я важилась в перший же день по приїзді) прибутку на 1 кіло. Се ж немало! Лікарь знаходить, що і стан в легких поправився, менше скрипу і рипу, отже, він сподівається, що я тут зовсім солідно поправлюсь.

Приємно, що земляки навідуються. Я звідси приятелям не писала «оказіями», роздумала.

«Ділом»⁶⁰ я не очарована, але й не розчарована: я ж його давно знаю, а тепер воно навіть трошки поправилось (релятивно, звісно). Все-таки, при корективі «Волі», воно дає інформації про справи «з рідного поля».

Ну, бувайте здорові, ще другий раз поговоримо. Стискаю міцно Вашу руку.

Л. Косач

Р. С. Томаш[івському] я писала, що Л[юдмила] М[ихайлівна Драгоманова], може, сплутала чиєсь назвисько з його (Том.) і що, впрочім, вона більш була недовольна на Тр[уша Івана], ніж на його невідомого кореспондента, і на той факт, що в її діла мішаються сторонні люде.⁶¹

13. До О. П. Косач (сестри)

28 січня 1902 р. Сан-Ремо

28.I.1902

Лілея моя дорогая!

Давно вже я збираюсь написати тобі сього листа і чогось одваги не стає. Боюся, що, може, тобі се здасться непрошеним посередництвом, але ж ти говориш мені про свої справи, то й я одважусь сказати все, що можу.

Мене страшно, до краю гризе і гнітить ваша «тактика мовчання». Господи, що за фатум непорозуміння та нещирости вісить над нашою родиною! І звідки ся нещасна традиція? хто їй дав початок?.. Ну, та що думать про те, може, хоч тепер яким героїчним зусиллям можна буде поправити справу, внести нормальну ноту в сей ненормальний, натягнений стан річей. Я тобі подам факти, може, тобі невідомі.

Ти думаєш, що з тобою мовчать через те, «що нецікаво питати». Тим часом я знаю, що їм дуже цікаво, а чому не питають, на те різні причини. Ще літом, коли тільки що після простих та отвертих розмов встановилась ота ваша «тактика мовчання», мама писала мені: «Розмови про шлюб затихли, Ліля ні словом не згадує, коли і як то має бути, ну, а вже ж ми

її не будемо пхати силоміць до шлюбу» (навожу недословно, бо тут сього листа нема, але смисл був такий). Отже, значить, вона вважає, що розпитувати — то все одно, що натякати: а чому ж ти вже не йдеш? Т[ьотя] Єля казала мені, що мама скільки днів плакала і ридала по кутках, поки наважилась вимовити тобі своє бажання про формальне вінчання. Та вона часто всім говорить що-небудь про тебе, а тобі самій боїться сказати, так таки й сама каже: я її боюсь, вона мені що-небудь різке скаже. Знов же й папа обіжається на п[ана] Крив[инюка], що він досі сам ні слова не казав про ваші плани, а сам папа знов таки не одважується говорити, бо се вийде, «що він свою дочку нав'язує чи випихає». Може, се й дуже чудно на наш погляд, можна з сим рахуватись чи не вважати, як хочеш, але ж тільки бачиш, що тут діло зовсім не в браку цікавості.

Через те саме папа не сміє пропонувати якусь поміч п. Крив[инюкові], бо не знає, в яких відносинах вважає себе сам п. Крив[инюк] щодо папи, чи вважає за родича, чи за чужого, чи за «неизбежное зло». Про твою подоріж за кордон, коли я заговорила з папою, приїхавши восени, то він сказав: «Чего ты настаиваешь на этом переселении, когда Лиля сама вовсе этого не хочет? она сама считает оставление Петербурга равносильным оставлению медицины». Я вже не знаю, через що він так думає. Тепер же в остатньому листі своєму до мене він пише, що, дивлячись на тебе, він жалує, чому і ти, і п. Крив[инюк] не покинули зовсім науки та не поженились, ніж маєте отак жити. А разом з тим боїться твого «заговаривання» про гостину до Львова, бо ти, мовляв, там ще більше втомишся і, не відпочивши, знов попадеш в петербурзьку лямку. Мамі ж знов твоя видержка здається просто холодністю до п. Крив[инюка], і вона перед т[ьотею] Єлею нарікала, що ти будеш нещасна, бо йдеш не з любови, а з жалости. До всього ж і вона, і папа дуже ображаються, що і ти, і п. Крив[инюк] мовчите і не говорите їм нічого, і рішають подібно ж, як ти: їй нецікаво знати нашу думку, ну, добре ж, будемо мовчати.

Може, се недобре, що я тобі розкакую те, чого мені не доручали казати і, може, навіть не хотіли б, щоб я казала. Через се я

ніяк не могла зважитись писати сього листа і так трудно було мені написати все попереднє. Але ж я не могла инакше. Ну, як же так, склавши руки і заціпивши зуби, ждати, чим скінчиться ота взаємна «тактіка мовчання». Мені на такі ситуації навіть в театрі тяжко дивитись, а то ж терпіти їх мовчки в своїй родині! Ти, може, скажеш, що я й сама цілими роками мовчу. Але то инакше. В моїх історіях особистих мені ніхто не міг ні допомогти, ні пошкодити, вони з мене починались і на мені кінчались і нікого, крім мене, не мучили, власне, поки я про них мовчала. Я і не починала про них говорити, а коли приходив час, просто і на ділі, хоч не на словах, виявляла, як я маю поступати. І се була крайність, і се в щирій нормальній родині не повинно бути (при нормальних відносинах, напр[иклад], з тобою я таки й не так поводжуся), але ж то, як кажу, тільки мене гнітило. У тебе инакше, бо тут зачеплена і друга, дорога тобі людина, та й всі мучаться тією «тактікою». Так нащо ж, нащо ж, кому вона потрібна? Покиньте її! Ти молодша, здоровша духом, одважніша, менше покалічена життям, може, тобі легше буде взяти на себе ініціативу. А коли хотіла б, та не можеш, то, коли дозволиш, я її на себе візьму. Коли б я дома була, між вами тепер, я, певне б, не витримала і, не питаючись, вмішалась (та в листі до папи навіть вже зроблений початок дуже здалека), але ж з такої далечі і в листах то дуже трудно. Листи так довго йдуть, хто зна, в пору чи не в пору прийдуть, в якому настрою хто буде їх читати. Писане слово таке грубе, категоричне, без відтінків, його «тону» не чутно... От і тепер пишу і боюся, чи не зачепила тебе чим, чи не образила, чи так ти мене зрозумієш. Може, тобі се все просто «наставлением» якимсь покажеться. Але ж ні, правда ні? Ти не думаєш так про мене? Ти ж чуєш, правда, серцем чуєш, як писався сей лист. О, коли б ти все знала! Я три ночі думала і передумувала про се, ох, мене так гнітить думка, що ти, моя «щаслива», тепер не почуваш себе щасливою, а власне, коли б і почувати, як не тепер? І куди йдуть молоді сили, молоде почуття? На тактіку мовчання, на педантичну видержку! І прости, коли се неправда, але мені спадало на думку, чи не для того ти провадила те, як ти сама

назвала, «божевільне» життя в Петербурзі, не давала собі ні їсти, ні спати метушнею, і тепер в Києві метушишся і доби- ваєш свою силу, щоб задурити себе і тим допомогти витримати і «тактику», і видержку. Але коли так, то се не видержка, коли так, то краще вже просто не видержати, бо хіба ж не все одно, від чого покинути науку, для чоловіка, чи для того, що анемія та істерія не дадуть скінчити. Вже ліпше, по-моєму, для чо- ловіка, бо хоч одній людині була б якась втіха, а так ні собі, ні людям. Ти колись писала, що дорожиш моєю думкою про твої поступки. Так от моя думка: коли видержка, коли одвага, то нехай буде до кінця. «Претерпевый до конца спасен будет». Коли видержка для науки, то треба не тільки скінчити курс медицини, але і потім працювати на її полі. Нащо ж той курс инакше? Коли брати на себе два обов'язки: замужньої жінки і лікаря, то треба узброїтись для них, зберегти свою силу, не тратити її марне на тактики і задурювання, зробити все, що од тебе залежить, щоб унормувати свої відносини, щоб врівнова- житись хоч трохи, не давати себе шарпати даремне, і серйозно вважати на своє здоров'я, зробити все, що від тебе залежить, щоб стати здоровою, здібною до нормальної праці людиною.

Ти, може, знов скажеш, що коли не послухала Манасеїна,⁶² то мене і тим більше не послухаєш. Але ти слухай не Манасеї- на і не мене, а сумління і логіки; коли вони заснули, то збуди їх.

Ох, прости, прости мені сей різкий тон! Не так треба говори- ти і не так я почуваю. Ні, я почуваю, що я говорю правду, тіль- ко я її почуваю не різко до тебе. Ти розумієш? Я ж тебе люблю, в тім все діло. Я не пекти тебе хочу, я б сама за тебе в огонь піш- ла. І тепер, коли хочеш, піду в «огонь», в перший огонь «обсуж- дений» наново того, що вже обговорювалося раз. Я не смію ро- бити того без твого дозволу, бо не можу *sauver toi malgré toi*,¹ і через те питаю тебе. Я не говорю до тебе згори вниз, не читаю нотації, бо я тямлю, що сама не стояла ніколи на висоті того ідеала, на який тобі вказую, на який вказує сумління і логіка. Я дуже далека від того ідеала, але я намагаюсь до нього, — якби

¹ Врятувати Вас усупереч Вашому бажанню (франц.).

не намагалась, не сиділа б я тут тепер, а знайшла б щось таке, що допомогло б мені скоріше спалити себе, спалити з ентузіазмом, з безсонними ночами, з поривами творчості. Але я думаю, що я не маю права на се. Я, інвалід, недобиток, не маю права добити себе. Що ж казати тоді про тебе?..

Ой, Лілеєнко, як шкода, що ми весь сей час не бачились і тепер мусимо тільки писати... От я вже втомилась, мушу кінчати, і взагалі невдоволена з сього листу. Але пошлю його, бо кращого все одно не напишу, а мовчати не можу. Ти прости мені все, що тут є безладного і недоладного, у мене зовсім душа була не на місці, коли се писалось, і думки розбігались... Тепер я спокійніша, може, того, що вже втомлена... Ти мені напиши по щирости, як ти прийняла сей лист і чи він тобі до чого придався (власне ті факти, що я тобі подаю). Коли прийдеться написати що прикре, то все-таки напиши, не бійся мене вразити чи засмутити, щирість ніколи не може засмутити до краю. Тільки не треба між нами тії політики мовчання, ради всього, що тобі дороге, не треба! Я не через те питаю в тебе правди, що мені «цікаво» знати про тебе, се слово тут не до речі, мені треба знати про тебе, я не можу не знати. Ти ж моя сестра не тільки по крові, ти ж мій друг!.. Лілія моя білая, giglio d'oro!

П[ан] Крив[инюк] писав мені недавно, дуже здержано, але відчувається смуток під тою видержкою. Я йому відповідала і призналась, що напишу тобі сього листа (не писала в деталях про що).

Про своє здоров'я і т. и. пишу Раді завтра, а тепер вже годі.
Цілую тебе і обіймаю міцно і... Ну, вже не знаю...

Твоя Леся

14. ДО М. І. ПАВЛИКА

29 січня 1902 р. Сан-Ремо

29.І.1902

Шановний друже!

Я, на жаль, нічого докладніше не знаю про ту запропащену статтю. А може, та «Нев. (невинная?) вдова» то все одно, що «Фатальная вдова»?⁶³ — так звалась одна робота, уміщена в кінці [18]80-х чи в початку [18]90-х рр. в «К[иевской] С[тарине]». ⁶⁴

Хто такий та «дама», я догадуюсь (щось подібно, як і «прекрасная маска»), а коли Ви не догадуєтесь, то можу і Вам сказати: се, здається, наш «приятель» історик. Я думаю, що нам з Вами можна переписуватись виразніше, поки я тут: я не думаю, щоб «прірва» межі Австрією і Італією була така непевна, як прірва між двома Українами, та й наша мова тут менше відома.

Ваше питання я передала Раді сьогодні, — її мати сама досить обережна, так що я необережності з їх боку не боюся; зрештою, «дами» до них не вчащають, а переписка Радина, я гадаю, досить вільна.

Коли то Ви писали про Крив[инюка], що його матеріяльний стан лихий, то найкраще напишіть про се Стешенкові⁶⁵ (сами чи через Тр[уша], чи через кого іншого), бо я сама тепер дуже несамостійна фінансово людина, а дуже врізувати свій тутешній бюджет не маю права, бо зобов'язалась словом чести того не робити, а вживати ті гроші, що мені присилаються, на свою курацію.

Зрештою, я б могла щось трошки відтягти з «надзвичайних видатків» (напр[иклад,] з убрання), але їх у мене так мало, що вийшла б смішно мала сума (тих 30 frs., що я послала на комісії і т. и. п. Крив[инюкові], я і то з бідую «відтягла»), та й то я знаю, що побратим її від мене не прийняв би, знаючи, власне, мою теперешню несамостійність. Поки в мене було своє, то була інша розмова. Я могла б написати звідси до Ст[ешенка], та се кружно переписуватись зо Львова в Київ через С[ан]-Ремо. Я чула, що там був якийсь земляк у Львові, то, може б, Ви ним

наказали в Київ. Тут же, зрештою, нічогоісінько «неблагонамереного» нема — допомогти матеріально товаришеві на чужині. Можна про се і Раді написати, вона знає приятелів деяких п. Кр[ивинюка]. Бувають хвилини, коли я б хотіла бути капіталісткою...

Шкода, що з Вашим здоров'ям так не ладиться, — коли б уже справді скоріш до весни та до Софії. Місяців через 1½, либонь, поїдете?

Од Ліди я отримала листа, але на мої питання ні слова відповіді. Видко, прийдеться ждати теж 1½–2 міс[яці], поки щось певного довідаюсь... Біда з таким листуванням!

Чому пишете, що тепер до Львова не варт їхати? Взагалі чи спеціально Раді не варт? Однак вона, якби їхала, то таки до Львова, а не до Сан-Ремо. Зрештою, то звістка непевна, може, й так собі говориться.

Бувайте здорові! Спасибі, що озиваетесь. Ви ж не гніваєтесь, що я часом пишу на картках і лаконічно. Я нічогоісінько проти того не маю: Вашого часу і шкода на часті та довгі листи до таких людей, як я тепер, — я, зрештою, тепер не людина, а ростина...

Стискаю Вашу руку.

Л. Косач

15. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

3 лютого 1902 р. Сан-Ремо

3.II.1902

Люба мамочко!

То таки правда, що замовкли були ви всі, наче змовились. Та вже, звісно, було вам «не до солі» за тими концертами та біганиною.⁶⁶ Тільки мені дивно, чого то і сей рік, власне, Ліля взяла на себе тую біганину: адже вона вже сеї зими і так досить послужила товаришкам по курсу, будвши «депутаткою», та й минулий раз вона ж метушилася з концертом, то вже на сей раз нехай би ще інші побігали, а то вона, певне, більше втомилась за такі свята в Києві, ніж за всі будні в Петербурзі. Адже

то відомо, що гіршої каторги нема, як уряджування всяких спектаклів etc... Ну, та вже я раз виражала свої думки з поводу «київських свят», то що вже повторяти знов? тим більше, що і вперше, запевне, мої слова не зробили великого вражіння. На таких просторах, як від Київа до Сан-Ремо, всяке слово може «витхнутись», поки доїде, а як воно й одразу не дуже у мене здатне «жечь сердца людей»,⁶⁷ то що вже з нього сподіватись після тижневої мандрівки!.. У всякім разі приємно, що з тої біганини хоч матеріяльна користь для інституту вийшла.

Мені приємно, що вже не треба реферата для галицького вечера, бо таки тут було б трудно написати такий реферат, все-таки матеріяли було б нелегко зібрати.

Збірник «Левада»⁶⁸ єсть і в мене, але з нового року щось уже мені ні «Вістника», ні «Левади» не шлють — треба їм про себе нагадати. Оце або сього місяця, або в марті буде надрукована моя «Одержима» і, здається, вийде окромою відбиткою потім.

Яцков⁶⁹ тепер «наймодніший» з молодих белетристів в Галичині, так що Оксаночка трапила в самий курс, почавши його перекладати.⁷⁰ Він пише досить нерівно, часом дуже гарно, часом тільки чудно, але таки частіше гарно. Він сам про себе писав одному своєму біографові (уже й біографів має), що він не заміряє триматись ніякої «школи», що навпаки буде якнайчастіше зміняти літературні напрями, витворювати все нові genres^I і сподівається завдати ще не одну несподіванку своїм критикам. Пишу се ad usum^{II} перекладача, може, на що придасться. Саму сю біографію (чи скоріш критичну замітку) Оксаночка, може б, могла прочитати, коли треба, в літніх №№ галицького журналу для молодіжі,⁷¹ якщо він є в Київі.

Шкода, що я не знала раніш про юбілей Комарова,⁷² напишу хоч тепер йому скільки слів, — vaut mieux tard que jamais,^{III} правда?

^I Жанри (франц.).

^{II} Для використання (лат.).

^{III} Краще пізно, ніж ніколи (франц.).

Тепер — «нам пишуть з Сан-Ремо»: погода змінилась до гіршого, — після цілого місяця ідеальної ясности й теплоти почався вітер, а далі, — як і слід було по такому початку сподіватись, — дощ. Але дощ не безпросвітний. Вчора, напр[иклад], зовсім гарний і сухий був день (перед тим два дні мокроваті), сьогодні до полудня хмарно, але сухо (можна було гуляти і сидіти надворі), а вже по полудні «заколодило» і оце до самого вечера лле. При тому однак нехолодно: навіть вночі не нижче +9°R. Приймаючи на увагу, що вся Франція і північна Італія до Рима в снігу, що в Мілані снігу на три метри завтовшки і навіть Генуя біла, то треба признати, що нас іще Бог милує.

Вчора мене вислухував лікар, знайшов у досить добромому стані, тільки завважив маленькі приливи крові до легких (се виражається тільки легеньким рипом — часом — та почуттям певної завади при диханні, а більш нічим), порадив мені горчишник, і справді те почуття завади зникло. Він уважає, що ті приливи були не з простуди і не від погоди (погода не така вже була погана), а скоріше з нервових причин. Може бути, — я справді щось була «*pas dans mon assiette*»¹ і спала поганенько минулого тижня, але остатні дві ночі виспалась і якось врівноважилась, то се, певне, більше допомгло мені, ніж горчишник. Взагалі ж почуваюсь нічого собі: жару нема, кашлю теж нема, принаймі нападів нема, так часом коли-не-коли кашляну раз та на тім і кінець.

Роздражнила я було собі нерви більше всякими думками (певне, те й в остатньому моєму листі трохи відбилось), але ти не думай, що то з нудоти. Ні, справді, я вже тут значно звикла і так розложила час, щоб не нудитись, — мені ж не вперше звикати до курортного життя, а на сей раз воно склалося для мене далеко ліпше, ніж звичайно.

Маємо ще одну товаришку, панну Гассель⁷³ з Орла (вона тут у Сад[овських] торік жила), я писала про неї Раді. Всі, і я в тім числі, вдоволені з її товариства.

¹ Не в своїй тарілці (франц.).

Новина на нашій віллі та, що купили недавно корову і маємо своє молоко, се для С[ан-]Ремо новина не пуста, бо тут куповане молоко таки поганеньке.

Ще буде новина — карнавал (завтра починається), — Путя страх боїться, щоб дощ не попсував карнавалу. Про се італ'янське свято напишу Дорі згодом, коли цікаво.

А тепер треба кінчати, бо приказано мені не писати листів увечері.

Цілую міцно мамочку-голубочку і прошу знов писати.

Твоя Леся

Всі тобі кланяються.

16. До М. В. Кривинюка

9 лютого 1902 р. Сан-Ремо

9.II.1902

Дорогий брате!

Се ж таки справді у Вас був надто нервовий настрій, коли Ви могли подумати, ніби я хотіла Вам щось прикре чи насмішкувате сказати. Слово «водевіль», правда, взагалі було недоречне, але я його абсолютно не відносила до Вас, а сказала його з великого жалю, що завдали мені на той час київські обставини; то було сказано в таку хвилину, коли мені самій було далеко не до жартів, бо серце страшно рвалося. Мені жаль було за Лілю і досадно за Вас, що Ви попали ні за що ні про що в те хронічне шарпання нервів, що зветься нашими родинними відносинами. В своєму листі я було і на сю тему багато написала, та потім знищила, боячись, коли б то ще більше не розстроїло Вас, а тепер бачу, що я даремне то зробила, бо, може б, Ви ліпше зрозуміли мене і не мали б хоч проти мене жалю. Я не знаю, чому се часто виходить так, що на мене ображаються люде власне тоді, коли я до них іменно «з щирим серцем» звертаюсь, — певне, не вмю я так виражати своїх думок, щоб воно зрозуміло було. А ще писателькою звусь! Чи не краще залишити мені справді всяке «писательство» і листи в тім числі, як то

Ви мені добре радите... З листів моїх нікому ні потіхи, ні користі не вийшло, а скінчилось тільки на тім, що я нашарпала себе аж до хрипу в легких, безсоння, болю голови і т. и., аж нарешті лікарь наказав мені «звернути увагу на свої нерви», бо від них уже «приливи крові до легких» повстали. Наскільки можливо було, взяла себе в руки, поміг трохи й час — «найкращий лікарь», ну, і якось обійшлось.

Писала мені дядина, що Ліля таки має їхати до Львова, — дуже я тому рада. Ліля сама щось мовчить, може, я й її чим розсердила в своєму листі... Коли побачитесь, то скажіть їй, що я готова взяти назад все, що могло її вразити прикро в моїх словах, бо я не на те писала, щоб вражати, а коли так вийшло, то се вже моє нещастя, але я з того невинна, бо свідомо не зробила нічого злого.

Простіть, сьогодні більш нічого не напишу, якось жаль обійняв, аж сльози тиснуться до очей, хоч се вже й сором. Видно, справді, треба «звернути увагу на мої нерви»...

Вірте ж мені, брате мій, що в мене нема ні одної лихої думки про Вас і що мені теж не до сміху.

Ваша сестра Леся

P. S. «Волю» я тільки раз отримала, тоді, як Вам писала. «Мол[оді] У[країни]» не маю зовсім. «Вістника» маю тільки XII книжку за 1901 р.

З моїми грошима нехай буде так, як Ви радите, затримайте їх про запас, може, на що здадуться.

17. До О. Ю. Кобилянської

10 лютого 1902 р. Сан-Ремо

10.II.1902

Чому се хтось до когось не пише? Хтось дуже тим зажурився. Може, хтось на когось нагнівався, то нехай не гнівається, бо хтось не знає навіть, що він лихого зробив, аби на нього гніватися? Хтось читав в «Ділі» про «Тов[ариство] рус[ьких] дівчат в Черн[івцях]»⁷⁴ і що хтось до нього належить. Хоч би хтось написав, що там за промови були! Може, хтось промовляв?

Хтось, певне, дуже зайнятий, що вже й карточки не напише... Нехай хтось хоч одно слово напише своєю власною тонкою ручкою, а то тільки через нашу дитинку⁷⁵ передав привіт та більше нічого, — се мало!

Хтось дуже поправився, але ще не до кінця, може, до літа й зовсім поправиться.

Як хтось напише, то і хтось напише більше, а тепер — па!

Всій родині мій привіт. Як там маються мої «Відгуки» і п. Сі-м[ович],⁷⁶ мій видавець?

Па! па! па!

Хтось

18. До М. В. Кривинюка

10 лютого 1902 р. Сан-Ремо

10.II.1902

Дорогий брате!

Дочитавшись і додумавшись краще, я бачу, що я не зовсім так зрозуміла, як було треба,⁷⁷ і се мене значно заспокоїло. Отже, «не робіть собі з того нічого», а я все-таки буду обережніше. Вчора з журби не пішла навіть на карнавал і таки трохи розкисла (ще до всього остатніми днями була негода, сіро, вітряно, по половині з дощем, а два дні і зовсім без просвітку лив дощ). Сьогодні вже вдарила лихом об землю і стала думати спокійніше, а то, певне, й розумніше вийде. Погода теж схаменулась (+12°R в тіні), сонце світить, і Сан-Ремо знов блакитне. Хотілось би думати, що й у Вас ясніше стало.

Завтра остатній день карнавала, треба буде піти (я тільки раз була) на «війну квіток».

Ст[искаю] в[ашу] р[уку].

Л. К.

19. До М. І. Павлика

15 лютого 1902 р. Сан-Ремо

15.II.1902

Шановний друже!

Засмутив мене досить Ваш лист і своїм настроєм, і поданими фактами, та що ж — словами на те не багато поможеш, а до діл «гріхи не пускають», то я мимоволі мовчала який час. Тим часом отримала відповідь з Київа про «Фат[альную] Вд[ову]», що тепер, за давністю літ, неможливо відшукати слід запропашченої рукописі та й винуватців того запропашчення теж «у ступі не влучиш». Як буду сама в Київі, то, може, чогось допитаюсь, хоч і мала надія, бо патріотичні цензори⁷⁸ зовсім не в щирих відносинах зо мною, хіба якось через люде доберусь.

Ви зле поінформовані, ніби мені тільки віршів не можна писати. Я то сама ніколи нічого подібного не зважила б, а зважили за мене лікарі, щоб я нічого не писала за сей час інтенсивної курації, через те я мусіла покинути навіть таку, здавалось би, нешкідливу для нервів роботу, як критичні статі для зарібку. Навіть право на писання листів приходиться виторговувати, бо мій лікар кожний раз, коли, приходячи, застає мене з пером в руках, лається зо мною. Я, далєбі, не знаю, чого то до мене так гостро беруться, бо я тепер маюся далеко лїпше, ніж минулої весни та осени, а тоді ж я писала і працювала.

Лікар каже, що в мене нічого небезпечного нема, а трактує мене наче дуже хвору, не дає нічого робить, нападається за найменшу втому або простуду, так наче від нежита мені не знати що загрожує. Я сеї політики не розумію, та вже мушу слухати, коли сюди заїхала. Може, згодом подарують мені вільнішу констїтуцію, то буду писати обіцяні мемуари,⁷⁹ а зараз трудно, бо не дадуть (мої господарі в змові з лікарем), хіба малими уривками (а я, власне, не терплю роботи уривками). Власне, найтрудніше «зважити» не писати віршів, бо то не робота, а так собі хвиливі імпровізації, певна форма нападів божевілля, за які людина здебільшого ручити не може; взагалі ж я вмисне, з виразним замїром, ніколи не віршую, — як не йдуть вірші

сами на думку, то я їх ніколи не кличу, хоч би й рік цілий, — обійдеться. Зовсім инша робота писати спомини, там треба інтенсивного і більш-менш постійного напруження пам'яті, систематичного думання. Я вже не кажу про те, що писання споминів про таких близьких людей, якими були для мене і дядько, і Ков[алевський], не може вважатись спокійною роботою, — наперед застерігаю, що там, певне, не мало буде суб'єктивного. Сим я не хочу сказати, що я відкладаю сю роботу ad infinitum,¹ а тільки прошу «потерпіти мало-немного», поки визволюся трохи з кормиги лікарської з неволі бусурменської... тоді вже визначу виразний термін і дотримаю його вірне.

Хоч які ми з Вами есьмо хворі і т. и., а таки ми сю справу доведемо до кінця. Як витримаю «іскус» італьянський, то, може ж, таки наберуся потрібної енергії і сили, а тоді й матеріально стоятиму ліпше. Згодом і з товаришів дехто стане на свої ноги, то, знаю, pomoже мені з охотою.

Тим часом не падайте духом, ще наше не загинуло!

Міцно і щиро стискаю Вашу руку. Вашій мамі низенький поклін від мене.

Л. У.

20. До М. В. Кривинюка

15 лютого 1902 р. Сан-Ремо

15.II.1902

Дорогий брате!

З листа п. Квітки довідуюся, що Ліля поїхала до Львова і що папа радив їй звідти не до Петербурга їхати, а до С[ан]-Ремо. Хоч Оксана пише, що Ліля 5.II (ст. ст.), отже, через два дні від сьогодні, має ставитись на іспит в Петерб[урзі], та є чутка, що з іспитів нічого не буде,⁸⁰ то, може, Ліля і тепер у Львові. Коли вона у Вас, то передайте їй, що я дуже була б рада, якби вона приїхала, і не тільки егоїстично рада. Всі в один голос писали, що вона заморена і кашляє, і голова їй болить; київська

¹ До безконечності (лат.).

гостина, либонь, ще «поправила» те все, то варто б їй пожити який час нашим монотонним курортним життям (до речі, то не вийде дорожче від петерб[урзького] життя, хіба що ріжниця в проїзді). Он тут моя нова сусідка,⁸¹ слабовита дівчина, за три тижні погладшала на 2 kilo, — значить, люде поправляються! Коли в Петербурзі роботи не буде, то, мені здається, страйкувати можна і в Сан-Ремо, при чому можна зазначити, коли треба, що страйкує не випадково, а вмисне. Конечне ж сидіти в Петербурзі під «нагайковий» час нема рації, коли сам не можеш нагайку взяти або хоч чужу нагайку перебити.

Коли в Сан-Ремо обридне, можна й до Львова поїхати, однаково «за границею», паспорта нового не брати; а ні, то й додому шлях не заказаний. Звідси я заміряю виїзжати ще не хутко, десь аж в кінці мая або в початку іюня, бо мені лікарь радить їхати морем в саму спеку круговим пароходом, що йде з Генуї до Одеси тижнів 2–3, — тим способом має зміцнитись мій курс курації, бо пробування в одкритому морі вважається найдоладнішим з усіх відомих способів для зміцнення нервових і слабогрудих. Ліля, якби не хотіла їхати морем, могла б вертати суходолом, *via Lemberg*.¹

Вже вечер, отже, кінчаю, бо, властиве, не маю права писати ввечері по кодексу мого лікаря, та вже хочеться, щоб лист завтра раніше пішов.

Маюся тепер досить добре, не кашляю, хоч приливи все бувають. Кошмари, що душили мене до галюцінацій, зникли, видно, нерви поправились.

Вітаю і цілую Вас і Лілю (коли ще у Вас).

Леся

¹ Через Лемберг (італ.).

21. До М. В. Кривинюка

16 лютого 1902 р. Сан-Ремо

16.II

Дорогий брате, отримала Вашу картку — рада за Вас, що так добре бавились на «Основі». ⁸² За себе не дуже рада, бо трачу надію на гостей. ⁸³ Все-таки листа посилаю.

Чи то тепер «Левада» заміняє «Вістника», чи то тільки для України видається під новою назвою? Чи є з нашого краю які вкладки на «Запомоговий фонд»? ⁸⁴

Ні «Волі», ні «Мол[одої] У[країни]» я все не маю, — краще б взяли гроші та посилали, ніж так «платонічно» вважати «своєю людиною».

Стискаю Вашу руку.

Л. К.

22. До О. Ю. Кобилянської

26 лютого 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti

26.II.1902

Мій любий чорненький хтось!

Вчора хтось білий отримав від татарчатка і п. Могильн[ицької] ⁸⁵ картки, що у когось родичі хорі і що хтось все збирається до когось писати, та ніяк не може зібратись; отже, хтось саме замірявся сьогодні писати до когось сам, а тут принесли листа від когось чорненького! То тепер комусь ще ліпше буде писати. Натурально, і хтось білий не гнівався, що йому не пишуть, тільки був неспокійний, бо думав, що, певне, комусь там дуже зле, коли так довго не обзивається. Правда, спасибі татарчаткові, воно часом подавало мені звістки про когось, та ще пару разів споминалося чиєсь ім'я в «Ділі», то хтось знав, що хтось живенький і не хорий фізично, але то ще не досить знати комусь, аби міг бути спокійний. Тільки все ж хтось просить когось, щоб не робив над собою примусу та писав би листи, коли хоче і може, а тільки щоб карточки посилав частіше або хоч

казав татарчаткові карточку написати, як там хтось мається, бо інакше хтось боїться. Хтось дуже-дуже завжди радий з чиїх листів, хоч би й як вони були смутні (хтось на веселощі не дуже-то й звик!), а тільки все ж хоче, щоб хтось у листуванні з кимсь був зовсім вільний і щоб ніколи не гризся, отримуючи щирі листи від когось, бо хтось їх не на те пише, аби комусь додавати гризоти, вже ж її й так досить! Хтось хоче, аби чиїсь листи, коли вже не вміють розважити, то хоч би не журили когось дорогого.

Хтось не дуже радий, що хтось зайнявся тим спиритизмом,⁸⁶ хтось того, признає по правді, не любить. Ще коли хтось тим тільки бавиться, то нічого, але коли трактує те поважно, то не добре, бо то дуже шарпає нерви і вже не одного допровадило до сильної нервової хвороби. Надто, коли чиясь сестра⁸⁷ «добре медіум», то їй би слід покинути ту забавку, бо то значить, що її нерви дуже вражливі і приходять на сеансах в дуже подражаний, ненормальний стан. Я знаю два випадки, коли такі медіум (обидві мої знайомі) мусіли по якимсь часі такої «духовної служби» вдатися до лікарської помочі, бо дістали напади гострої істерії і не хутко від неї вибавились. Отже, то забавка дуже небезпечна, і нехай хтось дуже уважає, коли б то не пошкодило і сестрі, і комусь, бо і хтось тепер не дуже сильний нервами. В тому, що «дух» наказав не забувати когось, хтось не бачить нічого *übernatürliches*¹ — очевидно, чийсь дух і пам'ять навіть несвідомо бувають зайняті кимсь, але се хтось і без «духів» знає, і радий тому, і вдячний за те, але вже ж не духам, тільки своєму вірному, дорогому приятелеві, комусь.

Коли хтось хоче, щоб хтось об'єктивно сказав, що думає про спиритизм, то хтось скаже так: я припускаю, що в спиритизмі не все шарлатанерія і самооблуда, можливо, що закони, ще дуже мало досліджені, але вже признані наукою, закони гіпнотизму, нервової енергії і т. и., відграють тут значну роль і що спиритизм, управлений і досліджений експериментально людьми науки поважно і безсторонно, з холодною науковою

¹ Надприродного (нім.).

критикою, може, колись так послужить для нової психології, чи скоріш нейропатії, як в свій час середньовічна алхімія послужила новітній хімії. Але в такому виді, як тепер, напів забавки, напів хороби, напів шарлатанерії, спиритизм мене не інтересує, — я тільки раз в житті могла витримати один сеанс до кінця і то потім як заснула, то аж у другій годині дня прокинулася, так то мене знудило і змучило. Я гадаю, що якби такі духи, які звичайне показуються на сальонових сеансах, і справді безперечно існували, то вони мене теж не інтересували б, принаймі не більше, ніж інтересують звичайні, безперечно існуючі, але смішні люде, що до старих літ бавляться маскарадами та містіфікаціями. Коли тиї духи справді існують, то вони недобрі і нещирі: — коли вони все знають, то чому не кажуть просто, без загадок, замилювання очей, при допомозі якихсь дурних столиків, мисочок і т. и.? коли не знають нічого, то чому так просто не признаються: не питайте, люде добрі, бо ми такі самі мудрі, як і ви? коли знають, та невільно їм щиро казати, то чому не мовчать, а кокетують з бідними людьми: а я щось знаю, а тобі не скажу!.. У всякім разі такі, якими вони показуються на сеансах, вони дуже подібні до «schöne Masken und Domino»^I банальних маскарадів і мені особисто дуже несимпатичні. По-мойому, так поводитись, як вони, можна порядній людині тільки на 1-го Aprilis,^{II} — зрештою, може, у духів инша етіка, і я до неї не доросла... Бачите, яка я невдячна, — духи мене протегують перед кимсь, а я так про їх! Отже, побачимо, чи дуже розсердяться.

Я собі подумала, що, може, хтось буде вражений отим, що тут написано? Нехай вибачить, я не хотіла його вразити, ні насміятися над його вірою, коли то вже віра. Тільки ж хтось питав, як хтось думає, то хтось мусів щиро сказати, инакше то було б негідно нас обох. Правда ж?

Я взагалі давно вже втратила віру в «духів», і спиритичних, і всяких инших, добрих і злих, небесних і підземних (та,

^I Гарних масок і доміно (нім.).

^{II} Квітня (лат.).

власне, свідомо і не мала ніколи тієї віри), — часом, в хвилини подражнення нервового, щось одзивається, як, напр[иклад], страх зеркала вночі, прикре почуття від темряви і т. и., певне, се якісь спогади фантастичного настрою мого дитинства, але я знаю, що то «пережитки», — вірю ж я тільки в одного духа, того, що про нього співав Heine^I в своїй «Bergidylle»^{II} і що йому служили всі найсвітліші душі людські.⁸⁸ І з мене тієї віри досить. Той дух може замінити всіх духів, що грають на столиках, бо той дух грає просто на серцях людських і, що може, те творить просто, без містіфікацій, і створив він найкращі діла людської штуки через своїх обранців. А що створили спиритичні духи, окрім нападів істеричних? «По ділах їх пізнаємо їх», — сказано в Євангелії.

.....

Чудний се лист, правда? Се, може, того, що сьогодні «урочистий» день моїх роковин. Сьогодні я скінчила 31 рік. Сей день завжді якось неприємний, бо мимоволі оглядаюсь назад, «на путь минулу» і... зрештою, не варт розводитись на сю тему, бо все одно не pomoже.

Тим часом за «високими матеріями» я нічого не сказала про дрібні справи світа сього, а спеціально про мої. Життя мое тут райськи-монотонне, так що й описувати нема що. Живу головно сонцем, морем та ще листами. Коли дощ іде, море сиве і листів нема, то я сумна, коли погода і маю добрі звістки, то весела. Цілий січень була чудова погода і листів було багато; в лютому вже не так, хоч все-таки один тиждень (власне остатній) щодо погоди був ідеальний. Поправилась я настільки, що мені здавалось би вже досить, та лікар каже, що треба ще, бо щось там ще не до кінця вигоїлось в грудях, та мусить вже хутко вигоїтись. Може, й правда, що не зовсім ще вигоїлось, бо як трошки застужусь або роздражнюсь нервово, то зараз мені знов «стінка» стає з правого боку і рипить щось замітно, але

^I Гейне (нім.).

^{II} «Гірська ідилія» (нім.).

остатнього тижня сього ні разу не було. Хтось буде знов здоровий, він вже знає.

Хтось не читав чиєїсь повістки,⁸⁹ бо чомусь мені сей рік «Вістника» не прислали, не знаю чому. «Одержима» моя лежить в редакції ще від грудня, а має чомусь аж в марці друкуватись. Чого лізли до мене, щоб я її скоріш присилала, то не знаю. Хтось тепер нічого не пише, бо лікарь йому заборонив, — хтось дуже з того не рад, але мусить слухати.

А хтось нехай би таки писав, коли може, то менше б про ті прикrostи думав. Ст[оцький]⁹⁰ не варт того, щоб на нього стілько енергії ненависти тратити, — він мені завжді здавався нещирим і філістром до краю. То правда, що таке «приятельство» подле, але ж філістри звикли справи серця все «практично» рішати, то він, певне, в добрій вірі був, що то «розумна порада», та й годі. Але, звісно, заходити з такими «практичними» (на чужий кошт) людьми не варт. А хтось у свій час, ще як тільки що приїхав до Черновець і як бачив ведмеда з кимсь, то думав собі: «Хоч би хтось був і два рази старший од ведмеда, то таки ведмідь його не вартий»... але хтось тоді не казав того, бо думав, що то комусь буде прикро. Тим часом хтось і тепер так думає і журиться тільки тим, що хтось так мучиться, а якби хтось не мучився, то було б усе добре.

Хтось не знає ще, коли виїде з Італії. Лікарь радить лишитись до літа і їхати додому морем, навколо Італії і Греції, просто до Одеси, аби зміцнити курацію пробуванням в чистому морі. Але хтось не знає, чи зможе так довго лишитись, бо все-таки життя тут досить дороге. І взагалі до літа ще далеко. От якби хтось міг з кимсь так навколо поїхати! А може б, і міг? То коштувало б його 200 гульденів. Тільки, чи не хорував би хтось на морі, ото тільки страшно. А може б, і ні, — літом море спокійне. От би славно було!!..

Нехай хтось скаже Св[ятій] Анні, що хтось її хорошенько і ніжненько просить не хорувати, і не тупати дуже, і не шпоратись, аби не томитись. В[исоко]п[оважному] таткові⁹¹ мій привіт і бажання здоров'я. Також і братам⁹² привіт. Сестриці, і чорненькому, і Могильн[ицькій] посилаю картки на чиєсь ім'я, а хтось буде ласкав передати.

Хтось когось дуже жалує і любить, з охотою і сів би, і ліг би коло когось, і розважив би ліпше, ніж ті духи (хтось на них eifersüchtig),¹ духи не можуть любити, а хтось може і любить.

Хтось

23. До Є. Ю. Урицької

26 лютого 1902 р. Сан-Ремо

San Remo. 26.II.1902

Дуже дякую високошановній пані за спогад і прошу вірити, що мені були дуже милі ті власноручно написані стрічки. Дозволю собі просити, аби Ви, пані, не давали Ользі дуже займатись спіритизмом, бо то небезпечно для нервів, — музикою займатись далеко ліпше.

Я дуже рада нагоді виразити свою сімпатію до Вас, дорога пані, і прошу й надалі не забувати мене.

З правдивою пошаною і сімпатією

Л. Українка

24. До М. В. Кривинюка

27 лютого 1902 р. Сан-Ремо

27.II.1902

Дорогий брате!

Я і не думала сердитись на Вас за спізнення з листом: либонь, на Вашім місці і сама б так зробила. Та й взагалі я з тих фігур, що скоріше можуть прийти на пам'ять в сумні, ніж у веселі дні, і се я говорю без жадної іронії чи урази, просто як річ натуральну.

Що мені написали про той проект Ліліного приїзду сюди, то се не біда, — я дуже сумнівалась, щоб він міг здійснитись, то не дуже і ждала її, а через те і прикристи не зазнала, коли проект провалився.

¹ Ревнивий (нім.).

Тепер маю прикристи далеко більше: вже три тижні, як ніхто з нашої родини до мене не озивається, а остатніх тижнів півтора вже й від не-родичів з Київа не маю нічого. З огляду на недавні події кийвські⁹³ се страх прикро. Правда, у нас в родині тепер небагато таких, що можуть бути безпосередно зачеплені, та все ж «чим чорт не жартує». За Лілю чомусь після Вашого листа я стала більше боятись: коли б вона після тії розмови не набралась азарту не по силі, бо «видержка» не завжді від себе залежить.

Зрештою, не так мене денервує турбота за близьких людей, як взагалі ті звістки з рідного краю. Ви згодитесь, що в такі часи надто тяжко бути примушеним сидіти і ждати, та ще й не знати, чого, власне, ждати. Може, тут винні просто нерви, але я чогось настроена песімістично і в близькій будучности не жду нічого доброго. Мені здається, що боротьба не з того кінця почата. Демонстрації добрі, коли вони результат запалу і революційного настрою, а яко спосіб викликання того запалу і настрою вони навряд чи практичні. І сама форма їх: віддавання себе голіруч під нагайки, шаблі й кулі, — якась прикра і, здається мені, ентузіазму викликати не може. Поправка: деякі результати, певне, будуть, але чи оплатяться вони? Чи не краще б ту силу обернути на прелімінарну роботу, організаторську і т. д.? Не знаю, як тепер, а торік мені здавалось, що рух той був мало свідомий, більше стадний і що потім Katzenjammer¹ був далеко більший, ніж попередній запал. Всі оці думки ще більше заставляють моє серце стискатись при звістках про убитих людей, пролиту кров, потолочені кістки... На лихо собі, маю досить буйну фантазію. Се так мені душу перевертає, що я сливе не маю часу думати, як, власне, може те все відбитись на безпосередно близьких мені людях. Яке се щастя бути фізично здоровою і не мати в натурі скептицизму: я б досі вже була «на вулиці», а коли я сама активна, я не знаю страху.

¹ Похмілля, пригнічений настрої (нім.).

Ох, та що я Вам се все пишу? Певне, через те, що ми з Вами тепер в досить ідентичних умовах,⁹⁴ то я бачу в Вас «тим більше» товариша...

Я Вас дуже прошу, пересилайте мені звістки про Лілю, які матимете, бо я не думаю, щоб вона тепер знайшла час писати мені часто, Вам, певне, писатиме частіше (а при тим щиріше, ніж до Київa). Коли довше протягнеться оце абсолютне мовчання всеї моєї родини, то я можу не витримати тут — або втічу, або знервуюсь до краю... Взагалі я остатніми часами не дуже-то мала потіху від родини, а тепер можливо, що родина зопсує весь добрий вплив чужини. Що ж робити, я з того не буду винна, бо роблю все, що від мене залежить, аби до того не допустити.

Напишіть мені Ліліну адресу.

Сьогодні я випросила у лікаря дозвіл на літературну роботу, — він дозволив як «меньшее из зол» і в обмежених розмірах. Хоч се дозвіл «скрепя сердце» даний, та я скористаю з нього, бо ні читання, ні механічна робота не загоджує мене тепер. Треба щось робити, не можу инакше, а то сама собі вкрай обридну... До всього ще знов «пропасниця в природі», через день ідуть дощі, а в дощові дні надто якось противно жити.

Італія теж неспокійна: готується на початок марця загальний страйк почт, телеграфів і залізниць. Правительство заміряє замінити страйкових військовими (дійсними і резервістами), що мусітимуть під страхом дисциплінарної кари відбувати службу. Побачимо, чия візьме. Я, натурально, бажаю перемоги страйкові, хоч мені під час страйку буде дуже несолодко, як прийдеться сидіти без почти на неозначений час...

Поки ще почта для мене існує, я хотіла б, між иншим, і «Вістника» 1 і 2 кн. с[ього] р[оку] мати, — мене там головно інтересує повість Кобилянської. «Леваду» маю торішню, одну книжку, за №VIII, і більш нічого. «Волю» отримала. Пришлю Вам згодом деякі маленькі переклади з італіянського,⁹⁵ може, придадуться або для «Волі», або для «М[олодої] У[країни]».

Не знаю, чи прийдеться скористати сьогодні з дозволу лікарського, щось починає дуже голова боліти (по-київськи!)...

здається, просто ляжу і покладу компреса, бо вже тут один нервовий напад був, то треба другого не допустити.

Будьте ж ласкаві та пишіть мені частіше хоч карточки. А за мене будьте спокійні: я «скрипуче дерево, що два віки живе». Привіт добрим знайомим. Вам стискаю руку.

Л. К.

25. До О. П. Косач (сестри)

5 березня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Corso Cavallotti, Villa Natalia

5.III.1902

Лілея моя лілейная!

Дуже ти впору мені написала, моя Ліліціка! Бо то тепер надто прикро не мати довго звісток від рідних та дорогих людей з того краю, де всі *par excellence*^I «під Богом ходять». Сьогодні в газетах тривожні звістки з Москви...⁹⁶ Коли б ти знала, як то здалека все ще прикріше впливає, ніж зблизька.

Наші було устроїли мені «бенефіс», узяли та на цілих три тижні й замовкли, ніхто ні слова! то я вже було просто «до чортиків» дійшла і такі листи писала, що аж самій тошно, та нарешті вони схаменулись і обізвались. Ну, натурально, тепер і моя досада минула, а то, признаться, я таки була лиха зовсім «не голубим» способом. Ще якби-то в інші часи таке мовчання! Ні, правда ж, не статуїть так робити? Отже, ти так не роби, а посилай мені «спасенні одкритки» частіше.

«Книга» твоя⁹⁷ мене зовсім не втомила, адже я і довші книги читаю, навіть італьянські (правда, друковані), і то не томлюся. Взагалі, не треба думати, що я тепер слаба і нещасна. Я тільки часом розкисаю, але не часто, і не до краю, і ненадовго. Як я тобі в Київ остатній раз писала, то я тоді була дуже *montée*^{II} і більше через те так утомилась, а взагалі я нічого, можу і читати, і писати довгі «книги».

^I Переважно (франц.).

^{II} Збуджена (франц.).

То була «помилка стилю», коли виходило так, ніби я тільки тобі ражу бути щиріше і т. и., я вважаю, що інші ще більше повинні проявляти ту щирість до тебе. Та, мушу признатись, що я ще більше «с детства не привыкла» вдаватись до них просто, бо, треба сказати, з усіх дітей мене найменше до того привчали. Отже, я боялась, коли б ще гірше не попсувати справи, вдавшись просто до них. Я ще трошки вмю говорити з ними, але писати на певні теми зовсім їм не вмю, бо ніколи не певна, в яку хвилину настрою влучу, а се, як ти знаєш, в розмовах з ними (надто з мамою) дуже важно. Тоді ж мені найбільше хотілось, щоб ти поїхала до Львова, по можливості, без прикриттів і непорозумінь. І тепер я вважаю, що та подоріж була потрібна. І взагалі здається мені, що відносини таки якось ліпші стали.

Ти, може, й права, що ми почасти підтримуємо традицію неодвертості з нашими меншими і що треба постаратись ту традицію зруйнувати. Тільки ж у нас то ніколи не виходило навмисне, ніколи не походило з байдужості, а скоріше з надміру *discretion*¹ (принаймі у мене). Все-таки між мною і тобою «традиція» досить хутко зникла; з Оксаною діло теж іде на лад — вона мені недавно зовсім «дорослого» і щирого листа написала; не знаю, як їй сподобалась моя відповідь, але я писала їй щиро і без жадних педагогічних штук. Мені шкода Оксаночку, що вона якось так нидіє. При її малоекспансивній і, треба сказати, не дуже альтруїстичній натурі ся обстановка може ще більше заставити її заховатись в собі і нагороїжитись проти всіх. Досадно теж, що у них з Дорою такі дурні відносини (хіба, може, тепер поправились?) — ота дрібна пікіровка, безцеремонність в виразах, все то так противно і понижає їх обох. Звісно, Дора ще мала, а все-таки се не найкращий спосіб виховання. До Микося⁹⁸ я пробувала «приступатись», але то удавалось тільки проблесками і ненадовго. Та я і мало бачила його остатній рік, а воно таке, що коло нього треба довго

¹ Обачності (франц.).

і неабияк походити. Писати ж він не любить. Зрештою, попробую йому написати, може, що з того вийде.

З Дорою, мені здається, легше буде. Ми й так з нею досить близькі, наскільки то можливо при такій вже дуже великій різниці літ. І взагалі її життя ліпше складається, ніж Оксанине, бо у неї є талан знаходити собі товаришів, а в Оксани його нема. До того ж Оксана нездорова нервами, я в тім певна, бо в неї ненатурально пригнічений настрій... Ох, та всіх нас ненатурально пригнітили «с детства»!.. Треба думати, що інакше не могли... У всякім разі се трагедія, про яку вже краще не говорити, бо в тім ми не поможем.

Ти даремне так боїшся розчаровання в тобі твоїх приятелів. Вони сами мають очі, і коли досі не всі розчарувались, то можна думати, що й далі так буде. Чи не краще старатись заслужити чиюсь прихильність, ніж старатись впевнити, що ти не варта її? то ж тільки вносить гіркість і робить вражіння, мовби ти не хочеш її прихильности. От, напр[иклад], Квіточка думає, що ти не хотіла посвящати його у свої справи і настрої, не хотіла, щоб він жалував тебе, хоч він готов був з дорогою душею. Певне, тому, хто «с детства привык», таки трудно зрозуміти так хутко тих, що «с детства не привыкли». Вони думають, що та «непривычка» не мучить нас, і в тому вони фатально помиляються... Ну, та в сьому трагедії нема, се можна побороти і перемогти, я се знаю з власного досвіду. А то правда твоя, що Квіточку слід би «взяти в руки», страх воно бідне тепер. Ще, як на злість, і матеріяльні справи чортзна-як стоять. Та ще лікарі наговорили йому всяких дурниць — може, навіть несерйозно, — і то ще гірше смущає його. Колись тобі розкажу те «для негативного прикладу», яким лікарем не слід бути.

Коли ти статкуеш щодо твого здоров'я, то гаразд, беру свої слова назад або краще зоставляю їх «на всякий случай», коли «английская кошка» заслужить.

Ну, від загальної філософії перехожу до фактів і описів.

Поправляюсь я тут видимо, товщаю в очах. Окрім трьох днів, коли я була зовсім хвора від мовчання наших (валялась з болем голови і грудей і кашляла), я малася увесь остатній

місяць зовсім добре і не кашляла навіть зовсім. Бували маленькі приливи, але пусті і хутко піддавались горчишникам (вчора один був та й сам пройшов). Пoviшення т° вже й не пам'ятаю коли було. Енергія збільшилась, я вже рідко лягаю (а перше по цілих днях валялась) і вже дуже скучаю без роботи, дурю себе то вишиванням, то читанням, то листами. Хоч в добру погоду (от як тепер) нудота не так-то почувається, дуже вже гарно навколо. Лікарь кожний раз знаходить у мене прогрес при вислухуванні. Тепер уже тільки «жесткость дыхания» знаходить, а більш ніяких художеств. Я все не нарадуюсь, що попала не в отель і не в санаторіум, а до Садовських, все-таки маю завжді товариство сімпатичних людей (тіпа наших тіток) і не почуваюся «овцою беспредельною». У нас тепер живе орловська панночка Анна Федоровна Гассель; її сестра (Катерина)⁹⁹ ваша медічка першого курсу — чи ти з нею знайома? сестри Гассель — приятельки нашої кузіни Маріанни Драгом[анової].¹⁰⁰ Чи ти стрічаєш там коли кузіну? інтересно було б її «присвоїть» — вона, кажуть, порядна дівчина, не подібна до решти її сім'ї. Анна Фед[орівна] служить мені живим прикладом, як люде поправляються в Сан-Ремо, просто в очах і до непізнання! Отже, і я коли приїду в маю в Боярку,¹⁰¹ то ти спитаєш: «Ваше ймення, препишная пані?» А я відповім: «Sono una forestiera da San Remo».¹

Треба знати, що я тепер завзято говорю по-італьянськи, і якби тільки не проклята *consequenza dei tempi*^{II} (пам'ятаєш «*consecutio temporum*»?),^{III} отих всяких *passato* і *trapassato*,^{IV} то говорила б як тосканка. Навіть уже звикла мужчин називати в очі «вона» (*lei*), як того вимагає італьянська етiкета. Мені все більше і більше подобаються італьянці, я зовсім не розчарувалась в них, як Людя¹⁰² після подорожі. Звісно, коли мати діло тільки з отельними посіпаками, гiдами, антикваріями і т. и., то

^I Я чужинка з Сан-Ремо (італ.).

^{II} Узгодження часів (італ.).

^{III} Узгодження часів (лат.).

^{IV} Минулих і давноминулих (італ.).

можна розчаруватись в кожному народі. А так як я тепер бачу і буржуа, й інтелігентів, і слуг, і робітників в звичайних обставинах, то вони мені подобаються: якісь вони природно гречні, і привітні, і веселі. Славні людці! Тільки могли б трошки більше гігієну хат признавати і менше білизни на вулиці розвішувати, тоді були б ідеальним народом. Багато тут і англічан, та щось вони мені з погляду не подобаються (особисто знаю тільки одну, та нічого собі): штивні, носа деруть; жінки все страх негарні, нагадують вираз якогось юморіста «при виде англичанки чувствуется рыба кость в горле». Росіян тепер тут сила! не раз лаються на вулиці без сорома, впевняючись, що їх «никакая собака не поймет», хоча «собак» таких, як вони сами, тут повно на кожному кроці. Бувають пресмішні сцени.

Однак, Лілея лілейная, чи не пора мені кінчати? Он Мартинюковий хлопчик, видно, розумний зроду і знає, що «во многоглаголании несть спасения». Кланяйся його мамі¹⁰³ від мене і взагалі всім товаришкам, кого я знаю і хто мене знає. А що робить Хом'ячок?¹⁰⁴

Бувай здорова, і да благословить Бог линовище твое.¹⁰⁵

Тобі всі тут кланяються, хто чув про тебе. Цілую тебе міцно і трошки трясую за плечі «з добрости».

Твоя Леся

P. S. М[ихайло] В[асильович] мені писав, спасибі йому. Взагалі ми тепер досить часто переписуємось і дуже добре розуміємо настрої один одного...

Як тобі сподобалась моя «Одержима»?

М[ихайло] В[асильович] пише, що ти її читала. «Сею рукопись читал и содержание онной не одобрил»?..

Лапку твою стискаю.

Леся

26. До М. В. Кривинюка

14 березня 1902 р. Сан-Ремо

14.III.1902

Дорогий брате!

Мені здається, що я в такій самій мірі завинила проти Вас, як Ви проти мене, бо я ж на передостатній Ваш лист ще не відповіла, а всі остатні три дні тільки «збиралась» відповідати. А се вже сьогодні, отримавши другого Вашого листа, схаменулась і пишу.

Страшно сумно те, що Ви пишете про Кан. і В. М.¹⁰⁶ Я не думаю, аби була справжня друкарня, скоріш мімеограф, але ж то, певне, все одно в очах сіпак.

Взагалі ще не одно, певне, станеться серед тієї «тиши да глади». А вечерки, я думаю, і тепер вираз «легкомыслия». Я теж отримала японську картку і теж неоплачену, але італіянці добрійші від австріяків і з мене заплати не брали. Наші паночки, хоча на вечер пішли, але нових («евентуально» японських) костюмів собі не шили, на доказ, у всякім разі, поважного настрою... Я однак стримуюсь від виразів осуду киянам за добрий гумор та участь в вечерках, бо я сама, хоч і не в добрім гуморі, однак погладшала за минулий місяць на 1½ kilo, а вчора пів дня витріща[ла]сь на regate («гонки» яхт),¹⁰⁷ що відбувались якраз напроти нашої вілли. Зрештою, думаю, що се таки клімат і режим винні в моїй гладкости (важу 57 kilo!), бо щодо гумору, то він був сього місяця, як і Вам відомо, не найліпший... Розваживши як слід, я теж думаю, що нема чого тепер втікати з Італії, бо, може ж, мені ще й на ту зиму буде потрібна сила. Варто б ще попробувати з рік без перерви пожити на Україні — я вже давно сього не пробувала.

Fatum не проти мене, бо страйку вже, здається, не буде, — досі залізниці і почти в порядку.

Від Лілі остатній лист до мене був датований 14.II (ст. ст.), від того часу вона сама не писала, а папа мені вчора писав, що має від неї добрі звістки і що Інст[итут] не закритий. «Авось либо враг человеческий хоть птицу-то помилует».¹⁰⁸

Я вже отримала цілий «Вістник», і «Мол[оду] Укр[аїну]», і «Гасло»,¹⁰⁹ взагалі все з укр[аїнської] преси, що мене інтересувало. Сьогодні і коресп[онденцію] Ф[ранка] читала, і малоімовірну кор[еспонденцію] з Полтави.¹¹⁰ Коли то правда (в Полт[аві]), то се щось нового для «серця України», що досі билось і тремтіло переважно від страху іудейська. От що то значить повернути «благонамеренный город» у місце для заслання всяких «элементов»!

З «Одержимою» та й з «Відгуками» я нічого порадити не можу, бо фондів для видання своєї поезії не маю не тільки вільних, а жадних. Нехай ждуть до слухного часу. Ті гроші, що я спочатку було призначила на фонд запомоговий мол[оді] ак[адемічний], таки віддайте туди, а я хутко пришлю вам 10 frs. яко свою звичайну вкладку,¹¹¹ не посилати ж її до Києва! На такі гроші можу стягтися, а на більші ніяк не можу. Якби мені можна було надолужати працею, то мені не так було б досадно на такий брак матерьяльних фондів, але ж поле, дозволене мені від лікаря, таке вузьке тим часом, що на ньому не розгуляєшся!.. Та й, отже, виходить, що й до праці я мусіла б ще докладаати «гроша», якби він у мене був.

В італьянському стилі я ще не настільки сильна, аби могли обійтись без коректора, отже, мусіла б втаємничити ще одну людину італьянської народности (таку людину можу тут знайти і навіть маю вже на оці). Коли се нічого, то присилайте, а постараюсь зладити.¹¹² Зв'язків з журналістикою італьянською я не маю, але маю справу до одного значного журналіста в Мілані, то могла б дві справи разом полагодити, якби треба. Почта у нас добра, тільки один лист із Київа до моїх господарів прийшов простісінько в розрізаній коперті (вже не підклеєній навіть!), але то, певне, не італьянці винні. З Австрії все добре доходить і без скандалів.

Поздоровляю Вас з вибором у «мирові судді» і бажаю Вам якнайменше роботи в тім фаху.

«Гасло» робить нічого собі вражіння, тільки бернштейніанство¹¹³ там зовсім «приший хвіст кобилі» і було б ліпше без нього; видно, що редакція зовсім не зрозуміла власне

антіреволюційности Бернштейна, коли його слова написала яко «гасло» на своїх «червоних» сторінках. Дописи з сел там найцікавіші. А для лояльної Буковини то дуже добре, що в ній нарешті щось червоніше стало виходити, ніж «Буковина»¹¹⁴ etc.

В моєму минулому листі, певне, було чимало «малодушия», але я писала його в такому стані, що тепер навіть не можу гарантувати пригадати його змісту. Щодо «фантазії», то і тепер вона далеко не заспокоїлась, але се вже хвороба всіх, закинутих на чужину, навіть коли вони і не-белетристи, а надто в тривожні для рідного краю часи. Але я не хочу Вас трукати висловами моєї фантазії, — я рада, що Ви здоровіші від мене і в сьому напрямі. Я надто погано почуваюся в той час, коли хто з товаришів у неволі,¹¹⁵ а я «на волі» (хоч би та «воля» виражалась в клінічному або курортному житті), уже, здається, ліпше було б *vice-versa*...¹ Ну, та воно ще має час, і так колись бути.

Тепер попрошу Вас справити мені деякі справунки: 1) прислати мені мої ж таки «На крилах пісень» та «Думи і мрії», мені вони потрібні, щоб переглянути, що викинути з них для видання в Росії;¹¹⁶ 2) запитайте у редакції «Вістника» чи у Видавничої спілки (властиве, у Гнатюка), чи мають вони видавати мої і Славинського переклади з Гейне,¹¹⁷ що вже сто літ лежать у них, — коли думають, то в яким часі? а коли не думають, то нехай віддадуть Вам, а там ми вже сами (перекладачі) дамо їм лад; 3) чи вже вияснена «статистика» продажі моїх віршів? д. Гнатюк обіцявся вияснити її «по новім році» — чи се вже тепер настало?

Чи маєте видати «Ткачі»¹¹⁸ і чи буде то перше видання?

Ще от що, — у мене є один київський переклад одної глави з Сеньобоса¹¹⁹ (заголовок не виставлений). Переклад, признаться, поганенький і страшно безладно написаний, я почала його редагувати в Києві і взяла для «поліровки» остаточної з собою сюди, та мусіла покласти «під сукно» через заборону лікарську. Тепер могла б докінчити редагування. Але якщо тепер все одно не на черзі друкувати щось подібного, то я краще

¹ Навпаки (франц.).

займусь чимсь приємнішим і легшим, бо, правду кажучи, поправлення партацької роботи трудніше і прикріше, ніж писання чогось «на свіжо». Отже, напишіть, чи потрібний тепер сей переклад, чи, може, він все одно і у Вас мусітиме лежати якийсь час під сукном?

Ну, розписалась я! А цікавого нічого не написала. Та що: на війні, як на війні, а на курорті, як на курорті. Їм, сплю, валяюсь, вигрівуюсь на сонці (в тіні +14°R, а на сонці — спека), витріщаюсь на море, кашляти покинула, приливи остатнього тижня не обзиваються — отже, стою на висоті санаторського «призвання». В маю, може, рушу додому, або — в Швейцарію, ще не зважила. Їхатиму додому морем — з Генуї до Одеси, лікарь се мені радить з огляду на нерви, каже, що тижнів зо два чисто морського життя мусять їх загартувати значно. Якби до мая над'їхав п. Труш,¹²⁰ то ми б з ним разом трошки повештались, та хоч в рулетку заграли на його щастя, бо я на своє не надіюсь і через те ще не була в Монте-Карло.¹²¹

Бувайте здорові та пишіть, спасибі Вам. І я писатиму. Щиро стискаю Вашу руку, товаришу-брате.

Л. К.

27. До І. П. Косач

15 березня 1902 р. Сан-Ремо

15.III.1902

Дорогая Дориночко!

Ти не дуже сердишся, що я тобі не хутко відповідаю? Але по два листи разом в один дім писати — то трудно, а папі і мамі треба було де про що хучій написати, от так і вийшло, що я спізнилася з листом до тебе, хоч моя Гуся і варта дуже скорої відповіді. Але від часу карнавалу не було так-то чогось цікавого до описання. Було тут «утро», що врядили приїзжі росіяне з Ніцци, але таке погане, що не тільки акторам, а навіть публіці було сором і ніяково дивитись одним на других... і програма така, як я не люблю, все якісь уривки qui n'avaient

ni queue ni tête.¹ Ми всі дуже жалували, що пішли (нас зтяг лікар і одна з актріс, ніяково було не піти), і ми з Наташею¹²² дали урочисте слово перед лицем вічного моря, що більш ми за границею на жадні російські «благоглупости» не підемо, хоч би нас на ретязі тягли.

На *mi-sarête* (середина посту) санремосці сподівались знов карнавальних розривок, але їх перенесли в Бордігеру (се маленьке місто коло Сан-Ремо, тепер воно вже так як передмістя, бо злилось віллами і садами з С[ан]-Ремо). Сьогодні там має бути *bataille des fleurs*, але ми туди не поїдемо, не хочеться, бо нового нічого не побачимо, а до того ж там, певне, будуть тільки квітки та конфеті, а не буде убраних *carro* (возів з гротами, масками і т. и.), як було тут, — без їх уже не так гарно. Тут їздили цілі гори зелені з білим снігом зверху, і кораблі, і хати (кухня, звідки тарілки та городину кидали), і багато від колес до верху убраних квітками ландо, а в Бордігері сього, певне, не буде, бо тільки приїзжі братимуть участь, а італійцям сьогодні піст (*mi-sarête* уже пропустили). Зрештою, й англічанам «піст», — вони всі зажурені, що їх військо з Метуеном бури розбили,¹²³ через те навіть на гонки яхт не ходять, а в самих гонках тільки дві англійські яхти беруть участь, і то, певне, ірландські (ірландці не журяться англійською бідкою). Гонки сі робляться зовсім не так, як я собі думала. Я думала, що всі яхти стають перше в ряд, а потім переганяються навипередки, тим часом вони всі роблять круги по морю навколо різних значків, і котра більше кругів зробить в призначений час, та виграє. Круги ті широкі і значки поставлені зрідка, так що, з берега дивлячись, здається, що яхти так собі плутаються без мети і плану. Але й так воно дуже гарно, коли стілько різних кораблів на парусах (єсть яхти більші від дніпрових пароходів) бігають по морю. З нашої вілли, а надто з мого вікна, все те дуже добре видно. Я налічила 6 великих яхт і 18 менших, а три великі пароходи стоять увесь час напроти нас нерухомо і щовечора наводять світло електричне на Сан-Ремо. Сьогодні ми

¹ Ні голови ні хвоста, без початку і кінця (франц.).

компанією їздили на один з тих пароходів, великий військовий, що зветься «Dandolo» (по імені одного знаменитого дожа). Їхали до нього човном мінут з 20, бо він стоїть досить далеко від берега. Хитало досить нашого човна, але ми всі того не боялись і ніхто не був хворий, тільки Путя дуже боялася, і плакала, і потребувала вертатись з пів дороги, а ще нам довго якийсь катер заважав лізти на трап парохода, то вона вже розкричалась, що кинеється в море, потім же, на пароході вже, заявила, що вона не поїде додому, поки не втихне море (сього в марті прийшлося би довго ждати!). Чиста біда була з нею! Моряки сміялись і частували її кон'яком «для куражу». Ми оглянули весь пароход, бачили масу гармат, та револьверів, та мітральєз і т. и., аж прикро було дивитись, що стільки то всього того видумано і нагромажено, щоб стріляти людей... Взагалі ж пароход гарний, чистий дуже, великий (з трьома поверхами) — я тобі посилаю його портрет, що мені подарували на пароході ті моряки, що нас водили. Назад їдучи, Путя було знов заходилась плакати, але один панич італ'янчик, товариш її по гімназії (тільки вже кінчаючий), так смішно почав удавати, ніби й він плаче, що вона мусіла засміятись, а далі й зовсім розвеселилась.

Путя взагалі чималий страхополох, певне, через те, що виросла без товаришів та під крилом у гувернанток. Але тепер вона, може, дедалі набереться одваги, бо вона ж «гімназіст». Хоч, зрештою, у них в гімназії і хлопці часто плачуть, се у них в звичаї. Але гімназія у них славна, нема такої казньонщини, як в наших. Надто учитель італ'янської мови, історії, латині і географії (все в одній особі) такий сімпатичний, так просто і вміло обходиться з учениками, що ми всі, хоч незнайомі з ним, дуже його любимо і завжди помагаємо Путі робити для нього букети (йому ученики часто дарують букети, — інших дарунків він не приймає, та й букети тільки некуповані бере). Звичаї в гімназії дуже прості і вільні, — найбільша кара: заборонити на скільки днів приходити в гімназію. Нулі та 1 «з поведенія» ставлять часто, але й зачеркують хутко, і ніхто того особливо не боїться, хоч не раз «для годиться» плачуть

і просять зачеркнути. Свят тут менше, ніж у нас, але зате, напр[иклад], позавчора ні з того ні з сього всіх розпустили з 10 г[одини] рано, через те що «сьогодня гонки». Сьогодні, в суботу, директор хотів, щоб замість того пропущеного часу учились по обіді тепер (тут тричі на тиждень учаться ще й по обіді, від 4 до 5, одну годину, а ранішня наука іде 3½ год[ини], від 8½ до 12), але учитель італ'янської мови сказав, що нехай директор «ловить», коли хоче, математика, а він (італ[ьянець]) на урок не прийде, бо й сам хоче в суботу гуляти. А математик ранком так умовляв одного ученика, що не хтів тихо сидіти: «Та посидьте ж, Корраді, ще півгодинки тихо, а я вже вас сам на гонки поведу, їй-Богу, поведу, тільки заспокойтесь». Сей Корраді знаменитий на всю гімназію своїм пустуванням. Пуця його хутко в гості до себе запросить, тим часом до неї вже ходять дві товаришки і два товариші, спочатку церемонились, бо тут хлопці з дівчатами не дуже-то товаришують, а тепер звикли і остатнього разу таке виробляли, що Пуця потім аж по сходах не могла ходити і в 9 год[ин] спати пішла.

Ще тобі колись про їх звичаї напишу, коли цікаво, а тепер вже годі, лист і так довгий.

Про себе не маю що нового писати, бо я зовсім здорова, як і всі ці остатні дні.

Пиши мені, Гусінько, а я буду відповідати завжді. Цілую міцно твою білу голову, а ти всіх поцілуй.

Твоя Леся

28. До О. П. Косач (сестри)

16 березня 1902 р. Сан-Ремо

16.III.1902

Лілея моя!

Спасибі за одкритку, я от теж одписую одкриткою, бо саме тепер багато «одписок» зібралось, то мушу полагодити. Я тепер почуваюся здоровою, не кашляю і не риплю. Настрій не завжді добрий, та то вже трудно... Отримала листа від Мані¹²⁴ з Китая, живеться їй не зле, просить мене в гості, тобі кланяється.

У нас тепер тут гонки яхт, вчора ми їздили оглядати один італіанський броненосець. Оце і всі розривки. Наші сьогодні йдуть ще на велосіпедні гонки, але я не піду, мене то взагалі не інтересує, а сьогодні я ще й пригнічена — се ж 3.III ст. ст., роковини смерти С[ергія] К[остянтиновича],¹²⁵ багато спогадів... Ну, бувай здорова, та обзивайся одкритками. Цілую тебе міцно.

Твоя Леся

Поцілуй маму, коли вона ще у тебе.

29. До В. Д. АЛЕКСАНДРОВОЇ¹²⁶

16 березня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo. 3-16.III.1902

Дорогая Вера Даниловна!

Ваше письмо я получила сегодня утром... так это и следовало.¹²⁷ Не бойтесь, дорогая, что Вы увеличили мою печаль, нет, ее сегодня никто и ничто не могли бы еще увеличить. Я думала, что собственно годовщина не должна внушать больше или меньше печали, чем всякий другой день после этого страшного события, а между тем нет, все-таки 3.III чувствуется тяжелее, чем 2 и пр., да, неизмеримо тяжелее. Много-много раз проходит в моей памяти все от начала и до конца, от первой минуты знакомства и до последнего момента нашей жизни вместе, но на этом моменте мысль останавливается настойчиво долго... Вам [стра]нным показалось мое выражение, что я «хочу» помнить; я постараюсь объяснить его, насколько в силах это сделать при помощи одних только слов.

Видите ли, у меня до сих пор всякое воспоминание о нем связано с болью, все равно светлое ли само по себе или мрачное, а между тем, когда бывают дни что я мало вспоминаю, отвлекшись чем-нибудь, или меньше чувствую эту боль, я почему-то готова упрекать себя точно в какой-то измене. Отчего это? Ведь он просил памяти, а не мученья? Он любил мой «стоицизм» и не переносил «малодушия». Думая об этом, я

начинаю приучать себя думать без боли, уверяя себя, что это малодушие, недостойное его памяти, именно эта болезненная память, — так было сегодня, но это было еще большее. Иногда я думаю, что это всегда будет так, и вот тогда я и говорю, что даже при условии этого мученья я хочу этой памяти, не только потому, что он просил, не только потому, что иначе я не могу (Вы совершенно правы, что я и не могла бы забыть, если бы и хотела), но именно сознательно хочу. Ведь если истинная любовь должна быть сознательна, то и память о ней должна быть такою. Разве нет?

Может быть, так больно именно потому, что последние картины особенно врезались в память, а они страшны, да, не только печальны, но страшны, просто не поддаются описанию. Ведь болезнь подчас изменяла его так, как даже самая смерть не изменила, он подчас становился совсем другим, как будто даже чужим... Да, были моменты, которые даже я хотела бы забыть, если бы могла, так они невыносимы. А между тем, когда я интенсивно начну думать о нем, я непременно, против воли, и на них останавливаюсь, и это так ужасно, как будто я с ума схожу, — я как-то вдруг теряю ясность мысли, мне почему-то все начинает казаться призрачным, и люди, и обстановка, и я сама... вот и теперь так; я даже не уверена, точно ли я пишу Вам, а между тем я же это вижу... О, простите, это ужасно, зачем я это говорю? Да, да, я знаю, это так часто было, даже беспрерывно, первое время, теперь реже, но все же возвращается.

Нет, не бойтесь, я уже взяла себя в руки и заставила думать нормальнее. Видите ли, я не всегда же такая, как сегодня, так жить было бы совершенно невозможно. Я даже бываю иногда весела, чувствую и свои, и чужие радости и печали, но вот иногда надвигается вот эта какая-то туча, и тогда все такое странное и страшное. Но это не всегда, нет, не всегда. Вот в эту ночь мне снилось, что он возвратился и опять жив, что это я оживила его, что мы вместе живем, но очень больны оба, что он все в чем-то упрекает меня, сердится, что у меня есть и другие симпатии, интересы, привязанности и мысли, кроме

заботы о нем; все это так не похоже на бывшую действительность, он ведь никогда не делал мне таких упреков и не заявлял таких требований, и мне тяжело было видеть его таким. Потом Ваше письмо рассеяло это впечатление, я пошла к морю, вспомнила Ялту, Крым и все, что мы там видели вместе, и я вместе с Вами находила, что такая память может быть светлой. Но над вечер опять мысли пошли обычным порядком, и вот Вы видели...

Но об этом не надо говорить, если даже думается.

Иногда даже долго-долго я бываю совершенно нормальной и спокойна, даже бывают очень ясные, даже счастливые минуты. Я говорю это, чтобы Вы знали, что я не всегда так несчастна, как теперь.

Я, кажется, тогда неточно написала о «враждебности» моих близких. Я не думаю, что они сознательно враждебны к его памяти вообще, а только специально к моей памяти о нем, и в этом, м[ожет] б[ыть], невольно виновата отчасти и я сама, т[ак] к[ак] первое время не всегда успевала скрыть резкие проявления моей печали, пугала этим и заставляла жалеть их, зачем допустили меня до этой «жертвы», как они это называют. Но, конечно, тут не было жертвы, — я же просто сама не могла бы иначе поступить, чем поступила. Некоторые, правда, не только не видят никакой жертвы, но, напротив, видят эгоизм в том, что я, забывши о других своих обязанностях, о людях, которые меня любят, поставила на карту свое здоровье «ради личного дела», — может быть, эти больше правы, но я хотела бы знать, сказали ли бы они то же самое, если бы это был не друг мой, а муж, брат или отец? Пожалуй, нет, — а если так, то они не правы, т[ак] к[ак] требуют от меня чего-то сверхчеловеческого.

Впрочем, все это я усмотрела из беглых слов, полуслов и т. д. и, м[ожет] б[ыть], наполовину ошибаюсь. Да и вообще я не думаю, что все мои близкие так относятся. Напр[имер], моя сестра, которую Вы знаете,¹²⁸ совсем не так относится, она ведь сама его знала и ценит память о нем. Вы правы, — кто его знал, тот не может думать теперь о нем дурно. Но даже и с теми, кто

знал, я не могу так говорить, как с Вами теперь, я чувствую, что все-таки его память Вам ближе, чем им. Что касается его теток, то я под конец ближе узнала их, и мы были в хороших отношениях, особенно с Соф[ьей] Вас[ильевной], но все же я не очень близка с ними. Раньше они слишком были несправедливы ко мне и доставили нам обоим много-много тяжелых минут. Да просто, если бы не они, я прожила бы с ним всю последнюю зиму, а не два месяца только, — они примирились во мне с сиделкой, а не с другом, они почти до последней минуты не верили мне, я это видела. Бог с ними, они слишком несчастны, чтобы сердиться на них; мне только больно, зачем ему столько лишних страданий причинено, хотя это уже и кончено совсем. Его отец гораздо больше понимал нас, и если тоже бывал виноват против сына, то против меня никогда и ни в чем, да и вину против сына он искупил страданием — не мне судить его.

Если я говорила, что, пожалуй, я покажусь Вам странной и малосимпатичной, то это потому, что много раз встречала у людей, вообще очень умных, хороших, отзывчивых, неуменье или нежелание понимать такие отношения, о каких я писала Вам; я слышала не раз, как подобную дружбу называли ломаньем, самообманом, чудачеством или, в лучшем случае, ненормальностью; и это говорили не пошляки, а люди вообще достойные уважения. Впрочем, «особенная» — это, пожалуй, недалеко от «ненормальной», но это меня не смущает.

Вы это сказали с хорошим чувством, другие говорят почти с враждебным, а мне самой кажется, что если эта «ненормальность» никому не причинила зла и страданий (болезнь и смерть измучили меня, а не самое чувство, которое давало только счастье нам обоим), то она не заслуживает отрицательного отношения. Мне всегда казалось, что это лучшее чувство, на какое я способна, и я не стала бы подавлять его в себе, если бы оно явилось в другой раз.

На этот раз я опять «разогналась», т[ак] к[ак] я знаю, что Вас нечего убеждать в этом, мы же с Вами в этом согласны.

По мере писанья к Вам, [я] как-то успокоилась и «прояснилась», а то в самом деле было как-то неладно. Вы не принимайте

этого близко к сердцу, — я выносливая, и если уж не сломалась до сих пор, то выдержу еще долго. Да я даже поправилась теперь очень, особенно за последний месяц, даже кашлять перестала. Климат и природа — великие врачи, особенно море la grande régénératrice,¹ оно меня уже не раз спасало.

В следующий раз напишу Вам еще на другие темы, а теперь уж довольно. Я уже не прошу прощения — видно, нельзя неискренно писать к Вам. До свиданья!

Ваша Л. Косач

30. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ) ТА О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

19 березня 1902 р. Сан-Ремо

19.III.1902

Любі мої мамочко і Лілея!

Думаю, що ви тепер вкупі,¹²⁹ то й пишу обом разом. Листа твого, мамочко, я вчора отримала з описанням київської «гоголіади»,¹³⁰ та й згадала: «мало, душечко, одного Гоголя»...¹³¹ Але то вже завжди так буває, коли «всякое дыхание» заходиться «хвалити Господа»...

Я дуже рада, що мій план повороту через Грецію не зустрів опозиції у вас, а я чогось боялась, що зустріне. Я ж сей план «давно в уме держу, да только случая подходящего не было», а тепер уже случай самый «подходящий». За Каїр, далєбі, даремне жалувати. Ну, нехай там пані Лев[ицька]¹³² поправилась, так і тут же не одна пані поправилась, та й, здається мені, я сама вже можу вважатись викоруваною. Щодо зарази, я таки не можу згодитись: заражаються бацілами, а в мене їх не знайдено при аналізі, — заразитись же слабогрудостю і легким катаром не можна. Мінськ міг мати справді лихий вплив через втому і ті вражіння, що я там мала, і через те анемія та слабогрудість могли загостритись, але то могло все одно і дома статись в той період... Не вірити в «предрасположение» через те, що воно досі різко не виражалось, то даремне — про

¹ Великий цілитель (франц.).

«уплотнение» чи там «отек» легких мені говорили ще після першого «витаження», коли мені було 16 літ,¹³³ та тільки то відносили до наслідків довгого лежання і т. и. Я ж досі мала діло все з хірургами, а вони на такі речі не звикли звертати уваги. А ті болі в грудях, що було тижнями тримали мене в ліжку, ще тоді, як ми «в сереньком домике налево» жили,¹³⁴ може, то й плеврити були, та хто ж те знав? А кров у мене показувалась і тоді, як ми з Лілею вдвох в Києві жили¹³⁵ (ти, Лілея, пам'ятаеш?), і в Берліні раз, як напав кашель. Та вже здавна я задихаюсь, ідучи вгору, і розкисаю восени й навесні, і фігура у мене розвита менше Дориної. Хіба ж се все не ознаки «предрасположения»? Тільки того ніхто не боявся, поки не було страху безпосередньої зарази, а тепер кожний пустяк лякає. Як же, мамочко, в таких речах казати «вірю» чи «не вірю», коли тут можна просто бачити і знати і на основі того доказувати? Та, зрештою, тепер кажуть, що і зараза чіпляється тільки там, де є «предрасположение», інакше всі люде були б заражені при теперешній санітарії та гігієні. Сю тему, однак, можуть ліпше розвинути в тому «медичному світі», де ви тепер обертаєтесь, а я, звісно, профан і говорю «по крайньому розумению», може, й даремне.

Тим часом, що б там воно не було, але тут, очевидно, минає. Жару вже не буває, кашель дуже рідко і спорадично (се вже два тижні, третій, як зовсім не кашляю), приливи рідко бувають і хутко минають, тільки ще томлюся досить хутко, так що ні ходити багато, ні робити що-небудь довго не можу. Але се, може, я просто розлінувалась та одвикла від нормально-роботящого життя, та мені лікарь тим часом ще не дозволяє робити проб моєї «роботоздатности», а наказує кидати зараз всяку роботу, як тільки почую втому. Треба слухати, хоч се досить марудно, такий режім.

Літературної роботи і заходів у мене через се зовсім нема, отже, й доручати нема що ні в Петербурзі, ні в Москві. Я тепер, як той *grillon-caché dans l'herbe fleurie*.¹ Так тільки прошу

¹ Цвіркун, який сховався у квітучій траві (франц.).

кланятись знайомим, які єсть у Петербурзі, а в Москві спеціально Кримському мій привіт і всякі complimenti^I (не в російському, а в європейському значінні — compliments les plus sincères),^{II} — та, може, нарешті виясниться справа, чи він отримав мій лист з Сан-Ремо і ще раніше з Буковини. Мені було б приємно, якби Кримський навідався до нас літом (я в юні, найпізніше в середніх числах, вже напевне буду дома, отже, в Зел[еному] Гаю). Ваганову¹³⁶ і Рудченкам¹³⁷ прошу кланятись, спеціально Пасі,¹³⁸ коли вона там.

Розпитайся, мамочко, там, як будеш у «Герцога»,¹³⁹ про здоров'я панича Шавловського,¹⁴⁰ тут про нього часто розмовляють і журяться, та й справді шкода хлопця. А щодо «герцогства», то й наша ж Оксаночка la duchesse de Комор,^{III,141} так що нам герцоги зовсім не в дивовижу!

Напишіть мені там удвох хоч картку з Петербурга, бо на лист, певне, не буде часу, — я знаю, що то єсть попасти в Пет[ербург] на 10 днів, — самі «конки» душу витягнуть!.. Певне, там у Петербурзі тепер саме паскудство в тій quasi^{IV} природі. А тут тепер зовсім блакитний рай. Без білого капелюха і не показуйся, бо голову пропече.

Ну, будьте здорові, мої любі-дві. Треба оце ще один лист написати та й піти на passeggiata al mare^V — море таке гарне сьогодні, що гріх не піти. Цілую міцно вас обох і вітаю всіх будучих «світил»,¹⁴² яких знаю. Наші всі вам кланяються.

Ваша Леся

^I Компліменти, вітання (італ.).

^{II} Щирі компліменти (франц.).

^{III} Герцогиня Коморська (франц.).

^{IV} Нібито, майже, подібно до (лат.).

^V Прогулянку до моря (італ.).

31. До О. Ю. Кобилянської

19 березня 1902 р. Сан-Ремо

19.III.1902

Хтось до когось знов озивається! Хтось здоровий і робиться гладкий. Хтось просить когось в гості, щоб потім їхати на Україну морем. Нехай хтось справді про те подумає, бо когось можуть родичі не пустити восени знов їхати, коли він заледве літом додому приїде після пів року життя на чужині. Комуś ще лікарі не дають нічого писати, то хтось і не заробив нічого. Коли хтось хоче, то хтось напише, скільки би могла коштувати така подоріж. А до С[ан-]Ремо хтось міг би з п. Трушом доїхати.

Хтось читав чиюсь повість¹⁴³ в трьох книжках «Вістника». Комуś подобається, а більше уваг напише згодом в листі.

Хтось когось любить, а родину вітає.

Хтось (Татарчаткові па!)

32. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

21 березня 1902 р. Сан-Ремо

21.III

Бідненька моя товстенька Лідочко!

Ти ж не сердися, що я знов задержала свою відповідь? Та вже, певне, ти до моїх звичаїв звикла...

Тут життя таки досить монотонне, то так, що день минув, що місяць — «мальність різниці»... Та «розниця» тільки, що стало ще тепліше і всі вже викидають печі з хати. «Сезон» уже минає, англічан на улицях меншає, скінчилися *régate*^I на морі, відбулась остатня *bataille des fleurs de la mi-carême*,^{II} італ'янці вже до Великодня ладяться, а я вже починаю строїти плани повороту додому, хоч то ще не хутко буде, бо аж у маю маю вирушити звідси. Ще не знаю добре, як їхатиму, може,

^I Гонки човнів (франц.).

^{II} Битви квітів посеред посту (франц.).

перше одбіжу в Швейцарію і загляну на Рейн, але то навряд, краще не сідати на два стільці разом, щоб часом не провалитись. Я все-таки à la touriste^I їздити не можу без ризику. Хоч я і дуже поправилась, роблюся навіть гладка і кашель минув, та воно й торік так було в горах, а ледве почала знов київський «режим», то й знов розклеїлась, — мушу се пам'ятати. Тільки у Флоренції й Римі, може, таки буду, коли доктор дасть *permis de séjour*,^{II} і, може, проживу по неділі в кожному місті, щоб не дуже à la diable^{III} оглядати. Через те прошу тебе, коли се тобі не трудно, пришли мені ті інформації (про отелі і т. п.), про які ти згадувала в листі, я хотіла б їх мати «на всякий випадок». Ще, звісно, є час на їх, бо ще місяців 1½ я тут пробуду, та як будеш відповідати мені, то не забудь про їх.

Може, і правда твоя, що я не зовсім справедлива була до Пол[ини] Ник[олаєвны],¹⁴⁴ то я з охотою беру всі різкі вирази назад. Впрочім, їй самій я ніколи нічого різкого не виражала, і ми з нею тепер в добрих відносинах. Вона оце була з тиждень в Ментоні,¹⁴⁵ а тепер знов тут, здоров'я її так добре, як тільки може бути при її хронічній слабості.

Радочка і мама твоя пишуть мені досить часто, як не листи, то хоч *cartes*.^{IV} Зимою, як ти, певне, знаєш, мама твоя часто слабувала, а тепер пише, що поправилась. П[ан] Труш збирається в апрілі в Італію, обіщав одвідати мене тут, от, може, буде компанія мені до Флоренції й Риму. Та щось замовк остатнього часу, може, роздумав.

Ліля сьогодні прислала картку, що занята дуже, держить екзамени. Значить, їх інститут ще поки що Бог милував, а я, признаться, боялась трохи за цілість Ліліних ребер в сі тривозні часи...¹⁴⁶ Страх прикро отак здалека прислухатись до всяких страшних чуток з Росії, та ще й ті чулки завжді перебрехані наполовину в пресі...

^I Як туристка (франц.).

^{II} Дозвіл на проживання (франц.).

^{III} По-диявольськи (франц.).

^{IV} Листівки (франц.).

Сьогодні, Лідочко, «статья» моя не буде дуже довга, бо щось трохи болить голова (взагалі я тепер здорова, а се так щось, не знаю), то не хочу її томити. А від тебе жду хоч «аперсю-то»,^I тільки скоренько — правда? Ти ж моя добренька товстенька Лідочка і не захочеш «око за око!» А я твоя «единственная старшая кузина» та ще й pour toute éternité.^{II}

Леся

P. S. Mille baci e saluti^{III} тобі і мечкам.

33. До М. В. КРИВИНЮКА

29 березня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo. 29.III.1902

Дорогий брате!

Оце прошу доглянути листа, що посилаю п. Трушеві на адресу Вашої камениці (бо я не знаю адреси п. Т[руша] і чи він у Львові буде на Великдень), хотіла б, щоб лист не валявся довго, бо він діловий.¹⁴⁷

Дякую за книжки, отримала.

Від Л[ілі] маю все добрі звістки.

Я була трохи розкисла (нерви і простуда), ще й тепер трохи кашляю (після ціломісячного перерива!), але вже минає. Сьогодні чуюся здоровою. Писатиму Вам хутко, тепер занята. Стискаю руку.

Л. К.

^I Огляд (пох. від франц. aperçu).

^{II} Навіки (франц.).

^{III} Тисяча поцілунків і вітань (італ.).

34. До В. Д. АЛЕКСАНДРОВОЇ

2 квітня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti

2.IV.1902

Дорогая Вера Даниловна!

Я все думаю, не слишком ли тяжелое впечатление произвело на Вас мое последнее письмо? Забудьте о нем, дорогая, ведь оно писано все-таки в исключительном настроении, я не всегда такая уже.

Кроме того, я вообще истеричка и склонна к трагическим настроениям, но [мои] друзья могут этого не бояться, опасности в этом нет.

Недавно я уже от других причин (много всяких было) опять «вышла из берегов», несколько ночей не спала, похудела почти на килограмм, да еще как-то угораздилось простудиться, несмотря на идеальную весну, схватила бронхит, да вот и теперь еще кисну с какими-то плеврическими болями в груди да спать людям мешаю своим утренним кашлем. А то раньше уж так было хорошо: и кашель совсем прошел, и энергия возобновилась, я начала себя за человека считать. Теперь зато мне приятно, что доктор стал со мною дело начистоту вести и признался, что находит у меня верхушечный процесс в правом легком (затвердение и инфильтрацию), не разрушительный и вполне излечимый, но с которым года два придется повозиться (под страхом обострения опасного), т[o] е[сть] только на лето наведываться домой, а остальное время проводить на юге в соответственной обстановке и режиме. Я, право, довольна его откровенностью, т[ак] к[ак] терпеть не могу неопределенностей и недомолвок и нахожу их вредными для всякого сколько-нибудь нормального человека. Но домой я еще об этом не писала, лучше на словах скажу, а то на расстоянии все кажется страшнее.

С Вами же не знаю еще, когда придется встретиться, поэтому и пишу Вам эту свою главную новость. Доктор не может решить, туберкулезный ли это процесс или только катаральный,

и находит это практически неважным, т[ак] к[ак] и лечение, и перспективы и в том и в другом случае одинаковы; на всякий случай рекомендовал мне меры предосторожности, чтобы не заражать других.

Итак, еще два года скитальческой жизни... Что ж, бывало и дольше. Жаль мне семью, все-таки беспокойства и расходов много будет за эти два года. А за себя только досадно, что работы настоящей нельзя будет предпринимать, а то ничего, я себя почти не чувствую больной, насморк гораздо тяжелее, чем этот «процесс», это только слово громкое. Я даже очень сомневаюсь, так ли я больна, чтобы стоило два года по курортам слоняться, не ошибка ли это? Еще эту неделю я несколько похожа на больную, все же грудь болит и валяюсь на кушетке (пищу лежа, но одетая), а раньше была вполне здорова, как и в прежние годы не бывала.

Я собираюсь, если какой-нибудь бронхит и т. д. не помешает, недель через пять уехать отсюда и, заглянувши во Флоренцию и Рим, отправиться морем из Неаполя в Одессу, — этот способ возвращения рекомендован мне доктором как средство укрепления нервов и общего состояния. Потом месяца три побуду дома на хуторе, да и опять в бега... еще не знаю, сюда ли опять или в другое место.

Вы мне пишите и не бойтесь расстроить меня. Эти последние дни я как-то очень кротко и тихо настроена, и, кажется, это надолго, — «трагическая» энергия уже исчерпана и теперь у меня штиль.

Теперь еще более не предвижу, когда буду в Минске, — боюсь, что меня туда не пустят в этом году, хотя мне и тяжела эта мысль.

Не соберетесь ли Вы как-нибудь на Украину летом? Вот была бы мне радость!

Будьте здоровы. Мой привет Вашему мужу.

Ваша Л. Косач

35. До О. Ю. Кобилянської

2 квітня 1902 р. Сан-Ремо

2.IV.1902

Хтось комусь щось нового скаже: 1) що хтось когось любить (то найновіше!), а 2) що хтось та ще хтось таки зможуть восени на море поїхати, бо лікарь комусь казав, що хтось може тільки літом побути дома, а з осени мусить таки знов виїхати десь на полудне, бо хтось не зовсім ще вигоений і мусить ще два роки триматись добре на острозі, бо хтось таки має щось (так лікарь каже) в правому легкому вгорі і тее щось не може за пів року життя в Італії минути, як того хтось надіявся. То нехай би хтось чорненький ладився так, щоб серпень побути з кимсь на Україні, а вересень в Криму або вересень на Україні, а жовтень у Криму, а потім хтось із кимсь роз'їдуться в різні сторони (хтось не хоче зиму в Криму сидіти, а поїде знов за границю, в Криму зимою недобре і нудно). Тільки хтось білий не могтима з кимсь і з татарчатком довше побути в самому Києві, як умовлявся давно, бо як буде літом в Гадачі, то вже йому краще їхати звідти просто у Крим, а не томитись переїздами у Київ та з Києва, а ще, крім того, лікарь боронить йому мешкати в великому місті, поки праве легке зовсім загоїться.

Хтось тепер не дуже здоров, бо хорував на бронхіт (сам не знає, де застудився), а тепер має плевричний біль в грудях і не може багато сидіти, тільки трошки (і пише, лежачи на софі, як було не раз в Чернівцях), але гарячки не має, тільки кашель його знов мучить, найбільше ранком. І ще хтось був нервовий, і спати не міг, і напад мав досить прикрий, і схуд на ціле кільо, і нечічо було зовсім, тільки остатні три дні вже нічого, вже спить і не іритується. Нехай хтось за когось не боїться, бо комусь уже ліпше і когось тут доглядають добре.

Комусь чиясь повість подобається, окрім деяких фраз в розмовах, що здаються комусь трохи не селянськими по стилю. Але то хтось потім напише всі свої уваги, бо тепер не вигідно довго писати лежачи і хтось втомився, бо се не перший лист сьогодні.

Хтось хутко пришло татарчаткові картку, але тепер не має, як одужає зовсім, то пришло, а тепер дякує так за листа.

Хтось хоч трошки слабій, але не бідний, і хтось нехай не буде бідний. Хтось та ще хтось поїдуть собі на море та й не будуть бідні. Хтось вітає Св[яту] Анну і всю родину, а когось дуже ніжно цілує.

Хтось

Р. S. Тільки що отримала чиюсь картку. Нехай хтось присилає нариси¹⁴⁸ — залагоджу радо. Хтось на когось ніколи не гнівається.

36. До М. В. Кривинюка

9 квітня 1902 р. Сан-Ремо

9.IV.1902

Не перепрошуйте, дорогий брате, бо я ж не така педантка, щоб не розуміти, як то часом людині буває не до листів. А щодо «легіона чортів», то й вони не найсильніші, і проти них знаходиться сила; знайдеться вона і в Вас...

Від Тр[уша] мала сьогодні картку з Риму, — в Сан-Ремо він не буде, бо за тиждень спішить до Косова «гагілки малювати». Ну, значить, «чи твоє нещастя, чи моя недоля»,¹⁴⁹ тільки в Італії не зострінемось.

Справи з виданнями мене не тішать,¹⁵⁰ надто Буковина зрадила мої надії! Сімов[ич] писав мені (вчора) про се, — та я справді щось не розберу, наскільки він винен чи ні. На таких просторах, та ще при слав'янській «точности ділового стіля», дуже трудно розбірати, хто прав, хто винуват. Та, зрештою, і таке розбірання не дуже допоможе.

Лях[оцькому]¹⁵¹ я сьогодні напишу, до речі, маю і деякі інші справи до нього. Він не тільки не дуже акуратний, а навіть дуже неакуратний, і визначна прикмета його неакуратности та, що спочатку він ще здатний взятись пильно до діла, але під кінець (тоді, коли найпотрібніше) його кінечне мусить хтось тягти на буксірі всіма способами, і просьбою і грозьбою, і то не абиякою грозьбою, коли вже сам не може ділом допомогти.

Я се знаю і з розповідів Д[рагомано]вих, і з власних спостережень над тим, як кінчалось дядькове видання Бакуніна:¹⁵² досить сказати, що німецький переклад (початий тоді, як уже перші коректи оригіналу були) перегнав все-таки видання оригіналу на пів року, коли не більш. Постараюсь «промовити до його сумління», наскільки мені красномовности і лірики стане.

Скажіть, яка, власне, частина «Ткачів»¹⁵³ згублена? Я про се вперше чую. Я готова доповнити, відновити перекладом, маю тут німецький оригінал, а своєї черновки — тільки уривок першої дії (копія його була у переписчиків), але решта черновки у переписчиків була і, — я в тім не сумніваюсь, — «загула».

«Ох, ти горе, горе — не біда!»¹⁵⁴ з українськими видавцями, переписчиками і як там ще звуться ті, від кого залежать *fata libellorum*.^I

Я не зовсім зрозуміла, чи мають «Ткачі» видаватись у Львові? Бо вони мали вийти по той бік.

Італійські речі, що я хотіла прислати, єсть белетристика¹⁵⁵ (по-моєму, високо артистична) з соціалістичним духом, та цікава скоріш для городян (робітників), ніж для селян. На жаль, Сан-Ремо курортна дірка і я тут цікавих «собратів» не знайшла, через те і в певній белетр[истичній] літературі не могла гаразд поінформуватись (що знайшла, то більш-менш випадком, *Dei gratia*),^{II} а тутешня теоретична для наших анальфabetів не годиться, бо вона або дуже вже теоретична і тоді високим штілем зложена, або коли по стілю приступніша, то роцитана дуже на місцеві обставини. З того можна б робити хіба компіляції, але не переклади, та я ще для таких досить трудних компіляцій не маю потрібного «розширення прав», бо його і на легенькі переклади не завжді стає.

Мій італійський коректор ні французької, ні німецької мови не знає, хіба прийшлося би втаємничити двох: одного, що знає сі дві мови і італійську в тім же розмірі, що й я (в політ[ичнім] відношенні ся людина абсолютно чесна, але

^I Доля книжок (лат.).

^{II} Божою милістю (лат.).

індіферентна щодо акції), а другого— того, що я раніш Вам писала. Отже, рішайте. Зрештою, я тут пробуду ще місяць, або й трохи більше, то маєте час надуматись. Коли то що не дуже велике і не дуже трудного стілю, то я, може, і без помочі справлюсь.

«Балада про Мол»¹⁵⁶ нічого собі, не без іскри, тільки Ваша правда, що без людей було б ліпше, а крім того, на мою думку, відтінків трохи замало, одразу заголосна і зависока нота взята і через те трохи томить, та ще, мушу сказати, що музика фрази часто нарушається невидержкою ритму і ненатуральною розстановкою слів, але се остатнє перекладчик мусів би старатись поправити. Я, може, перекладу її, подумаю.

А щодо лікарських приписів і мого здоров'я, то напишу Вам, що знаю сама про те, але прошу Вас абсолютно ні з ким про те не говорити (я сама тепер кажу, кому треба, а пізніше, літом, скажу особисто всім близьким людям, «кому о том ведать надлежит»). У мене лікарь знаходить «верхушечный процесс в правом легком», і хоч туберк[ульозні] баціли при аналізі не об'явились, але то ще не доказ, каже лікарь, що їх у мене нема, тільки доказ, що «распадение» ще не почалось; впрочем, можливо (знов-таки слова лікаря), що процес і не інфекційний, а просто катаральний, на се деяку, але нерішучу надію дає та обставина, що гарячки нема (підвищення на 0,5° буває, але то ще неважно); тільки то практично неважно, чи катарально-простудний, чи інфекційний процес, бо ґрунт для сухот і в тім і в другім випадку однаковий, та й спосіб курації однаковий. Процес той лікарь вважає зовсім «излечимым», але все ж не таким, щоб на нього не варт було вважати, надто при моему ідеальному організмі. Перспектіва така: коли два роки я буду жити обережно, в добрих кліматичних і гігієнічних умовах і т. д. і т. д., не наражаючись на всякі «случайности», то можу на третій рік радикально видужати від того процесу і мати певну гарантію, що далі житиму по-людськи; коли ж буду не дбати за себе, попаду в лихі умови або накопиться якась погана «случайность», то процес може піти так, «что никакие санатории не спасут».

Скажу Вам щиро, що мені було приємно (не в іронічному значінні) чути таку виразну і толкову мову. Я люблю im Klaren stehen,¹ а всякого «замилювання очей» ненавижу. До того ж се перспектива взагалі не найгірша, і я склонна думати, що таки можу видужати радикально, бо в мене організм хоч і поганий, та упертий і здатний до значної боротьби. Для утворення потрібних умов все-таки є матеріальна можливість (хоч сього я точно не знаю, в якій мірі), а мій настрій тепер такий, що мені здається, що таки варто бути здоровій, коли вже треба взагалі жити, та й приємніше вмірати від чогось хоч трошки веселішого, ніж сухоти, що завжди вимучать і пацієнта, і всіх його близьких до краю, та вже аж тоді капут зроблять; далеко веселіше вмерти, ну, хоч на барикаді, та при такій силі, як у мене тепер, і на барикаду не приймуть, бо тільки «обуза» лишня з таких «борців». Се я говорю не для того, що взагалі хутко збираюсь вмірати, далєбі, ні, а так собі, прийшлось до слова. Я зовсім тепер не так мрачно настроєна, власне остатнього часу. Все-таки ще багато є на світі такого, для чого варто було б і пожити, і попрацювати. Як подумати гаразд, то я таки мало жила за 31 рік своєї присутности на світі, років зо два було інтенсивнішого життя, а то все не то вже пів життя, а ¼ або й ⅓ життя, всього разом мені тепер і 16 літ ще не скінчилось, коли міряти до середньої інтенсивности. Та й не тільки мало жила, але й мало працювала, а се ще гірше. Чорт зна, куди і сила, й час ішли... Се знов-таки не для скарги сказано, а щоб Ви повірили, що я справді можу хотіти і жити, й працювати, хоч, може, то й не дуже імовірно, коли пригадати собі мій вид і вигляд. Воно, правда, пізненько трошки я надумалась, що таки «варто», та вже «краще пізно, як ніколи». Як гадаєте?

Ну, а зрештою, коли з того нічого не вийде (з моєї курації, бажань і надій), то світ не западеться і без мене, знайдуться ліпші на моє місце.

Тільки я це все теоретично тямлю, що у мене процес і т. и., а практично я того якось не почуваю, і мені все з'являється

¹ Мати ясність, чітко знати (нім.).

думка, що то помилка, бо яка ж то серйозна хвороба, коли її менше почуваш, ніж звичайний нежит? Ну, ще остатніх тижнів два я трохи почувала себе хворою, був бронхіт (з нежиту почався) та в грудях якісь плеврічні болі почались (от і вчора весь день щось гнітило і пиляло та трошки по-котячому мурчало з правого боку), але й то не так, щоб лежати і гинути. Впрочім, і бронхіт, і болі неважні і для «процеса» мало значать, каже лікарь. Трошки гірше те, що я сливе на 1 кіло схудла за сей бронхіт, але й то хутко надолужу при тутешньому режимі. А, напр[иклад], в лютому я так почувалася, що коли б не лікарська вуздечка, то я б і писала, і все, що хочете, робила б, ну, хоч так, як позаторік, коли не ліпше. Та коли ж приказано при найменшій втомі кидати роботу, а найменша втома у мене завжді приходила хутко, починаючи з 11-літнього віку, та ще приказано увечері не писати, трудної розумової роботи не робити і взагалі всяких «не» багато: не ходити багато, не ходити в гори, не їздити повозом довго, не робити гімнастики, не купатись ні в річці, ні в морі, не робити важкої ручної роботи і взагалі уникати сильного напруження рук і плечей, не співати, не говорити голосно і довго, не іритуватись. Ет, просто, одним словом: вегетувати. Правда, весело? Буду старатись наблизитись до такого ідеалу, хоч не можу поручитись, що осягну його.

На літо поїду-таки в Зелений Гай,¹⁵⁷ так випадає по родинним і моїм власним справам, та й лікарь каже, що літо можна безпечно провести і там, а щоб з осени вибиралась знов. Куди виберусь, ще не знаю, — мама, певне, знов про Каїр почне.¹⁵⁸ Побачим, ще є час. А Ви куди на літо? Чи побачимось?

Будьте ласкаві, запитайте Гнатюка про видання наших перекладів з Гейне і про рахунки з продажі книжок, що я просила якось.

Та й будьте здорові, а то я вже розписалась без краю. Мною не журіться, бо я й сама собою не журюсь. Стискаю Вашу руку.

Леся

Кланяйтесь Павликові. Чи він ще у Львові?

37. До О. П. Косач (сестри)

11 квітня 1902 р. Сан-Ремо

11.IV.1902

Giglio d'oro!

Спасибі за повіншування¹⁵⁹ в такій любій формі. Хочеш, поділимо: «найголубіше» мені, а «найзолотіше» тобі, en notre qualité de blonde et de brune morales ainsi que physiques?¹

Я вже киснути більш-менш перестала: бронхіт минув і плевр[ичні] болі теж, кашель малий, ну, катар грудний ще потиху триває, та то, каже лікар, ще довгенька пісня (років на 1½–2), зрештою, катар сам по собі «без ускладнень» мене не мучить, бо я його сливе не почувую (не болить, а тільки щось єсть виразно в грудній скрині, — що вона не порожня, се чувається тепер конкретно, а не знається теоретично, як було перше).

Буду тут ще з місяць, а там два тижні в морі (може, з одскоком на Рим і Флоренцію), а там скільки день в Одесі, а там скільки день в Києві (може, десь на дачі), а там в Зеленому Гаю, а там... ще не знаю де. Десь мусимо бачитись з тобою конечне.

Твоя Леся

К[оса]чі вже тут.¹⁶⁰ С[адовсь]кі тебе вітають.

38. До О. Ю. Ковилянської

14 квітня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Corso Cavallotti, Villa Natalia

14.IV.1902

Нехай мій хтосічок дорогий вибачить, що хтось не зараз йому відписав. Хтось був такий, що навіть одразу чийхсь нарисів не міг прочитати, прочитав другого дня, а тільки третього (сьогодня) міг написати потрібного супровідного листа до Києва. Сьогодні «нарис» їдуть до Києва, до мами моєї, з моєю

¹ Ми ж блондинка і брюнетка морально і фізично (франц.).

рекомендацією і всякими просьбами та вказівками, як їх про-
вести в «К[иевской] Ст[арине]». Нариси мені сподобались оби-
два, не знаю, котрий більше, і ред[акція] «К[иевской] Ст[а-
рины]», коли не буде педанткою, то мусить їх прийняти.¹⁶¹
Я тільки дозволила собі викреслити олівцем одну фразу,
а власне слова, що сказані про хвилі: «що гонять все вдаль, все
по дев'ять разом». Як хтось чорненький побачить море, то зго-
диться з кимсь, що хвилі ніколи не біжать від берега вдаль, то
тільки легкі гребінці від берегового вітру можуть рябіти так,
наче від берега біжать, а великі справжні хвилі все до берега
прибувають, наче здалека звістку несучи, і дуже трудно пі-
знати, котра з них, власне, дев'ята, бо то на просторі не видно,
а тільки вже аж коло самого берега, перед тим, як розбитись,
хвиля показує всю свою силу. Хтось не має претенсії когось на-
вчати, як треба описувати море, хтось чорненький далеко ліп-
ше опише, коли побачить, але хтось білий дозволив собі вка-
зати фактичну помилку.¹⁶² Тільки, може, хтось так не хоче, то
нехай напише, можна олівець витерти гумою, а як хтось так
хоче, то можна й атраментом перекреслити. Нехай про те на-
пише або моїй мамі, або мені, як йому догідно, а нариси мо-
жуть собі їхати тим часом (вже їдуть, бо хтось дав на почту).

Хоч ведмідь «Сліпця» не зрозумів, то ще то не значить, аби
й ніхто не міг зрозуміти. Хтось думає, що зрозумів, а як зро-
зумів, то видно з того нарису-pendant,¹ що тут прилений до
листа.¹⁶³ Чи так? Хтось не міг утриматись, щоб того не написа-
ти, і ліг і не встав, поки не написав. Може, і про меви (по-укра-
їнськи — чайки) щось напише, але не зараз, тепер уже втом-
лений і йому взагалі не слід би писати. Бо хтось був не дуже
здоровий, тижнів зо три кис, двома наворотами на велике без-
соння хорував, і бронхіт мав і плеврічний біль, і схуд на 1¼ kilo,
і змарнів, і став нездалий. Тільки вчора вже виспався і поздо-
ровшав, та й сьогодні вже добре, та й, може, вже буде добре
далі.

¹ Доповнення, додаток, парна річ (франц.).

Хтось ще, може, тут лишиться місяць, бо не хоче додому «вимоклим» їхати, мусить знов поправитись.

А тепер хтось скінчить, бо ще мусить один діловий лист написати зараз, хоч і втомлений вже.

Ой, мій хтось дорогенький! Що ж би йому зробити, аби він не такий бідний був? Якби я тепер була щаслива, то мені було б сором за себе, бо хтось (мій хтось) більше вартий сонця, ніж я... Па!

Комусь «па» і всім, хто мене згадує.

Картку з Шевч[енківського] вечера¹⁶⁴ отримала. Спасибі всім підписаним, що не забули на мене, — я їх теж вітаю всіх.

39. До С. О. ЄФРЕМОВА

15 квітня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Corso Cavallotti, Villa Natalia

15.IV.1902

Високоповажаний добродію!

Спішуся відповісти Вам,¹⁶⁵ а коли відповідь прийде запізно, то буде винна почта, що везла Вашого листа аж 6 днів до мене.

Нічого не маю проти поміщення «Весни зимової» і «Перемоги», а щодо «Євр[ейської] мелодії», то не знаю, про котру говорите, бо їх у мене три: одна, — починається з слів «Ти не мій!»,¹⁶⁶ — уміщена в збірці «Думи і мрії», а дві другі (одна на тему полону вавілонського — початкових слів не пам'ятаю,¹⁶⁷ а друга: «Єреміє, зловісний пророче») друкувались поруч у «Вістнику», торік чи позаторік, не можу пригадати, а справитись нема як. Так-от сі дві остатні я б воліла дати, ніж першу, давнішу. Коли перша вже видрукувана, то ліпше її таки скасувати, бо до звичайної збірки творів вона надається, а до антології таки ні, на мою думку. Коли ж дві остатні вже не можна вмістити, то й так обійдеться.

Та добра пані, що не вподобала собі «Нескінченої розмови»¹⁶⁸ (дивуюсь, що вона вподобала «Весну зимову!»), нехай буде спокійна — я, може, ту розмову колись докінчу, якщо

мені сильніша пані не перешкодить.¹⁶⁹ Тим часом приймаю собі увагу шан[овної] пані за комплімент, але Вам бажаю таких компліментів якнайменше.

З найбільшою пошаною до Вас

Леся Українка

40. До М. І. Павлика

15 квітня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti
15.IV.1902

Шановний друже!

Не беріть мені за зле, що я мовчала. Я не лежала 3 тижні, але й здорова не була, все нападали бронхіти, то сухі, то мокрі, мучило безсоння та плеврічні болі, а до того і душа, і думка були до краю неспокійні, а далі й змучені через різні справи, про які було б довго, та й нецікаво для Вас, розказувати. Отже, писати не могла.

Я рада за Вас, що Ваші «добродії» хоч трохи схаменулись,¹⁷⁰ а ще більше рада, що їдете до Софії, — окрім всього іншого, Вам, може, там і на здоров'я ліпше буде, бо там сей сезон найкращий, ще не гарячий, але вже теплий.

Привітайте там від мене Ліду, Івана¹⁷¹ та Міку.¹⁷² Я й Ліді сього місяця тільки на картку здобулась, але нехай вибачить, — я не писала їй листа з тих самих причин, що й Вам. Я тепер далеко не завжді в стані писати листи акуратно, і так ще, може, довго потриває (кажуть, я років за два тільки можу вигоїтись зовсім), — будьте вибачні, бо така нерівна психологія властива, здається, всім моїм товаришам по хоробі, певне, вона корениться в фізіології, хоч мені завжді здається, що причини мого настрою зовсім не в тім, що в мене груди болять або кашель мучить, та, певне, то тільки здається.

У всякім разі, два остатні дні я і фізично, і психічно здаюся собі здоровою цілком (що від чого залежить, не тямлю), так що навіть рука до роботи поривається.

Так чи інакше — ми ще поборемось! Я ще бачу довгу путь перед собою і думаю, що найгірше для мене вже минуло. Моє серце «горе» — а Ваше?

Напишу ще до Соф[ії], а тепер боюся розминутись з Вами, та ще до того спішуся.

Бувайте здорові, шановний і дорогий друже.

Л. Косач

41. До М. В. Кривинюка

22–23 квітня 1902 р. Сан-Ремо

22.IV.02

Пишу до Вас, дорогий брате, таки зараз, нехай Вас мій лист шукає. Перше піде «частина офіціальна»,¹⁷³ а потім «комерс» (себто приватні справи).

Так от офіціальна: п. Нестр[оевої] вже нема в Сан-Ремо, вона поїхала до Мерану,¹⁷⁴ де проживе ще який час з дочкою (Лідією), так що Ви до її приїзду у Львів ще маєте час вернутись.¹⁷⁵ У всякім разі я перекажу Ваші слова її товарищі, що зосталась тут, вони часто переписуються (а я ще не знаю адреси п. Нестр[оевої]).

Справи з виданнями не тішать мене, але що зробимо? Присилайте «лексікон», може, якось виправимо «китайщину». Сказати правду, якби то був хто інший перекладачем, то я взялась би просто зредагувати (все ж я, здається, можу писати «не круто», коли треба), але сього перекладача я боюся зачіпати, бо він має велику літературну амбіцію (ще не знаю, що він і про лексікон скаже).

Що вони сердяться, то вже нічого не поробиш, — через кордони люде завжді сваряться — побачитесь, то й помиритесь.

Коли квестіонар¹ франц[узського] анкетиста вийде до 10 мая (н. ст.), то я б хотіла мати його ще тут в Сан-Ремо. А ще краще, напишіть, при якій газеті він вийде, то я його й сама знайду.

Майте на увазі, що я в Київі ще не хутко буду, не раніше половини іюня (ст. ст.), бо їхатиму довго, з Генуї до Одеси морем,

¹ Питальник, анкета (заст.).

та з усякими остановками. А крім того, можливо, що раніш поїду до Швейцарії попитати провірки діагноза у тамошніх спеціалістів. Коли буду в Швейцарії, то не мину й Женеви, се также прийміть на увагу, може, маєте що мені доручити.

Кузьмі я писала в той же день, що й Вам, та відповіді не маю... Коли трапиться побачитись особисто, то постараюсь вяснити точно, чи можна з ним хоч що-небудь зробити, чи треба вважати, що його нема («на нет и суда нет»...).

Щоб анкета не попала в руки обскурних людей, за те ручити не можу, бо то не знаю, від кого залежить, та й то не так важно, коли тільки вона поруч з тим попаде і в руки необскурних, — буде тільки видно, що на Україні, як і скрізь в Європі, е різні напрями, а се зовсім не біда.

«Записок» я ще не бачила,¹⁷⁶ але тут е один спеціальний магазин, то, певне, там знайду (може, й сьогодні).

Воно правда, що тут «більше звісно, ніж в Росії», та біда, що часом більше звісно, ніж діється справді, се вже доля звісток з таких сторін, як Турція, Китай¹⁷⁷ і т. и.

Чому не пишете про уривок «Ткачів», що треба доповнити? — я б воліла зробити се тут.

Напишіть теж, чи підходить Вам та італьянщина (соц[іальна] белетристика),¹⁷⁸ що я збиралась перекладати? То була б мені легка робота, сливе розривка, але як не треба, то все ж шкода заходу, через те й не починаю.

Та написали б і про другу італьянщину (Вашу).¹⁷⁹

Як зберуся в Швейцарію, то пошлю Вам телеграму, а Ви тоді пишіть мені на адресу Кузьми (або: Genève, poste restante¹ — мені). Я буду теж в Берні і в Цюріху, коли вже буду в Швейц[арії]. Та Ви пишіть в Женеву, тоді я отримаю у всякім разі.

Оце й кінець «офіціальній частині» — прошу її прийняти до відомости.

Тепер приватне.

Уважайте, що Ви не тільки не винні, а скоріш праведні передо мною, що не слабуєте зо мною навзаводи, — я дуже не люблю,

¹ Женева, до запитання (франц.).

щоб мене «мавпували», і волю бути в своїх хоробах самотійною. Як я Вам колись і прозою, й віршами писала (може, Ви вже й забули за давністю часу), мене ніколи не потішала думка, що ось то, «може, іншим ще й гірше буває»; навпаки, якби я могла думати, що то тільки мені гірше, а всім іншим ліпше живеться, то, може б, мені приємніше було, ніж тепер... Зрештою, психологію Вашу розумію, бо, напр[иклад], я колись чулася дуже винною проти Вас, що Ви «на дачі»,¹⁸⁰ а я в місті (хоч і в ліжку), та й тепер чуюся винною, що Вам треба шукати кредиторів або якоїсь «лямки», а мені ні. Ще більш я «винна», що не можу бути сама кредитором Вашим... Так що, бачите, ми з Вами квіт у всяких «невільних гріхах» і можемо про се не думати.

Щодо діагнози, то і я не дуже в неї вірю (отже, і в Швейцарію за провіркою збираюсь), а тільки все ж приймаю на увагу «на всякий випадок». Дуже може бути, що то в мене все «нерви», хоч, сказати правду, вони то і єсть найподліший ґрунт при всякій слабості, бо їх медицина ще досі не вміє ніяк в шори взяти і кождий лікар з ними обходиться «по своєму крайньому розумению», по «внутреннему убеждению» і т. д., — словом, в нейропатології ще панує до значної міри «диктатура сердца» à la Лоріс-Меліков.¹⁸¹ Нервами я, справді, з 14 літ хорую виразно (а «предрасположена», певне, зроду), а все-таки про жадні «верхушечные» і взагалі про катарі мені до остатнього року жаден лікар не казав, хоч вислухували мене часто. Я теж думаю, що інфекційний і неінфекц[ійний] процес далеко не все одно, а Вам я тільки реферувала думку мого лікаря, наскільки сама її зрозуміла.

Зрештою, я великий профан в медицині і не тямлю гаразд різниці між «верхушечным притуплением», «верхушечным процессом», «инfiltrацией», «затверждением», «хроническим катаром», «катаральным состоянием» і т. д., через те, може, ні один з сих термінів мене не лякає, бо я, як дитина, не тямлю небезпеки. Дочитуватись і студіювати те все не кваплюсь, бо все одно, думаю, без спеціальної підготовки мало що зрозумію, нехай уже спеціалісти сушать собі голову мною, а я краще займусь приємнішими речами.

«Самопочуття» остатнього часу у мене досить добре, безсоння нема, апетит незгірший, «кухня» взагалі в порядку, напади більш не повторяються, нерви більш-менш не гірші, ніж звичайно, кашель тільки маленький, плеврічні болі слабо і зрідка озиваються, на виду я скоріш червона, ніж бліда, тільки вагу все трачу «без колеваний» і за сей місяць спустила 1,3 k[ilo], і т° остатній тиждень робить «колебання» не в 0,5, а в 1,0, але я відношусь до того спокійно, приймаючи те за «последние тучи рассеянной бури»¹⁸² — бронхіту і безсоння минулого.

Що кожде місце має своє «свинство», то правда, отже, і Каїр, певне, має своє. Напр[иклад], я певна, що там мусить бути порох великий, як у всякій занадто сухій і гарячій стороні, а мені від певного часу порох дуже вадить, і я рада, що його тут у мене нема. Порох, дим і сажа — то мої найбільші вороги тепер, через те дуже добре, що мої вікна дивляться на море, що в хаті світло електричне і що в Сан-Ремо навіть зимою грубки не в моді (а тепер і не потрібні, бо й так гаряче). Але правда, що тут зміни т° за один день бувають і часті, і досить раптові, та й вітер не завжди прийнятний, захід сонця завжди трохи різкий, і дощ не так уже рідко йде, як я сподівалась. З тим усім я вже навчилася рахуватись (мені взагалі прийшлося «учитись жити»), але, може, инший раз і роблю які промахи, бо я все-таки не іпохондрічно настроєна і ніяк не навчуся боятись протягу, вогкої лавки, нежита і т. и., хоч мені радять боятись того всього. Але я вже, певне, і вмру таким «дурним лицарем» Парсіфалем,¹⁸³ що не знав страху «единственно от необразования», а не від того, що тямив свою силу... Пам'ятаєте: «nur Narren haben keine Angst»,¹ тим я і об'ясняю, чому я не боюся ні протягів, ні — діагнозів.

Про Каїр ще є час думати; там європеєць може витримати тільки зимою, а до того часу, може, «гостям» обридне в Каїрі. Мама теж, як і Ви, все мені про Каїр повторяє, — видно, я його не мину! Що ж, я рада побачити Єгипет, хоч би для пірамід etc. Хоч, властиве, не знаю, чого втікати аж у Єгипет від пустого

¹ Тільки дурні не мають страху (нім.).

катару? Тим часом думаю про поворот «на тихі води», де сподіваюся бачити всіх, за ким скучила, отже, і Вас. Я певна, що для Вас можливо буде одвідати мене в Зел[еному] Гаю, бо, певне, діло не стане за тим, щоб Вас запросили.

Тоді поговоримо і про Galizische Zustände,¹ і про всякі інші, які трапляться.

23.IV

Оце послала Ганкевичу¹⁸⁴ шматочок своєї італьянщини для «Волі», з просьбою, коли вона для «Волі» не годиться, щоб віддав Вам або «Мол[одій] Україні»; коли дістанеться Вам, то прочитайте і скажіть, що Ви думаєте про такий genre літературний, — може б, ми видали щось більше в такому роді? Я могла б, гуляючи, зладити, — се робота нетрудна. У всякім разі я, здається, владаю сим стилем краще, ніж публіцистичним. Мені досить сподобалась стаття у «Волі» проти бернштейніанства «Гасла» — я дещо в тім роді писала Сім[ови]чу, отримавши ч. 1 «Гасла», та, на жаль, тепер не маю сили писати публіцистику для друку, її у мене тепер ледве на приватні листи вистачає...

Ну, бувайте здорові і забудьте про мої «верхушки», бо «я ж тої пригодоньки не боюся»!..

Від Лілі мала я вчора картку, що сильно зубрить.

Стискаю Вашу руку, мій щирий обсерваторе!

Л. Косач

42. До О. П. Косач (сестри)

27 квітня 1902 р. Сан-Ремо

27.IV.02

Лілеєнько!

Гляди, не «переучись»!

Не пишу тобі листів з економії твого і мого часу: досадно ж тобі було б читати листа, а відповідати одкриткою?

¹ Галицькі обставини (нім.).

Тепер я вже здорова, а то була трошки розкисла. Все то «нервы», кажуть, винні... Тепер тільки втомлена і трошечки схудла, та, думаю, хутко знов погладшаю. Медітую, чи не поїхати в Швейцарію порадитися з тамошніми лікарями, «или я больна, или я здорова», та ще не знаю, як то випаде. А додому таки морем їду, то має мені нерви «настроїти». Пиши маленьке-недовгее слово! Па!

Леся

43. До М. П. КОСАЧА

27 квітня 1902 р. Сан-Ремо

27.IV.02

Любий Міша!

Я тебе, Річчі, Анну Івановну¹⁸⁵ і Queen Mab^{I,186} завжді люблю і щиро вітаю, все рівно сердечно, що в будень, що в свято, так і тепер. Твоя телеграма налякала Мал[анью] Фом[иничну] страх, — вона боїться телегр[ам] з Росії, бо там у неї вдома хворі і взагалі діла неважні.

Я було тобі написала листа, але потім подумала, що «письма пишут только аптекаря»,¹⁸⁷ і не послала. Як напишу більш відповідний аптекарським Bedingungen,^{II} то пошлю. Взагалі писати лінуюся, бо навіть рекомендовані листи пропадають, — отже, шкода праці!

Мої бронхіти вже скінчились, забравши мені 1,3 kilo ваги, тепер треба вертати жир знову, а то лікарь вилає. Але так почувуюся здоровою і ніщо не болить.

Бувай здоров! Цілую всіх вас.

Леся

^I Королеву Маб (англ.).

^{II} Умовам (нім.).

44. До О. Ю. Кобилянської

2 травня 1902 р. Сан-Ремо

2.V.1902

Хтось просить дякувати всім, підписаним на спільній великодній картці, а кожному зокреме не пише, бо не знає адрес (і зрештою, *unter uns sei gesagt*,¹ не має що багато писати!). З тої картки з самими тільки підписами хтось однак цілу картину і сцену вичитав (викомбінував собі).

Хтось читав в «Ділі», що «Відгуки» його вийшли.¹⁸⁸ Рад би їх дістати тут, бо навіть потрібні йому. Коли видавці не мають за що послати, то хтось їм верне за марки, але купувати власну книжку, далєбі, встидається! Чей же хтось собі хоч *Nonopations-Exemplar*^{II} заслужив.

Хтось не так, щоб дуже здоровий (зле спить і в грудях поскрипує), але і не хворий, от собі так! Ще тижнів зо два тут побуде, а там вже подумує майну́ти.

Хтось — когось — любить.

Хтось

P. S. Хто в Чернівцях зветься «Мотя»? якась мені Мотя картку прислала, годилось би подякувати, та не знаю кому.

45. До О. П. Косач (матері)

6–7 травня 1902 р. Сан-Ремо

6.V.1902

Люба мамочко!

Ото я тепер знов задумалась над своїми подорожами, та ще якось нічого рішучого не видумала. Оте тільки досить виразне для мене, що до Відня мені їхати не приходитьсь. То ж, бачиш, морська подоріж корисна мені не тільки сама по собі (лікарь радить тижнів два, а то й довше побути на морі), а ще й тим, що скорочує час їзди залізницею. Мені тепер залізниця

^I Між нами кажучи (нім.).

^{II} Авторський примірник, у рахунок гонорару (нім.).

вадить, таки просто своїм димом, задухою, протягами серед спеки, тіснотою, неспанням, пересадками серед ночі і т. д. Якби можна було і до самого Гадяча водою їхати, то ще було б ліпше. Щодо курації X-проміннями, то се і тут можна врядити, коли треба, — єсть і заклад для того спеціальний, — та мій лікар вважає, що то спосіб ризикований, бо часом він важкі форми вилічує, а початкові часом вперед посуває, що він частіше помагає при слабостях костей, а слабости легких — річ взагалі тонша, менше досліжена, то з ними треба обережніше. Єсть і така думка в лікарів, що той спосіб просто індиферентний, що звичайне соняшне проміння ліпше далеко. У всякім разі, жити скілька тижнів у такому великому місті, як Відень, та ще й серед літа (в Берліні вже в апрілі ледве можна було витримати), то се значить ризкувати заслабнути — ради курації. Я от ще наведу справки, чи не збірається Нотнагель¹⁸⁹ знов сюди приїхати (він сюди навідується часами), тоді пожду його тут, і то буде найкраще.

Зрештою, не думаю, щоб і «світила» могли мені щось нового сказати, бо «всередину» і вони «не влізуть», а баціл під мікроскопом не знайдено, пропасниць, ночного поту і т. и. признаків туберкульозного процесу нема, то звідки ж вони можуть знати, чи є там тая «мотилиця», чи нема її? Що ж до «віри», то я досі навчилась вірити тільки в кліматично-гігієнічну курацію (я і до Каїра відношусь непогано, тільки не фанатично) та в хірургію, а всяка терапія для мене річ непевна, і я, хоч не боюся її, та й не надіюся на неї дуже.

Се дуже добре, коли тобі «зараза» менше страшна, ніж «предрасположение», і я зовсім нічого не маю проти того, що ти щиро мені говориш про те, як ти дивишся на мій стан, — я взагалі не «мнительна» і ніяких страшних слів (та й річей) не боюся. Мені тільки тяжко, що ти все когось винуватиш. Чи то від того легше? Ні, мамочко, ніхто не міг нічого від мене одвернути. Я не така безхарактерна, як часом здаюсь і як звикли мене вважати, і в рішучі хвилини тільки я сама можу собі допомогти або пошкодити, а більше ніхто; се я говорю на основі певного досвіду. Хто міг би мене одвернути, щоб я не була

з Дорою при її діфтеріті?¹⁹⁰ Хто був би винен, якби я тоді заслабла? Я думаю, ніхто. Так і тепер. Коли вже хто винен, то тільки я сама,¹⁹¹ отже, тільки мене можна винувати, але ж тоді ти візьмеш назад те страшне слово «проклинаю»? Правда ж, правда? Я зовсім щиро признаю, що я таки дуже була винна, завдавши тоді всім стільки турботи (ще й досі не заспокоєної) за мене, та тільки ж я вже й так досить «проклята» тією Мойрою,¹⁹² чи як там вона зветься, тая «Лесіна богиня»... Ну, та годі вже про сю прикру тему, то все речі минулі.

А тепер я почуваюся добре, і нічого мені остатніми часами не робиться, знов почала ваги набувати, стала добре спати і в грудях нігде не болить, значить, остатні сліди бронхіту зникли.

7. V. Вчора мені перебили писання, закликавши поїхати в гори. Воно й варто було. Такої маси квіток, як там по дорозі в гори, я ще зроду не бачила, всі тини рожами залиті, а червоного маку більше, ніж трави. Не знаю, чому то кажуть, що Італія суха, випалена, я досі її все зеленою бачу, що далі, то все зеленішою. Ти питаєш, чи тут тепло? Тут уже весна кінчається. Але ще не дуже гаряче, отак собі саме добре. Часом дощ переходить (але не часто); вітер от часом обридає, а то був би зовсім «Олімп»...¹⁹³

Ну, я ще хутко напишу, а тепер хочу послати сього листа та піти коло моря повалятись, поки сонце.

Ага, от що: моя нова книжечка віршів («Відгуки») вже вийшла і мені прислана, гарненько видана і в гарній оправі. Тепер вже всі «уліти з'їхались».¹⁹⁴

Цілую тебе дуже міцно. Лисаветі¹⁹⁵ і гадячанам кланяюся.

Твоя Леся

46. До П. А. КОСАЧА

12 травня 1902 р. Сан-Ремо

12.V.1902

Любий папа!

Вчора я ще деякі справи понаводила, так що вже можу визначити точно свої плани. Я таки думаю поїхати в Швейцарію на два тижні, щоб порадитись там з лікарями. Мама помиляється, єсть і там лікарі не гірші віденських, і теоретіки, і практики, досить відомі в Європі, хоч, може, менше відомі в Росії. Коли мені там те саме скажуть, що тутешній лікар, то тим краще, я вже напевне знатиму свої перспективи на зиму, та й восени вже не буде того періоду нерішучості і надумування, що завжди так томить і мучить всіх. Літо я все-таки думаю дома провести. Тутешній лікар каже, що літо в Полтавщині не може бути небезпечним для мене при тих умовах, які я йому розказала. Може, в швейцарських горах і кращий клімат (але й там в горах тільки з іюля можна жити слабим), тільки ж приїхати звідти додому на осінь було б необачно, а жити без перериву 1½ роки за границею, та ще самій, все-таки дуже тяжко, бо я, мушу признатись, і тепер вже дуже скучаю.

Тільки що був у мене доктор, і я ще раз радилася з ним про свої подорожі. Він мені не радить їхати у Флоренцію й Рим, бо трудно сподіватись, щоб я могла там не втомитись, а втома може зруйнувати багато з того, що здобуто тут. Отже, не поїду. Може, будуть коли щасливіші часи, тоді поїду в Європу туристкою, а тепер уже буду їздити пацієнткою. В Швейцарії теж рекомендується мені в зайві екскурсії не пускатись. З лікарів світил мій доктор рекомендував мені prof. Sali^{I,196} в Берні (більше практик) і prof. Eichhorst'a^{II,197} в Цюріху (теоретик і практик, рівний Нотнагелю по європейській славі), — про сих обох професорів я і раніше чула. Отож поїду і в Берн, і в Цюріх — два тижні часу буде досить для сеї подорожі. А їхати до Нотнагеля

^I Проф. Салі (нім.).

^{II} Проф. Ейхгорста (нім.).

у Відень я не хочу — страшно далеко і втомно, до того ж пускаться на море з Трієсту до Одеси і дорожче, ніж з Генуї (я се напевне знаю), і менше інтєресно (хоч я і не туристка, та все ж коли можна вибрати щось інтєресніше при інших рівних умовах, то чом же й не вибрати).

Так я виїзжаю звідси 20 (7) мая, перший тиждень буду в Берні, другий тиждень в Цюріху (відкинувши по 12 год[ин] дороги туди і звідти), 3-го іюня (20 мая ст. ст.) вернуся в Геную і виїду на море, 4-го (н. ст.) буду в Ліворно, 6-го в Неаполі, коли там не застряну на тиждень, то 8-го буду в Палермо, 9-го в Мессіні, 11-го в Катані, а звідти вже дев'ять днів їзди до Одеси з остановками в Піреї, в Хіосі, і в Смірні (або в Салоніках), і в Константинополі, тільки не знаю ще, на які числа прийдуться ті остановки. Вся подоріж морем займе 17 днів. Коли не задержусь в Неаполі, то буду в Одесі 20 (7) іюня, коли задержусь, то — 27 (14), себто на тиждень пізніше, але не инакше, бо пароходи в Одесу виходять тільки раз на тиждень з усіх названих італьянських портів, а більш як на тиждень я не маю права переривати подорожі при білеті прямому (Генуя — Одеса), та й сама не хочу запізнюватись довше. Думаю, як не до 15-го, то до 20 іюня (ст. ст.) бути в Київі, а може, просто в Гадячі, не знаю ще як.

Инакше подорожі розміркувати я не могла, бо раніше ніж через тиждень від сьогодні не можу виїхати в Швейцарію (було б холодно, бо там пізня весна сього року), за тиждень там не справлюся без втоми, а пропустивши один вівторок, мені нема чого являться в Геную раніш другого вівторка, бо тільки в сей день єсть пароход на Одесу.

Втоми за 17 днів на морі я не боюсь, бо пароход мене чогось не томить (досі так було), та, зрештою, то ж має бути «лікарство». Те лікарство буде стоїти 230 франків (їзда і їда в II кл[асі]). З другої половини мая на морі мусить бути добре, а тепер вітер хронічний — може, через 3 тижні нарешті перевіє і заспокоїться.

Якби ти мені послав хоч одкритки в Берн, в Цюріх і в Неаполь, певне, днів 4–5 ідуть листи у всі ці три городи, то се б для мене дуже багато значило. Пиши просто M-lle Larissa Kossatch

poste restante,¹ бо я ні в Берні, ні в Цюріху нікого знайомих не маю. З Генуї я напишу дальші дати моїх остановок.

Знаєш, любий папочка, я нікого не маю ні претензії, ні охоти перероблювати, але часом думаю, що занадто замовчувати і недоговорювати те, що можна зовсім просто і щиро сказати, теж не слід. От через те часом і пишу на такі теми, де вже нічого реально не можна допомогти, от просто так, щоб було легше. Ну, а коли від того тяжче кому-небудь, так я мовчатиму надалі. Я себе ні в чому обіженою не вважаю, і волі моєї ні ти, ні мама не обмежили, я тільки старалась на всякий випадок виставити резони, чого я куди їду і чому я так, а не інакше поступаю, бо я ж не вважаю себе недоступною для всякої моральної критики і ніколи не кажу «ндраву моему не препятствуй»,¹⁹⁸ воно правда, що «натуру тяжко одмінити»,¹⁹⁹ але можна, не одмінюючи, здержувати, коли треба. У всякім разі, я дуже рада, що ти так просто віриш мені і здаєшся на мій розум, який там він вже є; я нічого кращого і бажати не можу. Спасибі тобі за все, і я за все тебе міцно цілую, дуже міцно.

Твоя Леся

47. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

14 травня 1902 р. Сан-Ремо

14.V

Люба Лідочко!

Се я вже збираюсь виїздити з Сан-Ремо. Думаю виїхати 20.V (значить, поки сей лист до тебе дійде, я вже виїду). Не можу сказати, щоб я радикально вигоїлась, — доктор каже, прийдеться ще зими зо дві по курортах поблукати, поки здобуду гарантію від слабости легких. Не дуже приемле перспектива, але бувають гірші. Все-таки я звідси ще не зараз додому, а перше буду в Швейцарії, попитаю у тамошніх професорів (Eichhorst і др.) провірки діагноза, може, й перспектива проясниться. Пробуду в Швейц[арії] тижнів два, заїду по дорозі в Женеву (значить,

¹ Мадемуазель Ларисі Косач до запитання (франц.).

там буду 21), а потім скільки днів буду в Берні, потім в Цюріху, потім вернусь в Геную і поїду морем в Одесу, се довгий шлях (17 днів на пароході), але мені його порадив доктор «для укрєплення нервов», та мені се радили ще давно всі лікарі, до яких я вдавалась, коли істерія обридала мені. Та се й правда, що подоріж морем завжді була добрим способом на мої нерви; *mal de mer*^I мене ніколи не бере, а їм і сплю я на морі за двох, отже, мушу вдвоє і поправитись проти сухопутного. Воно, властиве, я собі тепер не здаюся хворою: часом кашляну, часом в грудях трошки порипить, томлюся скоріш, ніж би слід, а болить в грудях— рідко і то не сильно, нічогісінько надзвичайного не робиться, так що я таки думаю, чи не помиляється мій доктор, знаходячи у мене щось таке, від чого варто два роки лічитися. Восени в Києві я було справді розкисла (і то не до краю), а тут за зиму дуже поправилась, з марта, правда, ото було і бронхіт напав, і плеврічні болі, та й так деякі моральні прикрости були, то я з місяць знов було кисла, а тепер нічого, знов поправилась— людина як людина. От тільки нерви треба поправити, а то від кожної дурниці безсоння нападає і так різні прикрости.

Дехто з родичів нападається на мене, чого я додому їду, але ж доктор не боронить мені поїхати на літо. У мене ж *mal de pays*^{II} почався і просто-таки *mal d'ennoi*,^{III} як не як, а я ж пів року просидила на курорті, се хоч кому обридне. Природа тут гарна, а життя все-таки нудне і дуже чуже... Хоч я і в сім'ї, та все-таки не в своїй. Відносяться тут до мене прекрасно, але «в гостях добре»..? А зрештою, я, може, взагалі нігде довго сидіти не можу, от мене й тягне геть.

В Рим і в Флоренцію не поїду, доктор не пускає, що втомлюсь і розкисну, се, може, й правда, бо я на втому тепер скоро. В Швейцарію я теж не поїхала б навіть ради її краси, настільки мені тепер органічно противні залізниці і втома, зв'язана

^I Морська хвороба (франц.).

^{II} Ностальгія (франц.).

^{III} Хвороба нудьги (франц.).

з ними, але вже мушу, щоб узброїтись діагнозами віри достойних спеціалістів для моїх спорів з мамою: вона все доказує, що в мене «просто» чахотка, а я їй доказую, що ні, так от хочу мати більше авторитетів за собою. Слабогруда я, то правда, але з такою «чахоткою», як у мене, можна сто літ жити, то напевне. І взагалі ich habe zähes Leben,^I як всі Косачі, і хоч би й зовсім не лічилась, то таки б не хутко пропала, а буду лічитися не для того, аби не згинуту (того я так хутко не боюся), а для того, щоб жити людиною, а не «скрипучим деревом, що два віки живе», та обидва без користі.

Може, тобі чи кому в твоїм домі треба що залагодити в Швейц[арії], так я з охотою готова, поки там буду (до 1-го іюня нов. ст.). Пиши мені хоч на адресу Кузьми (Rue Caroline 11),^{II} або в Берн (W. Schitlowski, Zieglerstrasse, 35),^{III} або в Цюрих poste restante.

Окрім сих «скупних матерій» про мене, що тобі написати?

Пол[ина] Ник[олаевна] вже поїхала в Київ, вирвавшись від лікарів і від дочки (Ліди), що старались її за поли вдержати в Мерані; не знаю, як їй там тепер в Києві, а тут було досить добре на здоров'я. В Києві ж остатнього часу було холодно і погано, то коли б їй і не заваділо часом. У нас тут мовби тепло, але вітер безконечний, часто в якийсь ураган переходить, обрид до краю і нагнав кашель на таких, як я і С°, се якийсь N[ord] O[st], Містраль, чи що... Ну, та перевіе, поки мені на море.

Я мушу кінчати, Лідочко, бо, як завжді перед виїздом, всякий клопіт і листів чимало. Кланяйся приятелю-гостю,²⁰⁰ нехай вибачить, що не пишу йому окреме, та життя моє монотонне, такі ж і теми для листів — отже, нехай ся «скупная материя» служить для всіх, хто интересується мною в вашім домі. Цілую міцно тебе і мечок. Бувай здорова, моя бідненька і [нрзб.]²⁰¹ Лідочка!

En toute éternité^{IV} твоя Леся

^I Я чіпка до життя (нім.).

^{II} Вулиця Каролін, 11 (франц.).

^{III} В. Житловський, Ціглерштрассе, 35 (нім.).

^{IV} Навіки (франц.).

48. До Миколи, Оксани та Ізидори Косачів

20 травня 1902 р. Сампирдарена²⁰²

20.V.1902

Любії мої!

Се вже їду в Швейцарію. Завтра або позавтра напишу. Плани мої все ті самі, що в листі до папи. Почуваюся здоровою, інакше не поїхала б. Пишіть мені *poste restante*, бо нудно без звісток від вас. Цілую всіх. Лілі і мамі не пишу, бо не знаю, де вони.

Леся

Лілі таки написала,²⁰³ а мама не любить одкриток, листа ж тепер нема як писати.

Дуже прошу папу дійти ладу з нарисами Кобилянської.²⁰⁴ Чи їх прийняли в «К[иевскую] Ст[арину]»? Автор допитується, а я не знаю.

49. До О. П. Косач (сестри)

20 травня 1902 р. Сампирдарена

Sampierdarena, 20.V.1902

Лілеєнко!

Може, ти вже й не [в] П[етер]бурзі? Але все одно обізваюсь. Се я вже виїхала з С[ан]-Ремо. Їду в Берн і в Цюріх радитись з знаменитостями про дальші перспективи курації, чи здоров'я. Почуваюся здоровою. Але приливи ще бувають, і кашель часом з'являється. Лікар в С[ан]-Ремо казав, що треба ще зими зо дві виїздити, а літом можна дома жити. Оце ж я тижнів зо два побуду в Швейц[арії] (щоб не гнатись і не томитись), а потім верну в Геную і поїду морем в Одесу (морем їхатиму 17 днів). Буду в Києві між 7–15 іюня, там не забарюсь і поїду в Зел[ений] Гай. Отже, через місяць — до побачення, *giglio bellissimo!*¹

Леся

¹ Найпрекрасніша лілеє! (італ.).

50. До М. В. КРИВИНЮКА

20 травня 1902 р. Сампідарена

20.V.02

Дорогий брате!

Пишу Вам (чудова графія!)²⁰⁵ по дорозі з Сан-Ремо до Генуї. Завтра буду в Женеві, позавтраму в Берні, де маю лишитись до 27. Потім буду в Цюриху, де лишусь до 1-го іюня (н. ст.), а потім уже рушу додому — морем. Ще напишу з Швейц[арії] (книжки послані приятелю),²⁰⁶ а Ви теж пишть, поки я «по сім боці». Стискаю руку.

Моє здоров'я досить добре.

Л. К.

51. До М. В. КРИВИНЮКА

21 травня 1902 р. Женева

21.V.1902

Дорогий брате!

Я нарешті бачила інтересуючу Вас роботу²⁰⁷ (16 ст[орінок]) і взяла слово, що вона вся буде вислана Вам сього ж таки тижня.²⁰⁸ Позаяк ілюстрації — річ зовсім неконечна, то, сподіваюсь, Ви розв'яжетеся до іюня. Я Вам хутко напишу листа довшого, але тепер не можу, бо тільки наполовину виспалась та й маю хутко їхати до Берна, до того ж пишу в чужій дуже респектабельній (не слав'янській) хаті і зв'язана етикетом (ждуть обідати). Приємно у всякім разі, що вже буде кінець листуванню нашому з такими без краю неакуратними людьми.²⁰⁹ До побачення!

52. До М. В. КРИВИНЮКА

25 травня 1902 р. Берн

Дорогий брате!

Оце додаю Вам скільки слів, а довгий лист мій все ще *in spe*,¹ бо я сьогодні почуваюся втомлено та й іритуюся тим, що нічого виразного з проф. Sahli поки що не виходить.

Сподіваюсь, Ви досі маєте вже всю коректу. Я хотіла скорегувати сама (досі було б вже скінчено) і вже взяла коректу до своїх паперів, та К[узьма], отримавши Вашу грізну інструкцію, забрав її назад від мене, і тепер справа знов «поза сферою мого безпосереднього впливу». Однак пишть мені, чи не можу що зробити, поки тут, — з охотою зроблю.

Тим часом будьте здорові. Стискаю руку Вашу.

Леся

53. До М. В. КРИВИНЮКА

28 травня 1902 р. Цюрих

Zürich. 28.V.1902

Дорогий брате!

Дуже сумно те, що Ви пишете про М[аксима] І[вановича]²¹⁰ і про лихі шанси Вашого повороту на Україну. Папа мені те саме пише, а в тому ж листі подає звістку про велике загострення істерії в Оксани. Я так і думала, що то дійде до такої істерії, — в нашій родині трудно не дійти до гострого стану, маючи вже завдаток на нервову слабкість зроду... Отже, все разом сумно і горизонт темний. Але, може, воно так зле не єсть, як одразу здається. Побачимо.

Зо мною Ви ще можете умовитись. Я вам хутко пришлю телеграму, куди подамся з Цюриха. Можливо, що я ще й надовше лишуся в Швейцарії, принаймі так радив Sahli, бо він думає, що я за літо можу до кінця поправитись, настільки, щоб зимою вже нікуди з дому не їздити. Він знаходить у мене вже тільки

¹ Сподіваний, у надії (лат.).

наслідки бувшого процесу і каже, що мені мало бракує до повного виздоровлення та що все ж варто сього повного виздоровлення досягти. Шкода тільки, що він спішився дуже й хапався і через те не все мені вияснив, що варт було б. Так я не встигла порадитись про подорож морем і про деякі комбінації життя дома (можливо, що то тільки, не знаючи київського «режиму», можна так оптимістично відноситись до мого повороту на зиму в Київ). Ну, та я ще тут в Eichhorst'a допитаюсь про ці деталі. Коли справді можна буде зимою (восени, як Sahli каже) вернутись додому, то, може, я й подамся в швейцарські гори, а як ні, то таки поїду тепер додому, — без крайньої потреби чи примусу трудно 1½ роки просидіти за кордоном, та ще в таких далеких і чужих сторонах, та ще й без компанії, та ще й без роботи (і Sahli не радить ще братись до роботи). Отже, буде так: коли зостанусь в Швейц[арії], то перше з місяць пробуду на Vierwaldstättersee,^{I, 211} а потім 1½–2 місяці на Beatenberg (Bernese Oberland)^{II, 212} і тоді ще матиму час подати Вам свою докладну адресу. Коли ж зважу їхати додому, то виїду 3-го VI (нов[ого] ст[илію], натурально) з Генуї морем далі. Моя телеграма попередить сей лист. Лист буде йти, певне, не довше 3 днів, Ви отримаєте його 31.V або 1.VI, і відповідайте мені або в Неаполь (Napoli) poste restante, або в Палермо (Sicilia) теж poste restante. З Неап[оля] я можиму виїхати не раніше 6.VI, а з Палермо не раніше 8.VI, отже, маєте час на листи.

Тепер же от яке «справоздане»: В Жен[еві] я насилу знайшла земляка,²¹³ бо він мешкає в Onex (Onex, Genève, та й годі), а на rue Caroline, 11 уже й пам'ять його давно загубилась (а він, подлий, мені ні слова про те не черкнув!); я після чималої блуканини знайшла його через давніх приятельок моїх кузін,²¹⁴ а тих своїм порядком не хутко знайшла, бо Женева для мене Terra incognita.^{III} Застала його за роботою над якоюсь толстовщиною. Повернув справу, що то Ви затримали роботу через

^I На Фірвальдштетському озері (нім.).

^{II} На Бернському високогір'ї (нім.).

^{III} Невідома земля (лат.).

кліше, бо він ніби давно писав Вам, що кліше він дістати не може, а Ви на те резолюції не дали, як далі бути. Зрештою признавався (коли я напалася вже за себе), що він остатніми часами не то що не відповідав, а часто навіть не читав листів, в такому пригніченому стані був через всякі особисті історії. На те я вже не знала, що сказати, і дискусія вичерпалась. Він дав мені слово, що до неділі (минулої) пошле Вам всю роботу.²¹⁵ Я все-таки жалую, що Ви не дозволили мені корегувати, то робота пуста, а було б вдвое скоріше.

Ще казав земляк, що взагалі не розуміє, нащо друкувати всю книжку в Женеві, коли досить тільки на окладинках мати женеvську фірму, а друкувати можна, де хто схоче (каже, що так люде робили і роблять з великою вигодою). Я не тямлю, наскільки він має рацію, і через те утримуюсь від коментаріїв.

Знов же в Берні земляки (з Укр[аїни] рос[ійської]) казали мені, що один з них готов переселитись в Женевськ[ий] університет],²¹⁶ аби разом з тим бути видавцем, чи помічником видавця (головно, «погоничем»), що він готовий се зробити по першому знаку з нашого боку. Я не сказала нічого рішучого, обіцяла тільки написати, кому слід. Пишу оце Вам, а Ви зважте, чи варто писати иншим. Я думаю, не дуже варто, бо довго се і взагалі такої переписки чим менше, тим краще. Тільки зважте, чи є на меті видання, ради яких варто б турбувати людину (се не дуже велика штука перевестись з Берна в Жен[еву] et vice versa,^I та все ж зайвий клопіт), і чи є гроші на видання. Видавець береться й коректором бути, що, по-моему, важно. Коли зважите, що варто починати переговори, то адреса буде така: Katschalowski (Качаловський), Fischerweg[asse] 8, Bern.^{II} Ражу все-таки писати під псевдонімом (котрий я знаю). Коли ж зважите, що не варто, то напишіть про се мені. Я ще не подавала видавцеві новому ні Вашого псевдоніма, ні адреси. А коли буде треба, то могтиму в листі дати Вам до нього рекомендацію (зрештою, Вам досить назватись моїм товаришем). Він ще

^I Та навпаки (лат.).

^{II} Провулок Фішервег, 8, Берн (нім.).

молодий чоловік, не без слав'янських рис характеру (на перше rendez-vous^I зо мною не явився, хоч сам призначив годину і я його ждала), але з певним завзяттям і з великим інтересом до справи. Рекомендують його всі, кого я тепер знаю на Zieglers-tr[asse],^{II} як людину рішучо доброї волі і чесну, але невідомо як щодо «легкомыслия» (несвідомого) в секретах. Через те корисніше мати псевдонім, або й галицьку фірму. Отож рішайте.

А прогос,^{III} я жадного з Ваших листів на Україну не везу, як і взагалі жадних ділових, хоч би навіть «иносказательных», і взагалі певна, що нікому «свині не підклала» за сей час. Сама повожуся скромно і за популярністю не ганяюсь. Так що зо мною, може, ще довго можна буде розмовляти.

Напишіть, чи давня київська адреса, на яку Ви, бувало, мені всякі «куриозы и раритеты» посилали, ще існує?²¹⁷ і чи все має добру славу?

Ну, здається, всі справи.

А тепер мені пора обідати та й до Eichhorst'a. Почую, що він скаже, то й Вам напишу.

Тим часом будьте здорові та не ставтесь так хутко в «зарізані», може, то ще «приятельские преувеличения».

Стискаю міцно Вашу руку.

Ще от що: пришлю хутко Вам один переклад,²¹⁸ то дайте «Волі» або «М[олодій] Укр[аїні]», а по видрукуванню заберіть рукопись назад. Так просив автор.

P. S. Була в Eichhorst'a. Радить їхати тепер морем додому, а на зиму виїхати знов на полудне. Я, на його думку, сливе здорова, а та зима піде вже на повну гарантію. Отже — їду.

^I Побачення (франц.).

^{II} Вулиці Циглерстрасе (нім.).

^{III} До речі (франц.).

54. ДО М. ГАНКЕВИЧА

5 червня 1902 р. Середземне море

Статок «Entella», Navigazione Gener[ale] Italiana^I
5.VI.1902

Високоповажаний товаришу, посилаю Вам переклад новельки п. Розенбавма.²¹⁹ Він просив, щоб йому потім одіслали сей переклад, як тільки буде вже манускрипт непотрібний в друкарні, бо він хоче поробити зміни в рос[ійському] тексті відповідно моїм поправкам в перекладі. Його адреса: United States (America), New York, 171 E. Broadway (East), M. Rosenbaum.^{II} Будьте ласкаві зробити так, як він просить. Коли б до «Волі» ся новелька не надалась, то автор просить віддати її «Молодій Україні».

Я пошлю Вам ще з дороги дальші переклади з де Амічіса.²²⁰ Писатиму на перестанках, а то для друкарів отаке тремтяче писання, певне, не дуже приємне. Та й Вас прошу вибачити мені сю дряпанину, але хочу завтра раненько з Неаполя відправити, бо вже й так спізнила. Хотіла в Швейцарії викінчити, але втома подорожня і всякі клопоти не дали. Оце пишу на морі, доїзжаючи до Неаполя, статок трошки хитає і значно трясє, через те і писання таке хороше. Коли схочете щось написати мені, то хіба на таку адресу: Constantinople, Navigazione Generale Italiana (C° Florio-Rubatino), bastimento «Entella» L. Kossatch.^{III}

Тим часом моє поважання і привіт.

Л. Українка

^I «Ентелла», Головне судноплавство Італії (італ.).

^{II} Сполучені Штати Америки (США), Нью-Йорк, 171А. Бродвей (Схід), М. Розенбаум (англ.).

^{III} Константинополь, Головне судноплавство Італії (К° Флоріо-Рубатіно), пароплав «Ентелла», Л. Косач (італ.).

55. До М. В. КРИВИНЮКА

5 червня 1902 р. Середземне море

Bastimento «Entella»,
Navigazione Generale Italiana (C^o Florio-Rubantino)

5 VI 1902

Дорогий брате!

Я не все Вам тоді дописала через втому, от, власне, ще таку справу забула: оце посилаю Вам список творів дядькових, що тепер ще лежать на складі у Кузьми. Він їх не реклямує і не збуває, отак вони лежать і ждуть слушного часу, а проте люде не раз допитуються, де б їх купити, звідки б спровадити. То, будьте ласкаві, попросіть ті часописі, до яких маєте доступ, щоб вони надрукували сей список з приміткою, що всі оці книжки можна дістати в Женеві (Оне) у Кузьми-Ляхоцького (Genève, Onex, chez Mr Kouzma-Lakhotski).¹ Разом з тим розпитайте там людей, чи не можна б уже тепер продавати всі або хоч деякі з сих книжок в Галичині безпосередно, просто в книгарні або при якій редакції, та тоді, умовившись, можна б спровадити певне число примірників і зараз же реклямувати. Варто б се все зробити, бо шкода, що книжки дарма лежать, — деякі з них мали б тепер поновлений інтерес, бо де в чому часи вернулись.

Сподіваюсь в Палермо застати листа од Вас. Коли ж Ви не вспіли написати туди, то вже, б[удь] л[аска], напишіть в Константинополь²²¹ (Constantinople, Turquie) на ту адресу, що стоїть в заголовку сього листа, то мені Вашого листа принесуть на пароход, не потребуватиму ходити сама.

В сю хвилину я в Неаполітанській затоці²²² (вже два дні провела на морі), на берег ще не з'їздила, бо ми приїхали вже увечері, а не знаючи ні міста, ні звичаїв, яюсь не одважуюсь пуститись на розвідини увечері сама. Завтра в 7-й год. рано подамся до міста і на руїни Помпеї, то має бути интересно.

¹ Женева, Оне, для пана Кузьми-Ляхоцького (франц.).

Хотілось би й на Капрі і т. д., та ледве чи вспію, бо ми рушаємо у 5 год. по обіді в Палермо, там пробудемо цілий день.

А добра се була ідея отак пуститись морем. Коштує воно сливе те саме, а вигоди й приємности далеко більше, ніж на залізниці. Ні пороху, ні сажі — славно! Ото тільки, що їсти і спати хочеться якось ненатурально часто та інтенсивно. Товариство на кораблі переважно італьянське і досить приємне, у всякім разі гречне; крім італьянців, є ще двоє росіян і двоє греків. Загальна мова італьянська. За ці 17 днів плавання я більше навчуся по-італьянськи, ніж за пів року в Сан-Ремо. А ще я захопила де Амічіса, то буду перекладати, от і ще практика!

Здається, я Вам ще не написала про skutки моєї подорожі до Швейцарії. Отже: Sahli мені сказав, що я сливе здорова, що єсть тільки жорсткість дихання, яко наслідок минулого процесу в прав[ому] легкому, але що й те мусить минути, тільки слід ще який час стеретись. Радив він мені лишитись на літо в горах швейц[арських] з тим, щоб на осінь або на зиму вернути додому і до роботи. Я було дуже задумалась, але потім рада проф[есора] Eichhorst'a в Цюріху (аналогічна раді мого лікаря в С[ан-]Ремо) взяла гору: власне, він радив краще на літо вернути додому, а на зиму знов удатись на полудне, бо хоч він думає, що я вже вигоєна, але вважає, що слід здобути гарантію від рецидіву, та й взагалі радить обачність при такій організації, як моя (анемія, минулі туберкулічні процеси в костях, істерія). Мені здалось, що практичніше поїхати додому на літо, а не на зиму: раз, що тепліше, а друге — у нас літом все ж людяніший «режим», ніж зимою. Та й, нігде правди діти, обридло-таки мені тинятись по курортах. Хочеться додому.

На чім основуються приятелі, що не радять Вам їхати додому? Може, то так тільки «догадки и слухи»? У всякім разі то не так уже, щоб «зарізаний», як Ви пишете! Primo,¹ Галичина не чужий край, і там знайдеться, як жити і працювати; secundo,^{II} ті люде, котрим Ви цікаві, знайдуть Вас і в Галичині;

^I По-перше (італ.).

^{II} По-друге (італ.).

tertio,¹ поворот Ваш може хіба запізнитись, але не пропасти, бо з Вами ж нічого страшеного за сей час не трапилось (хіба, може, я не знаю). А зрештою, може, Ви не хочете, щоб я говорила на сю тему, то простіть, мені трудно було втриматись, але як Вам з того прикріше, то я можу втримати своє перо. У всякім разі Ви ж не думаете, що я се говорю отак аби, а просто «по братерству». Правда ж?

Лист сей досить безладний, але то винна певна розтріпаність від постійної зміни вражінь, а ще більше те, що я вже знов — спати хочу! Сором, бо я спала вдень год[ини] 1½, а тепер всього 10 год. Однак на «Ентеллі» нашій вже погасили світло, погашу і я... Бувайте здорові! Пишіть же в Константинополь хоч не по ділу, а так, як схочете.

Л. К.

56. До М. В. Кривинюка

6 червня 1902 р. Неаполь

Неаполь. 6.VI.1902

Дорогий брате!

Я забула вчора вложити список²²³ — от гава!

Отже: зачеркнуті вже не існують, а приписані на полях можна дістати, так що треба публікувати їх в ряд.

Написала б Вам ще дещо, та не можу: втомлена і через те не можу зібрати думок. Неаполь, руїни Помпеї — все то цікаво і гарно, але втомно так, що я рада бути нарешті «вдома» (на «Ентеллі»)! До всього ще й голодна... Ну, та вже більш не буде таких втомних міст.

Стискаю руку.

Леся

¹ По-третє (італ.).

57. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ

7–8 червня 1902 р. Палермо

Piroscafo «Entella», Navigazione Generale Italiana, Palermo

7.VI.1902

Любії мої!

Питала я скрізь листів: і в Генуї, і в Неаполі, і в Палермо, але нігде нічого не отримала. Дуже мені то сумно взагалі, а надто після звісток, що Оксана недобре почувається. Ну, ще в Генуї і Неаполі я думала, що то я, може, збила тими бернськими сумнівами (чи не зостатись в Швейцарії і т. и.) та що то мені через те не пишуть, або знов, що листи розминулись зо мною. Але тепер вже починаю турбуватись. Вже міг би бути лист в відповідь на мій з Цюриха... Може, ще завтра буде. Коли не отримаю нічого і в Катанії, то пропаде до решти той веселий настрій, з яким я їхала до Неаполя. Я не прошу писати в грецькі порти, бо, кажуть, туди листи ніколи не доходять в свій час, а вже прошу просто в Константинополь писати на адресу парохода (в початку листа). Але таки в Конст[антинополь], не в Одесу, бо то буде занадто довга пауза.

8.VI

Була знов на поchtі, дістала листа, але не з Києва... Пожду, значить, до Катанії— не хочу думати, що й там не діждусь.

Се вже п'ятий день, що я їду. І, дивна річ, ще нігде не було мені дуже гаряче, — всі кажуть, що тиждень тому назад було б навіть холодно. В Неаполі було якось туманкувато, через те колорит і контури неясні і не такі гарні, як я сподівалась (а може, я вже занадто великого сподівалась!). По-моєму, напр[иклад], пейзажі Lago Maggiore^I кращі від неаполітанського; то правда, що я не була, може, в найкращих місцях (Castellamare, Sorrento),^{II} а на Везувій і на Капрі не варт було, казали мені, їхати в такий не досить яскравий день; я багато часу потратила

^I Лаго Маджоре (італ.).

^{II} Кастелламаре, Сорренто (італ.).

на руїни Помпеї, але не жалую, бо то, здається мені, річ єдина в світі і надзвичайно цікава. Ми таки мало стояли в Неаполі (від рана до 5 год[ини] по обіді), але, може, то й добре для мене, бо інакше трудно було бутриматись, щоб не бігати і не втомитись. Зрештою, я тепер вже не бігаю стілько, як тоді по дорозі в Сан-Ремо, бо вже навчилась їздити трамваями в незнайомих місцях, та ще, крім того, не хожу по музеях, так що не томлюся.

Отож я тепер в тій Сіцилії, про яку Жевакин²²⁴ розказував. Гарна сторона, загальний колорит рожево-золотий, він якось надто гармонізує з мавританським стілем сливе всіх церков і більших будов у Палермо. Я чогось не сподівалась, що тут такі великі міста, у сій «країні бандитів і вендети». Тим часом сіцилійці (оті «бандіти») показуються далеко гречніші і лагідніші від неаполітанців. В Неаполі так шарпають, ловлять за поли і набиваються з усяким поганим дріб'язком, що єдиний спосіб відчепитись, се — бігти, ні на що не дивлячись, махати руками і кричати: «No, no, no, lasciami la pace!!»^I В Палермо зовсім інакше: люде надзвичайно гречні, спитати їх дорогу, то ще й проведуть до самісінького пункту, куди треба, не чіпляються, не лізуть в очі. Тут я і мову розумію, а в Неаполі сливе нічого, такий там діалект. Компанія моряків на нашому пароході всі палермійці; я вже з усіма познайомилась, бо ми обідаємо за table d'hôte^{II} усі разом, пасажіри і пароходний персонал; зрештою, пасажірів мало: в 1-му кл[асі] ні одного, в 2, окрім мене, ще одна молоденька грекinya та двоє росіян (з рос[іянами] мало знаюся, бо якісь несимпатичні), ще двоє греків в 3 кл[асі], оце всі, що їдуть далеко, а то бувають італ'янці на малі переїзди. Мені зовсім не нудно: розглядаючись на краєвиди (здебільшого ми їдемо ввечері і вночі, а стоїмо вдень — до 5–7-ї год[ини]), то знов сплючи (чогось страх багато сплю тут!), якось не завжді навіть маю час і охоту читати, та й до листів щось не дуже охота бере, отак все більше dolce far niente^{III} займаюся, лежачи на

^I Ні, ні, ні, дайте мені спокій!! (італ.).

^{II} Столом господаря (англ., франц.).

^{III} Солодким неробством (італ.).

верхнім помості. І ще дивна річ, скільки їм, а все трошки голодна, у всяку годину можу їсти — се вже така форма морської хвороби, певне! Відколи на морі, не кашляю зовсім, ніщо не болить, про безсоння і думати забула! Якби ще не Brief Krankheit,¹ то було б ідеально добре, але вже, видно, на світі не буває нічого ідеального... Мені з думки не сходить Оксана з її істерією, часом така турбота за неї бере, що і сі золото-рожеві пейзажі темніють. Вже в тисячу раз краще, коли я сама слаба! Ах, та що вже говорити!..

Знов, певне, будете дорікати, що я нічого не вміла описати. Та справді, якось я того в листах не вмію, прийшлося би хіба дуже довгий лист написати. Нехай уже розкажу, що кому цікаво буде. Хутко побачимось.

Ну, піду потрактую з моряками, щоб одвезли листа на беріг, певне, одвезуть, бо ще дві години до відчалу, а ні, то вже завтра в Мессіні відправлю.

Бувайте здорові та пишіть мені і в Конст[антинополь], і в Одесу, на Бога! Цілую міцно, міцно всіх.

Ваша Леся

58. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

11 червня 1902 р. Катанія

Catania. 11.VI.1902

Люба Лілея, я не поздоровила тебе з іменінами,²²⁵ бо різні стілі календарні збили з толку. Прийми се за поздоровлення.²²⁶ Бувай здорова! Спішусь одправити, поки ще не в «Азії». Па!

Твоя Леся

¹ Хвороба від нестачі листів, звісток від рідних (нім.).

59. До М. В. КРИВИНЮКА

25 червня 1902 р. Київ

25 (12).VI.1902

Дорогий брате!

Вже три дні, як я в Києві, та тільки сьогодні можу написати Вам. Не гнівайтесь, що спізнилася з листом, але я все ніяк не могла сама зорієнтуватись в тому, що мені казали, і не могла написати через те і Вам чогось виразного. Нарешті зважила подати Вам факти так, як їх сама чула, а вивод Ви вже сами зробіть. Могла б зробити се і вчора, та подумала, що таки ліпше послати листа з Германії, і через те пождала нагоди (до сьогодні), а сьогодні увечері пошлю вже напевне. Простіть, коли ся надмірна обережність іритує Вас, але я вже побачила тут стільки надмірної необережності (не тільки в своїх, але і в чужих справах, і так поступали навіть люде інтелігентні), що я вже волію впасти в другу крайність.

Отже, так стоїть справа. М[аксим] Ів[анович Мережинський] випущений уже досить давно (тижнів два), діло його ще не скінчене, але, певне, воно не дуже серйозне, коли самого обвинуваченого пустили. Та й справді у нього мало що знайшли. З листів деякі були не дуже-то добрі, але, здається, тому не придали значіння. У Ваших листах звернули увагу на такі місця: 1) коли буде акція, то всі інтел[ігенти] мусять одностайне стати проти ворога, за котрим провин багато (адресат поясняв, що тут на меті університ[етський] рух і унів[ерситетське] начальство, а не щось ширше, — здається, вони повірили). 2) Що треба виставити домагання, аби всі маючі право на життя в унів[ерситетських] містах мали право подаватись до унів[ерситетів]. 3) Запитування (неодноразові) про дописі до «Молод[ої] Укр[аїни]» (на се, зрештою, була звернена тільки хвилева увага). 4) Обурення, нащо потребували слова чести в «благонамеренности» для вступу на казанськ[ий] універс[итет]. Оце і все.

При тому завважили взагалі (властиве, могли завважити, каже М[аксим] І[ванович]), що Ви «ліберал і українець», і сказали М[аксимові] Ів[ановичу]: ми знаєм, що Ви сами не дуже

різкий, але от у Вас всякі приятелі, пишуть все по-українськи і т. и.... Ну, більш ніяких даних. Вони нічого особливо не допитувались, і можна думати, що нічого б Вам не зробили, якби навіть Ви на той час були тут. Але Ваші приятелі все-таки думають, що Вам небезпечно приїздити через те, що можуть Вам зробити перешкоди з паспортом, як прийдеться потім знов за кордон їхати. Крім того, вони не певні, чи за Вами нема там у Львові нагляду (негласного) і чи не «замечены» Ви там в чому.

З товаришів взяті тепер двое, але у них нічого не знайдено, що мало б відношення до Вас. Коли б Вас зачепили, то хіба так, з розмаху адміністративного, бо ніяких фактів проти Вас нема.

Отже, міркуйте сами, чи є тут ріск. Я боюся радити, бо в сіх ділах не маю досвіду.

Якщо зважите їхати, то не беріть з собою нічогісінько, ні навіть лірики жадної (листів), бо читають все чисто і дуже уважно. Мої всі листи перечитали і рукописі в цензуру послали, а мене навіть роздягали і всі річі витрушували дуже старанно. Се майте на увазі.

Ваша картка тільки що отрималась, і папа вилаяв М[аксима] І[вановича] (він живе у нас).²²⁷

От що, може, хутко будуть у Вас два молоді хлопці звідси, гімназисти, то прийміть їх і візьміть під егіду, щоб не попали на яких людей злої волі.

Я, може, через тижнів 3 виготовлю одну роботу, то куди її посилати, чи на сю адресу, що тепер (коли так, то підчеркніть слово тепер в якій-небудь фразі, а коли ні, то подайте, ніби адресу композитора-етнографа, чи кого иншого в такім роді). Взагалі на случай виїзду, знайдіть собі намісника. Пишіть в Гадяч все-таки не дуже одверто, бо я не зовсім певна за секрет моєї коресп[онденції].

Я послала Вам сортімент з Константинополя на розгляд (се більш-менш рарітети бібліографічні) і на те, чи не варт дещо передрукувати з додатком або й без додатку. Як там «48 рік»?²²⁸ коли побачимо? Коли готовий, пишіть позитивну фразу з сим числом.

Ну, треба кінчать, а то пропущу нагоду. Про справи приватні вже напишу з хутора, куди їду позавтраму.

Стискаю міцно руку. Кв[ітка] (він тут сидить) Вам кланяється. Окрім папи, я наших ще нікого не бачила.

60. До О. Ю. Ковилянської

3 липня 1902 р. Гадяч, Зелений Гай

г. Гадяч Полтавской губ. (хутор Зелений Гай)

20.VI.1902

Хтось любий, може, й зовсім уже нагнівався? Бо чиясь карточка застала когось у Києві, а хтось не відписав. Але то хтось був так заморочений у Києві, що навіть і на карточку не міг здобути. Та ще й утомлений був дуже. Отож хтось, як виїхав ще 20 мая (н. ст.) з Сан-Ремо, то тільки 20 іюня (н. ст.) приїхав в Одесу; бо він одбіг у Швейцарію, як хтось знає (via Женева, Берн, Цюрих, Люцерн і потім вниз до Генуї через озера і Ґотарську долину),²²⁹ а потім у Генуї пустився на море та й плив 17 день. Набачив усякого дива: і снігові гори, і сині та зелені озера, і Рейнський водопад,²³⁰ і Неапольську затоку з Везувієм, і мертве місто Помпею (то щось єдине на світі, таки справді), і злоти-сто-рожеву Сіцилію, і святий Акрополь атенський²³¹ — престол вічної краси, і білу Канею, і безліч островів самоцвітних — цілий веселий світ, і Смірну²³² — місто барвистих тканин, що виткані на взірць самої околиці, і фантастично-гарний Константинополь... а поміж усім тим море, море і вічна пісня хвиль... Вражінь було багато, та чогось не писалось про їх, так що я тільки карточки з дороги посилала (половина їх, як тепер бачу, пропала), а то все було то втомлюся від біганини по якому місті, то спати хочеться від колисання на морі, то просто якось *dolce far niente* не дає писати.

В Одесі були прикрости: суворий огляд на границі, негода і те, що нікого з приятелів не застала вдома. В Києві застала з родини тільки татка (потім над'їхала братова²³³ і пробула зо мною три дні), їздила за місто до Драгоманових²³⁴ (Рада при мені виїхала до Парижу складати іспити з французької мови

і літератури, аби мати офіціальний учительський діпльом), бачила Черняхівських, Стешенків, Старицьких, Лисенків, Матушевського²³⁵ і Квітку (обидва комусь кланяються), та ще зо два знайомих [і] Труша теж, зрештою, мало людей, бо в Києві мало хто літом сидить. Татко мені сказав, що чиїсь нариси «Киевская Старина» не може умістити,²³⁶ бо під її програму не підходить (татко багато сперечавсь проти того, але нічого не вдіяв). Досі хтось мусів отримати нариси, бо татко мав їх відправити комусь в день мого виїзду. Дуже мені прикро, що так воно випало, але що вже з ними робити?

У Києві хтось просидів цілий тиждень, хоч думав було спочатку всього два-три дні пробути, отак то за різними справами, то за братовою запізнилась. Але то, може, й ліпше, бо в Зеленому Гаю тільки за день до мого приїзду настала погода, а то все йшли дощі, вогкість і зимно діймали. А хтось і так уже трохи застудився, приїхавши, спочатку на Сирці (у Драгоманових), — то такий собі хутір в лісі, от як і Зелений Гай, — бо там увесь час ішов дощ і спати трапилось у вогкій хаті; а потім дорогою ще трохи простудилась на тих нічних пересіданнях, так що тепер кашляю і горло болить. Але то так собі, невеличка простуда і мусить хутко минути, а взагалі всі кажуть, що я дуже поправилась і поздоровшала, та я й сама те почувую. Мені в Швейцарії лікарі казали, що мені дуже мало бракує до цілковитого видужання, що вже той процес катаральний, який був, минув, тільки ще деякі сліди лишились, так що треба уникати простуди, виїхати зимою знов десь на полудне, та вже можна сподіватись, що буду цілком здорова. Дозволили мені працювати (не більше як 6 год[ин] в день, а ввечері не писати і нічого поважного не читати), се дуже багато для мене значить, і я певна, що так я далеко ліпше почуватимусь і фізично, і морально. А роботи маю досить, аби лише сила.

От як поїду знов на зиму, то, може, й Оксаночку візьму, бо вона щось розкисла. Весною було дуже захорувала на нерви (істеричні напади, безсоння і т. и.), та й тепер ще нездорова, якийсь пригнічений настрій і прикре відношення до всього і до всіх, але все-таки вже йде на поправку. Тільки я гадаю, що

ліпше забрати її на зиму, бо я бачу, що їй київське життя не панує.

Решта нашої родини здорова і добре мається.

Ліля вже тут, покінчила іспити і поправилась на здоров'я, а то теж трохи зимою хорувала. Ліля і всі наші когось вітають. Чекаємо в гості брата, Кривинюка і Квітку, татко теж, певне, на місяць приїде. У нас в новій, недавно збудованій хатці мешкають Трегубови,²³⁷ а на долині якісь учительки²³⁸ найняли помешкання. Людей чимало, і нудно не буде, але мені бракує хтосічка... Нехай хтось пише, а хтось не буде мовчати. Як там у когось дома? А може б, хтось таки приїхав?

Нехай хтось вибачить за якийсь такий безладний лист, але я ще не оговталась з дороги, та й спішуся, бо страх багато маю листів на черзі. Прощу привітати родину і знайомих.

61. До О. Ю. Ковилянської

16 жовтня 1902 р. Київ

Київ. 3–16.X.1902

Як мій хтось дорогий може думати, що хтось гнівається на нього? Сам — якийсь, та ще й гніватися мав би?! Хтось отримав обидві карточки від когось у Києві, та не відповів, бо саме збирається виїздити, то має клопоту багато і так якось час розірваний то людьми, то справами. Тепер однак, хоч до від'їзду два дні лишилось, маю більше часу вільного, бо вже справ менше. А як чиясь перша картка прийшла, то хтось був дуже розшарпаний, бо ще тоді Оксаночка була дома, та саме радились з лікарями, що з нею робити, — її нерви за літо не дуже-то поправились, і нам всім неможливо тяжко було витримати з її нервовими капризами. Отож ми з Лілею бігали до лікарів і вдома старались все врядити, як вимагали лікарські приписи. Все то забірало часу й енергії багато, бо хтось собі здумати не може, що то за кара Божа глядіти за гістеричними та ще розпещеними людьми, ми обидві, я і Ліля, сами вже мало не дійшли до такого або й гіршого стану, як Оксана. Нарешті лікарі порадили їй змінити оточення і виїхати на село в якусь родину, де був би

порядок і де сама хора узнавала б чийсь авторитет. На щастя, її запросила до себе на село наша старша тітка,²³⁹ що, власне, дуже добрий порядок в домі провадить і має авторитет перед Оксаною. Се вже тиждень, як Оксана там, і пишуть, що їй там ліпше і що поводитьсь вона далеко нормальніше. То й гаразд!

Хутко по Оксані виїхала Ліля до Петербургу. Відна, дуже не хтіла їхати на північ! Мала охоту кудись до Австрії на університет вступити, та що ж, коли у Вас там чужинок інакше як на госпітанток не приймають і докторату не дають, а без того Лілі не можна було б потім в Росії державні іспити складати. Отож забралося бідне та й поїхало-таки в Петерб[урґ], — досі вже там. Не стілько вона відпочила за літо, скілько намучилась, не знаю, чи стане сили й на добру науку та роботу... Се літо таки дорого нас всіх коштувало (не матеріяльно, звісно).

Я було думала раніш від сестер виїхати, але зосталася, щоб уже знати щось напевне, як буде, бо все-таки думала, що, може, візьму з собою Оксану (лікарі відрадили брати). А тепер уже випадкові причини затримали. Маю вже паспорта і все на дорогу, отже, в суботу (5–18.X) виїду на Львів — Відень знов до Сан-Ремо на всю зиму. Не почуваюся тепер слабою, а таки поїду, бо лікарі радять «для певности» ще й сю зиму перебути в Італії, бо таки мені там значно помогло. Сього року буде не так сумно на чужині жити, бо я вже настілько здорова, що можу працювати. Маю роботу і «для душі», і «для хліба». Власне, «для хліба» писатиму статі у великий рос[ійський] журнал «Мир Божий»,²⁴⁰ статі такого характеру, як я до «Жизні» писала, і платитимуть мені за них по 80 рубл[ів] від аркуша. Тільки писатиму не щомісяця, а може, на два місяці раз, бо воно і втомно було б, та й журнал той не має постійної рубрики критичної, але обіцяв «від часу до часу» охоче приймати мої статі.

От і всі новини про когось білого. А комусь чорненькому скажу, що його «За готар»²⁴¹ хутко буде надруковане у «К[иївськ]ій Старині». Хтось те оповідання читав і дуже собі вподобав, а давано було комусь читати рукопис для того, щоб хтось пояснив деякі незрозумілі слова (гуцульські). Отож хтось чорненький має хутко отримати і гроші.

А тепер хтось когось щось просить. Чи не міг би любий хтось виїхати напроти когось днів на два до Львова? Може б, там родичі той час сами справились би. Хтось буде у Львові від неділі до середи, а там рушить до Відня і далі. Хтось би з охотою заїхав до Черновець, та час і гроші не вистачають, бо треба ще буде у Відні та в Міляні забавити конечне для залагодження справ літературних (з огляду на нову роботу), а що вже й так виїзжаю не рано, то боюся, щоб знов така негода в дорозі не захопила, як торік, коли хтось ледве не застиг від студені у вагоні і приїхав до С[ан]-Ремо застужений.

Чи хтось зможе приїхати? Як зможе, то нехай просто приїде і довідається про когось в Товаристві,²⁴² а як ні, то нехай напише комусь до Товариства (Чарнецького, 26), щоб хтось даремне не ждав.

Комусь дуже прикро, що не може до Черновець заїхати, але ж не може.

Хтось уже далі не пише, бо пора знов до роботи. Але хтось комусь буде з Італії часто-часто писати, хтось побачить. І хтось когось любить і ніколи на когось не гнівається, і не гнівався, і не буде гніватись. Хтось кланяється Св[ятій] Анні і всій шановній родині, а когось цілує і гладить і так, і так , і ще отак .

Хтось

Чорненьку дитинку хтось цілує і дякує за пам'ять про когось.

62. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

23 жовтня 1902 р. Львів

10 (23).X.1902

Люба мамочко!

Оце ледве вибрала часинку, щоб написати, а то все то люде, то так що-небудь — бігти куди абощо. Приїхала, звісно, зовсім добре, нічого мені не вкрали, і ніяких случаїв не було.

Тут довідалась адреси Кр[ивинюка] (Taborska ul. №3 u Novaček Josa).¹ Дуже він запрошує мене листами до Праги,²⁴³ та я

¹ Таборська вул., №3, у Новачка Йозефа (чес.).

таки, певне, не буду, що досить воно вб'є. У всякім разі сьогодні виїзжаю до Відня, і якщо там так само хутко і дешево справлюсь, як тут,²⁴⁴ то, може, таки буду на день або 1½ у Празі (туди з Відня 6 г[один] їзди Schnellzug'ом), тільки все ж навряд.

Була у О[льги] Ф[едорівни]²⁴⁵ (гроші віддала). Далеко дуже той дім, аж за містом. Місце гарне, і хата нічого собі (я, звісно, сужу по виду, а чи практично збудовано, того не знаю), вони вже там живуть (ul. Ponin'skiego, 4),¹ ледве устроїлись, в хатах дуже порожньо. О[льга] Ф[едорівна] не то щоб слаба, але й не робить вражіння здорової, і говорити з нею дуже трудно через її дражливість і несподіване стрибання з теми на тему. З її чоловіком ми говорили чимало,²⁴⁶ все в границях гречности, ні до чого, звісно, не договорились. Запевняє, що, неважачи на критику деталей, він зостається все таким самим прихильником, як і раніш... нехай і так, але й на тутешніх людей його виступи остатні роблять таке саме вражіння, як на нас. Ну, та про се ще потім, тепер дуже не маю часу.

Я не простудилась і не втомилась, взагалі маюся добре. Бувай здорова. Міцно цілую тебе, і папу, і Кунью, і Гусика.

Твоя Леся

63. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

24 жовтня 1902 р. Львів

24.X.1902

Лілея моя!

Пишу на вокзалі, ждучи поїзда до Відня. Ледве вибралась з Київва, все були перешкоди. Тут вже холодно досить, треба спішитись. Позавчора в 3 г[одини] приїхала, сьогодні в 3 г[одини] виїзжаю. У Відні буду недовго, днів 2–3, — як покінчу справи, так і далі. Маю охоту до Праги (дуже просять),²⁴⁷ але вже навряд. Будь здорова. Пиши.

Твоя Леся

¹ Вул. Понінського, 4 (пол.).

64. До М. В. КРИВИНЮКА

26 жовтня 1902 р. Відень

Wien, III Gerlgasse, №16, Thür 15,
bei Hauptmann S. Kobylanski^I

26.X.1902

Дорогий брате!

Вже я тут. Хотіла було заїхати з Прерова²⁴⁸ до Праги, та дуже там якось плутана дорога, то я боялася собі часу багато збавити, а й так я вже пізно вибралась і до холоду досиділась. У Львові була всього один цілий день і дві половинки. Тут я від учора, хотіла б позавтрому виїхати, та не знаю, чи справлюсь з медичними і літературними справами. Оце зараз їду добиватись до Нотнагеля, а там ще маю різні rendez-vous^{II} в літературнім світі, дуже для мене важні.

Напишіть мені, чи мали до мене виразну справу, коли кликали в Прагу, чи так, для побачення і балачки. Як дуже треба, то постараюсь конечно поїхати звідси, а як для балачки, то тільки в тім разі поїду, коли то не буде дуже трудно (коли не запізнюся тут, коли недорого буде їхати і небагато часу візьме такий крюк). Натурально, що я б дуже хотіла побути у Вас, але таки мучить мене залізниця та й холод починає діяти.

Якщо не можтиму поїхати сама, то пошлю Вам звідси посилку забутих річей і підручники рос[ійської] мови, куплені Вам у Києві. І тоді напишу ще на всякі теми, а тепер спішуся, пора йти. Наші всі здорові (як я виїздила, такі були), Оксана у Запрудді, — пишуть, поправляється.

Відпишіть мені хутенько, таки зараз, то у вівторок отримаю листа.

Стискаю руку.

Леся

^I Відень, III-й провулок, №16, двері 15, для капітана С. Кобилянського (нім.).

^{II} Зустрічі, побачення (франц.).

65. До М. В. КРИВИНЮКА

31 жовтня 1902 р. Мілан

Дорогий брате!

Напишу з С[ан]-Ремо (завтра буду там), — тепер втомлена і спати хочу. Бувайте здорові.

Леся

Чи отримали посилку?²⁴⁹ Моя адреса торішня: С. Cavallotti, V. Natalia.

66. До родини КОСАЧІВ

2 листопада 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti
2.XI.1902

Любії мої!

Вчора ввечері (в 5 г[один]) приїхала я в С[ан]-Ремо, та вже не могла зараз написати, бо не випав час: поки розложилась, по-вечеряла і т. и., то вже й спати схотілося з дороги. Та й тепер не писатиму довго, бо ще втома подорожня не минула. Хоч їхала я з чималими остановками, а все-таки, поки людина не встановиться на стало, то щирого спокою не має. Як я писала зі Львова, так і виїхала, пробувши тільки один цілий день і дві ночі. Там було холодно і сніг ішов, отже, хтілося скоріш утікати, тим більше, що справ не було багато. Бачила я там Богдана Комарова, що вже ходить до Льв[івського] універс[итету], — постаршав і споважнів так, що я аж не пізнала його. У Відні я жила у брата і братової Кобилянської.²⁵⁰ Пробыла аж чотири дні, бо перший день через втому нікуди не ходила і пів дня проспала (дуже тепер тісно в австрійських вагонах, так що спати зовсім неможливо), другого дня була неділя, отже, скрізь все було зачинене, навіть до Nothnagel'я¹ даром проходилась. В понеділок записалась у Nothn[agel'я], але в чергу не попала,

¹ Нотнагеля (нім.).

а попала тільки в середу. Nothnagel мені сказав, що я ще не зовсім видужала від катару і що добре роблю, їдучи в S[an] Remo, бо все одно, певне, прийшлося би зимою виїхати, приписав мені tiocol^I і другі ліки (що звичайне при слабостях в легких приписуються), розказав, де я можу гуляти в S[an] Remo (якраз там, де я живу, на східнім березі), а де ні, і дав записку до мого лікаря з якимись наставленнями. Отож віденське світило дивиться на мене трохи менш оптимістично (хоч і каже, що я таки можу радикально поправитись), ніж швейцарські. Хто зна, котре з них має рацію, а може, і всі, бо, може ж, я при виїзді звідси літом була в ліпшому стані, ніж тепер, після дощового, холодного літа і осени та після нервової втоми, на яку ми всі маєм чимале право сього року... Все-таки і Nothn[agel] каже, що стан мого здоров'я нічого собі (passable), тільки що на його ще не можна зовсім впевнитись, а треба таки ще стерегтись.

Справила я у Відні і всі літературні справи, записалась в бібліотеку (будуть сюди посилати книжки за 2 G[ulden]^{II} в місяць, з пересилкою на мій щот), запевнила собі посилку безплатну газ[ети] «Zeit»^{III, 251} (куди мене запрошено співробітницею), була у писательки Delle Grazie,^{IV, 252} ну, словом, все, що треба, справила. Та ще і в «Burgtheater'i»^V на найновішій п'есі була²⁵³ (буду про неї писати, то слід було піти). В середу рано виїхала з Відня. У Венеції на сей раз не спинялась (проїхала повз неї вночі), в Мілані спинилась на 5 год[ин] (від поїзда до поїзда), щоб записатись в бібліотеці італ'янській, і вже нігде там не бігала, нічого не оглядала, бо я вже й так там двічі була, та й цікавостей там мало. В Генуї переночувала, щоб не в'явитись до Садовських серед ночі та не збивати тривоги, а виїхала вдень і отож у 5 г[один] вчора була тут. Тут літо ще куди не скінчилось і всі мешканці Villa Natalia возяться в саду, копають, садять, поливають. Путь збирається сьогодні купатись в морі,

^I Тіокол (лат.).

^{II} Гульдени (нім.).

^{III} «Час» (нім.).

^{IV} Делле Граціє (італ.).

^V «Бургтеатрі» (нім.).

бо гаряче (+25°), всі ходять в батистових блузках і солон'яних шляпах. Після віденської мокрости і туману се вдвое приємно. Взагалі проти Австрії мені Італія, а надто Сан-Ремо, здається «дома», — тут і тепліше, і привітніше і природа, і люде. Всі мене прийняли як рідну. Хата у мене та сама, що й торік, і все по-торішньому.

Всі вам кланяються. Кінчаю, пора. Цілую міцно, міцно всіх!

Леся

(Як мається Оксана? напишіть скоріше.)

67. До О. П. Косач (сестри)

4 листопада 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti
4.XI.1902

Лілеєнко моя!

Обіцяла я тобі одкритки з дороги посилати, але й того не дотримала. З моєю розтріпаностю то не завжді можна пам'ятати, щоб у свій час купити, написати і відправити одкритку. Розтріпаности помагало ще й те, що страх я була заклопотана увесь час (в дорозі я пробула більш тижня), хотілось як можна скоріше покінчити справи, щоб вибратись з австрійської мокрости, снігодощу і туману. У Львові було холодно, та хоч ясно, там я пробула всього один цілий день (а то ще вечер по приїзді і ранок перед виїздом), там справилась хутко, бо там все близько, при купі. Жила у діда,²⁵⁴ — він досі не може помиритись, що ти не хотіла спинитись у нього, як приїздила. Я надіюсь перетягти знов на його сторону дядину, а то добрі приятелі таки чимало попсували їх відносини.²⁵⁵ Я ж думаю, що нам у львівські сварки нема рації встрявати, бо то здебільшого навіть не прінципальні, а так собі «бабські» сперечки. Я трималась «межипартійного» становиська, через те всіх бачила і з усіма говорила. Гриць²⁵⁶ тобі кланявся. Він славний хлопець і з ним добре мати до діла. Кланявся теж Богдан,²⁵⁷ — він ще трошки

dépaycé¹ у Львові і при його тихості, певне, ще не хутко попаде в триб життя, але так на вид виріс (не стільки виріс, скільки обріс), що я його таки зовсім не пізнала, зострівшись. Все-таки не жалую, що подався у Львів. Казав він (та й Люб[ов] Бол[еславівна]²⁵⁸ мені до Відня писала), що Маргаріта²⁵⁹ вже одужала (без операції), тільки анемія і нерви дуже її діймають; у Вері²⁶⁰ вже є другий син. Зрештою, ти про них, певне, знаєш.

У Відні я пробула 4 дні (жила у брата Кобилянської), бо мала багато справ. Познайомилась де з ким з віденських літератів; попала між співробітники газети «Zeit»; була в театрі на новій п'єсі з артистичного життя (гарно грали, а п'єса неважна); записалась в бібліотеку, так що мені тепер сюди всякі книжки посилають (тутешні бібліотеки всі дуже нікчемні); купила собі дуже порядний костюм для гуляння за 10 гульд[енів]; була, нарешті, у Nothнагеля, і він мені сказав, що я зовсім не даремне їду в Сан-Ремо, бо мені таки ще треба коруватись і до повної поправки ще, певне, з рік мине. Стан легких passable («нічого собі»), але вимагає уваги й обережності. Працювати можна, але теж осторожно (я заміряю працювати не більш 6-ти год[ин], з великими паузами, і не ввечері, і не в хаті).

Їхала я з Відня з переривами. Спинаясь на 5 год[ин] в Мілані (для бібліотечних справ) і на ніч в Генуї. 1-го XI (н[ового] с[тилю]) була вже в Сан-Ремо. Тут мене прийняли по-рідному, і взагалі після митарств подорожніх мені здалось, що се я «додому» приїхала. Я таки дуже рада, що маю тут таке добре пристановисько. Хата у мене торішня (найліпша в домі), надвірних робочих кабінети аж три (над морем, в саду і на найвищій балконі), сього року вони з більшим комфортом уряджені (понапинані брезенти і збудована альтанка, столів у мене три), так що я все можтиму робити надворі. Погода тепер чудова (+25° цілий день), я хожу в літній хламиді (дуже рада, що її взяла), а на вулиці в літній шляпці і в самій сукні. Вчора був трохи вітер, а то всі ці дні не було і сьогодня нема, повітря м'яжке, море ледведле гуляє (в п'яти кроках від мене), — все як не може бути.

¹ Вибитий із колії (франц.).

Почався лічебний триб. Я зважилась, і вийшло, що на 3 кіло менше важу, ніж до виїзду звідси (мама, значить, даремне казала, що я дома більше поправились, ніж в Італії). Проте, вислухавши мене, лікарь сказав, що в легких нема хрипу, тільки ще певна слабкість дихання, взагалі ж не гірше, навіть ліпше, ніж було весною. Значить, схудла я так собі, не в залежності від легких, та воно, правда, і було таки від чого, помимо легких...

Дорогою від негоди, протягів і найгірше від диму в тунелях напав мене кашель, але тепер вже минає. Зрештою, почувваюся добре і маю енергію, а се найголовніше. До роботи ще навсправжки не бралась, була втомлена з дороги і листів мала багато писати (та й тепер ще маю). Оце на перших порах понаписую-таки листи, а потім буду переважно одкритками відбуватись, бо інакше не ставатиме часу на роботу.

Ну, Ліціку, напиши, як маєшся, чи не гірше заморилася в Петербурзі, ніж дома. Страх досадно, що таке тобі літо було... Хотіла я дуже заїхати в Прагу, та не випало через негоду і через кружність (прийшлося би ще днів зо три в Австрії пробути). Може, вже на поворот. Та то ще далеко.

Будь здорова!

Пиши одкритки, коли часу мало. Цілую тебе міцно, моя рожево-золотая.

Твоя Леся

Тут всі тобі кланяються. Вони всі здорові, садять, і поливають, і маються не згірше. Тільки у М[аланьї] Ф[оминичнї] Мітька знов слабий, і вона журиться.

68. До Анджело де Губернатиса²⁶¹

Перед 14 листопада 1902 р. Сан-Ремо

[...] je vois plus d'une analogie et c'est surtout à ce point de vue que je voudrais envisager ma matière, si jamais je parviens à élever ma voix devant le public italien.¹

¹ Переклад із французької подано нижче.

Je dois observer que je ne suis plus novice en littérature, il y a longtemps que je me donne aux belles lettres, à la critique et au folklore aussi. Je ne suis complètement ignorée dans les cercles littéraires en Russie, Autriche et Allemagne, mais en Italie — qui est-ce qui se doute du nom modeste d'une Lessia Oukraïnka (mon pseudonyme littéraire)? Puis-je espérer de me faire entendre dans une littérature où je suis une «persona ignota»? Je sais que les articles d'un nom inconnu ont-ils rarement la chance d'être seulement parcourus par les rédacteurs toujours si occupés!... Encore me risquerais-je d'envoyer quelque article tout droit à une revue quelconque, sans oser Vous incommoder, mais l'état chroniquement endommagé de ma santé m'oblige de ménager mes forces et d'éviter le risque de peine perdue dans mon travail, d'autant plus que la littérature est l'unique profession qui peut me procurer une certaine indépendance matérielle. Donc je Vous serais indiciblement obligée si Vous vouliez bien m'honorer de Vos indications sur mes chances d'être acquise à quelque sérieuse revue italienne et sur les conditions du travail littéraire en Italie.

Je ne suis pas si téméraire de Vous demander une protection, à Vous qui ne connaissez ni moi, ni ma valeur littéraire, mais j'ose Vous prier de ne pas laisser sans conseil «l'enfant de l'âme» de Michel Dragomanov. Toutefois, si Vous me trouvez importune avec mes questions, pardonnez-moi par l'amour de la mémoire de Votre ami.

Ma tante m'a chargée de Vous remettre ses compliments et la lettre ce que je fais avec le plus vif plaisir en même temps que je Vous prie d'agréer de ma part les expressions les plus sincères de respect et de vénération.

Larisse Kossatch

[...] я передбачаю щось подібне, і саме з цієї точки зору хотілося б розглянути моє питання, якщо мені коли-небудь трапиться нагода заявити про себе перед італійською публікою.

Хочу зазначити, що я вже не новачок у літературі, я давно займаюся белетристикою, критикою, а також фольклором. Мене певною мірою знають у літературних колах Росії, Австрії

і Німеччини, але в Італії— кому відоме скромне ім'я Лесі Українки (мій літературний псевдонім)? Чи можу я сподіватися, що мене почують у літературі, де я «*persona ignota*»? Я знаю, що у статей, підписаних невідомим іменем, дуже мало шансів бути прочитаними редакторами, завжди такими зайнятими!.. І все ж я зважуюся надіслати котрусь свою статтю безпосередньо до якого-небудь журналу, не насмілюючись завдавати клопоту Вам, хоча стан мого здоров'я постійно погіршується і примушує мене берегти сили й уникати ризику марно витраченої праці, тим більше, що література— єдина професія, яка може забезпечити мені деяку матеріальну незалежність. Я була б безмірно Вам вдячна, якби Ви знайшли за можливе порадити мені стосовно моїх шансів бути прийнятою до якого-небудь серйозного італійського журналу та умов літературної праці в Італії.

Я не настільки надокучлива, щоб просити протекції у Вас, бо Ви не знаєте ні мене, ні моїх літературних достоїнств, але насмілююсь просити Вас не залишити без поради «духовну дитину» Михайла Драгоманова. Коли ж Вам мої прохання видадуться нав'язливими, вибачте мені заради любові до пам'яті Вашого друга.

Моя тітка кланяється Вам і передає листа, що я й роблю з величезним задоволенням і прошу одночасно прийняти від мене запевнення в щирому шануванні й повазі.

Лариса Косач

69. До О. Ю. Кобилянської

14 листопада 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti

14.XI.1902

Чи хтось на когось не гнівається, що хтось (натурально, білий) все такий подлий остатніми часами? і не пише, і навіть адреси не шле! Нехай хтось дорогий вибачить. Хтось у Львові і в Відні все одно що в котлі кипів, такий був заклопотаний. Як не біг нікуди, то думав, куди ще має бігти, і не мав часу нічим

иншим зайнятись. Чиясь братова²⁶² може посвідчити, що то так було. Чийсь брат²⁶³ і братова когось дуже гречно вітали, і хтось справді чується їм обов'язаний за їх гостинність, п. Євгенія навіть в орудках помагала комусь, а то дуже багато значило, бо хтось в таких речах сам трохи безпорадний.

Хтось тепер має перед собою стілько всякої і літературної, і хатньої роботи, що... аж майже нічого не робить через *heilige Furcht*¹ перед такою масою.

А листів-листів... Боже!

Хтось у Відні справив собі все, що хотів, і бачив, кого хотів, тільки М. Е. Delle Grazie не застав дома, а дуже хотів з нею бачитись, бо то цікава і симпатична письменка. Оце згодом напишу до неї. Був хтось і в проф[есора] Nothnagel'я, і той комусь сказав, що хтось таки ще не зовсім здоровий і мусить пильнуватись, але все ж *passabel* і, певне, за рік видужає зовсім. Комусь таки се літо трошки зле випало на нерви та й хтось трохи схуд (на 3 kilo), то тим і менше поправився, ніж би міг. А проте нічого, маю енергію і чуюся не зле, відколи той плеврічний біль (що тут по приїзді когось з тиждень мучив) минув. Правда, що то тут тепер чудово: гарно, і ясно, і тепло, то сором було б матися зле.

Мешкає хтось в тій самій хаті і в тих самих обставинах, що й торік. Товариство те саме, тільки що на місці матері господаря єсть його тітка, а панна, моя торішня сусідка,²⁶⁴ ще не приїхала. Тепер тут саме цвітуть [х]різантеми і вряжено їх виставу — я таких гарних ще в житті не бачила.

Як же там мені хтось мається? Чи всі здорові в родині? Чи хтось трошки поліпшив настрої? Що хтось пише? Чи надрукований вже чийсь нарис в «Киевск[ой] Стар[ине]»?²⁶⁵

От як хтось когось питаннями засипав! А сам мусить на сей раз не дуже розписуватись, бо таки масу писання перед собою має, а дозволено йому працювати тільки 6 год[ин] на день і то в трьох «ратах».²⁶⁶ Тільки мій хтось нехай не думає, що комусь уже не буде часу відповідати, як йому напишуть. Вже довше

¹ Священний страх (нім.).

чи коротше, а хтось таки все якесь слово знайде, бо любить когось і хоче з кимсь говорити. Комусь так жаль, так жаль, що когось у Львові не бачив... Нам би таки треба, та й треба, та й ще треба побачитись.

Па! Чорненькому хтось хутко пошле картку, тільки от зараз не має, то так здоровить.

Св[ятій] Анні і всій шан[овній] родині мій привіт. А комусь «паси» —

Хтось

70. До М. В. КРИВИНЮКА

14 листопада 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti

14.XI.1902

Дорогий брате!

Не по-людськи я зробила, що досі не відписала Вам. Та коли спочатку треба було злагодити різні наглі листи (переважно ділові та ще й на різних мовах), а потім вчепилась якась біда (відгук подорожі), якийсь плеврічно-ревматичний біль, що відстрелив було і на праву руку, настільки, що й писати було трудно. Поки те минуло, я переважно валялась і якось мені ні робота, ні листи не йшли. Очунявши (цілковито), прийшлося братись разом до різних клопотів і робот, та от і досі з листами не покінчу. Погано те, що ввечері по 7-й не можна писати (заборонено), а й ті 6 год[ин], що дано мені на літ[ературну] роботу, сказано на три часті перебивати, то якось більше налажуешся до роботи, ніж справді робиш. До «Міра Божого» ще не писала: привожу в систему начитані матеріяли та жду, що з редакції відпишуть, котра з моїх тем їм годиться. Поряд займаюсь і другою (Вам відомою) роботою,²⁶⁷ виписала ще матеріяли з Женеві — на диво, дуже хутко вислані — чекаю ще й з Берна, та без тих в крайнім разі обійдуся. Треба ще до віденської «Zeit» обіцяну статейку написати, та вже хіба згодом, бо 6 год[ин] на три роботи поділити, то повстане літературний хаос в голові.

Питаєте, що було в Києві за той час, поки я була там? Ну, про наші родинно-приватні справи, либонь, знаєте вже стільки, що й я, а тепер, може, й більше, бо відколи я з дому (хутко місяць), то мені ніхто з наших ні стрічки не написав — чисто «с глаз долой, из сердца прочь»... Чи не знаєте Ви, що з ними робиться?

А з громадських справ якось мало тоді було уваги вартого. От прокламацій багато, з них 3–4 українські. Одна, про селянські справи (з пропозицією страйку), нічого собі, другі (терористичні) досить дурні і навіть трохи донощицькі (звичайне, несвідомо). Одна така наробила галасу серед укр[аїно]філів, бо зачіпала їх поіменно, виражаючи сором за їх існування перед чужими людьми (сором виражався за існування Грінченка,²⁶⁸ Мордовця²⁶⁹ і самих розмаїтих людей).

А так більш нічого не було, окрім розмов про всякі проекти студентських розрухів. Сподіваюсь, Ви тепер те саме знаєте, що й я, а певне, більше, бо все ж Ви ближче.

Вибачайте, що я Вам досі не переслала Дориної карточки: в посилку забула вложити, а так забарилась з листом, що аж ось коли діждалась. Посилаю тепер і решту її перекладу.²⁷⁰ Я не знаю, куди Ви його мали помістити, і через те не лишила у Львові: там гублять рукописі, коли вони без виразного призначення.

Ми на сей раз добре познайомились з Гарматієм, і він мені дуже сподобався. З ним і з Старо[сольським]²⁷¹ я буду вести літературно-видавничі справи, а Вас я прошу (як і всі товариші, і Ліля), щоб Ви в Празі сих справ не розпочинали, бо в Празі дуже вже легко догадатись (кому не слід), від кого така діяльність походить.

Переклад з Сеньобоса я пристроїла,²⁷² нарешті, у «Просвіті». Свое буду друкувати окреме під тою ж фірмою²⁷³ і на ті ж фонди. З В. В.²⁷⁴ бачилась перед виїздом, та, крім всяких принципіальних і звичайних балачок, нічого не було, бо не було потреби, а в потребі матиму вже в нього готову «зацепку».

Напишіть, куди поділи Ви той сортімент брошюрок Драго-м[анова], що я Вам послала колись з Палермо (чи з Конст[антино]поля)? Мені вони тепер потрібні. Якби Ви могли їх послати

Гарматієві, то я була б Вам дуже вдячна, а я вже йому сама напишу, що з ними робити.

Пора кінчати, бо ніколи. Як управляюся трохи, то писати-му частіше, а ні, то посилали картки. Як знаєте що про наших (Лілю і С^о), то напишіть мені, бо сумно так. Бувайте здорові. Цілую Вас.

Леся

71. До М. М. КОМАРОВОЇ-СИДОРЕНКО

16 листопада 1902 р. Сан-Ремо

[...] Тут і сором було б слабувати, так чудово тут і на землі, і на морі. Сади всіма квітками процвітають, небо синіє, зовсім безхмарне, сонце світить і гріє, як улітку, а море аж вабить — таке хороше. Я оце пишу надворі, на високім балконі, звідки всю затоку і все Сан-Ремо видко, і пальми, і вілли, і нагірні церкви, і всі гори. А господарі мої внизу в саду квітки поливають.

72. До В. М. ГНАТЮКА

17 листопада 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti

17.XI.1902

Високоповажаний добродію, ось посылаю обіцяні вірші.²⁷⁵ Все ніяк не могла зібратись переписати їх. Згодом можу прислати ще, коли треба, а на сей раз, може, й досить?

При сій нагоді запитаюся, чому мені не посылають «Вістника»? Чи забувають, чи я не заслужила? Як не заслужила, то може, ще згодом заслужу, а тим часом прошу посилати «в кредит». Буду жити, буду працювати, то відплачуся, а як ні, то — «остави нам долги наша, якоже и мы оставляем должником нашим»...

Прошу передати мою велику подяку проф. Грушевському за прислану книжку.²⁷⁶

Мій привіт редакції і адміністрації. Бувайте здорові!

З поважанням

Л. Українка

73. До М. В. КРИВИНЮКА

26 листопада 1902 р. Сан-Ремо

San Remo. 26.XI.1902

«И остави нам долги наша, якоже и мы оставляем должником нашим» — отже, ми з Вами, дорогий Михалю, поступили несподівано по-християнськи, не гніваючись одно на одного за певну задержку в переписці. Але тепер, бачите, відповідаю хутко. Перше на лист відповім, потім про скрипт поговоримо²⁷⁷ (я його вчора дістала).

Вчора я нарешті дістала від мами листа, — всі здорові і благополучні, Оксана поправилась у Запрудді сливе до повного одужання, по словах тітки і папи (він там був недавно). Дора пише «сочинения» про «Недоросля» и «Старосв[етских] помещиков» і через те не має часу на листи. Всі не озивались до мене цілий місяць «так собі», без жадних свідомих причин... Більш так цікавих для Вас звісток нема. Я писала двічі до Оксани Ст[ешенкової],²⁷⁸ але і вона, і чоловік її мовчать, — ну, то і я вже мовчу.

Зі Львова теж, крім «Діла», «Мол[одої] України» і листа від Матвієва,²⁷⁹ не маю нічого, але і я туди мало пишу, тільки два ділові листи послала.

Єсть якісь чутки глухі про «безпорядки» в політ[ехнікумі] та унів[ерситеті] в Києві (поминки по Балмашову,²⁸⁰ чи що), але в яким вони виді, розмірі і з якими наслідками, того не знаю. Як був Квітка в Києві, то він мені часто подавав такі різні новини, але тепер він в Тіфлісі,²⁸¹ а інші товариші мовчать... ну, тим гірше — для них.

Дід мені про «Zeit» нічого особливого не казав, тільки хвалив її та нарікав, що Тов[ариство] не хоче її до бібліотеки пренумерувати, а так більш нічого. У Відні я читала «Zeit», була в редакції (там об'явився один мій давній знайомий і приятель дядька з Софії), навіть запрошена туди в співробітники по українських справах і се думаю на сім тижні щось туди послати. Але «Zeit» вже мене трохи одурила: обіцяли посилати мені часопись авансом безплатно, та от і не посилають, — треба «пригадатися ласкавій увазі».

Ваш проект з Пештом²⁸² досить мені подобається, коли він можливий до здійснення. А з Кузьмою діло довге і навіть непевне, бо дуже вже в нього слав'янська вдача в сих ділах. Хоч я особисте мушу його на сей раз похвалити: мої просьби він тепер хутко справив (певне, заглажуючи свій весняний гріх проти мене). Я маю тепер всякі можливі швейцарські матеріали²⁸³ і якраз в пору.

Я таки занята тепер тою роботою, що починала літом,²⁸⁴ та була невдоволена і знищила початок. Тепер я її більше підготувала, багато вияснила і для самої себе (неясність власної думки і зробила було те, що початок був поганий), так що почала вже знов писати і, здається, діло піде на лад. Тему Ви знаєте, вона подібна до теми присланого скрипту, тільки я хочу взятись до неї методом Драгоманівським, більш історичним, ніж агітаційним, через те обидві роботи, моя і присланий скрипт, не будуть одна одній заважати, навпаки, доповнятимуться навзаєм. Я постараюсь опиратись на фактах та певних цитатах і ввести самого читача в критичний процес моєї думки, — деклямації агітаційної буде якнайменше (я се обертаю в ліричні вірші, коли маю такий настрій), і даних буде, може, більше, ніж практичних виводів. Я думаю, що се не біда, бо практично-агітаційні роботи вже есть (от і сей скрипт такий), але історично-безсторонніх сливе нема. Се не значить, що я буду «безстороння» до безідейности, бо ідею я маю дуже виразну і, на щастя, вона зовсім не сперечається з фактичною правдою. Тільки я не можу дати такого фіналу, як у присланому скрипті, бо — се вже, може, моя чисто особиста психологія винна — таку проповідь я могла б провадити тільки ділом (якби фізична сила), але словом, та ще «на холодно», в напівнауковій роботі, не можу. Я буду радити тільки те, що вважаю повинністю середнього, але чесного обивателя, а хто схоче чогось більш героїчного і різкого, той і сам легко додумається, що йому робити. Я не нав'язую такого способу літературної проповіді нікому, але сама не можу робити инакше. Я, може, ще могла б кликати людей на різкі вчинки в такій формі: «Ходіть за мною!» Але сказати: «Ви йдіть, а я... маю іншу роботу» —

сього я не в силі. А що я напевне не скористаю «з темної ночі», як радить фінал скрипту, то се я знаю, отже, ніяк не можу радити сього іншим.

Тепер про самий скрипт. Стіль його так собі, але й не дуже поганий, видно значний вплив рос[ійських] брошюрок сього напряму (фраза більш рос[ійська], ніж укр[аїнська]). Треба б раз назавжди прийняти, що слово зараз по-українськи значить — хутко, незабаром, але не тепер, в даний момент. Зрештою, і по-рос[ійськи] вживати сейчас замість теперь не вважається літературним, по-укр[аїнськи] ж се зовсім неможливо, так ніхто не говорить.

Participii,^I як, напр[иклад], стрейкувавших, по-укр[аїнськи] дуже незграбними і чужими здаються, їх треба якось обходити. Щодо самого слова стрейк, то його слід писати страйк, як пишуть галичане; вони так пишуть не під німецьким впливом (ай замість ей), а тільки правильно читають се англійське слово (strike^{II} і не можна інакше вимовляти, як на ай). Який в знач[енні] которий теж слід обминати (я постаралась зробити се в поправках), — шкода, що наші інтелігенти не вміють по-італьянські, інтелігенти італьянські прекрасно справляються без которий, лишивши його тільки для фраз запитання або в значінні которий з двох, которий з скількох; так само мусить вживатись у нас котрий, а який має значіння qualitativum^{III} (напр[иклад]: Який він був? Який же він розумний!) і частіше вживається тоді, коли перед ним або по нім е увесь або такий (Який був, такий і зостався. Такий я, який ти. Увесь запас, який був. Всі, які були люде... і т. д.), а самостійно який вживається рідко в народній мові. Которий заміняється словом що або обминається якимсь іншим зворотом через participium passivi,^{IV} через яке adjectivum^V або щось подібне. Довгі дуже і заплутані періоди не годяться для читачів, що не

^I Дієприкметники (лат.).

^{II} Страйк (англ.).

^{III} Якісного (лат.).

^{IV} Дієприкметник пасивного стану (лат.).

^V Прикметник (лат.).

дуже звикли читати, — вони читають помалу і часто забувають, до чого відноситься кінець періоду.

От до сього переважно і зводяться всі мої стилістичні поправки. Зрештою, Ви їх побачите сами.

Щодо мови, то я виправила москалізми і погану фонетику (напр[иклад], паганий зам[ість] поганий) і ражу замінити чисто галицькі вирази, як, напр[иклад], також, лише, позаяк, аналогічними загальноукраїнськими, бо коли книжка має дістатись, напр[иклад], до якої Карловки, то там сих слів не розуміють, бо там навіть таких правоберіжних виразів, як тримати, лишитись і т. и., не розуміють, я се напевне знаю. Хіба коли зважити, що люде повинні привчатись розуміти вирази своєї ж мови, тільки уживані поза цариною їх села, то такі вирази можна зоставити, тільки все ж варто їх перекласти (в примітці чи в тексті), бо люде ж не винні, що не мають де навчитись своєї ж таки літературної мови і не мають нагоди розмовляти з дальшими земляками, а як не розуміють, то не розуміють, і треба на те вважати. Зрештою, позаяк і також не такі вже перли, щоб за їх конечне обстоювати.

До речі, по-укр[аїнськи] вживається вчитися чого, а не вчитися чому (як то скрізь уживається, під рос[ійським] впливом, у скрипті).

Тепер про зміст. З приміток на кресах Ви побачите, з чим я не гожуся.

Найменше я вдоволена з уступа про історію відносин прилученої України з Москвою (4½ сторінки, від одного знаку # до другого), мало виразно, голословно, а подекуди і зовсім некритично. Коли б згода авторів, то чи не краще б нам так поділити працю, що автори ще скоротили б сей уступ (в найзагальніших рисах тільки згадавши найрізчі провини М[оскви]), а я б його розширила і зробила б головною основою своєї праці (як се вже й роблю тепер), зате я менше вдавалась би в оцінку сучасности і менше давала б практичних порад в кінці. Таким способом обидві роботи доповняли б одна другу (та можна б старатись, щоб вони і читачам в руки доставались поряд). Я думаю краще вияснити роль, тенденції і долю черні

в історії відносин до М[оскви], прослідити історію панщини в зв'язку з займанщиною²⁸⁵ і слободами²⁸⁶ (на се зовсім не звернено уваги в сьому скрипті і вже ліпше було вияснено в брошюрах Подолинського).²⁸⁷ Хотілось би фактично доказати (цітатами з автентичних джерел, що зовсім можливо), як сама М[осква] прищепляла, з великим трудом, правдами й неправдами, віру в те, ніби все зле робиться без відому царя, та обіцянками замилувала очі, тут же свідомо збираючись не додержати їх. Хотілось би викрити всю ту деморалізацію, що вносила вона в наш народ, показати перехід від думки старосвітських пісень («Ой, брешеш, брешеш, превражий москалю, се ж ти хочеш обманити») до настрою післяпанщинних пісень, що дякували «царю Олександру», — та при тім доказати, що старосвітська пісня і тепер має більше рації, коли б її прикласати до обіцянок «сердечного попечення».

Маю замір скористати з усіх вільнолюбивих традицій, які ще можна тепер знайти в нашій етнографії (в тім мені стають у великій пригоді праці Драгом[анова]), та доказати, що політика царів була завжди однакова по духу від Алек[сея] Мих[айловича] до Ник[олая] II і що чим виразніша була індивідуальність царя, свідомість його і самостійність супроти «панів» і всяких «злих порадишків» (чим більше він «все знав»), тим гірше діставалось від нього Україні, бо тоді він сам напускав на неї всяку галич (прикладі: Петро I, Катерина II, Ник[олай] I).

З історичних моментів спинюся найбільше на ролі запорожців в шведській війні і взагалі в відносинах з черню укр[аїнською] з одного боку і з царем з другого та на зруйнуванню Січі. Потім спинюся на Гайдамаччині²⁸⁸ та Коліївщині.²⁸⁹ При нагоді зачеплю популярні постаті Палія,²⁹⁰ Гордієнка з його цикавою конституцією,²⁹¹ Залізняка²⁹² та інших діячів черні. Покажу, як зруйнування Січі було остатнім і найбільшим способом до цілковитого закріпощення люду, бо не стало ні схову для втікачів, ні прикладу комуністичного господарства на Україні, ні остраху на панів. Покажу, які були обіцянки, а яка дійсна «від царя заплата»: канальна робота, пікінери, зайві походи, постої, непотрібні лінії, віддання Право[бережно]ї

Укр[аїни] Польщі, нарешті панщина і рекрутчина. Покажу, як «москаль віри не діймає» від початку аж доси, як наші «не знали, кому прихилитись, а которому царю», і як не варт нікому прихилитись. Спинюся на спілці запорожців з Булавіним²⁹³ та іншими бунтовщиками і виведу з того можливість спільності інтересів черні української навіть з москалем, тільки з «чорним» або «сірим», та не «білим».

Я можу виразити свій погляд на історію підмосковської України такою перифразою Маркса: «Ми гинули не тільки від класового антагонізму, але й від недостачі його» — хотілось би доказати сю тезу, та, звісно, се залежатиме від снаги.

Я виложила Вам свій плян дуже хаотично, бо не маю часу дуже обдумувати його в листі (буду се вже при самій праці робити), хоча для мене він стоїть досить ясно. Ви сами побачите, в чім ріжниця моєї роботи (я Вам її пришлю) і скрипту (та й більшости подібних брошюр). Не мені б писати таку роботу, а якому професорові історії, та що ж коли професорі не хочять такого писати. Моя робота буде, звісно, компілятивною, а не учено-творчою, та все ж, може, моя компіляція послужить хоть якимсь «противоядием» тим брошюнкам про Хмельниччину і «возсоединение», що служать досі єдиною історією України на «народных чтениях» і, може, таки труять не раз думку народню. Поряд з тим се буде проба показати органічний зв'язок нашої недавньої минувшини і її ідеалів з теперешнім нашим становищем і всесвітніми демократичними ідеалами.

Ви питаєте, чи підходить скрипт до С. Д.²⁹⁴ На мою думку, то кінець від знаку # підходить більше до Р. У. П.²⁹⁵ по настрою (а «темна ніч» просто немов списана з «Рев[олюційної] Росії!»),²⁹⁶ решта ж підходить і до С. Д. Я б радила кінець передивитись уважніше. Ну, годі, втомилась! Стискаю руку!

Л.

Листи можна адресувати просто мені, а не Сад[овським] для мене. Мене вже тут досить почта знає. Та ще не робіть приписок на конвертах, а то колись заплатите кару.

74. До Ф. В. Волховського

29 листопада 1902 р. Сан-Ремо

San Remo (Italia), Corso Cavallotti, Villa Natalia

29.XI.1902

Високошановний добродію, Ваш львівський приятель²⁹⁷ переслав мені Вашого листа до нього, де Ви просите залагодити справу з українськими перекладами російських брошюр для народу.²⁹⁸ Від себе він просить мене перекласти Вашу працю «О несправедливом царе»²⁹⁹ та оповідання «За веру, царя и отечество».³⁰⁰ Хоч я тепер страшно зайнята, а сила моя робоча дуже обмежена через слабке здоров'я, та все-таки я не від того, щоб перекласти сі речі, тільки не можу зробити сього таким «форсованим маршем», як би Ви хотіли, бо не можу для перекладів полишити своєї власної оригінальної праці в тім же напрямі.³⁰¹ Раніш нового року не обіцяю зробити перекладів. Отже, коли се задовго ждати, то нехай Ваш приятель пошукає иншого перекладача.

На случай, якщо мені доведеться перекладати, то я дозволю собі подати на Вашу увагу деякі мої міркування і при тім прошу вибачити, що так просто виражаю авторові думку свою про його працю, хоч він мене і не просив про те. Та нехай мене виправдає те, що Ви ж сами бажаєте «вільного» перекладу, — отже, я тільки ширше приймаю вираз «вільний».

Як бачите, берусь я перекладати белетристику, бо я таки з професії белетристка (хоч і перекладала, напр[иклад], такі речі, як «Неволя віри» Драгоманова,³⁰² але то більше через те, щоб вернути Україні твір мого дядька). І дивлюсь я на белетристику, навіть утілітарну, все-таки оком белетриста. Трудна се річ — утілітарна белетристика: вона б мусіла бути більш артистичною, ніж всяка инша, а проте здебільшого вона буває зовсім не артистичною і — на тім провалюється! Я не відношу сього абсолютно до Вашої праці, бо в ній все-таки утілітарність не задавила артизму, а все-таки і в ній є трохи публіцистичного «становлення точок над і». Перекладаючи, я б воліла ті «точки» трохи заретушувати, не затушовуючи, звісно, самої

ідеї. Потім фантастика Вашої казки занадто «православну» фантастику нагадує («старець» — Св[ятий] Миколай нестотно!) і моему *libre penser*'ському^I перу важко її удати. Коли не помиляюсь, Ви взяли за основу до Вашого оповідання українську казку «про голого царя», тільки що там, в нар[одній] казці, ніяких «старців» і ходоків-горобців (горобець не дуже добру славу має в українській фантастиці)³⁰³ нема, а просто обмін оджею рішає справу — може, воно і не натурально, щоб сама оджея допомогла узнати мужика за царя, та в казці такі речі слухачам не здаються за диво. Коли Ви дозволите, то я наближуся знов до народньої фантазії, обминувши православні образи (постараюсь, звісно, зробити се без білих ниток). З охотою обминула б я й уступ про відносини царя з царицею, бо, власне, се до діла не належить, як хто з жінкою живе, а на Україні вже здавна досить вільні традиції щодо сього питання. До того ж «семејные добродетели» не завжди зникають у царів, коли вірити тому, що говорять, напр[иклад], про Алекс[андра] III.³⁰⁴ Ну, та цур їм!

Ще здається мені, що варто б трохи стисліше (сжатее) повісти оповідання, а то воно довгеньке, як для казки.

Щодо українізації великоруських виразів і барви, то прийдеться, либонь, попрацювати чимало, та се вже я беру на себе. Спитаю тільки, чи згожуетесь «Земській Собор» перекласти «Велика Рада», як звалися за гетьманщини ті ради, куди збирались не тільки старшина та козацтво, але й поспільство і навіть «чернь низова». Остатній «проект української конституції», що подав Орликові Кость Гордієнко, надавав такій раді значіння *du conseil suprême*^{II} безапеляційного, а поспільство та чернь завжди тільки Велику Раду і вважало справді законмірною. Коли хочете, можна оживити сю традицію в Вашій казці. «Земский Собор» буде менше зрозумілим на Україні як слово, а яко традиція він для неї не існує.

^I Вільнодумному (франц.).

^{II} Вищої ради (франц.).

Зрештою, раніш ніж друкувати, я послала б свій переклад Вам і Ваша воля була б пускати його в світ, чи ні. Тільки ж, коли Ви не згодитесь на ці загальні зміни, що я тепер проєктую, то, либонь, я не могтиму послужити Вам перекладчиком та ще й «вільним».

Щодо оповідання «За веру і т. д.», то я згожуюсь, що його треба змінити так, як Ви радите. Та ще, крім того, щоб зробити героя українцем, я б радила зробити Лушкина³⁰⁵ штундарем,³⁰⁶ не таким елейним, хоч усе-таки «непротивленцем», що не вмів ухилитись од військової служби.

В надії на ласкаву відповідь застаюсь...

Л. Українка

75. До О. П. Косач (сестри)

3 грудня 1902 р. Сан-Ремо

3.XII.1902

Giglio mio!

Я здорова і благополучна, але теж занята, через те оце пишу картку. Тут тепло, страх. Я вже погладшала сливе на kilo. Addio e tanti saluti.¹

Леся

76. До Ф. В. Волховського

4 грудня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti

4.XII.1902

Високоповажаний добродію і земляче!

Хоч моя відповідь, властиве, упередила Ваше запитання, та все ж я хочу обізнатись на Ваш власний лист, коли обізналась на посередничий. Тим більше, що я боюся, чи не вразила Вас немов навмисна діловитість і сухість тону в моєму першому листі. Було то через те, що я вважала себе зовсім Вам

¹ Прощай і багато вітань (італ.).

невідомою людиною, абстракцією в Вашій думці і сподіваним перекладачем Вашого твору та й годі. До того ж і писати перший лист до незнайомої особисто людини мені завжди трудно. Тепер же, коли Ви кажете, що знаєте мене, я буду говорити вже як знайома.

Даремне думаєте, шановний земляче, що я Вас не знаю. В Софії я не раз чувала Ваше ймення в мого дядька в хаті (я була при ньому останній рік його життя), пригадую собі, що я сама одсилала Вам його рукопись до друку.³⁰⁷ Та й, крім того, се вже Ви зле про мене думаєте, коли вважаєте, ніби я можу не знати людей славних — поза цензурою! Я знаю Вас давно і давно жалую, що Ваші думки брешуть не тією мовою, що мої, отже, тепер я рада, що можу їх хоч почасти «вернути» нашому народу. Не думайте, що се докір, — я не маю до того ні права, ні заміру, — ні, се просто радощі.

Я згожуюся з Вами, що Ваша казка³⁰⁸ — се видатний Ваш твір (та вона видатна і взагалі між всею літературою рос[і]йською) на подібні теми). Скажу просто: коли б вона мені була не до сподоби, я б не взялась її перекладати і навіть — не критикувала б її так, як се зробила в моєму першому листі до Вас. Ви ж не берете мені за зле моєї критики? Тут я ще мушу трохи назад завернутись: коли Ви не згожуєтесь з моїм поглядом на фантастику в Вашім творі, то я Вам її перекладу так, як є, але я поясню ще свій погляд. Я не проти фантастики взагалі, і навіть така фантастика, як у Вас, має своє право, але — здається мені — в якійсь іншій комбінації. На цілій Вашій казці знати подих детермінізму, власне, та ідея, що причини і їх наслідки панують над волею окромої людини і що людина, навіть з найліпшими замірами, нічого проти сили обставин не може — і тут раптом діло кінчається (як і починається) якимсь Deus ex machina!¹ се вже не той стіль. Тут, може, інший простодушний читач подумає: коли вже той «старець» міг обернути селян в горобців, а діда в царя, то що ж йому було обернути

¹ Несподівана розв'язка («Бог з машини»)! (лат.).

царедворців у ворон, а селян в царедворців, то, може б, тоді і все гаразд було...

Мені прийшла одна ідея з поводу такого факту: мій один товариш так подібний до теперішнього царя, що ми його дражнимо «Ваше величество», доводячи його тим більше до злості, що він сам добре тямить ту прикру подібність. Чому б не могло так бути і з Вашим Дементьичем?³⁰⁹

Будьте ласкаві, напишіть, що Ви думаєте про се і взагалі про мої проекти змін у Вашім творі. Посилаю оце для проби переклад початку з своїми змінами.

Я дуже радію з Вашого бажання «залити Україну» відповідною літературою в українській мові, і бажала б я бути дотепною помічницею Вам у тому. Отже, аби сили і снаги стало — «ми ще поборемось»³¹⁰ поруч! Хотіла б я не зрадити Вашої надії на мій переклад, у всякім разі я до нього «серця прикладати-му», а там вже як буде, так буде.

Бувайте здорові, мій шановний земляче.

Л. Українка

77. До О. П. Косач (сестри)

17 грудня 1902 р. Сан-Ремо

17.XII

Giglio carissimo!^I

Писатиму хутко, а тепер саме кінчаю статю для «М[ира] Бож[ь-его]»,³¹¹ то ніколи. Оксані написала. Радуюсь за неї дуже,³¹² тільки боюсь, коли б її знов не затягли в Київ (мама тепер в Запрудді), — се було б ще зарані! Ну, та, може, тьотя надоумить поберегтись ще. Оксану сподіваюсь в гості і запрошую.

Я здорова і стережусь. Васі e saluti!^{II}

Твоя Леся

^I Найдорожча Лілеє! (італ.).

^{II} Поцілунки і вітання (італ.).

78. До М. В. КРИВИНЮКА

18 грудня 1902 р. Сан-Ремо

18.XII

Дорогий Михалю!

Я страшно занята, тому пишу два слова. І[ван] М[атвійович]³¹³ скаржитися, чому Ви йому не пишете, відколи виїхали, і повідомляє нас обох, що Євгена «одвезли в Петербург»³¹⁴ (просить мене передати се Вам). Я була трошки хвора (більше нерви), і через те в роботі вийшла «заминка», тепер, коли одужала, мушу надолужити, бо маю певний термін у «Мірі Б[ожому]».

Як Ваші справи? Пишіть. Як визволюсь трохи, напишу більше, а тепер в дозволені 6 год[ин] праці трудно вмістити довгі листи.

Стискаю руку і цілую Вас.

Леся

79. До І. Я. ФРАНКА

23 грудня 1902 р. Сан-Ремо

23.XII.1902

Cher Maître!¹

Відсилаю Вам з подякою позичені книжки, бо вже скористала з них, — саме оце викінчила статтю про Конопніцьку до «Міра Божого» (ad panem et aquam^{II} робота!). Тепер який час можу собі дати спокій з російщиною та писатиму щось ad animae salutem.^{III} Взагалі за роботою діло не стало, коби здоров'я, а воно в остатні дні взяло та й схбило трохи. Ну, та поправиться!

В яку Ви сумну струну вдарили в своєму «З дневника»!..³¹⁵ Мала я навіть охоту щось Вам з того поводу написати, та вже дам спокій, бо, може, Вам і не дуже потрібні мої «відгуки»...

^I Дорогий метре (франц.).

^{II} На хліб і воду (лат.).

^{III} Для спасіння душі (лат.).

Будьте здорові з європейськими святами.³¹⁶ Щирій привіт
всій Вашій родині.

Л. У.

80. До М. С. Грушевського

23 грудня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti
23.XII.1902

Високоповажаний пане професоре!

Даруйте, що не в той же день відслала Вам книжку, коли отримала Вашу картку, але то було в неділю по полудні, отже, почта була замкнена. Щиро дякую Вам за книжку, вона мені дуже придалася. Вибачте, що взагалі так довго затримала, — мусіла поробити виписки, а що мала ще й іншої роботи чимало, то так час незаметно уходив. Дуже мені прикро, коли Вам з того яка невігода вийшла.

В Італії вже Різдво заходить, отже — святий вечір, добрий вечір!

Прошу передати мій низенький уклін в[исоко]п[оважній] пані добродійці, а Колюнці³¹⁷ «па!»

З правдивим поважанням

Л. Косач

81. До О. П. Косач (сестри)

29 грудня 1902 р. Сан-Ремо

29.XII.1902

Лільчику мій дорогий!

Оце ж я таки листа тобі пишу, а то що ж усе одкритки! Се я, звісно, не для того кажу, щоб ти не мала мені одкриток посилати, ні, як не маєш часу, то краще не томися листами, а піди погуляй. Я ж не то що абсолютно, а тільки релятивно не мала часу, — винен був «6-годинний робочий день», якого я

старалась дотримуватись і хотіла помістити в нього всю щоденну писанину, з листами у compris¹ та з найтруднішим читанням (діловим). А чому вийшло так, що я деяким менше близьким людям писала, а тобі ні? Тому, що тобі все хотілось якось «настояще» написати, а як прихачцем, то, здавалось, уже все одно, що хватаний лист, що одкритка.

Се хутко два місяці, як я тут. Перших тижнів два більш того що невиразно прокалатались, без замітної роботи, тільки з прелімінаріями її в формі читання. Далі я взялась до писання, далі надійшло трохи редагування, далі прийшов лист від «Міра Божого» з замовленням юбілейної статі про Конопницьку, от я і взялась до тої статі, а для неї прийшлося перекласти масу віршів (з польського дуже трудно і неприємно перекладати!) і робота зайняла тижнів три і розтяглась на 50 стор[інок] великого формату, а ще посеред роботи я було трошки розкисла (не з причини роботи, а з іншої, більш натуральної і незмінної), то прокалатала скільки день так і не мала охоти навіть листів писати. Скінчивши статю, справила всякі посилки до бібліотек з замовленнями нових матерьялів до моєї статі in spe про поетесу Делле Граціє, поперечитувала всякі «залеглости» (у мене за час наглого писання нагромадилось маса всякого матерьялу, що конче слід було перечитати), понаписувала деякі листи, та й досі ще пишу (зрештою, переписка — се ж робота Данаїд!).³¹⁸ А се маю знов писати дещо до австрійських, земляцьких і німецьких журналів, так, всякі замітки, та ще коли дасть біг вмотитись, то, може, й в італьянську пресу попаду. Тільки все це в границях 6-ти г[один] в день, далєбі! Далі писати менше, але мені важно «положити лапки» в ті журнали, куди мене просили або куди я сама впросилась. Чим більше поважних журналів стоятиме в моєму «формулярі» професіональному, тим легше буде мені надалі здобути собі повсякчас літературний зарібок (А rporos, що з тими перекладами для фірми Малих?),³¹⁹ а я маю причини дедалі все більше ним інтересуватись, бо таки матеріяльна незалежність єсть одна

¹ Включно (франц.).

з поважних підвалин моральної незалежності. Та, крім сих матеріальних «видов», я маю ще й інші і через те «кладу лапки» не абикуди, а тільки на чисті місця, де мої лапки не тільки мені самій послужити мають. Воно таки погано, що укр[аїнський] літератор не може «в своїй хаті» ні шеляга заробити, і се справжній наш хрест — оте оббивання чужих порогів, ще ж слава Богу, що я маю як перебірати та вибірати, а інші то й в калюжу сідають, бо так мусять.

Мені досадно страх, що я все не скінчу своєї літньої роботи.³²⁰ Але я таки працюю і над нею, а се тепер, поки знов статю до «М[ира] Б[ожього]» почну, може, таки викінчу її.

Ти не бійся, що я перетомлюся. Я з норми не вихожу, та й лікарь потачки не дає, он знов риб'ячим жиром заливає та тісолом засипає, бодай його! І, зрештою, не можна рік у рік по-санаторськи бездільно жити, а треба навчатись «бути здоровою в умовах нормальних», себто в умовах не лежня, а людини. Так? Бо, звикнувши занадто бути лежнем, можна справді дійти до такого, що потім уже найменша робота буде шкодити.

Отримала вчора і я листа від Оксаночки, першого, відколи я тут. Мій лист до неї або розминувся, або пропав, бо вона скаржиться, що я не пишу їй (я їй, власне, двічі писала), і думає, чи не сержусь я, просить забути «те все, що було літом», і вірити, що вона всіх нас любить. Натурально, я їй зараз написала, що і не сердилась, і не сержусь, а тільки рада за неї і за всіх і т. и. Кличу її до себе в гості. Вона, може, й приїде, бо і папа, і мама писали, що не від того, аби вона поїхала з т[ьотею] Єлею і в Мюнхен, і до мене.³²¹ Тільки все ж має ще бути «обсуждение вопроса», той фатальний період для нервів всієї нашої родини, що конечно мусить отруїти кожному з нас його найщиріші бажання і радість від сповнення їх. Наскільки я хотіла, щоб Оксана їхала в Запруддя, настільки я тепер не рада, що вона їде на свята в Київ (боюсь, що не тільки на свята, а вже аж до виїзду за границю — коли він ще вийде з усіх тих «обсуждений»). Я писала і папі свою думку, і самій Оксані, і мамі, та, певне, то так само не матиме впливу, як і твої листи до їх. Оксана згадує в листі до мене, що ти противишся сій її подорожі до

Київа, але що вона «не може не їхати» (kurz und gut!),^I що хотіла, правда, остатись на перші дні свят в Запрудді раді ялинки для запрудських дітей, але мама (вона ж була в Запрудді) «обідилась» за такий замір, отже, «не варт сваритись із-за пустяків», і Оксана вже поїде празникувати в Київ. «Історія нас учи́ть, що вона нічого не учи́ть»... Знов ті самі «обіди», замість нормального відношення до здоров'я і волі своєї дитини! Знов, значить, будуть і ті самі «обсуждения» з вимотуванням жил обоюдним, і всякі інші контраданси, а нерви, тільки що сяк-так налажені, — кріпись! І тут же мама пише мені, що хоч вона неказанно рада за поправку Оксани (вона не могла не признати, що Оксана в Запрудді поправи́лась до непізнання!), але що вона «Хома невірний» і боїться за тривкість поправки. Раніш мама писала, що в Київ Оксану «тягти» не буде, тепер пише, що Оксана туди «сама хоче», але про свою «обіду» примовчала. О sancta — hysteria!^{II} І так робиться жаль при сьому всьому і тих, кого ніяка історія не навчає, і тих, на кому вона окошачється. І чуєш своє безсилля що-небудь в сьому допомогти. Ну, що, справді, ми з тобою можемо з далекого краю допомогти, коли і зблизька приходилось мало не кров'ю своєю здобувати найпростіші речі для тії ж Оксани, коли і зблизька нам казали: не мішайтеся!.. Ще злить мене сей культ празникування, все одно як культ вінчання, у людей, що нібито не вірять в те, во ім'я чого установлені і свята, і обряди. Далєбі, я сумніваюсь, чи то щире те невір'я і те вільнодумство, бо, щоб не щадить нервів своєї дитини для якихсь «культурних переживаній», я того не розумію, в мою логіку то не поміщається.

Властиве, що про се й говорити, коли все одно не допоможе́ть, та так уже на серці накіпіло, що невидержка!

Мама писала мені пару разів (взагалі мені рідко пишуть з дому, а перший місяць і зовсім не озивались), листи з добрим настроєм і врівноважені, одно було мені прикро, що раз у мами пробилось якесь несправедливо-напасливе відношення до

^I Одним словом! (нім.).

^{II} О свята істерія! (лат.).

Кльоні.³²² Воно, власне, було помітне вже й в останні дні перед моїм виїздом, уже тоді у мамі був неприємно холодний вираз в його присутності, одвертання очей, відповіді крізь зуби, закривання себе газетою або книжкою і т. под. «сінптоми», либонь, добре знайомі тобі. Се вже, я бачу, починається «ревность материнська», але все одно, може, тій ревности буде далі ще більше поживи, а свого відношення до Кльоні я не зміню, хіба що в напрямі ще більшої прихильності, у всякім разі, не мамині холодні міни можуть нас посварити. Тільки все-таки се прикро, і тяжко, і фатально, що ні одна моя дружба, чи симпатія, чи любов не могла досі обійтись без сеї отрутної ревности, чи що воно таке, з боку мамі. І властиве ж Кльоня як єсть нічим не завинив против мамі, навпаки, спочатку він навіть дуже її ідеалізував, та й потім, коли вже факти значно розбили ту ідеалізацію, то він завжди відносився з повагою і без найменшої прикrostи.

Чи пише тобі Кльоня?

Мені він часто пише. Справи його в Тіфлісі пішли дуже неважно, і йому знов приходиться дуже задумуватись про той «хліб насущний», та добре, що здоров'я все немов трохи ліпше. Має він жаль до всеї нашої компанії в Києві, головно до Ради, Дори і Макс[има] Ів[ановича],³²³ що ні одно з них не провело його навіть на вокзал при виїзді і взагалі нічим не проявило якогось почуття перед такою справді «безсрочною» розлукою. Признатись, і на мою думку се «дерев'яно» з їх боку, невже ж таки нікому з наших і з Драгом[анових] не було часу хоч на вокзал наникнути, щоб провести приятеля (вони ж з ним ще й на «ти», Рада, і Дора, і М[аксим] Ів[анович]), коли він їде «на погибельний Кавказ»? Правда ж, ти б так не зробила? Я, напр[иклад], не розумію, як би я, буди здоровою, не провела Михалю³²⁴ або Френкеля,³²⁵ не відповідала на їх листи і взагалі «закинула гадку за грядку», раз вони з'їхали з моїх очей. Словом — «не статуйть» і навіть «середам!»...

Оце я пишу, а надворі світопреставлення — цілий день буря грає і дощ лупить! А так же було славно досі! Ну, та мусить же зима якось обізватись і на Рів'ері, адже кругом сніги і всяке лихо, а в нас тут сади різним цвітом процвітають.

Я взагалі здорова і, головно, далеко енергічніша, ніж торік і ніж літом була, раз тільки три дні бронхіт був та нерви було трохи покапризували, коли-не-коли кашель обзивався, але так нічого особливого, і тепер я маюся добре. Лікарь знаходить, що легке мое статкує, що тільки «дыхание слабее в правом легком, чем в левом, но хрипов нет, инфильтрации уже не замечается», взагалі, що против торішнього багато ліпше. А все-таки тримає мене під ферулою. Що то якби він бачив мої літні «уклонения от спокойного образа жизни», як він своїм сукняним стілем виражається!..

Тут у нас гості: приїхав брат Садовського на поправку, «козерог-козерожейший», як називають його Наташа і Путя за його вдачу «з затоном», або, як сказали б у Колодяжні, «здракувату». Але так він нічого собі чоловічина і проти чужих затону не показує. Пробуде тут 4 місяці. Наїхало в Сан-Ремо ще скілька землячок черніговських і київських, та все люде розкислені, бо слабі, сливе всі лежать та дихають. Мал[анья] Фом[инична] все їх одвідує і, певне, скінчить тим, що сама заслабне, бо не вважає ні на яку втому, недомагання, негоду, а все бігає по отелях, де «страждущие и обремененные». Наташа теж бігає, але менше, бо її чоловік теж трохи розкис, відколи негода (він завжді так).

А тепер знаєш що? Пора скінчити та ще на другий раз лишити. Коли не буде трудно, то напиши мені, Giglio mio, що нового в твоїх планах? Коли б ти не морилась так роботою, — я вже боюсь за тебе, цур і тій науці!

Цілую тебе.

Леся

Мій Лільчик золотий, і рожевий, і іскристий. Так!

Привітай від мене спільних знайомих. Сад[овські] тобі кланяються.

82. До О. Ю. Кобилянської

30 грудня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti

30.XII.1902

Мій хтосічок дорогий що про мене думає? Нехай не думає нічого лихого. Хтось був дуже занятий, писав статтю до рос[ійського] журналу (для зарібку) про поезії М. Конопницької, спішився, щоб не спізнитись, і не мав вільного часу на справжні листи. Потім був трошки хорий, маленький бронхіт вчепився, тепер вже минув, тільки хтось ще кашляє, але вже не болить і гарячки не має, то, отже, здоров. Поки не видужав, не хотів писати, бо неприємно під таким вражінням. А до того мав трохи ділової та іншої наглої кореспонденції, що зібралась, як «проценти» на довг, за час писання статі (за 2½ тижні). Хтось же знає, як хтось листи хронічно пише, і все їх винен, і ніяк не одпишетесь. І тепер, натурально, має досить того писання в перспективі, але таки сьогодні комусь напише. Чорненькій дитинці хотів картку послати, але не мав картки, а до міста вже давно не ходив, — тут досить далеко від нас до склепів,³²⁶ — сусіди ж мої все люде або хорі, або заняті коло хорих, то їм не дуже вигідно робити мої орудки. Але, може, сьогодні піду сама, тоді пошлю якесь «море».

До мене ніхто не писав про фотографію для карток,³²⁷ і то мені все-таки дивно, що вже моя «особа» десь «в збірці», а я про те й не знала б, якби хтось не написав. Се не дуже-то чічо з боку «збірачів», я тільки не знаю, хто вони такі, а то б дала їм догану, хоч воно вже тепер запізно для якихсь практичних наслідків.

Якось я читала в «Ділі» про депутацію черновецьких русинів (в ній і наші спільні знайомі були)³²⁸ до о[тця] Воробкевича³²⁹ з нагоди дарування йому цісарського ордеру. Може, воно на австрійські звичаї інакше виходить, але нам, українцям з Росії, то дуже чудною і навіть прикрою здається така *kaiserlich-königlich-patriotisch-ruthenische Demonstration*,¹ бо

¹ Імператорсько-королівсько-патріотично-русинська демонстрація (нім.).

в скілько-небудь ліберальній пресі у нас навіть не споминають про всякі офіційні «поступки» писателів, та, правда, що у нас порядні писателі не дуже-то й отримують ордери. Та, здається мені, і австр[ійським] українцям нема чого так уже тішитись, аж до урочистого святкування, коли те правительство, що, властиве, за ніщо їх має, кине якийсь там ордерчик «з ласки на потіху». Нехай би ще старіші ходили з такими депутаціями, то ще розумію, бо вони все ж виховані в душі с[esarsko-]k[rólewskim], а молодші, коли хотіли поздоровити і потішити старого і хорого поета, то могли знайти до того тисячу інших нагод, більше людських, а менше бюрократських. При нагоді хтось може чиюсь думку переказати Сімовичеві, що репрезентував «Молоду Україну» при тій урочистості. У всякім разі, молода Україна (не товариство, а покоління) по тім боці кордону не прилучилась би душею до такої урочистости, за се ручу.

Я не знаю, чи «К[иевская] Старина» вже видрукувала чиясь «За готар», — перед моїм виїздом обіцяли видрукувати в найближчій числі, але я тут «К[иевской] Ст[арини]» не бачу, а з дому мені про те не написали. Чую, що в «К[иевской] Ст[арине]» була «критика» на когось (чорненького), на Кримського і Хоткевича яко на «декадентів». ³³⁰ Мені обіцяють ту критику прислати сюди. Має бути щось не конче мудре. Моя мама збирається щось відповідати в чиюсь оборону, а може, і хтось (білий) щось напише. ³³¹

Хтось пише тепер чимало всякого, бо йому дозволено більше працювати, ніж торік, тільки все хтось жалує, що не має стільки сили, як нормальні люде, а то б хтось так нагострив перо, що аж! Хтось послав скільки поезій до «Вістника», ³³² а не знає, коли умістять. Чи хтось не пише до віденської «Zeit»? а хтось, може, буде там писати, бо вже запрошений, тільки комусь тяжко по-німецьки писати. Хтось, якби міг, розірвався б на кавалки, стільки йому треба на всі боки писати.

Як же там мій хтосічок, мій чорненький живе? Чи не дуже він гризеться? Нехай не журиться, нехай не буде бідний. Хтось когось дуже хотів би забрати з собою на Україну, як буде

вертати звідси. Хтось, певне, не буде тепер вертати морем, бо хоче на поворот до Мюнхену і до Праги вступити³³³ і когось побачити, як не в Чернівцях, то у Львові.

Хтось цього року дуже не хотів до Італії їхати, але тепер йому тут не зле, навіть легше жити, як торік, може, тому, що більше роботи має, а може, й тому, що хтось тут уже до людей і до хати звик за минулу зиму. Таки хтось, як приїхав до Сан-Ремо після подорожньої поневірки, то так, як би до родини. І таки море хтось любить. Коли б хтось бачив, що сьогодні діється на морі: хвилі так скачуть, що аж страшно дивитись, а гримають, як на баталії, тим часом сонце світить і гріє, і вітру нема. Се воно так після вчорашньої зливи розсердилось. Ой, якби хтось бачив!..

То тільки зле, що так ся сторона далеко від всіх, кого хтось любить. Ще від когось чорненького найближче, а є в мене такі приятелі, що до них по 9 днів мої листи йдуть. От, напр[иклад], Квітка (хтось його пам'ятає?) заїхав аж на Кавказ на службу, а то зовсім пів світа від Сан-Ремо. До Лілі теж у Петербург пів світа в другім напрямі. Се так прикро. Але ще добре, що тим часом ні з ким нічого лихого не робиться, то ще далечінь не так лякає. Наша Оксана одужала, пише, що вже має добрий настрій і вибирається до мене в гості. То вже комусь один камінь з серця скотився. Ліля страшно працює і мало до когось пише, з дому теж рідко пишуть, але недавно мала звістку, що всі здорові.

Хтось би так хотів до когось часто-часто писати, а чому не пише? От так часом і сам не тямить чому, бо хтось... якийсь!

Хтось здоровить Св[яту] Анну з родиною і бажає веселих свят. А комусь, комусь так:

— — — — —

Хтось

1903

83. До М. В. КРИВИНЮКА

3–4 січня 1903 р. Сан-Ремо

3.І.1903

Дорогий Михалю!

Хто кому винен листа, що Ви замовкли? Я зовсім не знаю, як управитись і з листами, і з роботою так, щоб не мати довгів (прийміть на увагу мій 6-годинний робочий день!) Тепер я здорова, а була маленька розклейка.

З Новим роком! Ц[ілую] м[іцно], будьте здорові.

Леся

4.І. Вашу картку отримала.

84. До І. Я. ФРАНКА

6 січня 1903 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti

6.І.1903

Cher Maître!

Будьте здорові з Новим роком! Чи отримали мою посилку?³³⁴

Що се з п. Гнатьюком, що аж на Корфу поїхав,³³⁵ — чи так заслаб? Се я саме у «Вістн[ику]» прочитала. Там же вчитала і скільки друк[арських] помилок у моїх віршах,³³⁶ але вже що там! Хутко пришлю свіжі вірші, а тепер пишу одну поему,³³⁷ та ще хто знає, що з неї вийде.

Маю до Вас прохання: дайте мені адресу Хв. Вовка³³⁸ (знаю, що в Парижі, але докладніше не знаю), маю до нього справу, та не знаю, куди писати. При тій нагоді, може, прислали б Ви мені і Вороного³³⁹ адресу: все-таки треба йому щось послати,

він давно просив,³⁴⁰ а я все збиралась, аж поки адресу загубила!..

Мій привіт Вашій родині!

Л. Косач

85. ДО БАТЬКІВ

7 січня 1903 р. Сан-Ремо

7.І.1903

Любії мої мама і папа!

Тільки що отримали Вашого листа — таки на перший день свят! Вибачай, папа, що я тебе на іменини не поздоровила,³⁴¹ се через те, що тут якось не можна пам'ятати завжді, яке число ста[р]ого стіля приходиться на [д]аний день, та ще за 5 днів наперед. Так все одно я тебе тепер поздоровляю тричі: і з іменинами, і з Різдвом, та вже й з Новим роком, що тут уже на цілий тиждень постаршав.

Приємний мені буде подарунок новорічний та книжечка моя,³⁴² бо таки я вже почала було дуже сумніватись в її виході. Я вам усім (родині) посилаю завтра поздоровлення новорічне на італ'янський лад: пуделочко живих квіток. Як принесуть «повестку», то не гайтесь отримати з пошти, щоб квітки не пов'яли, а скоріш, що принесуть посилку одразу додому, бо то посилається експресом, на правах «заказного листа».

У нас був короткий період бурь і негоди, і в той час у многих була інфлюенц[а] (також і в обох Садовських), але у мене не було ні інфлуенци, ні навіть нежиту. Тепер уже у нас видужали паньство господарі, а надворі така погода, що навіть і для Сан-Ремо в цей сезон навдивовижу, таки зовсім літня, бо навіть і вечір настільки теплий, що аж не хочеться вікон зачиняти. А тутешні росіяне, в тім числі і брат Садовського, що недавно приїхав, мене злять: все їм негода! «Мы думали, что тут в самом деле так, как у нас в июне, а это что ж! вон и дожди шли! а у меня за окном сегодня в 7 ч[асов] термометр всего 6° тепла показывал!» — «Ну, а днем сколько было? ведь 20° и того больше?!» — «Да [э]то — днем!»... За обідом знов [б]урчання:

«Черт знает! Тут даже антоновки порядочної нет! Какие здесь яблоки? разве это яблоки?» — і закладає за обидві щоки груші, виноград, мандаріни, фініки і — таки яблука! Взагалі, «тіпи» сі «русские за границей» — можна б цілу книжку написати á la Джером!³⁴³

А ргорос к[н]ижок: як там цензура з моїми віршами думає?³⁴⁴ «А может быть — ха-ха! — и помилую?»...³⁴⁵ Як помилує, то я ще й «італьянську поему» пришлю.³⁴⁶

Люді Луцьк перстом Божим указаний! таки єсть якась Немезіда³⁴⁷ на світі. Тепер як хто куди не бажатиме попасти, то нехай не описує à ргіогі, бо ще якраз попаде!

Я дуже рада, що подоріж Оксаночки сюди таки наладжується, їй се напевне буде добре, та й Мюнхена ти, п[а]па, либонь, даремне боїшс[я], бо німецький загальний триб життя, напевне, і кузенів «прикоротив», і натуральну жвавість молодечу в рамки академічні поставив, а як Оксаночка з ними там побавиться, то се їй навіть і не завадить.

Хутко писатиму знов, а тепер пора кінчати, бо не рано. Міцно цілую вас, Оксану, Микосю і Дору. [З] «Новим годом»!

Ваша Леся

Сад[овськ]і і Мал[анья] Фом[инична] кланяються вам і поздоровляють.

86. До Ф. В. Волховського

8 січня 1903 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti
8.I.1903

З Новим роком! з новими надіями! Здається, так «найреальніше» було б людям поздоровляти одно одного, бо щастя і т. и. «лежить у богів на колінах», а надії хіба найбільше від нас залежать і їх найменше одбірають нам і старі, і нові роки...

Я таки справді думала, шановний добродію і земляче, що Ви нагнівались на мене та й мовчите (тільки я, звісно, не в тих

виразах думала, які Ви мені підкладаєте!), і хоч я, властиве, за собою вини не почувала, бо я ж тільки те написала Вам, що, здавалось мені, мусіла, та все ж не могла одважитись написати Вам знов, не знаючи, як Ви до мене настроєні. Тим часом я написала до нашого спільного приятеля³⁴⁸ в Букарешт³⁴⁹ і просила вже його передати мої оправдання Вам. Певне, він се й зробив, то я вже не буду вдруге переказувати того самого.

Подумала я гаразд над Вашим листом, та й так собі зважила: буду я просто перекладати та не буду перекроювати, бо, хто знає, може, перекроювання чужу роботу зопсує, а моїй таки не дасть щирої волі, і вийде ні те, ні се, ні Ваше, ні мое. Я, власне, хотіла перероблювати вкупі з Вами, тоді б, може, робота автора й перекладача злилась би у щось гармонічне, між іншим, і з сею метою я послала Вам свою пробу, але ж, бачу, наші принципи літературні не зовсім сходяться, то й не можемо ми «з одного сукна вкупі краяти». Тим часом взяти зовсім на себе Вашу казку і навіть одібрати їй Ваше імення я не можу, бо се ж тільки в початку та в кінці мали бути такі великі зміни проти Вашого тексту, а решта мала зостатись незачепленою, окрім, звісно, стилістичних змін, українізації ради, і я зовсім не чую за собою права вважати таку мою роботу самостійною. Ні, вже краще *corrigeons une oeuvre par une autre!*¹ Ваша буде казка, а мій переклад (я пришлю його таки Вам в рукописі), а потім Ви пишіть щось нове і я напишу щось нове, кожне з нас так, як йому душа і серце скажуть, розум же у нас обох, я думаю, і тоді буде в згоді, як і тепер.

Об'єктивно я не знаю, хто з нас має доладніші літературні погляди, і через те не знаю, чи була б для діла більша користь від того, що автором сеї казки (тепер Вашої) стала б я, замість Вас. Я, властиве, не маю талану не тільки до переробок, але й до писання на дані від когось іншого теми; принаймі досі найгірші мої поеми і т. и., власне, були ті, де я була не самостійна в самій темі, а близько держалась якоїсь готової фабули, — се не я сама, а й сторонні люде признають. Тут же, при

¹ Корегувати одну роботу за іншою! (франц.).

Вашій казці, я напевне не вміла б настільки визволитись від Вас, щоб стати зовсім собою, так постараюсь бути — Вашим українським голосом, і так, либонь, найкраще буде.

Тепер, хоч се вже практичного інтересу не має, дозвольте і мені деякі, не то що оправдання, а скоріш пояснення дати до моєї літературної *proffession de foi*.^I Я зовсім не против казок, не против фантастики, не против легенди (се ж і в моїй власній поезії виявилось). Я тільки стараюсь ніколи не мішати двох різко противлежних стилів: легендарного і науково-практичного. А крім того, я думаю ще так: в те, що птиця, напр[иклад], може говорити людською мовою ще й обіцяти «у великій пригоді стати», тепер уже ніхто не вірить, а приймає просто за поетичну форму (чи, як народ каже, «казку»), тим часом св. Микола (чи там який інший) ще далеко не одійшов у легенду. Певна річ, що не можна одразу на сто коней сідати і трудно (хоч логічно можливо) боротись в одній казці і проти філодеспотії, і проти попівської науки, та можна ж просто не зачіпати теологічних образів, ні позитивно, ні негативно, коли вже нема часу з ними боротись. Зрештою, се, може, в мене й спадкове, ще по дядькові, противенство до попівської мітології, і, може, я на цім пункті здатна впадати в крайність.

Звісно, кожний знає, що «казка — складка», а проте через казки (притчі, легенди, *Légende dorée*^{II} і т. и.) багато насажувалось і насадилось такого, що й досі виполоти не можна... Границя між казкою (*conte*) і притчею (*apologue*) тонка, і перейти її дуже легко, а тим часом про казку так і знають, що вона вигадка, а до притчі відносяться, як до «прикладу» морального, і вірять коли не фабулі, то образам її (напр[иклад], в «змія» з казки не вірять, а в Бога, Адама і т. и. з притчі вірять).

Ну, але це вже теоретичне, і, може, так зараз для Вас нецікаве. Пробачте за довгу балачку.

Переклад я постараюсь викінчити хутко, хоч таки шкода, що Ви запізнилися з листом, бо саме остатніх два тижні я мала

^I Тут у значенні: кредо (франц.).

^{II} Золота легенда, казка (франц.).

менше роботи, а тепер її намножилось, сили ж не побільшало, може, навіть трохи поменшало через деякі «варьянти» мого здоров'я, що взагалі досить химерне у мене зроду. Мені лікарі дають зовсім малий «робочий день», сливе такий, як колись в ідеальному соціалістичному раю має бути! А тим часом робити треба і ad panem, і ad animam salvandam,^I ну, і просто ad maiorem dei gloriam^{II} (чи, виражаючись нетеологічно, «для слави козацької»). От, напр[иклад], вчора ніяк не могла втриматись, щоб не почати нової поеми,³⁵⁰ а вона, правду кажучи, зовсім не на часі, бо іншої роботи аж через вуха ллеться, та що ж! — «натуру тяжко одмінити»... Ну, нічого, якось справляюсь!

Дуже Вам дякую за авторський дарунок з написом, [нрзб] хоч такі слова я не дуже й заслужила.

Ви не гніваєтесь, що я Вам таки все по-українськи відповідаю. Я якось не можу до Вас інакше обізватись, одразу не звикши.

Бувайте здорові! Щиро вітаю Вас.

Леся Українка

87. До О. П. Косач (сестри)

9 січня 1903 р. Сан-Ремо

9.І.1903

Giglio mio!^{III}

Вчора я послала тобі коробочку квіток на адр[есу] Інститута. Не гайся получить, а то пропадуть.

Жду твого листа.

Цілую міцно тебе і тьотю Сашу, — вона досі вже з тобою? Я здорова. Наші всі тобі кланяються. Бувай здорова, mia roseo dorata!^{IV}

Леся

^I І для хліба, і з метою виживання (лат.).

^{II} Для більшої слави Божої (лат.).

^{III} Моя Лілее! (італ.).

^{IV} Моя золотисто-рожева! (італ.).

88. До О. Є. Судовшикової-Косач

11 січня 1903 р. Сан-Ремо

11.1.1903

З Новим роком! Спасибі, любя Річчі, за авторський дарунок.³⁵¹
Але твоя тема дуже страшна, так принаймі вона мені здається.

Напишу тобі трошки згодом, тепер занята і, правду кажу-чи, якимось чином настрою на листи. Але здорова. Т[ьотя] Єля ще не тут і приїде хіба через місяць (з Оксаною).

Бувай здорова, цілую тебе, *saluti e baci a tutta la famiglia*.^I

Леся

89. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

12 січня 1903 р. Сан-Ремо

12.1

Бідненька моя Лідочко!

Сьогодні я отримала твою карточку і просто аж здивувалась. Ще давно писала мені дядина, що Міка був слабкий на scarlatinu і що вже видужав. Невже се ще досі наслідки її тягнуться?! Як тільки я отримала твою картку, так зараз побігла по Сан-Ремо за справками. Знайшла в одному знайомому домі досить порядні умови: дві хатки, пансіон для тебе (кофе, обід, five o'clock^{II} і вечеря), молоко і яйця для Міки (а коли треба і можна йому, то і ще які додатки їди) — за 12 frs.^{III} у день; коли візьмеш тільки одну хату, то на 1 fr. дешевше; світло, опал (тут дуже мало і рідко топлять) і прачка окреме (се, може, вийде 20–25 frs. на місяць extra).^{IV} Хазяйка — людина дуже порядна, вдова по докторі (Frau Dr. Rieth — читай Ріт), німка, має троє дівчаток, з них середня Мікіних літ, а всі вже шкільного віку, так що ні крику, ні капризів не чути в домі, бо діти цілий день заняті, а крім того, виховані по-німецьки, то нікому не обридають.

^I Вітання і поцілунки всій родині (італ.).

^{II} Підвечірок (англ.).

^{III} Франків (франц.).

^{IV} Понад, додатково (лат.).

Сусідів по етажі нема ніяких, крім хазяйки. Коли що прийдеться платити extra за які додатки до пансіону, то з тебе хазяйка братиме не по отельних, а по звичайних цінах. Хатки не дуже великі (але більші, ніж, напр[иклад], були у Владаї!), чисті і, що дуже важно, на юг, так що сонце гріє в них цілий день, вид на море (се тут далеко не скрізь є), коло хати маленький садок (але дуже маленький), публична променада приморська дуже близько, власне, менше фешенебельна (менше модна чомусь), так що на неї можна не нарядатись, а ходити, хто, коли, як і в чім хоче, через се, власне, там народ мало товчеться, а вид на море не гірший, ніж на парадній променаді, з тою ріжницею, що ся, непарадна, краще закрита від всяких вітрів і через те куди тепліша. Зрештою, ви ж би приходили раз у раз до нас, а в нас і море, і садок, і «простота нравов», так що й променаді не треба.

Коли тобі знайдена від мене хата не сподобається, то, звісно, можеш собі пошукати ліпшої, тільки дешевше не знайдеш, надто тепер, бо се ж саме сезон. Пансіон тут тільки в одному отелі 6 frs., але той отель мошеницький і рідко хто з нього без скандала вибірається, в інших отелях-пансіонах ціна середня 7–10 frs. від людини (не від хати) і всякі extra — по отельних цінах. В приватних домах скрізь від 6 frs. (і більше) від людини. Може, на старім городі й дешевше, але там жити дуже погано і місто брудне. До того ж я не знаю сім'ї, де могла б тобі порадижити, а до незнайомих не рішаюсь вдаватись, не порадившись з тобою, бо не можу за них відповідати, чи не одурять, — Сан-Ремо все ж курорт, а на курортах вже, звісно, всякого сорту народ квартири держить. Коли хочеш, можна в отелі устроїтись, але то вийде дорожче, буде менше спокою, більше англійської респектабельности за table d'hôte, сумніви щодо дезінфекції хати після твоїх *préd[é]cesseurs*¹ та, може, і сусідство якого тяжко слабого.

Що б ти не вибрала, то все менш як за 400 frs. у місяць ти з Мікою не проживеш і то вже буде досить в обріз. Дешевше

¹ Попередників (франц.).

тут живуть люде, що наймають цілу віллу або цілий етаж і живуть цілою родиною або приймають квартирантів, але для того треба знати умови, не боятись клопоту і, головно, роцитувати поселитись надовше, инакше не оплатиться, бо прийдеться дещо затратити на перше обзаведення (хоч тут вілли мебльовані і навіть з посудом). Я от живу у родичів, і вони з мене абсолютно ніякого бариша не мають, а й то плачу коло 5 frs. в день, не рахуючи сюди різних extra (прачку і т. п.), — теж до 200 frs. більш-менш виходить.

Коли ти схочеш Мікіно утримання зовсім виділити з пансіонної плати, то май на увазі, що молоко тут 30 с[антимів] літр, а яйця 1½ fr. десяток, та ще возня з усякими «прімусами» на петролі, бензіні чи спирті і через те порча воздуха в хаті, а все одно, окрім їди, треба ж платити за ліжку, приборку хати і т. п. таки як за двох, то економія вийде дуже невелика.

Я б могла прийняти вас до себе, але до мене має приїхати Оксана (вже здорова), щоб уже зовсім наладити свою поправку, при тім я маю тільки одну хату, а Міка ж тепер такий grand monsieur,^I що, може б, і стіснявся з demoiselle,^{II} хоч і з родичкою. Більше ж хат вільних на нашій віллі нема, все родичі позаймали, та й ще наїдуть — он з Оксаною тьотя Єля збирається, а крім того, одна приятелька моєї хазяйки може приїде.

Я тобі ражу, коли взагалі можеш приїхати, зайняти дві хатки, а не одну, — вигідніше, а в ціні, як бачиш, мало ріжниці. Тут менше всього вважають за хату, навіть і то неважно, чи два ліжка, чи ліжка і софа, бо вважають білизну, приборку і пансіон від людини.

Коли рішишся їхати, то напиши мені як можна скоріше, бо я обіщала тій докторші скоро дати відповідь, чи ти будеш у неї, чи ні, а то їй не вигодно довго держати хати незанятими, хоч вона й радніша прийняти когось рекомендованого від мене, ніж невідомого з вулиці. Отож напиши, чи приїдеш, коли приїдеш, на скільки часу (приблизно) і чи згожуєшся, щоб я

^I Великий пан (франц.).

^{II} Панянкою (франц.).

найняла сю квартиру для тебе, а коли згожуешся, то чи дві, чи одну хату хочеш.

Не знаю, що буде коштувати їзда з Софії сюди. Я знаю, що з Вени до С[ан]-Ремо коштує 100 frs. ІІ кл[асом] з одної особи, але з Софії ж не на Вену дорога?

Як будете їхати, то дайте мені телеграму з Мілана або з Генуї, я вийду вас зустріти і «водворю». Старайтесь, щоб з Генуї виїхати в 12.40 дня, то будете тут в 5 по полудні, інакше ж приїдете пізно і я не зможу вас зустріти, бо вечерами не вихожу, та й вам буде не вигідно вночі спроважуватись на квартиру. Коли ж вийде, що приїдете поночі і ти схочеш спинитись в отелі, то найкраще заїзди в Hôtel de Rome,^I там дешевше, 8–10 frs. пансіон з одного і недалеко від нас. А краще таки, щоб я вас зустріла, і то мені зовсім нетрудно, аби вдень.

Здається, я все написала, що треба? Коли що упустила, скажи, то допишу.

У нас зима стоїть тепла, менш +5°R вночі і +12°R вдень не буває, краще, ніж торік, дощу далеко менше, навіть вечерами рідко топимо, надто хто живе на юг, як я (на сонці буває +25°R).

Приїзжайте, мої меченця!^{II} Ми постараємося, щоб вам було нескучно і нечужо. А мені вже ж буде лучче, як моя бідненька (чи все-таки товстенька? може, й ні вже?) Лідочка буде тут навколо мене бігати, — бо сидіти не в її натурі, хоч там як! Заживем на славу, з'їхавшись з усіх сторін світа, — la famille des boules vagabondes!^{III}

Я справді тепер здорова (n'en déplaie à Nothnagel!),^{IV} тільки чогось не товщаю так, як минулої зими, а все стою в одній мірі і худіша, ніж торік; трохи нерви заважають, може, літні вражіння ще одливаються, але нічого особливого і важного нема; часом трошки покашляю, був один бронхіт (може, того й схудла), часом трошки рипне в грудях, температура чуть-чуточку

^I «Римський готель» (франц.).

^{II} Ведмежата (болг.).

^{III} Родина колобків! (франц.).

^{IV} Не у гнів Нотнагелю! (франц.).

підскочить, але все в «границях дозволеного». Потрошку берусь до роботи *mais je ne me tue pas*^I — *chi va piano va sano e quanto* [l]ontano... *Dio lo sa e la conscienza mia*.^{II}

Ну, Лідочко моя, пора мені спати! А як приїдеш, тоді вже будемо базікати, скільки схочем і зможем. Менша мечка нехай поправляється, бо сором так мучити «свою єдинственну родну мати», старша мечка нехай не обертається в закладку від книжки, а середня мечка (хто?) нехай заспокоїться і не журиться і буде більше товстенька, ніж бідненька. *Vuon principio, basi e saluti a tutti i tre!*^{III}

Леся

90. До І. Я. ФРАНКА

13–14 січня 1903 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti

13.I.1903

Дорогий пане товаришу, коли Ви дозволяєте так себе назвати, то я з охотою готова. Слова «з Новим роком» по якійсь давній, привичній асоціації ідей наводять на мене смуток... тому я прошу у Вас дозволу не казати їх тепер Вам, — не тим, що я не хочу Вас поздоровити, а тим, що не дається мені той стіль та й... не дуже я вірю в силу новорічних бажань.

Можливо, що сей мій лист вийде довгий, та я не прошу за те вибачення, тільки прошу зовсім щиро, як не маєте часу, сховайте його собі колись на вільнішу хвилину та й тоді перечитайте. Маю тепер настрої до балачки на зачеплені у Вас теми, от і писатиму «згарячу» — як напишеться, так нехай і буде, може, вийде те, чого Ви хотіли від мене, а як і ні, то все ж буде щире слово, хоч, може, й недоладне, та Ви пробачите.

Спочатку на питання: статтю Вашу у «Zeit» про Кон[опницьку] я читала,³⁵² вона мені досить сподобалась, хоч, здається

^I Але я не перевтомлююся (франц.).

^{II} Тихо їдеш — далі будеш... Як відомо Богові й мені (італ.).

^{III} З Новим роком, поцілунки і вітання всім трьом! (італ.).

мені, вона писана трохи нашвидку. Через те Ви дещо проминули, напр[иклад], негромадську лірику у Кон[опницької], а вона, хоч і приглушена у неї, та все ж доволі цікава з того погляду, як на ліричних поетах-громадянах відбивається упертість особисто людської натури, що не дає себе заглушити навіть найміцнішими і найширшими загальнолюдськими інтересами: *chassez-la par la porte, elle revient par la fenêtre...*¹

Се, однак, не в докір Вашій статі, бо в ній же Ви й мусіли обмежитись тільки найбільш виразним в діяльності Коноп[ницької]. Моя стаття, при більшому просторі, вийде ще більш неповною, бо я огляділась уже запізно, що мені бракує деяких важних оригіналів, та вже дещо з пам'яті прилатала, а дещо обминула, хоч тямлю, що се не гаразд. Ну, та я взагалі на свою критику в рос[ійських] журналах ані надій, ані ваги великої не покладаю — я не от міра того (власне «Божого»), а захожу туди більше з конечности, ніж з охоти.

У Делле Граціє я була, та не застала її дома, вона саме конферувала³⁵³ тоді в Бреславі.³⁵⁴ Дуже мені то було досадно, але ждати її довше у Відні я не могла, надто у ту негоду, що вже почала мені там на груди важенько налягати. Я написала не так давно листа до сеї поетки, та ще не маю відповіді, хоч думаю, що повинна б вона відповісти, бо я маю до неї виразні справи, що вимагають відповіді.³⁵⁵ Пожду, а як не відповість, то їй від того буде гірше, ніж мені. Коли відповідь що цікавого, то напишу про те Вам, коли хочете.

Тепер про Ваше «Із дневника». Я розумію Ваше почуття, що Ви немов соромитесь трохи за сі вірші, але не тим розумію, щоб признавала слухність такій соромливості, а тільки тим, що по собі знаю се почуття. Але я думаю, що, власне, ті наші думки і почуття чогось варті, які нам або страшно, або «трохи соромно» нести «геть на розпуття шляхове», — значить то ширі, інтенсивні почуття, або гарячі, або до болю холодні, але не літні, а, власне, автор «Апокаліпсіса» дав добру науку не так людям взагалі, як власне поетам та артистам: будь

¹ Женить її в двері, вона повернеться через вікно... (франц.).

гарячий або холодний, але не теплий... Я скажу просто: далеко не кожний Ваш вірш одізвався так мені десь аж в глибині серця, як оці картки «Із дневника». Я не знаю, що воно було з Вами в ту страшну дату, якою позначені вірші, тільки тямлю, бо чую виразно, що вона була страшна, і я розумію Ваші вірші широко, — може, занадто широко, скажете Ви, але пам'ятайте, що я шукаю завжди у творах поета не автобіографії (надто коли він не хоче мені її дати), а такого чогось, що не його одного обходило б. І я, здається мені, знайшла се раптом, не шукаючи. Я Вам пригадаю і розкажу тут дещо давне, забудьте, а може, й просто вимарене, і Ви подумайте і скажіть сами собі, чи се правда. Коли схочете, скажіть і мені, я буду вдячна, але просити про те не маю права. І, слухайте, се, власне, «відгук», тож не дивуйтесь, коли в ньому бракуватиме об'єктивности, бо я не стільки думаю, скільки почуваю те, що маю казати. Так от при Ваших віршах я згадала собі, як давно колись, ще в Колодяжному,³⁵⁶ Ви розповідали мені плян одної драми, що здався мені незвичайно цікавим і оригінальним, потім — елементи з нього я пізнала в «Кам'яній душі»³⁵⁷ і щиро призналась Вам, що від пляну я більшого сподівалась. Ви сказали, що дійсне мусіли «скрутити голову» плянові через незалежні від Вас причини: «умови моєї роботи... умови мого життя... умови нашої сцени...». Що я могла на те сказати? — але мені було жаль того пляну із «скрученою головою», як чогось рідного.

Ще раз, теж давно (здається, в мій перший побут у Львові),³⁵⁸ Ви казали, що маєте писати якийсь роман, що він Вам дуже на душі лежить; теми не сказали. Пізніше я спитала, що з Вашим романом. Ви сказали щось безнадійне... В той самий раз я прочитала десь у «Kurjer'і», чи що, опис якоїсь вистави господарської,³⁵⁹ *signé*¹ — Франко! Тоді ж ішла полеміка, де Вас узивано всякими епітетами — сальоновими. Тоді ж Ви писали страшну масу дрібних дописів по всіх усядах... Я не знаю, що вийшло з пляну Вашого роману, бо, не знаючи теми, не можу її пізнати. І часто я думала про ті «скручені голови», і про ті дописи,

¹ Підписано (франц.).

і про ту полеміку. Думала і тоді, коли писала свою драму про скульптора серед пуритан³⁶⁰ в диких пушах перших американських кольоній. Думала і тоді, коли мені самій дорікали дехто з товаришів, що я за всякою поезією одбиваюся од реальної, корисної роботи. Я пробувала казати, що то вже, може, у мене професіональний гріх, мені ж ставили в приклад — Вас! і знаєте, у мене таки багато того «гарячу» в натурі: подумано — зроблено! і я не одну «голову скрутила», думаючи, що сповняю громадську повинність, видаючи свій час і свою дуже обмежену силу на «корисну» і нікому, навіть мені самій, не видну працю. Я й досі не знаю, чи добре то я, чи зле робила, а тільки, як я оце прочитала крик і скарги Ваших «дітей»,³⁶¹ то й мої обізвалися — тим самим тоном!.. І знов ще один спогад: позаторік по дорозі в Італію я спинилась у Львові; були мої нерви тоді дуже неслухняні, і я мала нахил до відвертих розмов. Одного разу я цілий вечір проспиречалася з Трушем і Ганкевичем — за Вас. Вони говорили про Вашу «універсальність» і раділи, що у нас є такий талан — белетристичний, науковий, поетичний, публіцистичний, практичний і т. д., все в одній особі. Я ж нарікала, що наше життя вимагає від одної особи стількох цнот за разом, і рівняла долю всякого писателя (живого, звісно, а не «мирного») з долею Mädchen für Alles,¹ причому — «могутий вместили да вместит» і, скільки б не містив, ніхто йому не скаже: «Годі, відпочинь, я тебе перейму!» Згадала знов Ваш опис вистави господарської, всякі entrefilets,¹¹ а поруч з тим «скручені голови»; роздратувалася крайне, а мої бесідники корили мене літератським аристократизмом. Я кинула Трушеві: «А якби вас примусили шильди³⁶² малювати та вагони фарбувати для громадського добра та для хліба насущного, а пейзажам — “голову скрутити”?» — «То зовсім що иншого!» — образився артист. «А вам би казали пляци для мітінга замітати, “скрутивши голови” вашим промовам?...» — вдалась я до Ганкевича. Той мав одвагу відповісти: «Що ж, якби треба...» «То мені

¹ Служниці для всього (нім.).

¹¹ Газетні замітки (франц.).

було б вас дуже шкода!» — вирвалась я. «То се, значить, ви жалуете на практичну роботу Франка?» «Авжеж!» — і я почала щось середне між ереміадою і філіппікою.³⁶³ — «Франко б вам за се не подякував», — запевняли мої обидва сперечники і прочитали мені щось наче «нотацію»: що такий писатель, як Франко, напевне, ніколи не жалует ні на яке «замітання пляців», бо знає, що тим він «уготовує путь» иншим, може, більшим таланам, що розів'ються ліпше при ліпших умовах; що «замести пляц» навіть і для звичайної публіки — се честь для громадянина; що і Геркулес чистив стайні; що «скручені голови» ще невідомо, яку [б] мали вартість, може, не варт про них жалувати; що не можна цінити річей абсолютно, як я: для мене, напр[иклад], «Зів'яле листе»³⁶⁴ більше значить, ніж всі *entrefilets* того ж автора, а для нашої суспільности, для нашої епохи, може, власне, описи господарських вистав далеко потрібніші, корисніші і цікавіші; що коли Ви вродились зарані, то ніхто не винен. Нарешті, що я роблю Вам дуже кепську послугу, боронячи Вас, коли Вам самим зовсім не потрібна, а може, й образлива така оборона. Натурально, все це було сказано далеко не так стисло і в порядку, бо зо мною таки трудно було говорити по-людськи, і я довго потім лаяла себе за невидержку об'єктивного тону того вечора. Та найгіршої моєї невидержки мої бесідники не бачили: я пів ночі проплакала після тієї сперечки. Не тому, однак, щоб я почувалась ображеною або «побитою по всіх пунктах», ні. Мені все марились оті «скручені голови», ті самі, що Вам примарились «утопленими дітьми», і я була певна тоді, що Ви б зрозуміли мої сльози і не образились би за їх, але мені було тяжко, що я так певна в тому. Легше було б, якби Ви справді були таким «неуязвимим», яким представляли Вас тоді Труш і Ганкевич. Легше, але то не значить почесніше чи героїчніше. Бо топлять у болоті, — або хоч і в чистій воді, все одно, — своїх дітей з легким серцем не герої і не чесні, а — зовсім інші (між звірми є такі, що й просто їх їдять), так нехай же ніхто не думає, що українські поети нашої доби були *infanticides*¹ з легким серцем! Нехай знають, які

¹ Дітовбивцями (франц.).

то страшні часи були ті, коли писатель мусів бути *infanticide*. Одна картка з такого дневника стинає кров! І нема сорому такі картки писати, нема сорому і на люде віддати. Чому все має право на сльози: і туга материнська, і нещасне кохання, і громадський жаль, а тільки душа поета, що втратила діти свої, мусить мовчати?.. І скажуть колись люде: коли сей народ пережив і такі часи і не згинув, то він сильний.

І ще знаєте що? Ваші діти не загинули, бо ось вони вже вголос обізвались, — певне, не тим голосом, якого Ви для них бажали, не співом соловейків, але людським голосом, людською тугою, і, хто знає, може, спів соловейків не так проникав би у серце, як сей стогін утоплених дітей Ваших. Все одно, який момент викликав ту скаргу зо дна страшної глибини, але та скарга озвалась не за Вас самих, не за Ваших тільки дітей, то *De profundis*¹ кожного, хто потопив своїх дітей, то акт обвинувачення проти всіх, що винні з сього злочину, проти всього, що вимагає сього злочину. Чому ж би се мало бути промовчаним?

Я пишу сее все, а в думці все одбивається: «Рахіль плаче і не хоче потішитись по дітях своїх, бо їх немає...»³⁶⁵ Хто була та Рахіль? Може, якась невідома жінка часів Ирода? а може, «будівниця дому Израеля»? Які були її діти? Які були б вони, коли б вирости здорові? Чи пам'ятали б їх люде досі, їх і матір? і чим би їх пом'янули нащадки? Хто знає... але тепер вони безсмертні, бо туга їх матері безсмертна, а вони живуть в її тузі. Що було б з їх безсмертя, якби їх мати по них не тужила, якби вона схотіла потішитись, власне, тим, що їх все одно «вже не вернеш», що їх немає? — скільки матерей потішаються тим! — Але ж — «Рахіль плаче і не хоче потішитись по дітях своїх, бо їх немає...»

...Ви, певне, знаєте легенди про в'язнів-багатирів. Ото сидить такий в'язень у темниці не рік, не два, і здається йому, що він осліп, але то сліпа та ніч, що навколо нього; і здається йому, що він старий, але то стара та в'язниця, що ховає його; і думає він, що його кайдани все міцні, але кайдани давно їх власна

¹ З глибин (лат.).

ржа переїла, тільки в'язень не вірить своїм рукам і не пробує їх сили. І тільки для того потрібний той якийсь ратівник з-за Чорномор'я,³⁶⁶ щоб гукнути: «Встань!», щоб від гуку здригнувся в'язень і щоб розсипались кайдани на руках, а тоді вже вільними руками в'язень сам вивалить двері старої темниці і побачить, що є ще світло сонця і для нього... О, яке то щастя бути таким «чорноморцем», що має голос гукнути: «Встань!» Щоб, якби я мала такий голос тут, над Лігурійським морем? Я б так гукнула, як тепер се море гукає (на морі саме буря тепер), і геть-геть далеко прокотилось би через гори: «Встань!..»

Ні, справді, здається мені, що в тих легендах багато правди. І я думаю, що коли по наказу тавматургів:³⁶⁷ «Встань і йди!» — мертві і хворі люде справді вставали і йшли, то, певне, вони не були мертві і такі хворі, як здавалось. І хто марить для себе про таке чудо, то чи не єсть то якесь несвідоме почуття, що йому справді досить тільки почути слова: «Встань і вийди!», щоб — встати і вийти? Коли так, то нащо ждати «барки з Чорномор'я»?.. Нащо вичікувати тії кабалістичні «три дні», а не вийти зараз таки, в перший день, ледве сторожа хоч трошки одхилить двері?..

Ну, бачте, я на легенди відповідаю легендами. Ist es eine Antwort?¹ Але ж Ви не відповіді, а «відгука» хотіли. Отже, як відгукнулось, так нехай і буде.

14.I.1903

Ви немов жалуете на себе, що витримали там, де другий луснув би або «розійшовся». Певне, «розійтись» було б найкраще, коли вже до такої ділеми дійшло, але то залежить і від вдачі, і від обставин. Я ніколи не витримую до кінця фальшивого або принижуючого мене становища, і коли не можу просто встати і піти, то вириваюся, рвучи своє серце та, певне, й чуже раничи. Але я знаю, що й вирватись не завжди можна. А як взяти ділему: або луснути, або перетравити горе і вилити його шумовину на папір, то вже ж почесніше, хоч і тяжче без міри, власне,

¹ Хіба це відповідь? (нім.).

перетравити, не лускаючи. Тільки то не шумовина, пане товаришу, оте, що вилилось у Вас на папір. Коли серце «обкипає», то вже, звісно, не шумом, а крив'ю. Мені Ваші вірші здалися червоними, а шум звичайне сивий буває, часом білий. Та вже хоч гніваймось, хоч ні на себе, що не вміємо терпіти мовчки, «як мужеві пристало», але такий вже фатум над поетами, що мусять гукати на майданах і «прорицати, аки одержими», в той час, коли б хотіли в землю увійти від туги і замовкнути на віки. Ви он кажете, що в моїй «Одержимій» епічний тон не витриманий, що навіть і вона лірична. Діло сьогодні пішло на щирість, то признаюся Вам, що я її в таку ніч писала,³⁶⁸ після якої—певне, буду довго жити, коли вже тоді жива осталась. І навіть писала, не перетравивши туги, а в самому її апогею. Якби мене хто спитав, як я з того всього жива вийшла, то я б теж могла відповісти: «J'en ai fait un drame...»^I Отже, і надо мною фатум. То досить страшний фатум, бо він змінє діла—в слова! Коли моя Одержима розбила голову слугі сінедріона,³⁶⁹ так зате у всіх моїх знайомих голови і досі цілі та, певне, й будуть цілі, наскільки то від мене залежить. Затє, правда, наші слова стають нашими ділами, і судять нас люде «по ділах наших», а над ким того фатума нема, той базікає собі, скільки схоче, і ніхто з нього нічого не питає. І думається мені: коли такий наш фатум неминучий, то даремне й тікати від нього, а хто не хоче коритись, нехай осідлає того фатума, замість Пегаса, та й їде, куди сам схоче. А зрештою, не мені Вас учити, як маєте з тим фатумом поводитись, бо чи ж не Ви сами сказали про поетів: «Най будуть щирі, щирі, щирі!»³⁷⁰—Отут весь закон і пророки!

Що скажу Вам про Вашу поему?³⁷¹ Вона ще не скінчена, і думка моя про неї не скінчена. В «Заспіві» (до Вороного) мені не скрізь подобається стіль, але про те, якби Ви схотіли, ми поговорили б з книжкою та з олівцем в руках, а так, в листі, пришлося би розточитись в дрібниціях, лист же мій і без того розточується *ad infinitum*.^{II} «Прольог» мені дуже сподобався

^I «Я з того створила драму...» (франц.).

^{II} До безконечності (лат.).

в першому уступі (до початку діалогу), навіть нічого не можу сказати з погляду стилу. Щодо форми, то є одна строфа задовга: «Вона лиш те живить, що має міць трівать» — варто б її справити, щоб не нарушувати суворих приписів октави (мені було б у них затісно!). В діалогі мені все приходилось примувати себе вірити, що ліс може так довго і складно розповісти цілий той випадок з князем, княгинєю etc. Само по собі те оповідання не зле, але щоб його Вам ліс отак knapp und gebunden¹ розповів, то не вкладається в мою фантазію. І лісовий ритм я собі не октавами представляю, — океан ще може мати октави, бо в хвилях його все ж єсть якийсь лад і закон, а ліс, мені здається, «верлібріст» і ніколи не скандує своїх віршів. Ще дві-три октави ліс, може б, і вдав при погожому вітрі, але — 16? Натуральніше (я вживаю се слово в особливому значінні) здавалось мені там, де ліс про свою власну руїну розповідає, а коли розказує про те, чого не міг бачити (про будуар княгині, про поділ спадків), то мені здавалось, що то не він говорить, а таки Ви самі. Чи не можна б так і поділити се оповідання, щоб кождий від себе говорив? Я, власне, не знаю, як те зробити і чи можна, але от вимовляю своє вражіння.

Я не пам'ятаю, щоб я читала Ваше «Нове жите»,³⁷² — де воно було друковане?

Признатись Вам по правді, я не тямлю смаку в сучасних епосах віршованих, от і Конопн[іцької] «Бразілія»³⁷³ якось мені до душі не промовляє, хоч я навіть не можу сказати, які я в ній вади знахожу. Я навіть і прозаїчні романи та повісті в скількох частинах рідко люблю. Може, у мене справді занадто лірична натура. Я свого уподобання зовсім і не пробую опирати на принципіах, бо таки і не на принципіах воно стоїть, а просто лежить в натурі. От і Пушкінового «Евгенія Онегіна» я завжди поважала — але не любила. До Ваших «Панських жартів» я маю теж холодну пошану,³⁷⁴ та й до «Перехресних стежок»³⁷⁵ теж, виключаючи деякі сторінки, що нагадують мені деякі мої давні сімпатії з Ваших творів. У сій Вашій новій поемі я люблю

¹ Чітко та ясно (нім.).

те, що в ній, певне, має бути другорядним, — власне, ліричні нотки. Що робити? Натуру тяжко відмінити! Але я з охотою поговорила б з Вами про Вашу поему і з технічного, і з річового погляду, може, справді Вам було б добре «подумати вголос» в моїй присутності. Хоч я не вмю так любити епіки, як лірики, та, може, все ж зрозуміла б її об'єктивно. У всякім разі, коли схочете ще коли запитати моєї думки і дати мені взамін Вашу, то я з найбільшою охотою відповім Вам, так, як от тепер, і Вам не прийдеться докорити мені, що я «ні гаряча, ні холодна». Се відноситься і не тільки до професіональних питань.

Свою «поему» я вже скінчила,³⁷⁶ вийшла то, властиве, не поема, а лірико-драматична сцена á la «Одержима», навіть в них обох є дещо спільне. На епічність я великої претенсії не маю, і коли мені сей «вищий рід поезії» не дасться, то я не буду тим дуже гризтися. Не дано, так не дано — fiat voluntas Dei!^I Я знаю, що як я сю остатню свою поему писала, то була «щира, щира, щира», і горіло щось в мені, і не давало спокою, аж поки остатне слово не стало на папері. А що з того вийшло, то вже не в моїй владі. Зрештою, то Ви сами побачите, бо я Вам пришлю хутко ту поему, дасте її до друку, коли варта, а ні, то все-таки прочитайте і скажіть мені свою думку про неї.

«Все на світі має свій кінець» — се таки безперечна правда, бо от і мій лист кінчається — хто б міг сподіватись?

Може, Вам моя балачка й обридла, та що вже — один тому час!³⁷⁷ Я ж Вам ще ніколи таких довгих листів не писала, то мусите ж і Ви раз дізнати, що то значить зачепити мене!

Мені буде радість, коли Ви і ще одважитесь так мене зачепити.

Бувайте здорові. Стискаю Вашу руку. Excelsior!^{II} Спасибі за адреси.

Леся Українка

^I Нехай буде воля Божа! (лат.).

^{II} Вище! (лат.).

91. До М. І. Павлика

22 січня 1903 р. Сан-Ремо

San Remo. Villa Natalia. Corso Cavallotti

22.I.1903

Шановний і дорогий друже!

Як мені жаль, як страшно жаль, що так вийшло з Вашими листами! Я не отримала зовсім Ваших двох реком[ендованих] листів, а третій, від Ю.ХІІ, отримала тільки сьогодня, і то випадком. Не ждучи зовсім листів *poste restante* (мені здавалось, що я всім, і Вам теж, лишила свою адресу), я й не навідувалась до неї, а це сьогодні на пошті вже сам урядник, відправляючи мого реком[ендованого] листа, спитав, чи то не я тая *signora Cossat*,¹ що їй вже здавна лежить лист на *poste restante*. Чому Ви не спитали у редакції «Вістника» моєї адреси, адже мені посилають його, то знають, і д[обродій] Гарматій теж знає?

Я не одрікаюсь, що винна і я, навіть так винна, що й сама собі пробачити не можу, хоч злої волі в тім не було, що я досі не написала до Вас. От так, спочатку втома з дороги, потім робота, всякий клопіт, спішні листи, всяке нервове шарпання (єсть його доволі і в мене) одбивали мене, і все я щодень думала: от завтра напишу. Далі написала листа до *de Gubernatis*'а^{II} в справі дядькової італ'янщини,³⁷⁸ сподівалась мати хутко відповідь та вже тоді написати Вам листа з якою приємною звісткою, щоб Ви на радощах простили мене за зволікання з листом. Тим часом *de Gubernatis* мовчить, хоч лист мій був реком[ендований] і назад не вернувся (я послала на університет Римський), то, певне, він дійшов до рук. Ще й другу справу сподівалась я залагодити, власне з альманахом «*Minerva*».³⁷⁹ За 1902 р. його вже не було, і мені радили пождати до 1903 р., тим часом я оце недавно через тутешнього книгаря пренумерувала³⁸⁰ той альм[анак], а німецькі книгарі відповіли, що він зовсім сього

^I Сеньйора Косач (італ.).

^{II} Де Губернатіса (італ.).

року не вийшов. Книгарь тутешній каже, що, може, по антикварнях ще є де «Minerva» з 1902 р. та що він не знає, яка може бути з нього користь, і що ліпше спитати Вас, чого, власне, Вам у тім альманаху треба. Коли тільки адреси франц[узських] та італ[ійських] вчених, то їх можна знайти у відповідних сьогорічних альманахах франц[узських] та італ[ійських]. Напишіть, б[удь] л[аска], щоб я знала, чи вдаватись до антикварень, чи пошукати чогось нового.

Я, не отримавши Ваших «листищів»³⁸¹ (найкраще, якби Ви знов прислали мені їх), не розумію гаразд, що там могло бути такого, за що б я могла образитись. У всякім разі запевняю Вас, що я не образилась би так, щоб замовкнути, а таки б обізвалась, бо коли Ви в чому несправедливо мене образили, то, значить, то було б непорозуміння, а я, Ви знаєте, не можу допустити між нами непорозумінь; якби ж Ви за що «по ділам» вилаяли мене, то за що і ображатись?

Коли Ви ремствуєте на мене, що справа з дядьковою спадщиною³⁸² не так іде, як би слід, то що ж я на те поражу? Адже я казала дядині свою думку про віддавання дядькових паперів до Тов[ариства] (думку негативну), але ж не від мене залежить, віддати чи ні, і коли вона таки віддала, так що ж я можу зробити? Так само і про всі Ваші оправдання я їй, скільки могла, написала, і не моя вина, що вона заборонила мені писати їй виразно, а казала писати умовленими фразами,³⁸³ в які далеко не все можна було умістити, — може, вона не все зрозуміла, так в тім винна її конспіративність і моя незвичка до «езоповської мови».

Ви ж знаєте, що я не тільки не «вбивала клинів» між Вами а дядиною, але, навпаки, рада б їх витягти своїми руками, коли б тільки сила та зручність. І мене, і мою сестру (знайому Ващу)³⁸⁴ болить дуже, що дядина не знайшла способу порозумітись з Вами без помочі різних третіх осіб, та що ж можна зробити? Скажіть, я рада допомогти, аби знала як.

З фольклорними матерьялами³⁸⁵ мій проект такий: коли вже таке сплелось з усіх сторін недовір'я, то, може б, для всіх було вигідніше назначити над фольк[лорними] мат[еріалами]

якого куратора, зовсім стороннього всім партіям, що мав би тримати у себе ті матерьяли, давати їх Вам частками для використання, а Ви б в міру використання вертали б їх знов йому. Се, звісно, марудно, і далеко простіше було б дати їх просто Вам, та що ж, коли Вас гризуть і скубуть, то треба якось з тим рахуватись. Той куратор мав би бути заступником родини Др[агоманових], і папери, таким способом, лишились би в тій родині, не переходячи в руки жадних товариств. На такого куратора я б радила мого товариша і побратима в Празі³⁸⁶ (звісно, коли він згодиться), бо то чоловік львівським «роздо-рам» сторонній, а родині Д[рагоманових] прихильний і має її довір'я.

За місяць, може, приїде сюди Ліда — Міка хворий на наслідки тяжкої скарлятини, і лікарі шлють сюди — я можу попросити її взяти з собою ті матерьяли і вже сама пошлю їх, кому ввадите, а дещо, коли тямитиму, може, й сама зможу спорудити? Списатись про це все, я гадаю, Вам ближче, бо з Праги і з Києва ближче до Львова, ніж до Сан-Ремо. Коли хочете, я можу написати до дядини листа в сій справі, а Ви знайдіть спосіб доручити його їй не поштою, хоч не знаю, чому б Вам не написати до неї. Я б написала і тепер, та, може, мій проект Ви відкинете, то й лист тоді не здасться, а я мушу тепер, надто сей тиждень, економізувати силу й час, бо маю масу наглої роботи і листів, а здоров'я, як на те, погіршало, і я починаю чути велику втому, а се мені зовсім не рекомендується.

Поки і я, і Ліда будемо тут, то можна й так: ми посилатимемо Вам частки матерьялу, а Ви їх, в міру використання, посылатимете Іванові в С[офію];³⁸⁷ призначіть, якими ратами (чи порціями) маємо їх посилати, через які періоди часу і що, власне, та в якому порядку Вам потрібне (щоб не було задержки і гаєння часу). Все ж до літа, хоч би й з кураторами не вийшло нічого, буде хоч що-небудь зроблене, а там я, на поворот звідси, вступлю до Вас, врадимо щось виразне, і я вже буду агітувати коло дядини, щоб якось забезпечити сю справу. Коли ж вважатиметься щось певне до мого повороту звідси, то я можу і сама привезти матерьяли, кому буде призначено.

Більш, тим часом, я, далєбі, не знаю, що порадити. Напишіть, як Ви на мою пораду дивитесь, то я зараз же пороблю «відповідні кроки».

Знаєте, хоч воно сумно, отой весь хаос нещирости земляків, про який Ви пишете,³⁸⁸ та мене він не так уже вражає, може, тим, що мені ті всі люде досить далєкі, а найбільше тим, що я собі думаю: все минеться, одна правда зостанеться.³⁸⁹ По дядькові лишилось стілько писаної і друкованої правди, що її ніякі професорські навмисні помилки не затруть. Якщо справді «культ Др[агоманова]» став уже такий міцний, так можна усім тим «тонким політикам» сказати: не трать, куме, сили, спускайся на дно.

А Вашу замітку чому не спробуєте дати до «Мол[одої] Укр[аїни]»? Я гадаю, там би надрукували.

Ну, простіть, не гнівайтесь, коли й є за що, на мене, та напишіть хутенько, а я, далєбі, відповідатиму точно.

Ваші листи взагалі ховаю і привезу Вам всі.³⁹⁰

Л. У.

Щирий привіт Вашій мамі.

92. До С. О. ЄФРЕМОВА

22 січня 1903 р. Сан-Ремо

San Remo. Villa Natalia. Corso Cavallotti

22.I.1903

Високоповажаний добродію!

Посилаю вірші, ще ніде не друковані,³⁹¹ і при сій нагоді прошу пробачення, що не зробила сього раніше.

Будьте певні, шановний добродію, що якби Вам була потрібна моя поміч і в якій особистій справі, то я з охотою стала б Вам у пригоді. Коли Ви можете мене закликати до громадської справи,³⁹² то чому ж би я не могла Вам допомогти в особистій? Я ж про Вашу особу ліпшої думки, ніж Ви про мою літературно-громадську гідність.

На Ваші прилюдні зачіпки я відповідатиму прилюдно,³⁹³
бо вважаю за нечесть мовчати на їх.
З більшою повагою до Вас, ніж Ви до мене

Л. Косач

93. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

23 січня 1903 р. Сан-Ремо

23.I.1903

Giglio mio!^I

Спасибі за «настоящого» листа.

А чого-то Ліль захрип? Ей!

Правда, ліпше, що ти не їхала нікуди на свята, тільки не треба ж і в Пет[ербурзі] «передавати куті меду» з роботою. Giglio мусить набіратис[я] сили, а не розтрачувати, адже учіння — то l'antichambre de la vie.^{II}

Я маюся нічого собі, тільки часом нерви гризуть і не дають спати.

Знайди в Пет[ербурзі] «Киевск[ую] Стар[ину]» №9, 10, 11, прочитай «В поисках новой красоты», — я тепер огризаюсь на зачіпки сеї статі, бо вони мене обурили не тільки з особистого погляду. Через те пишу якнайменше листів, щоб не томитись. Не можу сказати, щоб полеміка впливала на нерви корисно, але «ззісти і облизнутись» ще некорисніше і для нервів, і для всього. Що вже! «назвался груздем, полезай в кузов!»

Коли т[ьотя] Саша ще з тобою, поцілуй її, я їй напишу, як управляюся з халепою. Твоїм товаришкам мій привіт.

Васі е saluti al Giglio d'oro.^{III} Дивуюсь, чом квітки не дійшли.³⁹⁴ Невже вкрадено?

Л.

^I Моя Лілее! (італ.).

^{II} Переддень, передпокій, початок життя (франц.).

^{III} Поцілунки та привіти золотій Лілеї (італ.).

94. До О. Ю. Кобилянської

24 січня 1903 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti

24.I.1903

Хтось комусь карточку пише, бо на листи не має часу. Хтось дає одсіч Єфр[емову] за когось, і ще за когось, і за прапор модернізму (так, як хтось розуміє модернізм). Хтось хоче в полеміці витримати тон *echt ritterlich*,^I щоб відбивав від *Gemeinheits*^{II} тону Єфр[емова], і сподівається, що се вдасться. Хтось ляється по-бурсацьки не вміє, так хоче вийти на чисту арену як *Ritter wohlbewaffnet, Ritter von dem heiligen Geist*^{III, 395} і кликатиме все лицарство під чесний прапор.

Коли «Киевск[ая] Стар[ина]» не прийме моєї відповіді, то я собі знайду пристановище,³⁹⁶ — тим гірше буде для них і тим ширша арена для мене. Але перше подамся до «К[иевской] Ст[арины]», щоб не казали, ніби я не хотіла в «своїй хаті» відповідати. Не дуже комусь добра на нерви та полеміка, та що робити. Хтосічок може мовчати, коли хоче, бо він виключно белетрист, але Єфр[емов] зачепив мене як критика і як публіциста, то мені мовчати не випадає.

А хтосічок нехай буде спокійний і нехай прочитає собі «Bergidylle» Heine^{IV} (остатню частину): «Tausend Ritter wohlbewaffnet...»^V Нехай буде ясний і спокійний, як сьогодні море.

Родичам і братам мій привіт і дяка за спогади. Комусь так:

• • • • •

Хтось

^I Справді лицарський (нім.).

^{II} Грубощів, підлості, вульгарності (нім.).

^{III} Добре озброєний лицар, лицар святого духа (нім.).

^{IV} «Гірську ідилію» Гейне (нім.).

^V «Тисяча добре озброєних лицарів...» (нім.).

**95. До С. О. ЄФРЕМОВА з ДОДАТКОМ ЛИСТА
ДО РЕДАКЦІЇ «КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ»**

Перед 27 січня 1903 р. Сан-Ремо

Прошу многоуважаемую редакцию дать место следующему разъяснению.

Г[осподин] М. Славинский³⁹⁷ в своей рецензии на «Вик»³⁹⁸ (см. «Мир Божий», кн. XI, 1902 г., стр. 98–100, библиогр[афическое] отд[еление]) упрекнул, между прочим, в том издателей этого сборника, что они не поместили моей биографии и не раскрыли моего псевдонима. Считаю своим долгом довести до сведения всех, кто присоединяется к этому упреку, что в проблеме виноваты не издатели, а я сама, если уж называть это виной. Прошу издания, перепечатавшие упрек, перепечатать и это пояснение.

Леся Украинка

Будьте ласкаві дати се до «Киевск[ой] Старини». Я тільки недавно дочиталась у «Вістнику» до того, про що саме тут пишу. «Міра Божія» я тут не бачу. Мені до краю прикро, що я пропустила стільки часу, не озиваючись, але ж то винен випадок. Таку саму замітку рівночасно посилаю до «М[іра] Бож[ого]» і до «Л[ітературно]-н[аукового] вістника», а далі передрукує, кому треба.

З пошаною

Л. К.

96. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

27 січня 1903 р. Сан-Ремо

27.I.1903

Люба мамочко!

Спасибі тобі за бандерольку з статєю Людіною³⁹⁹ і моїми книжечками.⁴⁰⁰ Подякуй від мене Людю за авторський дарунок, та я і сама їй картку напишу. Статя робить вражіння трохи поспішної роботи, а може, то цензурні пропуски винні, що деякі уступи з'являються дуже зненацька (хоч би і самий остатній). Зрештою, мені не випадає критикувати її.

Чому ж ти, мамочко, не зробила тих поправок і пропусків у збірничку, що я тебе просила після твоєї критики? Чи не можна було? Тепер мені се дуже прикро і я вже не знаю, як тому порадити. Чудно якось писати на саму себе «опровержение», а, певне, прийдеться. Як ти радиш? Може, обійти просто: сказати, що в передмові «случайно пропущены слова»: після «від сільських дітей» — мало ще бути «і від моєї родини». Можна се надрукувати на смужечці і вклеїти ті смужечки в примірники. Як думаеш? А як з помітками під «Воскресенієм» і «Мишами» і т. д. зробити, то не знаю,⁴⁰¹ — хіба, може, ти надрукуй свою поправку, напр[иклад], в «Киевск[ой] Стар[ине]»?

Як вradiш, так і зроби. Тільки мені вже прикро, щоб так зоставалось. Ото тільки як же з «Общ[еством] Волини»⁴⁰² буде, коли і не волинські матеріали об'являться?

У всякім разі, «смужечку» варто б зробити.

Ну, мамочко, оце ж я, як бачиш, таки одгризулась на Єфр[имова],⁴⁰³ — не стерпіло серце, та таки й не випадало терпіти. Багато видержки мене коштувало, щоб не впасти в сарказм і не почати й собі «язвить», та я постаралась того не робити. Я хочу, щоб моя відповідь одбивала своїм спокійним, навіть «рицарським» тоном від тої дикої бурсаччини. Якби я не була зачеплена там особисте, то я б так дуже не церемонилась, але тепер не хочу бути тим «Юпітером, що сердиться». Через те я, між иншим, пожертвувала порівнянням статі Є[фремова] з «Вавілонським столпотворением», хоч се напрошувалось само собою, і з ямою, повною «жупелу», куди звалені всі, хто тільки носив «декадентську» причоску або «модні барви», а заодно вже й той, хто на їх дивився. Не сказала і того, що в ст[атті] Єфр[имова] панує «смешение языков» (Михайловськ[ого], З. Венгер[ової], М. Нордау і Гілярова),⁴⁰⁴ що невідомо, чому він піддався одним авторитетам, навіть таким, як третьосортний філософ Нордау і рівного ж розбору критик Венгерова, а не згадав навіть Толстого⁴⁰⁵ (хоч то було б навіть на руку для лайки!). Залишила і те, що неможливо ж критикувати «непереводимых» символістів по перекладах та по уривках з супротивних оцінок, що треба знати мову «непереводимых», коли вже братись про

них трактувати. І що галичане не можуть залежати від французів, бо не знають їх так само, як і Єф[ремов].

Може, ти це все утілізуеш в своїй відповіді. Я ще й через те не чіпала сього, що справді не можу писати тепер основного розбору тії вавілонщини, довго се дуже, боюся втоми і жалую часу на довгу і безплатну рос[ійську] роботу.

Я не знаю, чи прийме «К[иевская] Стар[ина]» мою замітку, бо хоч ні один журнал за «письма в редакцию» не відповідає, та «К[иевская] Стар[ина]» не раз уже показувала надмір галантерії до своїх співробітників, не даючи проти них нікому голоса у себе. Все-таки я прошу тебе подати мою зам[ітку] таки до «К[иевской] Ст[арини]» перше, бо я б хотіла, щоб мене та сама публіка почула і щоб не було докору, ніби я гордую «своєю хатою». Замітка ся в друку займе, може, 10 стор[інок], не більше; так, може б, ти її сама в редакції прочитала, і нехай зараз скажуть, чи приймуть, чи ні, коли ж ні, то пошли її у «Мір Божій» (Петерб[ург], Разъезжая, 7), краще давши раніш кому переписати (і один прим[ірник] зостав у себе, на всякий случай) і, звісно, змінивши ймення редакції в першій стрічці. Коли ж і «М[ир] Б[ожий]» не прийме, то я знайду інше пристанище, а так справи не лишу. Так і скажи «К[иевской] Ст[арине]», що надруковано все одно буде, а їй з того слави не буде, що заткне рота «другій стороні». Тільки, прошу тебе дуже, не загай сії замітки, мені важно, щоб вона була якнайшвидче надрукована.

Тепер напишу тобі уваги свої про хаотичну статтю, як ти хотіла. Стаття настільки нескладна, що, кому я давала її читати, не міг з нею справитись, а врешті сказав: «Ну, если ваша малор[оссийская] литература такова, так не лучше ли ее и вовсе бросить!» От яку рекламу вона робить всій нашої літературі! Чи знайшов би Є[фремов] такі наслідки своєї роботи «полезными» чи «вредными»? Я буду свої уваги писати теж в хаотичному порядку, так, як я їх на полях писала, — приводити в систему було б довго.

Отже:

«Символизм, или декадентство» не можна казати, бо то не все одно. Ібсен⁴⁰⁶ і Б'єрнстєрн,⁴⁰⁷ напр[иклад], символісти,

але не декаденти, а, напр[иклад], Мопассан⁴⁰⁸ і Чехов⁴⁰⁹ по настрою і філософії декаденти, але не символісти.

Символізм і декадентство іменно «в последнее время» вже вийшли з моди, — принаймі у Франції тепер в моді «простота добродетели»; Метерлінк⁴¹⁰ навіть змінив цілком свою *manière d'écrire*,^I а чільніші поети-декаденти (Verlaine,^{II, 411} Rimbaud)^{III, 412} померли, з нових — Reigner^{IV, 413} кинувся в класицизм, Verhaerens^{V, 414} в демократичний ідеалізм, а решта не знає, на яку ступить. Замість «вавілонської магії»⁴¹⁵ тепер пишуть наслідування «Саламбо»⁴¹⁶ (напр[иклад], «Les vierges de Syracuse»^{VI, 417} — автора забула, або «Aphrodite» Pierre Louis'a).^{VII, 418}

Декадентство пішло не з «кабачка» і «гідропатів», щоб там не говорили рос[ійські] критики слідом за Tailhade^{VIII, 419} (очевидно, він зо злості на своїх товаришів се сплів), а слідом за ними і Єфр[емов]; воно пішло з Бодлера,⁴²⁰ з його «Fleurs du mal» і «Petits poèmes en prose»^{IX} (хоч Бодлер і сміявся потім з своїх учеників, але то нічого не значить), з реакції натуралізму, з загальної втоми часів Панами і всякого національного сорому Франції,⁴²¹ коли одні кинулись в *rosserie*,^X другі в філософію регресу (див. Villiers de Lisle Ada[n]: «La décadence des races latines»^{XI, 422} і «Thais» Pierre Louis'a),^{XII, 423} треті у мрії. Форма символістична прийшла з півночі, з Норвегії.

«Декадентські» моди в одежі і т. и., властиве, трохи змінені моди Директорії, з наслідуванням (грубим) помпейських, а часом єгипетських барв, отже, нового в них мало.

I Манеру писати (франц.).

II Верлен (франц.).

III Рембо (франц.).

IV Ренье (франц.).

V Верхарн (франц.).

VI «Сіракузькі дівки» (франц.).

VII «Афродіта» П'єра Луїса (франц.).

VIII Тальядом (франц.).

IX «Квітів зла», «Маленьких поем у прозі» (франц.).

X Бруд, свинство (франц.).

XI Вільє де Ліль-Адан, «Занепад латинського світу» (франц.).

XII «Таїс» П'єра Луїса (франц.).

Декадентами називали себе люде не для «презрение к критике», а всерйоз, власне, через «теорію регреса», бо справді були і переконані декаденти: вони вважали (як і любий Єфр[емову] М. Нордау!), що світ неминуче йде на «вырождение» і що мудрий той, хто не змагається з неминучим, а утілізує його хоч для поезії.

Верлен був дуже щирий поет і таки справжній поет, хоч вдача його, а через те й поезія, була протеївська⁴²⁴ по змінливості і значно психопатична, — але що може зробити поет, окрім того, що бути щирим? Верлен не був квієтистом,⁴²⁵ його, як і Бодлера, захоплювали і моральні, і соціальні питання, тільки він довго ні на чому спинитись не міг. Так само і Rimbaud. Бійка (з уголовщиною) Верлена і Рембо⁴²⁶ належить цілком до психіатрії, а не до літературної критики, бо в критиці такі епізоди приймають характер «сплетни», і Є[фремову] сором тим займатись.

Символізм і декадентство де в чому случайно зійшлись. Зрештою, в чистому виді сімв[олізм] — логічна неможливість, і на ньому ні один небожевільний письменець не втримався.

«Нет предела человеческой глупости», але — що з того? quand on est bête c'est pour toujours,¹ се і на даній статі видко, та хто ж з того винен?

«Специальные сочинения» по франц[узській] літературі слід би перш усього шукати у самих таки французів, так всі люде беруться до діла, коли добросовісно.

Хто сказав Є[фремову], що натуралізм був індиферентним «к вопросам обществ[енно]-полит[ической] жизни?» А «Germinal», «Assommoir», «Débâcle», «Paris», «Rome» etc?^{II, 427} мораль у натур[алістів] була: мораль позитівізма.

Золя кається «в отрицании идеала», а не в індіф[еретиз]мі і не в безпрінципности (можна мати прінципи, т[ак] зв[ані] «правила», і не мати ідеала), — прінцип же був: шукати фактичної правди і на ній все будувати.

^I Якщо ти дурний, то це назавжди (франц.).

^{II} «Жерміналь», «Пастка», «Розгром», «Париж», «Рим» тощо? (франц.).

Смішно, що Є[фремов] так бере всерйоз Тальяда!

Коли у нас нема причин для чужоземних напрямів, то чого ж «копья ломать?» нема причини, не буде й наслідків! Побавляться люде та й покинуть, як всяку моду.

«Флаг литературных вопросов» вимагає обережності, власне, найбільше при наших умовах, інакше виходить «в мутной воде рыбу ловить».

Є[фремов] бере на себе роль «судии во Израиле» — «укрепляя, ниспровергая», — куди ж пак!

Паскудна приказка: «Не выносить сор из избы!» — а куди ж його виносити? «в избу», чи що? та все ж, коли так, то не треба ж його ще більше наносити в хату знадвору, а то хата «забездниться». Хто Є[фремову] сказав, що літературні школи — то «вопросы домашнего свойства», а не інтернаціональні?

«Отрицается от Галичины и всех дел ея», а тут же «продернул» и буковинку, и галичан,⁴²⁸ — користуючись, певне, тим, що нема «правильных сношений и умств[енного] обмена».

Коли «не может быть и речи о выработке правильн[ыми] путями критики», так про що ж і толкувати?

Занадто він впевняється на «случайность».

Де він бачив «планомерность» в «чередовании направлений» — хіба люде ставили собі планом: оце у нас романтизм, а потім буде натуралізм, а потім новоромантизм і т. и.? es kam ja von selbst!^I

Реалізм і романтизм еднаються в лиці одного автора на тисячі прикладів у всіх літературах, і се зовсім законне єднання. Навіть Золя винуватять в романтизмі, так що вже! А В. Гюго хіба не реаліст в половині своїх «Mis[ér]ables»,^{II, 429} напр[иклад]?

Що за «тихий и отдаленный уголок»⁴³⁰ — звідки така маніловщина?

«Не без польск[ого] и нем[ецкого], по всей вероятности, влияния», — якби не був невігласом в польськ[ій] і нім[ецькій]

^I Це природно, вийшло само собою (нім.).

^{II} «Знедолених» (франц.).

літературах, то знав би, що молоді галичане цілком, з головою, від них залежать.

Кобр[инська]⁴³¹ і Кобил[янська] «выступили на лит[ературное] поприще» далеко не «в последние годы» і навіть не в «последнее десятилетие».

Про «Живі струни»⁴³² я вже зробила примітку.

Як не було натуралізму — а Нечуй, а Франко?

Сумбур його доказів і нападів на мене я, сподіваюсь, уже доказала.

На дальші глави примітки пришлю згодом, а то лист і так довгий. Треба ж і про що інше.

Писала мені Кобил[янська], що їй болить, чому, власне, з України так вдарено на неї.⁴³³ Вона Україну любить і сподівалася звідти ліпшого слова. Пише, що мала від Міші листа, що глибоко її зрушив; дякує «сестрам-українкам» за привіт,⁴³⁴ тільки не знає, до кого особисте з подякою вдатись; каже, що матиме собі за велику честь, коли ти обізвишся про неї в літературі; пише, що німці соц[іал]-демокр[ати] дуже прихильні до неї, не у гнів будь д[обродію] Єфр[емову]! Так-то!

Що ж там мій збірник в ценз[урі]?⁴³⁵ Чи не пора присилати «Італ[ьянську] поему?»⁴³⁶ Я б хотіла, щоб мій «Ответ» вийшов раніше збірника, бо такі «сплетни» Є[фремова] йому (збірнику) кепська реклама. Je veux qu'on sache à quoi s'en tenir.¹

Проклятий «Мір Божій» мовчить, і я не знаю, чи думає він друкувати замовлену від нього ж самого мою статтю про Конопніцьку. Попрошу Лілю довідатись.

Єфр[емов] і С° просили у мене вірші до збірника в пам'ять Котляр[євського] (прийшла коза до воза! Боятсья, що їх критіки зйдять, коли вони «декадентку зловредную» пропустять!) — я їм вірші послала, нехай знають мое лицарство. Зрештою, при укр[аїнських] умовах нема можливості бути пурітанкою в виборі фірм. Єфр[емов], — як то кажуть, «знает кошка, чье мясо

¹ Я хочу знати, чого очікувати (франц.).

сьела», — запрошуючи, пише: «Сподіваюсь, що не відмовите, бо се ж не моя особиста справа, а загальноукраїнська» — отож і є, що в загальноукр[аїнській] справі вони без нас, «антиобщественных», обійтись не можуть! Не дав Біг свині ріг! Так і нашим «Катонам та Ціцеронам»⁴³⁷ Біг не дав такого «пустяка», як літературна здатність.

Чи ти не чула, що думає «К[иевская] Ст[арина]» робити з нарисом Кобил[янської] «За готар»?⁴³⁸ Коб[илянська] не думає його одбірати (теж з «лицарства»), але я думаю, що «К[иевская] Ст[арина]» повинна б сама щось певного зважити і не загнувати рукописі людині, що живе з літературної праці, бо се ж просто етично не випадає так робити господарям «своєї хати», — дійсно, від таких господарів не то в Німеччину, а й в Туреччину підеш! Се питання не від Коб[илянської] йде, вона нічого не питає, а від мене, — як друг Коб[илянської], я вважаю себе вправі боронити її інтересів. Редакція ще при мені обіцяла «в найближчому № помістити» — скільки вже тих «найближчих» було з того часу? Я не розумію такого відношення і до людей, і до власних слів. Мають повне право не прийняти, але з якої ж речі водити, як цуцика, людину, поважану навіть і в «чужих хатах»?

Коли ти не пришлеш мені їх відповіді, то я сама напишу в редакцію.

Ну, годі вже того!

Як там у нас? Чи Оксана ще «по тім боці»,⁴³⁹ чи вже виїхала? Що робиться у нас дома і в Києві взагалі? У нас минулого тижня був сильний холод (+3°R щорана, а вночі, здається, і приморозки були!). Я по двічі на день у грубці палила. Люде слабували на інфлуенцу. Наші господарі⁴⁴⁰ теж були хворі. Я трошки поскрипіла, але мало, і тепер цілком здорова і благополучна. Не можу сказати, щоб полеміка була добра на нерви, та що ж робити, — від того і в печі не замажешся. Зрештою, як одгризлася, то і нерви поправились. Тепер у нас знов райська погода, а з нею все на світі ліпшим здається.

Хотіла б я знати, чи отримались мої квітки вам і Раді? Ліля писала, що не отримала. А от петербурзькі Косачі⁴⁴¹ отримали квітки від Наташі звідси ще давним-давно, на Святий вечер.

Як твоя робота про колядки?⁴⁴² Як буде надрукована, то, дуже прошу, пришли мені.

Ну, бувай здорова, мамочко моя, цілую тебе, і папу, і Микуньку з Дроздіком — як їх діла?

Твоя Леся

Може, схочеш роздивитись «новітні напрями» у франц[узькій] літ[ературі], то варто прочитати, окрім Huysmans,^{I, 443} Villiers de Lisle Adam і Pierre Louÿs, ще Maeterlin[c]k: «Le trésor des humbles», «Le livre de la mort et de la pitié», «La sagesse», «Le silence»,^{II} звернути увагу на Rosny^{III, 444} (надто роман «La charpente»)^{IV} і на Ed. Rod^{V, 445} (напр[иклад], роман «Au milieu du chemin»)^{VI}. До «магів» належить Sar P[é]ladan^{VII, 446} (ром[ани] «Androgynes», «Belitis», «Gynandres» etc.)^{VIII, 447}

97. До М. В. Кривинюка

27 січня 1903 р. Сан-Ремо

27.I.1903

Простіть, дорогий брате, що не пишу. Була страшно занята, настільки, що не встигла і скрипту Вашого переглянути,⁴⁴⁸ оце сьогодні візьмуся до нього, перегляну і тоді поспішуся відослати Вам. Занята була, між иншим, і полемікою проти статі Єфремова в «Київській Старині», де він зачисляє мене до «вредных антиобщественных» елементів за те, що я нібито тягну руку за декадентів і символістів. Я поясню, що дек[аденти] і сімв[олісти] мене нічого не обходять, окреслюю деякі

^I Гюїсманса (франц.).

^{II} Вільє де Ліля-Адана і П'єра Люїса, [ще] Метерлінка: «Скарб смиренних», «Книга смерті та милосердя», «Мудрість», «Мовчання» (франц.).

^{III} Роні (франц.).

^{IV} «Риштування» (франц.).

^V Ед. Род (франц.).

^{VI} «Посеред шляху» (франц.).

^{VII} Сар Пеладан (франц.).

^{VIII} «Гермафродити», «Білітіс», «Двоснасті» тощо (франц.).

риси мого напряму і запрошую п[ана] Єфр[имова] «виражаться точнее и разборчивее», інакше буде кепсько для його «літературного флага». Стаття Є[фремова] написана прекапосним тоном і дуже мене обурила не так за мене (я там приплетена «між іншим»), як за Кобилянську (вона ж там найвреднішою виходить) і взагалі за правду. Обзивається давня коніщина,⁴⁴⁹ і нудить мене від неї, і поривається в мені душа нащадка Драгоманова... Певне, Єфр[имов] зачепить мене ще раз, не думаю, щоб він «ззів і облизнувся», ну, тим гірше буде для нього, бо я вже вдруге вдарю «нешадно», а тепер ще, тим часом, «церемонюся» — «рыцарство», бачте, обуяло.

Не в пору мені полеміка, бо нерви мої остатніми часами капризують і здоров'я взагалі часом поскрипує, був і бронхіт, а потім з місяць т° трималась на 37° і вище (до 37,7), се не який і «жар», але як цілий місяць так триває, то таки воно томить, не дарма увесь італіянський «жир» (1 kilo) назад спустила. Ну, та, може, за остатні два тижні і знов поправилась, не знаю ще. Поскрипувало і в грудях, приходилось йодом мастити, чого ненавижу! Правда, було раніш холодно і вітряно (щось таки прибилося з півночі), але тепер знов погода і тепло, то вже, може, буде гаразд. Скінчивши полеміку, я значно заспокоїлась нервами і почуваюся добре, так що, певне, вже буду здорова.

Жду в гості Оксану з тіткою. Побачу, яка то Оксана тепер, — всі хвалять, що здорова і зовсім не пищить. Дай Боже! Мені випаде жити з Оксаною в одній хаті, — як буде зле, то втічу.

Ліля писала, що вмисне не поїхала на Різдво в Київ для ощадности нервової енергії.⁴⁵⁰ Мудро зробила, хвалю. Її стілько вимучено за літо, що треба довшого відпочинку.

Мушу зараз бігти на пошту, а потім ще маю листи і роботу. Мій скрипт⁴⁵¹ не скінчений ще, як скінчу, пришлю.

Коли з бемами трудно,⁴⁵² то, може б, до Матвієва вдатись, а то я ще маю «пути» в Лондоні,⁴⁵³ можу списатись. Як гадаєте? Мене в Лондоні досить почитують і звернуть увагу на мій голос. Напишіть, яка Ваша думка.

А до Черновець не можна вдатись?⁴⁵⁴ Чи не варт уже?

Погано, що Ви все сумуєте. Бийте лихом об землю, от як я (тільки фізично будьте ліпше від мене). «От хвастає», скажіть. Ну, нічого, «скромности» і без мене на світі багато, а я от, поки сонце не зайшло, похвастаю трошки.

Я коли мовчу, то ніколи не через «щоти листами», а просто з браку часу або настрою (буває, що час і настрої ніяк не придуть до згоди). Ви ж не гніваєтесь? Злої волі в моєму мовчанні нема ніколи.

Будьте здорові, цілую Вас і руку стискаю.

Леся

98. До Ф. В. Волховського

29 січня 1903 р. Сан-Ремо

San Remo, 29.I.1903

Пробачте, шановний добродію і земляче, що не посилаю Вам досі перекладу,⁴⁵⁵ пришлю хутко половину. Мала нагальну роботу, а до того ще й нездужала: «жизнь трогаєт»,⁴⁵⁶ мовляв Обломов, та так «трогаєт», що аж болить. Та що там! Біс біду перебуде, одна мине, друга буде.

Днів за три пришлю переклад. Бувайте здорові.

Л. У.

99. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

29 січня 1903 р. Сан-Ремо

29.I.1903

Люба мамочко!

Я забула пояснити, що в моїй замітці місця, відчеркнені олівцем, можна виключити, якби замітка була признана занадто довгою, але більше я нічого не зможу виключати і прошу редакцію не робити ніяких «поправок», бо се не стаття звичайна, а «письмо в редакцію».⁴⁵⁷ Я цитату з Делле Граціє не приклеїла, бо, може, вона не придасться; коли «довгість» не завадить, то приклей, а коли то не прийдеться, то відішли мені. Я буду хутко писати статтю до «М[ира] Б[ожьего]» про Делле Граціє, то мені придасться.

Я не пам'ятаю, як ти хотіла: чи треба тобі назад прислати статтю Єфр[ємова]? ніяк не можу знайти твого листа, що відноситься до цього. Напиши, коли треба, то відошлю.

У нас за сі два дні нічого нового не сталося, хіба що весна почалася: засівають город і поливають завзято, у нас і в наших сусідок, французьких манашок.

Я ще забула тобі написати: я начитала у «Вістнику», що видавцям «Віку» докоряють⁴⁵⁸ (між иншим, Славинський у «Мірі Бож[ім]») за непоміщення моєї і твоєї біографії і за нерозкриття наших псевдонімів. Я не знаю, як ти до того відносишся, але я за саму себе (не згадуючи нічого про тебе) послала коротеньку заміточку до «Вістника», «Мира Б[ожьего]» і «Киевск[ой] Ст[арини]», що я сама не хотіла уміщення біографії і розкриття псевдоніму, без жадних дальших роз'яснень, як і чому то сталося, бо думаю, що всю історію виволікати на світ не варто, та я й не знаю гаразд її деталей. Зробила я се тим, що мені тепер надто не хочеться, аби за мене в чім би то не було відповідали видавці «Віку», — я стою на пункті педантичної коректності щодо них, власне, ще тим більше, що, певне, прийдеться прилюдно і виразно ворогувати з ними. Та й справді ж, самий факт неуміщення біографії і т. п. залежав не від їх. Може, тобі неприємно, що я се зробила, але я иншого виходу для себе не бачила, а тебе, я думаю, то нічим не обов'язує, бо я тільки про себе в замітці споминала, а про тебе не згадувала нічого. Не послала ж раніше замітки тобі через те, що у Львів і Петерб[ург] кружно і довго було б, а вже й так часу багато минуло, а в «К[иевской] Ст[арине]» текст замітки той самий, що і в «М[ире] Б[ожьем]», то ти можеш її там побачити і додати що, коли схочеш, від себе за своїм підписом. Мені приємніше почувати, що я нічогісенько, навіть формально, не винна видавцям «Віку», таким способом я маю цілком вільні руки в разі дальшої «війни».

Не посилаю тепер дальших приміток до ст[атті] Єфр[ємова], бо сьогодні не маю часу їх писати, зібралося скільки листів пильних, та й инша робота є. Але хутко надішлю. Обридають уже мені потроху сії звади, та що робити!

Чом то ви всі покинули мені писати, а так тільки самими карточками та бандерольками розмовляєте? Я не кажу, мені і те мило, а тільки вже хочеться «довшого слова».

Цілую тебе міцно, моя мамочко, пиши мені довше слово.

Твоя Леся

Сад[овські] і М[аланья] Ф[омінішна] кланяються всім вам.

100. До О. П. Косач (сестри)

29 січня 1903 р. Сан-Ремо

29.І.[19]03

Giglio mio!

Коли маєш час, зайди в ред[акцію] «Мира Бож[ьего]» (Разъезжая, 7) і справся, чи отримали там мою статтю про М. Конопницьку, послану ще в початку декабрия. Боюся, що пропала, бо не маю ні відповіді, ні журналу. Статтю вони мені замовили, то повинні ж хоч відповісти.

Я здорова, тільки чогось не гладшаю більше.

Про Оксану щось уже нема чутки, чи їде, чи ні.⁴⁵⁹

Напишу хутко, а тепер basi e saluti, piccolina mia.¹

Л.

101. До Ф. В. Волховського

2 лютого 1903 р. Сан-Ремо

2.ІІ.1903

Шановний добродію і земляче!

Простіть, що я не написала Вам, чому затрималась з перекладом, та прикро було й писати. Справді, я було занедужала (вже й тоді, як Вам писала, почувалася зле, та думала — минеться), аж до кривавого кашлю дійшла, чого вже давно зо мною не бувало. Через те мусіла на який час покинути всяку роботу, та й тепер помалу беруся до неї, хоч маю її багато. Переклад все ж

¹ Поцілунки і привіти, мое малятко (італ.).

сподіваюсь Вам вислати хутко, бо, може, хутко матиму людину, якій зможу його диктувати⁴⁶⁰ (поза писання мені не дуже рекомендується). Пробачте за «волокиту» — з того винна forse тајеуре,¹ а не я. Буду живіша, буду й дотепніша.

Бувайте здорові і пробачте мені.

Л. У.

Будьте ласкаві прислати Ваші англ[ійські] твори, — я по-англ[ійському] тямлю.

102. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

7 лютого 1903 р. Сан-Ремо

7.II.1903

Люба мамочко!

Прости, що я не прислала одкритки, як ти хотіла, та я знаю, що ти, властиве, не любиш одкриток, і думала вчора ж таки (зараз) відповісти листом на листа. Тим часом перешкодила деяка робота і візіта молодого Беренштама (Влад[имира])⁴⁶¹ з жінкою. Молодий пан, їздячи по Європі, познайомився в Мюнхені з моїми кузенами,⁴⁶² дістав від них мою адресу і пораду познайомитись, а тут жінка його вже й так була знайома, то він, не гаючись, другого дня по приїзді і прийшов. Сімпатичний панок і по своїй діяльності інтересний, інтересніший від жінки (хоч і вона нічого собі пані, але нічого визначного немає). Обіцяв Б[еренштам] нап'ясти за мене редакцію «М[ира] Бож[ьего]», що вона воловодить мене і не каже, чи буде друкувати послану їй (замовлену від неї) статтю, чи ні, запевняє, що на його запит мусять зараз відповісти, навіть, якби потрібував, то й телеграмою. Ну, та нехай хоч і листом, аби відповіли. Не люблю воловодіння! Сьогодні я збираюсь піти до Б[еренштама], то там разом і листа того напишемо.

Чого т[ьотя] Єля і Оксана так уже іменно німецьким карнавалом інтересуються: адже італ'янський більшу славу має

¹ Форс-мажор, обставини непереборної сили (франц.).

з своїми *getti dei fiori*.^I Зрештою, може, вони ще й італійський захоплять, як звинуться хутенько: тут карнавал триватиме від 18 по 24 фебр[аля] (н[ового] с[тилю]), а в марті будуть *regate* (гонки яхт).

Я не бачу ні біди, ні небезпечности — «непевности» — в тім, що Оксаніна «жизнерадость» стала «надто вже велика», — в 20 літ то ніколи не може бути надто, а тільки нормально. Треба тільки, правда, щоб Оксана впорядковано їла і спала, а радість не завадить. Їсти ж і спати буде Оксана тут сама собою правильно, бо інакше тут ніхто не може: їсти інакше, як «правильно», не дають ні у Садовськ[их], ні в отелях, а сидіти пізно не буде з ким і при чому, бо ми всі лягаємо рано і гасимо електричне світло. «По Ніццах» не наїздить багато: як поїде раз, то й слава Богу, бо от я то й ні разу за 1½ зими не була. Але варто б таки раз поїхати, «для познання». Я буду Оксану глядіти, скільки мога, бо я ж не менше інтересуюся її здоров'ям, ніж ви всі, — і я ж таки їй «не совсем чужая», а до того досить близько бачила її хворобу, щоб на весь вік «опаски» набратись. Скоріш є небезпечність, що я обридату їй з тим глядінням. Ну, та вже якось погодимось. Аж мені шкода, що мандрівниці так ще не хутко до С[ан]-Ремо доб'ються: тут така «олімпійська» погода, як ще, здається, не було сеї зими, відколи я тут. Ото в январі побув холод тижнів 1½, потім трошки дощу перепало, а се з початку фебр[аля] вже й весна настала з фіалками та анемонами, як годиться. Якось ми їздили човном російський військовий крейсер оглядати (нам всі крейсери потрібні!), то навіть Пуця не боялась, таке було тихе море, — Пуця навіть пожалувала, «чого так мало» прийшлося їхати! а торік *das war etwas*^{II} при такій візиті на броненосець «Dandolo»!^{III} Сей рос[ійський] крейсер «Баян» збудований був у Тулоні, а тепер його ведуть в Чорне море, і хоч він новісінкый, ледве збудований, а вже росіяне вспіли його «забезднити»⁴⁶³ страх! Та ще,

^I Потоками квітів (італ.).

^{II} Це було щось (нім.).

^{III} «Дандоло» (італ.).

ставши проти самісіньких «promenades»^I С[ан]-Ремо, розвісили від мачти до мачти на чотирьох канатах безліч онуч і штанів (нібито випраних! бо мокрих) так, що аж італійців здивували, хоч тут і звикли до таких «bandiere internazionali»,^{II} як казав один молоденький італійчик, що їздив з нами. Трошки нам було сором перед тим італійчиком за своїх concittadini^{III} (таки не compatrioti,^{IV} бо українців я щось там не бачила)...

Як же ти вважаєш мою відповідь Єфр[емову]? Вона не зовсім так написана, як ти радиш. Занадто звертати увагу на ті «игривости» мені здалось не варт, і я збула їх кількома стрічками. Про символістів я таки, певне, напишу, коли буде сила й час, може, не в формі відповіді Єфр[емову], бо так, може, рос[ійські] журнали не приймуть за плату, а безплатно я таки не хочу тратити стільки праці в рос[ійській] мові, скільки її треба на добру одсіч — не тільки Єфр[емову], а всім взагалі антимодерністам, «духа не разумеющим»: для того треба потривожити тіні старих романтиків і Бодлера з Верленом, простудювати Метерлінка, верістів⁴⁶⁴ і визначити роль Мопассана як поворотного пункту від натуралізму до нових напрямів. Далі провести виразну антитезу німецького і франц[узького] новоромантизму і навіть порівняти берлінські літературні «кабачки» з такими ж «кабачками Латинського квартала», — посередині між Францією і Німеччиною поставити польську модерну (chef^V — Пшибишевський),⁴⁶⁵ а в пряму залежність від Пшиб[ишевського] — Крушельницького⁴⁶⁶ і С°, виразно одрізнувши од них Кобилянську і вказавши вплив на неї Якобсена⁴⁶⁷ і данців, про який я ще сама не додумалась в моїй статі в «Жизни». ⁴⁶⁸ Як бачиш, треба «викопати колодязь», та що ж, коли инакше не можна потопити супротивную силу. Що я могла дати відром, те дала тепер.

^I Території для прогулянок (франц.).

^{II} «Міжнародних прапорів» (італ.).

^{III} Співгромадян (італ.).

^{IV} Не співвітчизників (італ.).

^V Голова, лідер (франц.).

«Не стушовувати» різкості тону я не могла: я все стою на «рицарському» пункті, я можу в літературі або тримати призвоїто-бойовий тон, або мовчати, а ляятись не хочу з поваги до «духа святого», котрого лицарем хочу бути *so hilf mir meine Göttin*.^I Брехню різкістю не подолаєш, а тільки виказом правди. Найгірше я боялась, щоб моя розмова з Єфр[емовим] не подобала на базарний діалог: «ти дурна! — ти сам дурень». А там, де зачеплена особа, не тільки школа, там се легко може трапитись і тим більше треба стерегтись. Нехай краще буде *exagération*^{II} в сторону «лицарства», ніж «пошлости», — коли вибрати з двох, то я вже волю бути Дон Кіхотом, ніж Санчо Панса, бо так мені більше по натурі, та й навіть по фігурі.

По-моєму, діло взагалі не в ворогуванні з Єфр[емовим] і С°, — чим менше буде особистого ворогування, тим краще, бо все ж, на свій лад і в своїй сфері, вони люде роботящі і корисні, а щодо «війни духа», то я згідна з тобою: *pas de grâce, pas de quartier!*^{III} І, здається, я так і поступаю, принаймі свідомо я так хочу поступати.

Ну, бувай здорова! Пора снідати та йти гулять. Я здорова і благополучна. Всі вам кланяються. Міцно цілую тебе, папу, Микуньку і Гусіка.

Und sei mir gegrüsst im Namen des heiligen Geist!^{IV}

Твоя Леся

P. S. Дуже прошу прислати «Колядки». ⁴⁶⁹

^I Так допоможи мені, моя богине (нім.).

^{II} Перебільшення (франц.).

^{III} Ніякого потурання, ніякого обмеження! (франц.).

^{IV} Во ім'я святого Духа мої вітання! (нім.).

103. До О. П. Косач (сестри)

10 лютого 1903 р. Сан-Ремо

10.II.1903

Лілеєнко моя!

Не хотілось би мені тебе клопотать, та мушу. Тільки що отримала листа від Богдановича⁴⁷⁰ з «М[ира] Бож[ьего]», що моя стаття «не подходит к типу статей, печатаемых в нашем журнале». Ну, се то ще не біда, а шкода, чом вони мені того одразу не сказали, тільки аж через два місяці, коли вже стаття, може, втратила свій *raison d'être*.¹ Та все ж хочеться поспробувати пристроїти її, шкода роботи. Так будь ласкава, Лілеєнко, піди і забери сама ту статтю в редакції, — я писала секретарю «М[ира] Б[ожьего]» Катерині Николаєвнє Нелидовой,⁴⁷¹ що ти прийдеш, по моїй просьбі, забрати мою роботу. Потім, якби тобі був час, може б, ти могла піти до Пипіна⁴⁷² і предложити статтю для «Вестника Евр[опы]» (мотивуючи запізнення «юблейної» статі моїм нездоров'ям, просторами між С[ан]-Ремо і Петербургом і твоєю занятістю, бо казати, що «М[ир] Б[ожий]» забраковав її, то кепська реклама!). На рукописі надпиши мою адресу, імення і прізвисько. Попроси його, щоб статтю скоріш прочитали і, в разі непридатности, вернули тобі. Коли не приймуть і вернуть, поспробуй, уже «на авось», послати в «Р[усское] Богатство»⁴⁷³ або в «Р[усскую] Мысль»⁴⁷⁴ (в «Р[усской] М[ысли]», може, скоріш приймуть, бо там польською літературою найбільше інтересуються), а як і там не вдасться, ну, то, значить, туди їй і дорога! Я сама тямлю вади сеї статі, та, сидючи в С[ан]-Ремо, я не могла їх поправити і не зможу (бо тут матерьялів брак), а все ж в ній може знайтись дещо цікаве для рос[ійської] публіки, то нехай би була надрукована, коли можливо. Я вже не кажу про те, що се робота ще й для зарібку і мені шкода, щоб положені на неї час і сила пропали дарма. Отож і хотілось би ще раз «погнатись» на «вловив — не вловив»...

¹ Значення, сенс існування (франц.).

Коли «В[естник] Евр[опы]» знайде, що «стихотворных» цитат забагато, то їх можна скоротити, даю се право редакції.

А щоб, чи ти не допиталась чого у фірми Малих про переклади?⁴⁷⁵ Хоч за оригінальні статі платять більше, ніж за переклади, та зате переклади були б легшою і певнішою роботою, а то писати «на авось» мені не дуже-то на руку при моїй теперешній робочій енергії. Хотілось би мати щось певнішого, хоч нехай і менше платного. Зарібок мені конечне потрібний, бо дедалі мені стає все трудніше жити без власних, безконтрольних фондів, а як скінчиться курортний іскус, то, може, стане і зовсім морально неможливо в виду всяких моїх дальших планів, що, може, і не зійдуться з планами тих, від кого я залежу. Про самі ці плани нехай згодом або як побачимось, бо то «довгее слово» та й сьогодні я трохи не в настрою для довгого листа: все-таки «репріманд»⁴⁷⁶ з роботою трохи збив мене з пункту, може, головно через те, що я взагалі з нервами не в ладу живу остатнього часу. До сього неладу ще додала і полеміка з Єфремовим, і всякі дрібні прикрости «невесомого» розбору; от, як казав Обломов, «жизнь трогает»... а тут лікарь намагається, щоб я, власне, якомога наближалась до ідеала життя обломовського... Ну, та минеться!

А *parte*¹ нервів, жити, власне, тепер тут дуже добре: погода райська, аж санремезці дивуються, бо для фєвраля се і тут надзвичайне тепло. Ждемо багато гостей: окрім т[ьоті] Єлі з Оксаною (що досі вже, либонь, в Мюнхені), ще мають приїхати п[анн]а Гассель⁴⁷⁷ з п[анн]ою Клименковою.⁴⁷⁸ Якщо вийде затісно, то ми з Оксаною перейдемо в отель, — в сей сезон воно мало що дорожче вийде. Але, може, і не треба буде.

Приїхав сюди один з молодих Беренштамів, що познайомився в Мюнх[ені] з Тосею і Юрою.⁴⁷⁹ Зовсім очарований Тосею, а про Юру всякі курйози розказує, впрочем, в добродушному тоні, як про «славного мальчика».

У мами вже нова забота: Оксана «занадто жизнерадостна, а се теж непевно»... от тут і вгоди! Звичайне, в Києві всяка

¹ Окрім, якщо не зважати на (італ.).

«правильность режима» пішла au diable,¹ і з того, натурально, виходить винна тільки сама Оксана... Історія навчає, що вона нічого не навчає. Ет!

Ну, я сьогодні «незносна» — правда? Хутко, може, напишу щось ліпшого. Ти не бійся, зо мною нічого особливого, так тільки настрої неважний.

Цілую тебе міцно, моя золота, і прости за клопіт.

Твоя Леся

104. До М. В. КРИВИНЮКА

16 лютого 1903 р. Сан-Ремо

16.ІІ.1903

Дорогий Михалю!

Добре зробили, що не ждали т[ьоті] Є[лі] і Оксани, а написали просто. Може, сі дами і будуть у Вас, та хто ж їх знає. Тепер вони у Мюнхені (знаю напевне), а 1-го марця (нов[ого] с[тилю]) будуть тут у нас, чи будуть їхати через Прагу, того не знаю. Коли хоче їм написати, то пишіть на Тосіну адресу: Deutschland, München, Römerstr[asse] 7, II rechts. Anton Schimanovsky.^{II} Приїдуть вони цілою бандою в С[ан]-Ремо, бо і Тося з Юрою збираються, а може, і П[етро] Вас[ильович].⁴⁸⁰ Народу буде у нас, як на ярмарку, бо вчора вже приїхали дві панни, приятельки моєї господині. Боюся, коли б і не занадто весело було «на чужині», — се для роботи вадить. А з роботою і так справи не найкраще пішли. Найгірша досада мені на «Мир Божий» — не прийняв моєї статі про Конопні[їцьку], мотивуючи тим, що йому треба не критичної розвідки, а біографії і рецензії, а моя робота, власне, чисто критична. Однак міг би мені те одразу написати, ще коли я вмовлялась, що і як, власне, маю писати для нього (я ж одразу казала, що я критик, а не рецензент!), а тепер мої три тижні (коли не місяць) роботи можуть

^I До біса (франц.).

^{II} Німеччина, Мюнхен, Ромерштрассе 7, II праворуч. Антонові Шимановському (нім.).

пропасти дарма, зовсім се мені не до ладу! Я попросила Лілю забрати статтю з «М[ира] Б[ожього]» і передати кудись в інший журнал, та навряд чи що з того вийде. Здається, треба мені іншого пристановища пошукати, бо з «М[иром] Б[ожьим]», видно, каші не зварю. Журнала сього мені не посилають, бо, очевидно, правною співробітницею мене не признають, а пренумеровати я рішучо не маю звідки, бо й так втратилась на бібліотеки ради нього ж.

Недавно я послала невеличку статтю до «Zeit»,⁴⁸¹ може, з німцями ліпше піде, ніж з росіянами.

Якби я була нормально здорова, то я б скоріш запобігла нормального заробітку, бо не боялась би писати на ріск неприяття і писала б всюди, куди тільки могла б хоч трохи приступитись, ну, але з моїм здоров'ям (і, значить, «роботоздатністю») такі пасажі, як оце з «Мир[ом] Б[ожьим]» тепер, либонь, не оплатяться, ліпше я вже зовсім gratis¹ щось напишу, то хоч «для душі» не буде втрати... Здоров'я мое остатній тиждень знов порядне, а то була чимала розклейка. Я Вам скажу під великим секретом від всіх родичів (не виключаючи і тітки з Окс[аною], і Лілі навіть), що з половини декабря аж до передостатнього тижня я малася зле, гірше, ніж торішньої зими і минулого літа: безсоння і нерви заїдали, температура все була понад 37°, схудла гірше, ніж позаторік (коли вперше тільки що приїхала в С[ан]-Ремо), мала два бронхіти і закінчила те все кривавим кашлем, — після такого закінчення мені чогось стало ліпше, і я почала поправлятись, може, того, що тижнів на два покинула всяку роботу (по лікарському наказу), енергічніше взялась до ліків, та й лікар, покинувши свій страх перед наркотіками, перебив мою звичку до безсоння морфієм і хлорал-гідрадом, так що я стала спати нормально. До того ж з початку лютого погода зовсім встановилась (а то часто мінялась і бувало навіть холодно в хаті), настало зовсім літо. А головно, деякі причини, що викликали гостро-нервовий настрій, тепер зникли або принаймі притихли, і, певне, се мені помогло, принаймі,

¹ Безкоштовно (лат.).

стільки ж, як і наркотики. Лікарь думає, що всі мої біди голов-но з нервів походили, хоч воно, власне, від того не легше, бо ча-сом від нервів трудніше викоруватись, ніж від сухот... зреш-тою, й сухоти часто починаються, власне, з нервів і ними живляться. Ну, та зо мною так зле не стоїть, бо тільки до слова прийшлося, то так сказала, а про мої легкі лікарі тепер досить доброї думки, ліпшої, ніж торік, все-таки.

Описала Вам мої злидні для того, щоб Ви не дивувались, чому я досі не скінчила давно початої роботи.⁴⁸² Так от, бачте, тому: при пониженому значно здоров'ї я мусіла виготовити статтю в «М[ир] Б[ожий]», і статейку в «Zeit», і полемічну статтю в «Киевск[ую] Стар[ину]» (бо там мене зачеплено так, що я не могла ради своєї чести літературної змовчати), і скільки дріб-них дописів зладити, і масу листів написати (та кореспонден-ція колись мене на той світ зажене!). Отже, працювати над тою роботою приходилось уривками, а вже уривана робота не ро-бота. Тепер я кінчаю невеличку допись до «Молод[ої] Укр[аї-ни]» (полеміка з Ганкевичем з поводу його «Політики і ети-ки»),⁴⁸³ не можу втерпіти, щоб не обізватись, бо, по-моєму, там «вопіючі» речі пописано — і то в журналі для молодіжі! Се я скінчу сьогодні-завтра, а потім даю «зарок» нічого не почина-ти, поки не скінчу тої роботи і одного перекладу (на україн-ське), теж давно початого, обіцяного Матвієву і С°. Ех, десять би мені таких сил, як моя тепер!..

Не дуже мені подобається, що друк буде таки в Празі, волі-ла б я, щоб то таки десь далі від Вас було. Глядіть, щоб то таки справді зовсім безпечно було, бо уважайте, що Ви ж не тільки з егоїзму повинні про таку безпечність дбати. Він'етка Ваша мені подобається, коли по грошах можливо, то зробіть. Націо-нальні квітки, либонь, барвінок і калина? Він'етку варто б зро-бити ще й для того, що ініціали всякі (та хоч і повна формула Х. Х.) людям малописьменним нічого не говорять, а малюнок, однаковий на всіх «метеликах», мав би значіння одної фірми, і таким способом видання одрізнялось би одразу од всіх ин-ших. Можна се так і І[ванові] М[атвійовичу]⁴⁸⁴ мотивувати.

Моя робота, натурально, буде в Ваших руках.

З рахунками вдавайтесь до І[вана] М[атвійовича], я нічого не маю і в тій справі некомпетентна. Перед виїздом І[ван] М[атвійович] мені казав, що аби робота, а кошти будуть. Просив, коли можна, присилати роботи на оказ або в скрипті, або в коректі (нібито се мало б влегшити збирання коштів), та я думаю, що то неконче практично з огляду на всякі «прірви» та й на час, бо все ж то мало б посилатися способом некультурним, і взагалі то загайно. Нехай уже готове показує, кому там цікаво. Казав він (тоді ще), що може одразу 50 р[ублів] дати готових, але не знаю, чи то й тепер так. Вдайтесь до нього сами. Він до мене вже давно не озивається, хоч і повинен би.

«Polonia Irredenta»^{1,485} я маю, саме читаю тепер. Ваш примірник, може, послали б якось Вашим молодим приятелям (Ш[аркам])⁴⁸⁶ на Україну, може б, прочитали, варто б. Гриць міг би послати.⁴⁸⁷ Скажіть йому, щоб послав «під синім значком», він знає, що то значить.

Ваш скрипт хутко пришлю з рецензійкою,⁴⁸⁸ саме кінчаю переглядати, — не було часу раніш, та я думала, що поки одно ще не видруковано, то сьому однаково, де лежати, чи в мене, чи у Вас. Правда? Забула Вас попросити, щоб у скриптах не ставили стрічки так тісно, бо нігде поправки робити та й зецерських⁴⁸⁹ очей шкода. Літерати звикли на очі друкарських робітників мало вважати, але так не слід би робити, принаймі літератам демократичного напрямку. Я з прінціпа виробляю собі читкий почерк і стараюсь подавати чисті скрипти до друку (поправки можуть і не псувати читкості, коли для них досить місця полишено). Я знаю напевне, що нечиткі скрипти зменшують щоденний зарібок зецерів, бо їм платиться від аркуша, а не від часу. На се варто вважати. Простіть за сю «лекцію», але Вам, може, се просто не спадало на думку.

Тим часом бувайте здорові, пора кінчати.

Цілую Вас. От якби і Ви з «бандою» приїхали сюди!⁴⁹⁰

Леся

¹ «Уярмлена Польща» (італ.).

105. До М. В. Кривинюка

3 березня 1903 р. Сан-Ремо

3.III.1903

Дорогий Михалю!

Я це все думала, як назвати свою роботу (се для мене страх трудна річ — заголовки!), і тому не писала; думаю назвати: «Наша воля під Білим царем» або «Наше життя під царями московськими, православними» — зважте, котре ліпше, і так надрукуйте.

Самійл[енка] я теж не знаю,⁴⁹¹ почерк нагадує щось знайоме з компанії «гасловців»,⁴⁹² але я не зовсім в тім певна. Я думаю, що «письменник» — то І[ван] М[атвійович],⁴⁹³ а професура — чи не «Література».⁴⁹⁴ Мені заміри «Волі» здаються цілком утопічними,⁴⁹⁵ — тут дав би Бог з своїми «фракціями» якось прожити, а куди вже там чужі мирити, та в той саме час, коли в рос[ійських] фракціях і партіях пішла «брань по всей линии». Мені здається, що українці зовсім не призвані до ролі миротворців, їх навіть історія на те не виховала. «Искра»⁴⁹⁶ та й інші фракції можуть ще й на сміх зняти за такі претензії миротворства або зігнорують їх. Принаймі, коли передо мною один поляк розвивав заміри помирити межі собою українські фракції і злучити їх з польською, що сидить у Києві, то мені трудно було відноситись до того поважно, і я сказала йому, що коли українці схочуть помиритись, то зроблять те сами, без посередництва сторонніх людей. Пора стати на точку, що «братні народи» просто сусіди, зв'язані, правда, одним ярмом, але в ґрунті річи зовсім не мають ідентичних інтересів, і через те їм краще виступати хоч поруч, але кожному на свою руку, не мішаючись до сусідської «внутрішньої політики». Яке нам діло, що «Искра» свариться з «Рев[олюционной] Росс[іей]»? не наше діло їх мирити, поки вони нас не вибрали на третейських суддів. Чому, власне, маємо мирити ми, українці, а не поляки, не жиди і т. д.? Нам важно, як ті обидві (чи багато) фракції відносяться до нас, до нашої справи, і відповідно тому ми мусимо рішити, з ким нам битись, а з ким миритись,

та й то має практичне значіння тільки тоді, коли ми сами заявляємо своє існування якоюсь роботою і впливом, инакше буде: сердилась баба на торг, а торг про те й не знав.

Мені здається непрактичною гадка двоязичного видання. Російської літератури і так виходить незмірно більше, ніж української, і грошей з укр[аїнської] території пішло на те вже стільки, що пора нам «вертати своє». Я вважаю слушним, щоб скоріш, напр[иклад], «Рев[олюціонная] Россия» видавала на свій кошт переклади своїх видань на укр[аїнську] мову, ніж щоб молоді і убогі укр[аїнські] організації видавали рос[ійські] праці, бо для кого вони мають служити? коли для Великої Росії, то ми заубогі на такі дарунки «старшим братам», — ми вже й так дали їм більше, ніж сами взяли, навіть «податків крові» для терористичного руху, — коли ж ті рос[ійські] видання призначаються для України, то се не наше діло служити «обрусенню», хоч би й революційному. Те, що українець схоче сказати до відомости російській, чи «общерусской», публіці, те він може сказати в формі, напр[иклад], «письма в редакцию» або «иностранный корреспонденции» в якому, вже існуючому, рос[ійському] рев[олюційному] органі, а творити для того окремі видання і коштовно, і зайво. Я була б рішучо против такої трати тяжко зібраних фондів українських. Щоб бути консеквентними, то прийшлося би не двоязичні, а десятиязичні органи видавати і мирити всі литовські, жидівські, вірменські і т. д. фракції межі собою, а на те нас не стане. Досить уже, що цензура примушує укр[аїнських] лібералів до двоязичія, а революціонерам безцензурним воно ні на що не здалось. При сій нагоді скажу Вам, що в свій час орган, видаваний на укр[аїнській] території (гектографований «Вперед»), не хотів (напевне знаю) прийняти ані стрічки по-українськи на свої шпальти, та й ні одно російське (не українофільське) видання досі не друкувало українських (по мові) праць. Се, коли хочете, зовсім натурально, та тільки нема чого нам платити за ігнорування гомеричною гостинністю: нехай іде кожний до свого намету, коли так. Ініціатива до федеральних відносин була давно зроблена з боку українців, ще за часів Драгоманова, та навіть

Шевченка, і потім повторялась не раз і не була підтримана з боку «старших братів», — нехай же вони тепер, коли хочуть, сами шукають нас, а нам уже нема чого накидатися, бо нарешті се понижає нас, що ми ліземо брататись, а нас навіть і не заважають, чи ми є на світі. Годі!

Коли ми станемо для «братів» цікаві, то, повірте, згадають і знайдуть вони нас і сами. Я не просилась ніколи до спілки з рос[ійськими] емігрантами, але вони мене знайшли і ще дуже гречненько просили перекладати їх видання і стати у пригоді, бо, значить, я їм потрібна. Перекладати дещо я згодилась, але на правах рівного з рівним, не пристаючи ні до якої фракції, нікого не мирячи, а просто собі як перекладач незалежний. Я думаю, що таке становище єдино натуральне в сих відносинах. Якби ж я при тій нагоді стала миротворити, то мене, певне б, висміяли, та й по заслугі.

Про полтавський рух, коли хочете, могу постачити Вам хоч і тепер дуже добрі матерьяли, але сама не маю часу писати. Про страйк в Гал[ичині] варто б теж написати⁴⁹⁷ (натурально, по-укр[аїнськи]) або хоч скомпіювати з галицьких друкованих матерьялів. Кореспонденції до Бунду,⁴⁹⁸ і до інших варто посилати, але як лишиться час від праці для своїх.

Щодо злучення українців, то, в принципі, се добре, але я не маю поняття, наскільки се досяжно, бо не знаю гаразд, як стоять тепер групові справи і комбінації, з ким варто лучитись, кого варто брати поважно, а кого ні і т. и.

Я читала звістку в «Ділі» про якусь «Добру новину»,⁴⁹⁹ орган нібито соц[іал]-дем[ократичний], та мені здавалось, що вона вийшла в Чернівцях, а не у Львові. Самого журналу ще не бачила.

Ну, треба кінчати, а то втомлюсь, се вже сьогодні другий напівділовий і довгий лист.

Тьотя Єля і Юрко вже тут від 1.III, а Оксана з Тосею застряли по дорозі в Венеції, та й досі їх нема, з чого я зовсім незадоволена. Взагалі я не зовсім з Оксани задоволена: вона хоч тепер не почувается слабою, але риси егоїзму і невважання на дружніх людей (напр[иклад], на тітку, що її гляділа і, можна

сказати, вратувала)⁵⁰⁰ кидається в очі, і коли то не ознака хобі, а «нормальна» риса, то хто зна, чи се ліпше...

Тітка Вам пише сама. Я за сі 3 тижні вернула вагу першого місяця і почуваюся ліпше. Все-таки стережусь і працюю мало. Цілую Вас і руку стискаю.

Леся

P. S. 4.III. Тітка затримала одправку мого листа, тому роблю приписку. Оксана і Тося приїхали сеї ночі. У Окс[ани] дуже добрий вигляд, просто пізнати не можна; здається, вона ніколи так добре не виглядала. Вона впала в ту крайність, що занадто впевняється на радикальність своєї поправки, ну, та се принаймі весела крайність і то добре.

Чому Ви пишете, що не знаєте, чи будете далі вчитись?

Я, на поворот, конечне буду у Вас в Празі. Знаєте, коли я так кажу, то то вже напевне. Нам конче треба побачитись по сей бік кордону.

Те, що пишете про Ліліну «переписку», все-таки неприємно. Ті чорти як почнуть сіпати, то вже трудно відчепитись.⁵⁰¹

Бувайте здорові ще раз.

106. До М. І. Павлика

6 березня 1903 р. Сан-Ремо

6.III.1903

Шановний друже!

Чекала я Ліду та тоді вже думала і Вам щось нового написати, як вона приїде. Тим часом дочекалась листа, що вона зовсім не приїде, бо лікар перестав вважати сю подоріж конечною для Міки, а тільки так, що «не заваділо б», а що їх родинні та й національно-державні фінанси зле стоять, то ся подоріж так і відійшла в світ неіснування. Я напишу Ліді про справу. З Крив[инюком], гадаю, мотгиму поговорити особисто, як буду в Празі, а думаю там бути місяців через два. Рада, скільки мені відомо, в Сан-Ремо не збиралась, Кр[ивинюк] теж ні.

Щодо Ваших плянів, зв'язаних з переїздом Ліліним до Львова,⁵⁰² то се справа, у всякім разі, не так швидка, бо Лілі треба

ще 1½–2 роки пробути в Петербурзі, щоб скінчити медицину, австрійські жуніверс[итети] не дають жінкам ніяких прав, так що, якби вона й вибралась за кордон, то хіба не в Австрію. Скільки мені відомо, вона марить про медичну діяльність десь по селах на Україні, і не знаю, чи життя у Львові відповідає її замірам. Радин же переїзд, я гадаю, зовсім не від Ліліної особи залежить, а від іншої.⁵⁰³ Вже скоріш натуралізація Кр[ивинюка] могла б від того залежати. Я, звісно, поговорю з ними всіма про сю справу, але радити, як їм своє життя врядити, не можу, поки вони в мене поради не питають. Взагалі ж думаю, що українцеві тогобічному досить тяжко зжитись з галицьким, а надто львівським життям, і така натуралізація вимагає значної моральної жертви. Найподібніше може було б натуралізуватись мені, але я матеріально залежу від тих, що на таку натуралізацію з доброї волі, я знаю, не згодяться, а незалежною я стану хіба за рік, за два, коли буду настільки здорова, що зароблятиму нормально. А чи можна що міцне будувати на моему здоров'ї в його теперішній стадії? Навряд. Тим-то я постараюсь виробити такий плян, де б натуралізація чиясь не була рішачим моментом. Може, то буде кураторство по черзі малої компанії однаково близьких до справи і певних людей. Але то в'ясниться тільки після переговорів з тими людьми і, головню, Л[юдмилаю] М[ихайлівною].

Чи знає Л[юдмила] М[ихайлівна] про складку і замір перевезення тіла дядькового до Львова? Не забувайте, що від родини залежить дозвіл на се, а я не певна, що Л[юдмила] М[ихайлівна] власне на Львів згодиться. Якось при мені вона казала: «Якби на Україну, в Київ чи в Полтавщину, то так, а Львів що ж, то вже не те». Шкода буде розчарування молодіжі, коли її порив розіб'ється об се, і варто б заздалегідь подумати, на яку іншу форму того ж таки «Драгом[анівського] культу» можна б сей порив обернути в разі невдачі теперешньої цілі, щоб він не розвіявся марне і не перейшов у знеохочення. Мені прикро, що я на сей раз граю ролю якоїсь «холодної води» для Ваших проектів, але ж тут діло не в холоді, бо я готова і матеріально, і морально підтримати справу, тільки я мушу звернути Вашу увагу на те, що, може, Вам на думку не спадало.

Не знаю, чому мені de Gubernatis¹ не відповідає, давно вже я послала йому листа (рекомендованим, з моєю адресою зверху), лист не вернувся, отже, дійшов до нього... Може, написати ще раз — як гадаєте?

Як же Ви думаєте зробити, поки те кураторство наладиться, чи будете потроху спроважувати матерьяли з Софії?⁵⁰⁴ Між іншим, я се буду допитуватись Ліди, куди вона думає подіти дядькові папери в разі бурі на Балканах, про яку вона сама пише з лихими сподіванками. Варто б їй про те подумати.

Скажіть, що, власне, треба дістати з італьянських праць дядька? Може б, я і без dr. Gub[ernatisa] якось справилась.

Бувайте здорові. Треба мені ще до інших листів та роботи братись, бо саме тепер маюся ліпше, то не слід би гаяти часу.

Що з Вашою мамою? привітайте її від мене.

Л. У.

107. До Г. М. КОМАРОВОЇ⁵⁰⁵

6 березня 1903 р. Сан-Ремо

...А тут ще в мене такий план — я прошу у тебе в тім поради: мені обридло курортне життя, хочеться жити і працювати нормально і не на чужині (вона вже мені увірилась, хоч вона і гарна), але я боюся перейти одразу після італьянської на київську зиму, і спадає мені на думку, чи не прожити мені будучу зиму в Одесі. Я ще не писала про це додому, поговорю вже сама, як приїду, бо ще є час, але я хотіла б вияснити собі заздалегідь, чи є які шанси на те, що я і в Одесі не буду в становищі такому, як тут, себто що там нічого не зароблю на місці, а мусіти му шукати заробітку десь по редакціям за тридевять земель. Ти краще знаєш Одесу і її умови, то, може, ти мені скажеш, чи можна там знайти літературний, педагогічний чи так який конторщицький, кореспондентський (у торгових фірм, наприклад) заробіток, людина без диплома, але тямуща в чужих мовах (настілько, що може писати по-французьки, німецьки,

¹ Де Губернатіс.

італ'янськи і англійськи) і взагалі такого типу, як я. Якби я мала якісь вигляди на такий заробіток, я б серйозніше зайнялась переведенням в діло моєї думки (прожити зиму в Одесі) і постаралась би помирити з нею моїх рідних. Я думаю, що вони спочатку будуть против і прийдеться багато поагітувати, але я як матиму під собою якийсь «ґрунт», то моя красномовність буде енергичнішою. Я думаю, що безділля гірше томить і мучить людські нерви, ніж навіть надмірна робота, бо в роботі принаймі нема часу думати про їх. Між иншим, через те і сама хочу роботи «обов'язкової» (необов'язкова у мене завжди є, і вона мене дуже ратує, тільки я думаю, що обов'язкова поратує ліпше)...

108. До М. М. Комарової-Сидоренко

6 березня 1903 р. Сан-Ремо

...А там ще маю аж 7 листів на сумлінні, одну поему, одну статтю переписати⁵⁰⁶ і т. д. А тут ще надворі тепло та гарно, і море грає, і наші люде бігають по горах та їздять човнами, аж завидно, бо мене «не беруть». Та я вже хоч так по саду та по вулицях гуляю, або так на місці сиджу та на море дивлюсь...

109. До О. Ю. Кобилянської

12 березня 1903 р. Сан-Ремо

San Remo. 12.III.1903

Хтось дорогий та добрий пробачить комусь-якомусь за мовчання, як уже не раз пробачав, — правда? Хтось саме мав сідати відписувати на давнішого листа і картку, аж тут знов надбіг листочок від когось чорненького. І зрадів хтось, і таки сором стало: от мені хтось уже втретє пише!.. Однак хтось не так винен, як то видається одразу. Різно бувало з кимсь за сі два місяці: був хтось і хорий певного часу, знервований до того, що аж і взагалі недобре стало, та й хтось закашляв, та й кров показалась, і тоді комусь на довший час було заборонено працювати і писати, та й сам хтось не мав моральної енергії (хоч сила

фізична була) до писання неділових листів. Тоді хтось був дуже схуд і справді був трохи до «павутини» подібний, але вже потому поправився, головно, як лікарь примусив його наркотиками спати нормально (а то хтось було вже одзвичаївся так спати), і тепер хтось не кашляє і не бідний, тільки вчепилася якась біда нова: комусь прибиває раз у раз кров до жил на шії і кидається до голови і до очей, а як тільки так починає робитись, то комусь зараз стає тісний комір від сукні і хтось не може думати до ладу, бо в голові неприємне почуття, як буває, коли сонце або вогонь дуже напече, — і хтось мусить лягати і ні о чім не думати. Лікарь каже, що то нічого небезпечного і мусить минутися, що то походить від якогось невеликого неладу в серці, наслідком довгого періоду знервування; ну, натурально, наказав знов не томитись і т. и. Та я й сама «не томлюся», бо хоч би хотіла не слухати того припису, то мушу, як приступить ота халепа. Воно і не болить, а так заважає. Останні два дні вже менше мучить, отже, може, мине хутко. Тим часом назбіралося було багато листів і ділових, і до родичів, то хтось мусив на те покладати той час, коли можна було якось писати. А комусь не хотів знов карточку або ляконічного листа посилати, бо хотів добре з кимсь поговорити, бо вже давно так не говорив і затужив до такої розмови. Тим часом минав день за днем, от і досі. Останнього тижня хтось має ще велику розривку: приїхала тітка чиясь (не Саша, а старша — Єлена) і з своїм сином, і з молодшим сином тьоті Саші (Тосею, коли знаєте), і з нашою Оксаною. Оксана живе тепер зо мною в хаті. Вона вже одужала, не сумує і не капризує, і всі кажуть, що вона має вигляд здоровший від мене. Геть наче одмінилася дівчина, сміється, бігає, всім интересується; оце перед приїздом сюди прожила близько місяця в München¹, там перебула карнавал, потім, по дорозі сюди, звідала Венецію і скілька інших італьянських міст, приїхала весела, балакуча. Комусь навіть трохи забагато гомону того, що тепер запанував на нашій, ще недавно такій тихій віллі. Вчора й сьогодні, зрештою, вже трохи

¹ Мюнхені (нім.).

люде притихли, переговорили трохи матеріял, а то аж нічим зайнятись не можна було, ледве-ледве що пару ділових листів написалося.

Хтось заміряє тут ще місяців 1½–2 пробути, а там подається до Австрії, побуде пару день у Празі, пару день у Відні, у Львові, може, і зовсім не буде або теж тільки пару день, а найбільше хоче пробути — хтось знає у кого? Вже ж у когось чорненького, у тої Wunderblume!¹ Хтось хоче конечно до когось заїхати. Оксану пустить саму додому, вона тепер опіки не потребує на желізниці, а сам зачепиться в Чернівцях, поки можна буде, — хтось до червня ще має час вернути додому, бо в Зеленому Гаю май ще вогкий, а в Києві хтось не має охоти довго сидіти.

От якби так хтось когось міг ухопити з собою на Україну, то б то було славно! Але ж хтосічок як не в червню, то на осінь мусить приїхати, конче мусить, инакше не йде.

Ще хтось комусь напише до виїзду з Сан-Ремо, а хтось кому напише, куди перепровадиться з родиною, аби хтось знав, де когось в Чернівцях шукати. Отже, не буде вже «санаторія на Новім Світі»!..⁵⁰⁷ Комусь жаль, хтось там привик, кому там було дуже добре з кимсь увечері по городі ходити. Ну, та, може, хтось і в другім місці так «привикне», бо і там же буде хтось та й ще хтось, а то головна річ. Хтось знов причепиться до чиеїсь хатки так, як випадає «павутинці», що й одчепити буде тяжко, бо хтось таки любить з кимсь сидіти. Чи хтось пригадає, як та «павутинка» трьома наворотами в Чернівцях зачіплялась?.. Хтось та й ще хтось... добре так буде...

Через ті різні нелади в здоров'ї хтось остатнього часу мало писав, а раніше писав багато, тільки з того користи вийшло мало. Написав відповідь Єфремову, але «Киевская Старина» не схотіла її вмістити (відповідь була написана в формі листа до редакції), хоча хтось витримав цілком гречний, коректний тон супроти редакції і самого д[обродія] Єфр[емова]. Навіть д[обродій] Єфр[емов] писав комусь, що він сам був за тим, аби ту відповідь уміщено, але редакція завзялась жадних

¹ Чудової квітки (нім.).

відповідів на дописі своїх співробітників не уміщати; досить то дурний принцип, та що робити! Моя відповідь поїхала до «Мира Божого», та, певне, і там нічого не буде, бо та полеміка з невідомим ширшій публіці критиком на теми спеціально українські не може, певно, зацікавити преси і публіки російської. Може, хтось напише щось до «Вістника» на ту тему, але вже не зараз, бо тепер не має часу і сили і боїться знов знервуватись, — та відповідь, не принята в «К[иевской] Ст[арине]», когось дуже багато коштувала, і хтось не одважується так хутко робити другу таку пробу. Тим часом д[обродій] Єфр[емов] вже тричі писав до когось приватно, в листах тримав цілком інший тон, і комусь здається, що Є[фремов] почувається сам ніяково після своїх Gemeinheiten^I друкованих. Єфр[емов] читав чиюсь відповідь в рукописі і тепер запевняє, що цілком не мав на меті зневажити когось як писателя і як діяча, що тільки в літературних деяких поглядах розходиться, а взагалі шанує і поважає і т. д.; запевняє теж, що то комусь тільки вдалось, ніби Єфр[емов] по цілій своїй статі розкидав натяки на когось, що він того і в думці не мав. Нехай і так буде. Коли Єфр[емов] вдруге не чіпатиме когось особисте і триматиме взагалі призвоїтий тон в своїх виступах проти «нових», то і хтось не матиме охоти і потреби витикати свою особу наперед, бо взагалі особистої полеміки не любить, але хтось рішучо допевнився, що в літературних поглядах на нові напрями хтось різко, діаметрально розходиться з Єфр[емовим] і його однодумцями, отже, певне, се буде не остатня баталія, бо хтось не думає скласти зброї і зректись прапору новоромантичного. Тим часом все йде ganz ritterlich:^{II} Єфр[емов] пише гречні листи, просить у когось віршів до нового збірника, хтось послав вірші і собі писав гречні листи — «з правдивим поважанням» взаємно... але то «узброєний мир», ми обоє те добре тямимо. Я тільки думаю, що мій ritterliches Benehmen^{III} більш засоромив і більш

^I Грубостей, вульгарностей (нім.).

^{II} Цілком по-лицарськи (нім.).

^{III} Лицарська поведінка (нім.).

покорив мого противника, ніж то могла б зробити найгірша полемічна лайка, — так мені почувається те в його листах. І ко-мусь то приємно. Так і треба. А хтосічок як гадає? Правда ж, ко-мусь «бештати» не випадає?

Окрім сього полемічного виступу, хтось написав по-ро-сійськи статтю про Конопніцьку, і вона теж не була приня-та в «Мир Божий», тому що в ній хтось занадто самостійним критиком показався. З того всього хтось охолонув до «М[ира] Бож[ьего]», передав свою статтю в інший журнал (ще не знає, чи буде там надруковано) і тепер шукає собі заробітку деин-де, але ще не знайшов і гризеться тим (хтось чорненький доб-ре розуміє, як то прикро без «власних фондів», і хтось білий не потребує про те розводитись). «Zeit» чомусь мені не присилає часописі і не відповідає на мій лист, посланий при дописі, так що я не знаю, чи прийнята допись, чи ні, і починає мене те іри-тувати. Ет, якби не той зарібок, то хтось покинув би і критику, і публіцистику по «чужих хатах», а був би собі поетом у влас-ній, рідній хаті, як і досі, то менше б мав прикрости. Хоч той хтось таки має неспокійну натуру. От недавно зладив полеміч-ну статтю до «Молодої України», схотілося зачепитись з М. Ган-кевичем за терор та за політичну етику. Ще тільки не мала часу переписати, але от перепишу і таки пошлю. То вже не для зарібку і не для самооборони, а так — «за правду», не стерпіла душа моя, що проводарь української соціал-демократії таке плете, та ще й в органі для молодіжи! Знаю, що то його дуже зачепить, але нехай, я не особу, а помилки його чіпаю.

Крім того, хтось ще написав одну невеличку драматичну поему і скільки віршів.⁵⁰⁸ Хоче ще одну, навіть дві поеми (теж драматичні) написати, але хіба пізніше, бо тепер не має часу і таки мусить трошки притримати себе.

Хтось комусь радить «Землю»⁵⁰⁹ на німецьке перекладати, тільки думає, що то дуже тяжко, бо віддати народній колорит в чужій мові — то надто трудна річ. Але, може, хтось і вдасть, бо хтось мудрий і добре тямить німецький стіль. Якби пере-клад удався, то варто його зробити, бо такий роман, як та чи-ясь «Земля», варто і німецькій публіці показати.

Брат мій писав,⁵¹⁰ що мав щось зладити для «Русской Мысли» в відповідь Єфр[емову], але не знаю, чи вже зладив, бо взагалі він дуже зайнятий. Також не знаю, чи написала що мама. «Вістника» чомусь не маю ні за лютий, ні за марець, треба вже «пригадатися ласкавій увазі».

Хтось забув комусь подати адресу Квітки. Йому можна так писати: Тифлис, Тифлисский Окружной Суд, г[осподи]ну Клименту Квитке. Якби хтось йому послав картку, то «Квіточка», певне, дуже радувалася б. Чого він виїхав так далеко? От, хліба шукати! Де знайшлася служба, туди мусів їхати, бо инакше нема звідки жити. Але тепер задумує кудись втікати звідти, знов на Україну, бо недобре йому там на чужині, до родини тужить (він там сам-один, а родина в Києві), та й взагалі там життя тяжке.

Лілі не конче добре поводитьься, бо має забагато роботи і дуже знервована (се, впрочім, нам обом наслідки минулого літа обзиваються). Коли б вона вже з того Петербурга вирвалася, то було б щастя правдиве.

Чи то збірник Коцюбинського все одно, що Чернявського?⁵¹¹ Черн[явський] мене запрошував, але мені його листа тільки зреферували з Києва, а не прислали, то я ні адреси, ні програми збірника не знаю. Про збірник Вороного⁵¹² я думала, що вже запізно туди що посилати, мені здавалось, що той збірник вже в цензурі, а як ні, то нехай би хтось мені дав адресу Вороного, може, й я що пошлю.

Науменко так мене лютить,⁵¹³ що аж говорити не хочу про нього!!

Весна тут не то «зачинає», але просто таки ім Zenit¹ стоїть! і море грає весело і сине-сине... але хтось уже до когось хоче, таки туди, на Буковину, дуже хоче, — хтось когось любить

Хтось

Родичам і братам чийсь привіт і уклін.

¹ У зеніті (нім.).

110. До Ф. В. Волховського

17 березня 1903 р. Сан-Ремо

17.III.1903

Високошановний добродію і земляче!

Простіть, що не зараз Вам відповіла. Саме тільки хотіла я писати листи в Вашій справі до моїх приятелів галичан,⁵¹⁴ коли читаю в газетах раптом, що їх схопила австрійська поліція, в порозумінню з російською, посадила під суд за ворожу для «дружньої держави» діяльність, поробила у їх хатах трус і тепер держить їх під слідством, а листи на їх імення забирає, не даючи їм до рук. З приватних листів довідуюсь, що і мій один близький приятель з України (власне, я хотіла листами познайомити його з Вами) трохи зачеплений тою справою і до його треба тепер дуже обережно писати, бо в Австрії, кажуть, тепер над приїзжими українцями сливе такий самий «негласний надзор», як і в Росії, завдяки новій австро-російській дружбі і результатам нарад Голуховського з Ламбсдорфом.⁵¹⁵ Як бачите, наш ценз в очах «великих держав» росте. Се вже другий факт межинародної ввічливості на наш кошт. В Чернівцях торік австрійські власті, в порозумінні з російським консулатом, закрили надовго українську соціалістичну газету «Гасло» (орган не австрійських, а російських українців), а її відповідального редактора Лева Когута⁵¹⁶ посадили на скільки неділь в турму. Теперешні арештовані зветься: Гриць Гарматій (український соц[іал]-демократ, галичанин, австр[ійський] горожанин) і Микола Ганкевич (лідер соц[іал]-дем[ократичної] укр[аїнської] партії в Галичині, редактор партійного органу «Воля», що виходить у Львові). Рівночасно з ними арештовано двох пограничних гал[ицьких] селян під обвинуваченням в контрабанді російських і українських рев[олюційних] видань в Росію, та ще якогось студента-українця (фамілія невідкрита) з чужим паспортом арештували під тим самим підозрінням і хотіли видати в Росію, тільки польський соц[іал]-дем[ократичний] посол в парламенті Дашинський не допустив до того, і тепер студента держать вкупі з арештованими

галичанами і провадять слідство, щоб судити в Австрії. Конфісковано у Львові на вокзалі транспорт російськ[ої] рев[олюційної] літератури, надісланий з Швейцарії на ймення галичанина, укр[аїнського] соц[іал]-дем[ократа] Меленя.⁵¹⁷ Що з самим Меленем, не знаю, недавно він був арештований і випущений (по галицькій стрейковій, а не міжнародній справі), а тепер, може, й знов сидить, але я не знаю. Сподіваюсь, що ці факти будуть оголошені в рос[ійській] рев[олюційній] пресі і що Ви, добродію, доложите до того рук у сфері Вашого впливу. Було б варто про такі «міжнародні гречности» і європейську публіку, напр[иклад] англійську, сповіщати, бо се ж крайній скандал, таке лигання межі собою двох жандармів! В німецькій пресі се буде відомо, а до англійської і французької ми доступу не маєм. Якщо змога Ваша, допоможіть нам.

У Гарматія і Ганкевича нічого компромітуючого не знайдено при обisku, однак слідство й арешт не спинено. Ще маленький деталь: Гарматія покликано в суд якo свідка, а там уже, як він прийшов, сказано йому, що се «помилка», що він обжалуваний, а не свідок, і тут же арештовано. Обiski відбувались по хатах обжалуваних вже тоді, як обжалувані сиділи під арештом. Tout comme chez nous!¹ Сфера «дружби» російської все шириться, з Божою помічю!

Як бачите, часи для ділової переписки трудні. Однак я знайшла людину, що саме тепер просить знайомости з рос[ійськими] закордонними видавництвами. Се певний Єфремов, український критик (більше рецензент), чоловік діяльний і працьовитий (головно його заходом видана антологія «Вік», див. рецензію в «Athen[a]eum»⁵¹⁸ лонд[онському]), теоретик з нього не дуже-то, відношення до соціалізму для мене неясне, але в житті різних українських гуртів (окрім соц[іал]-дем[ократів]) добре поінформований і може дати багато фактичних відомостів Вам та й організувати дописи з України до «Рев[олюційної] Рос[сии]» і до Ваших видань, а може, й за переклади візьметься. Я вже йому написала про Ваше бажання і дала

¹ Усе, як у нас! Як удома! (франц.).

обидві Ваші адреси. Можливо, що він Вам хутко напише (він тепер у Львові), і може, на адр[есу] Club, в виду «дружби», перед якою і в Австрії переписка не зовсім забезпечена. Тоді обговорите з ним самі умови його роботи. Як трохи втихомиряться «дружба», напишу своєму приятелю (укр[аїнському] соціалістові) про Вашу справу. Зрештою, через півтора місяці я сама поїду до Австрії, буду в скількох місцях і можу тоді особисте поговорити з приятелями, товаришами і знайомими про Вашу і наші справи. Коли можете пождати сі 1½ міс[яці], то я вже не писатиму до їх, щоб часом якої халепи їм не вийшло, бо переписка з Італії до Австрії (надто до Галичини і Буковини) зовсім не те, що з Італії до Англії, а земляки мої здебільшого не ту школу пройшли, що я, і не вміють ні писати, ні читати листів конспіративних. Між иншим, я через те й не кваплюся зараз Вас знайомити з усіма моїми приятелями, бо хоч вони прекрасні люде, але можуть провалити справу несподівано для самих себе. З Єфремовим, однак, можна переписуватись, бо він, скільки знаю, досить вишколений та й не молодик (за 30 літ). За моїх товаришів можу говорити я сама, бо маю повномочність для справ «межнародних», при тому ж і певні редакторські обов'язки, так що праця їх однаково йтиме через мої руки (в справах мови і стилі вони признають мою компетентність). Тому уважайте, що представником гурту соц[іал]-дем[ократичного] можу бути я (хоча я маю деякі думки а parte^I і, виражаючи їх, пишу завжді не ми, а я, бо по натурі я, властиве, wilde^{II} і з організаціями вхожу завжді в оригінальні відносини «союзника» скоріш, ніж члена, бо «залізної дисципліни» і «діскреційної влади» главарів не зношу, і всі вже давно з тим помирились, беручи мене такою, як я єсть). Єфремов же може відповідати за свій гурт, бо має там велике довір'я, а напрям свій і свого гурту нехай кваліфікує сам, бо я можу в формулі помилитись (мені той гурт здається націонал-демократичним). Як буду на Україні, то поговорю ще з одним гуртом

^I Окремо (лат.).

^{II} Дика (нім.).

соціалістичним, Р. У. П. або С. У. П.,⁵¹⁹ що найбільше наближається до програми соціал-революціонерів], тільки з сепаратично-українською барвою, але звідси списатись не можу, бо не маю ні близьких знайомих, ні адрес в тому напрямі. З старими українофілами знайомити Вас не берусь, бо вони закордонної діяльності революційної тепер не признають, а обмежуються чисто цензурною (з спорадичними виступами «культурницького» характеру в Галичині), — я думаю, що Вам з такої знайомости користи не було б.

У всякім разі, я готова реферувати Ваші бажання і справи перед земляками всіх напрямів, бо вважаю, що при недостатчі вільної преси і вільної почти треба помагати не тільки приятелям і товаришам, але навіть і неприятелям виражати свої думки і знайомитись, хто з ким хоче. Від «мрака неізнанности» нікому ліпше не стане, і було б дуже добре, якби і націонал-демократи, і українофіли (старого типу) вимовили свої думки вільно і вступили б до спілки, з ким хотять і хто їх прийме.

Мої товариші, я знаю, готові перекладати видання Вашого напрямку, але я не знаю, чи вони схотять їх видавати під фірмою соціал-революціонерів], надто, чи схотять видавати під сею фірмою свої оригінальні праці. Коли я згожуюсь перекласти Вам і дати для видання фірмі соціал-революціонерів] Ваш твір⁵²⁰ (і другий), то се я роблю, а не ми. Я думаю, що вони (мої товариші) скоріш схотять писати так: переклад з видання партії соціал-революціонерів], а фірму для видання перекладу таки поставлять свою, якщо, звісно, матимуть власні кошти для видання. Бо в нас, власне, боряться два напрями: один уважає, що українцям слід якнайчастіше виступати незалежно від російських партій і фірм, щоб заявляти про своє існування і не попасти знов у невиразну масу «русского народа», «русской революції» і тим не викликати знов погорди у тих же «русских революціонерів», що вже не раз казали: «Да где же эти малороссы? ведь их нет?» Так і тепер широка публіка може подумати, що нас нема, а що то, либонь, чи не «великороссы» (чи там «общерусы») «благодетельствуют» український народ, навчившись, з ласки своєї, по-нашому, — і тим способом ми

можемо стати в фальшиве і навіть комічне становисько перед своїм народом. Другий напрям уважає, що українці досі свідомо і несвідомо стільки сили моральної і матеріальної віддали «русской» революції, що тепер уже пора «вертати довг», і коли «русские» чи «российские» партії видаватимуть на свій кошт українські праці, то се тільки справедливо і давно пора, бо досі ще такого не бувало. «Искра» значно розчарувала людей сього другого напрямку, заявивши, що в російській соц[іал]-дем[ократичної] партії нема грошей на Україну, бо, мовляв, є справи поважніші. Я гадаю, що Ваша партія могла б погодити сі два напрями і приєднати до себе, якби стала у виразно федеративні відносини з українськими гуртами і якби на спільних виданнях виразно зазначувалась участь літературна фірми, партії чи писателя (на моїх перекладах я буду тим часом, поки я працюю не яко член гурта, писати: «Переклад незалежного українця», а Ви пишть: «Издание п[артии] с[оциалистов]-р[еволюционеров]»). Бо все-таки ми не бажаємо собі такого стану, що «славянские ручьи сольются в русском море»,⁵²¹ хоч би й революційному: або федерація, або сепарація, іншої дороги ми не признаем. Становисько, подібне до того, яке займає «Бунд» в соц[іал]-дем[ократичній] партії, нас не чарує, ми не бажаємо вислухувати «поучения» і «наставления» від представників «русской» соц[іал]-дем[ократії] і жертвувати своїми інтересами через те, що так треба для «русских рабочих на юге России» (українські ж робочі на карті «русских соц[іал]-дем[ократов]» не мають, очевидно, території!); хто для нас не має зайвих грошей, для того, либонь, і наша робота зайва, а може, він хоче від них тільки рук, щоб жар загібати, так нехай потрудиться сам! От через те гурт укр[аїнських] соц[іал]-дем[ократів] зостається зовсім незалежним від «русской» с[оціал]-д[емократії] (так само, як і від польської в Росії) і не буде накидатись нікому, та й помочі не проситиме ні в кого, окрім тих, що схотять допомогти, як рівний рівному, не вважаючи свою поміч за якусь подачку, що можна тільки з «лишніх» грошей уділити. Хоч як нас мало, хоч які наші матеріальні фонди невеликі, але ми не старці і «з довгою рукою» не ходимо. «Искра» образила всіх

укр[аїнських] рев[олюціонерів] своєю відповіддю одному гуртові,⁵²² і ми більше не можемо ризикувати отримати таку відповідь прилюдно від якої іншої російської партії, бо то принижає честь, і без того принижену, нашого «недержавного» народу. Через те ми ждемо виразного і прилюдного зазначення, як представляє собі с[оціал-]р[еволюційна] партія свої відносини до тепер існуючих укр[аїнських] рев[олюційних] гуртів. Ми знаємо, що в будучому вона згожується на всякі федерації, а може, й сепарації, але тепер, чи признає вона за укр[аїнськими] гуртами таку саму міру незалежності і «права на «самоопределение», як, напр[иклад], за польськими? Наскільки серйозно вона відноситься до укр[аїнських] рев[олюційних] гуртів? Досі відношення і принципіальне, і, так сказати, психологічне до польських і до українських рев[олюціоне]рів у всіх російських партій було далеко не однакове: поляків безперечно признавали, нас же, в найліпшому разі, толерували або «не замечали». Я не винувачу в злій волі нікого з окремих діячів, так само і Вас, шановний земляче, але мені завжди було дивно, чому італієнець Колумб давно Америку відкрив, а російські революціонери ніколи не могли навіть завважити України і Галичини, коли її відкривав, напр[иклад], Драгоманов? Чому ж той Драгоманов знайшов і провансальців, і бретонців, і всякі інші недержавні народи з їх рухами і партіями, з ідеалами і навіть неясними аспіраціями? Вже ж таки Прованс далі від українця, ніж Галичина від росіянина! Ну, та що вже, будемо сами себе відкривати Колумбам, аби тільки ласка їх звернути на те увагу на сей раз; до нас не посилають interviewers,¹ то треба самим про себе розказувати. Тому, шановний земляче, зробіть нам велику прислугу, коли поможете нам стати у виразні відносини до Вашої партії, вияснити її принципіальний погляд на тепер існуючі українські напрями. А ми готові розказати про себе хоч і общерускою мовою в російському органі, якби тільки ми знали, що нам «Бога і порога» не покажуть «за недостатком времени и места». Психологія «недержавного»

¹ Інтерв'юерів (англ.).

чоловіка вражлива: йому стільки вже окриків, посміхів, іронії і всякої начальственності приходилось бачити по всяких «русских» і «общерусских» і «російських» партіях і кружках, що він уже навчився обережності і не хоче осліп кидатись непрошений на шию, щоб часом хто й не висміяв. Може, се хвора психологія, але ж всякий «унижений і оскорблений» до певної міри хворий... Надто молода генерація свідомих українців хорує на point d'honneur¹ і таких «пімф», як ота від «Искри», ні забути, ні пробачити не може.

Можливо, що я теж «не замітила» чого-небудь у відношенні рос[ійських] с[оціал]-р[еволюціонерів] до укр[аїнських] рев[олюціонерів], то будьте ласкаві вказати мені, по яких джерелах я можу студіювати се питання з тим, щоб реферувати його моїм товаришам? я маю всі видання с[оціал]-р[еволюціонерів] і «Рев[олюционной] Рос[сии]» від октябрю 1902 р., а раніш отримувала їх не дуже систематично (як звичайно в Росії!), і, може, що-небудь важне скрилось від мене.

Щодо книжок для Вас по «українознанню», то я дещо Вам тепер посилаю, що трапилось під рукою, з тим і каталог львівської книгарні Товариства імени Шевченка; за книжками, означеними там, а теж і не означеними (просто «всі українські видання Р. У. П., С. У. П. і У. С. Д.»), можете звернутись до експедиторки тої книгарні⁵²³ (адреса: M-me Pankewycz, éxped. de la librairie «Towarystwo Imeni Schewtschenka», Lemberg, rue Czarnecki, 26),¹¹ то та пані Вам вишле, що зможе дістати, і рахунок дасть (їй пишіть по-українськи), як всякому, хто купує книжки в тому складі. «Гром[адський] голос»⁵²⁴ тепер не виходить, його почасті заміняє «Хлопська правда»,⁵²⁵ але чи її висилатимуть за ту плату, що Ви «Гром[адському] гол[осу]» послали, не знаю. Я думаю, що Вам її Трильовський⁵²⁶ (редактор «Хл[опської] пр[авди]») буде на обмін за яке Ваше видання посилати. Вам слід мати черновецьке «Гасло», але що я забула

¹ Питання гідності (франц.).

¹¹ Пані Панькевич, доставка від книжкового магазину «Товариства імени Шевченка», м. Лемберг (Львів), вул. Чарнецького, 26 (франц.).

його адресу, то напишу знайомим в Чернівцях, щоб Вам його пренумерували. Варто теж мати «Добру новину» (с[оціал]-д[емократичну]) і «Волю» (с[оціал]-д[емократичну]) львівські, як теж «Молоду Україну» (пишіть до адміністрації «Молодої України»: Павло Чайківський,⁵²⁷ Ринок ч. 10, Львів, то Вам всі три часописи вишле, а може, і ті книжки, яких п[ані] Панькевичева не дістане). Я постараюсь, що всі брошури всіх рев[олюційних] укр[аїнських] напрямів будуть Вам посилатись, тільки заждіть час-годину.

Я тут пробуду ще місяців 1½, а з місяць по Австрії проблукую, на Україні ж буду не раніш іюня, то ще маєм час про все вмовитись. Чи не знаєте, де М[ендель]?⁵²⁸ Я втратила його з очей і жалую про те.

Бувайте здорові, дай Боже, щоб все було гоже.

Л. У.

P. S. Чи Ви не маєте яких шляхів до англійської преси і журналістики різних напрямів, щоб можна було туди всадити дописі по українській літературі, політиці, фольклору і т. и.?

А чом не шлете мені Ваших англійських творів, як обіцяли? Я чекаю.

Кланяються Вам мої родичі, ті, що з Вами по Паріжу ходили,⁵²⁹ вони всі троє тут.

Л. У.

III. До М. І. Павлика

17 березня 1903 р. Сан-Ремо

17.III.1903

Шановний друже!

Пишу нашвидку, бо страшно занята: скільки конечних листів та ще візита в санаторіум по ділу одної хворої знайомої. Іванові напишу сьогодні,⁵³⁰ думаю, що зробить хутко. Вісті про межинародні гречности у Львові⁵³¹ дуже мені прикрі і з принціпального, і з усякого боку.

Я не думаю, щоб факт переписки Л[юдмили] М[ихайлівни] з Вами⁵³² мав у собі щось справді небезпечне, та надто беручи ті давні часи, ну, та, може, вона думає інакше.

Статя Ваша в «Reform[ator'i]»⁵³³ і в «Русл[ані]»⁵³⁴ дуже мене інтересує. Пришліть.

Про архів і т. д. подумаю,⁵³⁵ то, може, якось вдасться врядити безпечно.

Антітеза між Львовом і Києвом,⁵³⁶ пам'ятайте, не від мене походить, а від Л[юдмили] М[ихайлівни]. Зрештою, і мій замір був не той, щоб «угасити духа» молодіжи, а тільки, щоб поставити ясно можливі перспективи, хоч наскільки я сама їх бачу: дядько завжді любив дивитись правді просто в вічі і мене так учив.

Се, що Ви пишете про Мордовця, щось дуже чудне: одсмілився дід на старість літ!⁵³⁷ Барвінський теж мене дивує.⁵³⁸ «Чудны дела твои, Господи!»⁵³⁹ Я вже щось і не розберу...

Єфр[ємова] я знаю, хоч не близько. Людина особисто порядна, переконання, скільки мені відомо, національно-демократичні, впрочім, детально його profession de foi¹ не знаю, бо ми належим до цілком різних гуртів. Єфр[ємов] і його товариші виховані під егідою пок[іійного] Кониськ[ого], хоч потім трохи відкинулись, однак з тої «закваски» все дещо від часу до часу обзивається. Про справу, дотичну спадку дядькового, з ним не говоріть. В літературі вони свого політичного prof[ession] de foi виразно ніде не означили. Статя Єфр[ємова]⁵⁴⁰ мені цілком не подобається, вона повна літературного верхоглядства і усердія не по розуму, сліпої певности в сумнівних авторітетах (напр[иклад], Нордау!) і трактовання про те, в чому Єфр[ємов] нічогоісінько не тямить, а власне, про франц[узьку] літературу і історію новітніх напрямів; тон її і стіль до краю неприємні і часто двозначні в дотехах. Я з Єфр[ємовим] полемізувала, тільки моїй полеміці не довелось побачити світа завдяки аргу-сам⁵⁴¹ з «Киевск[ой] Старины». Єфр[ємов] мою думку про його статю знає, тільки Ви йому сих моїх виразів не передавайте, бо

¹ Тут у значенні «кредо», «погляди» (франц.).

я з ним не так знайома і тому вживаю тон і вирази делікатніші в присутності його. Впрочім, особисто я вже погодилась з ним після певного конфлікту і вважаю за потрібне де в чому помагати йому і товаришам, бо вважаю їх людьми працюючими, чесними і з добрими замірами, а що Бог їм талану і великого розуму не дав, то вони з того не винні. Зробіте мені ласку, передавши йому мого листа,⁵⁴² бо я щось сумніваюсь, чи добре то на отель адресувати «по нонешнім временам», — лист діловий і спішний.

Будьте здорові. Ех, коли б Ви не слабували.

Л. У.

112. До М. В. КРИВИНЮКА

17 березня 1903 р. Сан-Ремо

17.III.1903

Чому не пишете обіцяних подробиць?⁵⁴³ Я дуже їх чекаю. Звістки в часописах дуже мені не сподобались, та вже, може, «Бог помилуєт, свинья не съест»... За місяць надіюсь побачити Вас. Здоров'я мое ліпше, листи зовсім заповнили: доколе, о Господи, буду я потопати в сьому морі наглої переписки? Чи треба тепер відсилати чужу річ,⁵⁴⁴ чи потім?

Оксана здорова, Вам кланяється. Тітка теж і її чоловік (він теж тут).⁵⁴⁵ Бувайте здорові. Спішуся.

Л. [У].⁵⁴⁶

113. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

18 березня 1903 р. Сан-Ремо

18.III.1903

Люба Лілеєнко!

Твій лист, отриманий сьогодні, зробив на мене вражіння докору, але, хоч я «не признаю себя виновной», я не ображена, тільки хочу «представить свои оправдания». Скільки пригадую, я завжди відповідала тобі на листи хутко, а коли рідко писала «не в відповідь», то тільки через те, що в мене ледве ставало часу й енергії писати і нагальні листи: факт той, що рідкий

день я не пишу кому-небудь листа (а часом і по 3–4 в день), і все-таки вічно «в довгах» і вічно під докором. Певне, тут вина моя організація, невміння розпоряджувати своїми силами чи що інше, тільки, запевняю тебе, не зла воля і не забуття про існування тих, кого я люблю, бо я не тільки про існування, але й про неіснування дорогих людей ніколи не забуваю. Певна річ, мені далеко до того, щоб бути так занятою і стільки працювати, як ти, тільки ж мені і не дають стільки працювати (навіть $\frac{1}{10}$ стільки!), а навіть і мій «6-ти годинний робочий день» часто приходиться мені наполовину скорочувати і поміщати в нього і літературу, і листи (я їх і досі не навчилась писати короткими). До того ж всі зимові місяці я, власне, найменше старалась писати до близьких людей і обмежувалась переважно діловою перепискою, бо, знаючи, що всі мої близькі люде нервові або життям пригнічені, я не хотіла журити їх, а веселого мало могла написати. Тепер я знов маюся ліпше, то й писатиму з більшою охотою, зимою ж мені жилось досить-таки поганенько. Часті і довгі періоди безсоння і підвищеної температури, бронхіт, інфлуенца і всякі істеричні симптоми обезсилювали мене і зменшили було вагу навіть против того, як я сюди приїхала, і я тільки за остатній місяць знов вернула собі поправку (1 k[ilo]) першого місяця (ноября). Нервовість моя сеї зими взагалі більша була, ніж навіть минулої, і через те я боялась, що коли не факти, то самий тон моїх листів видасть мене перед моїми кореспондентами (та, певне, воно так і бувало, напр[иклад], в моїх листах до тебе). Літературні невдачі, полеміка і деякі «дрязги» ще більше було загострили нервовий стан і додавали моральної втоми. Ну, при такому стані писати власне до тебе, я думаю, просто не слід було, бо й так уже тобі остатніми роками від родини мало доброго приходить, недарма тобі страшно й подумати попасти знову між ту родину. Я ж, коли пишу до тебе, часто не витримую і, власне, зачіпаю ті теми, які найбільше можуть вражати твої нерви, хоч я зовсім не вважаю, що так слід робити, але з того винна моя істерична невтримливість і, таки справді, погана звичка нас всіх поводитись з тобою так, як мовби ти була

здоровша нервами від нас. Ти пробач за минуле, а надалі я постараюсь не попадати в сю помилку, бо справді тобі треба відпочити від всяких наших «проклятих вопросов» і не розтрачувати сили на те, що або не від тебе залежить, або само по собі не варте трати. Бо, властиве, мені все одно навряд чи хто допоможе справитись з моїми особистими трудними питаннями, а так «бездаремне» сушити ними голову і серце близьким людям і шарпати їх хворі нерви — то се вже егоїзм з мого боку. Я ще маю силу, більш винослива, ніж, може, всі в нашій родині, і через те повинна більше оглядатись на інших, ніж се робила досі. Я обіцяю тобі у всякім разі не лишати тебе більше так довго «на безлисті», а якщо те й станеться коли з яких-небудь незалежних від мене причин, то я прошу тебе не вважати ніколи, що то я забула про твоє існування, і не боятись «нагадувати» про себе, в якій хочеш формі, коли тільки в тебе самої буде на те бажання.

Тепер ще скажу, що ти даремне думаєш, нібито тільки до тебе наші всі так рідко пишуть, і даремне бачиш в тім якесь ігнорування тебе. Після мого виїзду з дому мені, напр[иклад], ніхто з родини (і ти теж) цілий місяць ні слова не писав, потім папа і мама на кожних 3 моїх листа відповідали тільки раз, і то кожне по черзі, Оксана з Запруддя написала двічі, а з Києва і з Мюнхена ні разу. Найчастіше писав Міша, а Шура тільки раз одкритку прислала. І все в такім же роді. Я не думаю однак, щоб то вони справді всі про мое існування забували чи робили те по злості, а так воно по різним причинам «якось виходить» у них: хто занятий, хто хворий, хто не в настрою, хто взагалі не любить писати, хто «збирається», хто жде перше від мене листа і т. д. Я вже перестала сердитись, а тільки стала так поступати: мені лист, то й від мене лист, мені нема, то й від мене нема. І то дало дуже добрі результати. Ражу й тобі такий метод. Що Кр[ивинюк] тобі часто пише, то зовсім натурально, а з другого боку, якщо ти йому часом скоріше відповідаєш, ніж, напр[иклад], на мій остатній лист, то я за те зовсім ніякого зла до тебе не маю, бо ти ж не можеш всім близьким моментально відповідати, а силою річей мусиш якийсь вибор робити.

Правду кажучи, і мене тепер найбільше захоплюють теми не до писання, але поговорити про них з тобою я б дуже хотіла (все то речі досить об'єктивні) і через те, в противлежність тобі, виразно хотіла б там бути літом, де будеш ти, хоч на короткий час. В юні збирається навідатись в Київ Кльо-ня, я конечно хочу бути на той час там, — може, і ти б над'їхала для «встречи трех друзей»? А після того я ражу тобі просто і без всяких розмов та «обсуждений» їхати туди, куди хоч найменше неприємно, коли вже не зовсім приємно, напр[иклад], в галицькі гори, куди тебе вже давно запрошують. Розмови ж і «розсуждения», коли вони будуть потрібні, я можу взяти на себе: коли мені приходитьсь відстоювати не свої інтереси, а чий-небудь з близьких людей, то я тоді менше нервуюся і з більшою енергією повожуся. Позволь мені так боротись за тебе сей рік, як ти торік боролась за Оксану. Се буде тільки справедливо, бо торік я занадто мало помагала тобі і допустила, що тебе буквально заїдали всякі «обов'язки». Почасти се й через те вийшло, що я запізно приїхала і застала тебе вже в запряжці, а потім ти ображалась моєю недостатчею ініціативи в дрібних справах (вона більше вихована літами фізичної безпомічності, ніж врожена, і я сподіваюсь ще знов розвинути в собі ту ініціативу) і на мої щирі, хоч, може, недотепні питання, чим я можу тобі в даний момент помогти, відповідала, що нічим, бо як розказувати та поясняти, то ліпше самій зробити. Для того, щоб знов таке саме не повторилось, я хочу на се літо не помагати, а замістити тебе в родині, тоді силою річей му-сітиму більше ініціативи проявити. Сього літа умови будуть легші, бо можна сподіватись, що Оксана буде здорова і могла сама себе глядіти і жити, де і як схоче. Дора ж коли знов до передержки доскачеться (а се таки можливо при її теперешніх «успехах»), то можуть наші і кого-небудь чужого запросити їй на учителя, а зовсім не потрібно, щоб ми собі нерви розбивали «родственным» учінням, бо то відомо, що краще цілу школу чужих учити, ніж одного родича. Коли ставало грошей Дору по балах і театрах водити та сукні їй на такі виходи справляти, то нехай знайдуть гроші і на репетітора, се, може, й дешевше

коштуватиме, ніж лічення нервів домашніх учительок. У всякім разі непотрібних жертв не маємо чого приносити, бо наша сила повинна не тільки родині служити. Я вважаю, що ти вже своє одслужила, а за минуле літо навіть переслужила. Минуле літо і тобі, й мені досі боком вилазить. Я вважаю, що то в тобі просто нервовий настрій говорив, коли ти писала: «Про яке місце не подумаю, то бачу, що всюди чисто щось насмикуватиме нерви». Я думаю, що все ж спокійніше від, напр[иклад], Петербурга місце дуже легко знайти, чи буде то Запруддя або Колодяжне, чи Одеса, чи галицькі гори, чи гостина у котрої з товаришок, а всякі образи і трагедії ти перебільшуєш в уяві. Я берусь тобі в три дні переконати наших, що тобі треба побути не дома, ну, хоч місяців два, і я певна, що се мене ніяких драм і трагедій не коштуватиме. Вони тепер уже й сами до таких, як раніше, драм сили не мають, і з ними тепер легше трактувати, я се по деяким фактам сеї зими бачу. А на легкі невдоволення можна просто не вважати, надто не бачучи їх на очі. Ти можеш просто написати, що тобі лікарі забороняють жити в сім'ї або що тобі треба бути в горах чи на морі літом (і се буде зовсім справедливо, бо се й без лікарів кожний учебник скаже), та й баста. Схочеш, заїдеш на скільки днів додому, а ні, то й ні. Тільки не бери на літо ніякої обов'язкової роботи і не захоплюйся тим, що як дуже ніколи, то на нерви легше. Се тільки псіхічний обман, я се знаю добре по собі, і веде він тільки до гіршої реакції. Навпаки, як ти хоч з місяць побудеш без всякої запряжки (науки, учительства, глядіння хворих, устроювання вечерів, бігання по справах і т. и.), то, може, перші дні тобі здасться гірше, а потім таки ліпше стане, і то помітно. Коли стільки шансів тобі зостатись на другий рік, то чи не краще плюнути на ті екзамени та й спинитись рішучо на думці кінчати за границею? ніж витягати з себе жили хронічно, так ліпше ж ту енергію потратити «единочасно» на «госуд[арственный]» екз[амени], скінчивши курс за кордоном. Мені страшно досадно, що Оксана спиняється на думці їхати з осені в Петерб[ург] на Бестуж[івські] к[урси], — от уже не варт! Прав ті курси все одно ніяких не дають, а наука

(математика) вже ж за границею скрізь не гірше поставлена, що ж до «чужини», то й Петербург чужина, та ще й погана, і для Оксаниного здоров'я, може, й фатальна. Вона «на чужині» в Мюнхені, здається, далеко не скучала... Ну, та, може, ще до осені одумається. Тепер Оксана вже зовсім врівноважилась після деякої екзальтації з Мюнхену і подорожі по Італії. Перше все рвалась то в Монако, то на човен, то в гори і приходилось мало не силою притримувати її, а потім одіспалась, одгодувалась і тепер сама розумніше свою силу вживає, гуляє, але в міру, читає, пише дещо, перестала з Юрком⁵⁴⁷ сваритись (правда, що і я різко заявила, що мої нерви тепер сварок не зносять і що я прошу покинути прикрі розмови при мені), навіть мені де в чому помагає. Що їй Сан-Ремо йде на користь, то видно хоч би з того, що за 2 тижні вона 1,2 k[i]lo «нагуляла» (більш, ніж я за всю зиму!). Як і далі так піде, то можна тільки радіти.

Вона тобі, певне, докладно описала наш триб життя і всіх і вся, то я вже не буду описувати. Скажу тільки, що Т[ьотя] Єля якась слабша тепер, ніж торік, і що відносини, які встановились у неї до Тосі і Оксани, досить неприємні, хоч я ще не трачу надії, що вони поправляться знов. Юрко теж свариться з О[ксаною] і Т[осею], але то пусте і вже минає. Петро Вас[ильович] тримається до всіх дружелюбно, і з приїздом його відносини поправились. Нас тут тепер дуже багато (14 чол[овік] в домі), але вже з неділі починається роз'їзд. Я пробуду тут ще місяців 1½, а потім поїду до Праги і до Черновець (у Відні і в Львові не знаю, чи буду). Оксана до Черн[овець] не хоче, то ми з нею після Праги роз'їдемося і вона поїде додому. В юні, як я вже казала, я думаю бути в Києві, тільки ще не знаю, в яких числах.

Пишу я тепер не так-то багато і все більше неплатне, бо на «авось» не хочу розпочинати платного. Стараюся дістати зарібок. Тим часом дістала запрошення від одної фірми («Донская речь»)⁵⁴⁸ перекладати з укр[аїнської] по 15 р[ублів] від аркуша — капітал не великий! А ще від трьох збірників маю запрошення⁵⁴⁹ надіслати «якогого більше» — gratis, ну, звісно, «для слави козацької»...

Скажи п[ані] Русовій,⁵⁵⁰ що я приймаю її запрошення,⁵⁵¹ бо вже давно мала на думці писати щось на тему народніх казок, найбільше інтересує мене тема казки «Гнат-Булат», подібна до теми «Armer Heinrich»¹ (що взята за основу в новій драмі Гауптмана),⁵⁵² тільки в укр[аїнській] казці замість прокаженого виводиться обернений в камінь, а замість дівчини — вірний товариш (або джура), що кров'ю своєю розбиває чари і оживляє камінь. Я тільки не знаю, чи в моїй версії буде ся казка годитись для дітей, то, може, я перше напишу дві інші: «Яйце-райце» і «Жар-птицю».⁵⁵³ Найкраще хіба «Яйце-райце», бо ся тема оригінальніша і з ліричними елементами, тим часом як «Ж[ар]-Птиця» нагадує «Конька-горбунька»⁵⁵⁴ і може скинутись на наслідування, до того ж чисто епічна, а мені чиста епіка мало вдається. Я не можу точно визначити термін, коли напишу казку, бо я ще не думала про неї інтенсивно, а без настрою і «навмисне» писати не вмію. Думаю, що раніш літа не напишу, бо тут я не маю ніяких етногр[афічних] збірників і не можу «начитатись» так, як треба, для того щоб витримати потрібний стіль. Крім того, я маю тут багато іншої роботи, яку мушу покінчити, власне, до виїзду додому. Літом же, певне, напишу, ну, може, в юлі-августі, хоч зовсім напевне таки не можу сказати, бо поема не те, що критика або переклад. Якщо п[ані] Русова має вже ілюстратора, то може йому задалегідь, хоч і тепер, замовити ілюстр[ації] до казки «Яйце-райце» по тексту Чубинського,⁵⁵⁵ бо головні моменти у мене будуть ті самі. Тільки я прошу не пускати до друку ілюстрацій, не показавши мені. Найкраще було б, якби я могла з самого початку сама списатись або на словах порадитись з ілюстратором, щоб наша робота була якомога в одному стилі і справді одна одну доповняла. Ідея сього видання мені дуже подобається, і я хотіла б додати всеї сили, щоб не зопсувати її виконанням. Та ще я не знаю, для якого віку дітей хоче п[ані] Рус[ова] видати казку, коли для більшого, то «Яйце-райце» годиться, а коли для меншого, то, може б, краще простішу яку взяти, тоді б підійшла

¹ «Бідний Генріх» (нім.).

тема про «Дідову дочку і бабину дочку», хоч, зрештою, для зовсім малих я не берусь писати вірші, почувую, що вийде фальшиво. Мені здається, що для зовсім малих могла б написати Людя або Лора,⁵⁵⁶ я бачила їх проби в тім напрямі, що досить мені подобались.

Може б, п[ані] Русова, поки влагодить свої видання, взяла б для розпросторювання (на комісію абощо) трохи нашого збірничка, що ми з Кльонею видали («Дитячі гри, пісні й казки», изд[ание] Общ[ества] исследователей Волини), воно все ж трохи підходить під її програму.

Спасибі, Giglio mio, за клопіт про мою статтю,⁵⁵⁷ мені сором, що ти про неї турбувалась, коли й так занята і втомлена, я вже тебе не зачіпатиму більше з такими речами, бо шкода твого часу.

Як можеш, то пиши часом одкритки, бо, скажу правду, я боюся за твоє здоров'я, найбільше та спина і боки не тішать мене. Я була б дуже рада, якби ти покинула екзамени і поїхала б, напр[иклад], до т[ьоті] Єлі на весну. Я певна, що з того ніяких драм не вийшло б, а коли хочеш, то я можу вивідати настрій і «уготовать тобі путь» так, що тобі зовсім ніяких прикростів при тім не буде. Тільки не пригнітайся так духом і не перебільшуй в уяві того, що само по собі пусте, і пам'ятай, що ніколи в нашій родині не будуть проти тебе всі, що завжди таки буде хтось такий, хто буде готовий тобі хоч «руку податъ в минуту жизни трудную»,⁵⁵⁸ коли вже не тямить нічого ліпшого... Цілую тебе міцно, Ліліціка моя.

Твоя Леся

114. До М. І. Павлика

27 березня 1903 р. Сан-Ремо

27.III.1903

Шановний друже!

Вдаюся до Вас з просьбою, — коли можете, дайте мені відповідь швидче. Чи не знаєте Ви, а може, хто з Ваших знайомих, от чого: чи в галицьких гімназіях або в інших середніх школах

викладається французька мова як обов'язковий або необов'язковий предмет? яку плату дістають професори сеї мови? яку кваліфікацію мусить мати неавстрійський (напр[иклад], російський) горожанин, щоб дістатись на таку посаду? Чи діплом парижських інтернаціональних курсів французької мови і літератури дає право на викладання сеї мови в галицьких середніх школах (в Росії він дає се право), чи при тому потрібний який іспит в Галичині і який власне? Чи той, хто викладав би франц[узьку] мову в галицькій гімназії, мусить знати, окрім франц[узької], теж і краєві мови (польську і укр[аїнську])? обидві? чи одну, відповідно тому, яка буде та гімназія (п[ольська] чи у[країнська])? Чи потрібно складати іспит з тих мов? Чи треба знати й німецьку державну? Від кого залежить роздавання таких посад?

Мені важно знати се скоріше, бо від того може залежати одна несподівана, але добра комбінація з звісним кураторством.⁵⁵⁹ Бо міг би бути сталий, добровільний і зовсім певний куратор, що без жадної жертви моральної замешкав би в Галичині хоч і назавжди. Людина (мужчина, а не жінка) добре мені звісна, а також і родині.⁵⁶⁰ Тільки та людина мусить мати сталий і виразний зарібок, бо має родину, а маєтку жадного. Поки се тільки проект, і я прошу Вас нікому не казати, що наводите справки по моїй просьбі і в такій цілі. А справки наведіть, з ласки Вашої.

Часто і я вертаюся до думки, чи не могла б таки я сама оселитись у Вашій стороні. Але теж — питання зарібку! Діпломів у мене жадних нема. Чи досить просто знати чотири європейські мови порядно, хоч і без діпльому, щоб могти знайти собі хоч приватний зарібок (Minimum — Existenz),¹ не рахуючи на патріотизм «роботодавців»?⁵⁶¹ Франц[узьку] і нім[ецьку] мови я знаю далеко порядніше, ніж звичайно знають «перші учениці» різних гімназій та інститутів в Росії, знаю і теоретично, і практично остільки, що можу статті в тих мовах писати, а листи і поготів (навіть вірші німецьким білим віршем

¹ Мінімум — для існування (нім.).

перекладала), говорити мені що по-франц[узьки], що по-російськи — сливе все одно. Італ'янську мову знаю тепер, у всякім разі, ліпше, ніж скільки треба, напр[иклад], в консерваторії співу, розмовляю тепер плавко і досить, щоб провадити ділову кореспонденцію. Англійську знаю теоретично (все-таки можу і вголос читати, не тільки очима) і можу без словника перекладати з неї. Якби мала учеників поляків, то знаю по-польські стільки, скільки треба, щоб пояснити при лекціях. Російську мову знаю не менше, ніж кожний українець, що перейшов рос[ійські] школи (хоч я їх не переходила), але вимову маю в рос[ійській] мові гіршу, ніж у франц[узькій], характерну для українки, і менше всього була б охоча, власне, сю мову викладати. Наскільки знаю українську, зважте сами. Оце хіба могло б бути джерелом зарібку для мене, бо на літературний я не дуже рахую. Коли вже такі феноменальні робітники пера, як Франко, ледве-ледва живляться, то куди мені! Як що і зароблю в тім напрямі, то не з рідної літератури, для мене се вже давно стоїть ясно. Такого «місця», що залежало б від всяких комітетів та виділів патріотичних, я теж не сподіваюсь та й не хочу. Але умови «вільного найму» — для приватної учительки, кореспондентки в склепі (напр[иклад], в якій книгарні), взагалі робітниці в такому заводі, де потрібне знаття чужих мов і вправність в літературному (хоч би і діловому тільки) стилі, — я б хотіла знати, тільки не знаю, як про них довідатись. Чи не можете?

Історія дядькова навчила мене, що на поміч родичів, приятелів і товаришів чоловікові «одірваному» тяжко або принаймі неприємно рахувати. Отже, не вияснивши собі шансів на зарібок, нема чого й рипатись. По Вашій історії бачу, що залежати від патріотичних інституцій ще гірше, ніж від родини і приятелів. Я б хотіла мати цілком *freie Hände*.¹

Ліді⁵⁶² я написала, сподіваюсь, що великої задержки не буде.

¹ Вільні руки (нім.).

Чому не озиваєтесь? Може, дуже хорі? Тоді простіть, що клопочу Вас, і напишіть тільки: «Питайте иншого», то я вдамся до кого иншого, тільки, звісно, в иншій формі, ніж до Вас. Я тому найперше вдалась до Вас, що се можна було без «форм» і формальностей, а просто і по-приятельськи і в тій певности, що коли Вам се не в пору, то так і скажете. Якщо будете збирати інформації для мене особисто, так теж не називайте нікому моєї особи. Мені се тим часом було б не вигідно.

Бувайте здорові та обізвіться хоч словом. Вашій мамі щирий привіт від мене.

Л. У.

115. До О. Ю. Кобилянської

27 березня 1903 р. Сан-Ремо

27.III.1903

Хтось до когось любого пише.

Хтось все трохи не має часу, а трохи гави ловить і тому ні з листами, ні з роботою не вправиться. Хтось зачав один драматичний етюд писати⁵⁶³ (ще один, бо один вже написаний)⁵⁶⁴ і, певне, не дасть собі ради, поки не скінчить, хоча, властиве, слід би щось зовсім иншого, «пожиточнішого» писати. Але хтось нічого не може писати, поки того не скінчить, і—тому кінчити мусить. Зрештою, хтось себе впевнив, що й етюд «пожиточний», от хоч би тому, що треба щось Вороному послати,⁵⁶⁵ а нема чого, бо дрібні вірші підуть Чернявському⁵⁶⁶ і в Київ.⁵⁶⁷ Старі шпаргали хтось покинув на Україні (може б, з них що вибрав, а так годі), то вже треба щось нового наладити, тим більше, що як хтось дав вірші до збірника Єфремову (так уже з лицарства!), то треба дати і тим добродіям, инакше вони побачать в тім «тенденцію», якої хтось не має. Так? І хтось тепер пише свою «Кассандру», якби щось доброго! Давніше написаний етюд «Вавілонський полон» хтось хоче дати до Києва (инший збірник, не Єфремова),⁵⁶⁸ тільки не знає, чи не ззість цензура. Але то вже від когось не залежить. Хтось хоче ще на одну жидівську тему написати маленьку драмат[ичну] поему, але

то вже згодом, може, в Чернівцях. Хтось собі любить жидівські теми, бо в них завжди багато неспокійного, пристрасного елемента, а хтось, власне, таке в поезії любить і, певне, ніколи епічним поетом не буде. Хтось і Кассандру⁵⁶⁹ тому взяв за героїню (хоч вона не жидівка), що ся трагічна пророчиця, з своєю ніким не признаною правдою, з своїм даремним пророчим таланом, власне, такий неспокійний і пристрасний тип: вона тямить лихо і пророкує його, і ніхто їй не вірить, бо хоч вона каже правду, але не так, як треба людям; вона знає, що так їй ніхто не повірить, але інакше казати не вміє; вона знає, що слів її ніхто не прийме, але не може мовчати, бо душа її і слово не дається під ярмо; вона сама боїться свого пророцтва і, що найтрагічніше, сама в ньому часто сумнівається, бо не знає, чи завжди слова її залежать від подій, чи, навпаки, події залежать від її слів, і тому часто мовчить там, де треба говорити; вона знає, що її рідна Троя загине, і родина, і все, що їй миле, і мусить сказати те вголос, бо то правда, і, знаючи ту правду, не робить нічого для боротьби, а коли й намагається робити, то діла її гинуть марне, бо — діла без віри мертві суть, а віри в ратунок у неї нема і не може бути; вона все провидить, вона все знає, але не холодним знанням філософа, тільки інтуїцією людини, що все постерігає несвідомо і безпосередно («нервами», як кажуть в наші часи), не розумом, а почуттям, — тому вона ніколи не каже: «Я знаю», а тільки: «Я бачу», бо вона справді бачить те, що буде, але пояснити аргументами, чому воно мусить так бути, а не інакше, вона не може. І пророчий дух не дар для неї, а кара. Її ніхто не каменує, але вона гірше мучиться, ніж мученики віри і науки. Така моя Кассандра.

Отаке собі хтось пише. Що хтось на те скаже?

А тепер хтось одразу, без логічного переходу, запитає когось про щось інше, що нічого спільного з жадними пророками не має. Нехай хтось дорогенький запитає свого брата [ана] Юліяна і буде добренький написати комусь, що довідається. То цілий ряд питань. 1) Чи на Буковині, в гімназіях та інших середніх школах, викладається французька мова? 2) Яко обов'язковий чи яко необов'язковий предмет? 3) Яку плату

дістають професори⁵⁷⁰ франц[узської] мови? 4) Яку кваліфікацію мусить мати неавстрійський горожанин (напр[иклад], росіянин) для отримання такої посади? 5) Чи діплом парижських інтернаціональних курсів французької мови і літератури може стати за таку кваліфікацію? чи потрібний який додатковий іспит? 6) Чи професор франц[узської] мови в середній школі на Буковині повинен знати ще й державну (німецьку) і котру з краєвих (рум[унську], рус[ьку]) мов або їх обидві? 7) Чи треба складати іспит з тих мов? 8) Від кого залежить роздавання таких посад і куди треба в тій справі вдаватись?

Все те треба знати одному моему знайомому українцеві, і він просить мене довідатись об тім скоріше. А від кого хтось може довідатись, коли хтосічок йому не pomoже. Комусь ніяково просто до п[ана] Юліяна вдатись (а він, відай, знає те все, бо сам професор), бо, може, п[ан] Юліян не любить писати листів і то б йому зробило клопіт. А хтосічок коли не листи, то когось самого любить і тому буде добрий відповісти. А хтось комусь подякує так:

Хтось вітає всю чиюсь родину, а когось цілує.

Хтось

116. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

29 березня 1903 р. Сан-Ремо

29.III.1903

Люба мамочко!

Отримали ми сьогодні твою одкритку, спасибі! Вибачай, що я запізнилася з віршами. Як бачиш, все-таки спора пачка писання. Вийшло більше, ніж я сподівалась, — я собі думала: за день перепису! А кинулась, то прийшлося чимало і переробити, і перемінити. Поему «Пол[он] Вавил[онський]» Оксаночка переписала, та тільки й вона, як звичайне переписчики, то строфи невірно поділила (правда, чорновка була дуже недбало, наполовину олівцем написана), то попереставляла строфи, попропускала слова і стрічки, так що прийшлося багато поправляти і дописувати самій. Те саме і з «Ніубеєю». Сі дві

речі я посилаю до того збірника, що ти і Людя видаєте.⁵⁷¹ Коли Стеш[енко] писав мені про який ще інший, окромий від вашого, збірник (ніяк я сього не доб'юся від Ст[ешенка]), то, може, дасте йому «Ніобею», а коли «зажалуєте», то нехай Стеш[енко] пожде, бо я тепер не маю нічого наготові, а й так вже раніше обіцяла Вороному, та й Чернявському випадає щось дати. Коли вам се, що тепер посилаю, не сподобається, і коли Стеш[енко] до вас належить, то віддайте котрому з сих панів, може, їм придасться, тільки не гаючись, бо, здається, їх збірники хутко мають вийти. А я вам тоді пришлю, може, що інше, як викінчу дещо, почате недавно. Тільки, будь ласкава, сповісти мене хоч коротенько, як зважите зробити.

З передмовою і примітками до остатнього розділу збірника «На крилах пісень» я мала досить клопоту⁵⁷² — аж тричі переробляла! Терпіть не можу взагалі передмов і коментаріїв писати, а на сей раз якось особливо не було охоти, може, того й ввтузилась так. *Grâce à Dieu, c'est fini!*^I Два віршики, додані при кінці, належать до того ж розділу, хоч вони не ввійшли туди раніше. Краще пустити сей розділ тоді, коли вже все інше буде запевнене.

Все-таки мені досадно, що я так запізнилась, може, я і вас тим загаяла. Та й взагалі я не люблю сього, якось на обломовщину⁵⁷³ скидається. Хоч в данім разі се не була обломовщина, а більше якась розтарганість. Правду кажучи, поки частина компанії не поїхала в Рим, то стілько шарварку і ярмарку було в хаті, що досить трудно було до чогось толком взятись, раз у раз перебивали розмовами, набігами, гвалтом. А я ще одвикла і від такого многолюдства, і від життя вдвох в одній хаті, і від таких *stürmischen Naturen*,^{II} як Юрко, тьотя та й Оксана: всі вони при всякій дрібниці повишують голос, входять в азарт, не міряють сили голоса і виразів... Згодом я вже стала привикати, а спочатку була якась приголомшена тим всім.

Компанія наша меншає. Сьогодні виїхала тітка п[ана] Садовського,⁵⁷⁴ 24–25 марта (ст. ст.) вона буде в Києві і, казала,

^I Дякувати Богу, це скінчено! (франц.).

^{II} Бурхливих натур (нім.).

зайде до тебе розказати про нас; якщо ти на той час не будеш дома, то варто б, щоб папа, чи Микось, чи Дора прийняли її, бо їй трудно ходити, то шкода, щоб дарма проманіжилась. Коли вона не прийде сама між 25–27, то, значить, вона буде хвора після дороги, і в тім разі вона просила, щоб папа зайшов до неї, довідавшись про її адресу в 1-й гімназії у її брата Ник[олая] Трофим[овича] Черкунова⁵⁷⁵ (а сама вона зветься Вера Тр[офимовна] Денковская), бо вона хоче передати через папу звістки від молодих Б[еренштамів] для їх батька.

Наші «римляне» приїдуть, певне, днів через 4–5, а до того часу Тося виїде. Приходьки, певне, з тиждень пробудуть тут, потім поїдуть в Мюнхен, а звідти тьотя і П[етро] В[асильович] вернуться в Запруддя. Клименкова, певне, виїде вкупі з ними. Я боюсь, щоб по роз'їзді всіх Оксана не заскучала, хоч вона запевняє, що «зовсім навіть ні». Ну, добре, побачим. А як почне скучать і киснуть, то я готова раніше виїхати. Тим часом нічого, все благополучно.

Я, мамочко, з твоєї одкритки бачу, що ти ненавмисне мовчала так довго на мій лист. Та воно і кожний раз за сей рік було так. Тільки я все не можу звикнути до того і кожний раз турбуюсь, що або сталося що вдома, або ти сердишся за щось, і так тоді тяжко на серці! Я взагалі не з таких спокійних, як здаюсь...

Що ти думаєш, мамочко, про ті питання, про які я пишу в папіному листі?⁵⁷⁶ Боюсь, що ти знов, як завжди, будеш незадоволена з моїх думок про зарібок, діплом і т. и. Але що робити? Вони все періодично стають передо мною і щораз з більшою силою. А ще я знаю, хоч і не зовсім виразно, що фінанси родинні заплутані, довги, труднощі... на мене йде багато, більше, ніж на інших... все це якимсь камінем лягає на душу... Я знаю, що ніхто мені не забороняє зайнятись, чим хочу, і знаю, що не маю права вимагати від тебе чи папи помічі і поради в сім напрямі, бо й так робите для мене більш, ніж повинні, та я й не вимагаю, тільки прошу порадити і вимовити свою думку.

Я, здається, щось наплутала в рахунку, і через те вийшло, що Оксаніні костюми і дарунки не вкладуться в 400 р[ублів] загальної суми. Але повинні вкластися.

Мені частенько пише Кобилянська і запрошує до себе в гості, бо сама вона ще не знає, чи зможе сей рік приїхати до мене. Маю охоту заїхати до неї, вертаючи додому.

Читала я звістку про вечер Шевч[енка] в Києві.⁵⁷⁷ Чи він добре удався?

Вчора ми отримали од Лілі листа. Інститут їх прикритий,⁵⁷⁸ але вони не унивають. Воно, може, де для кого, напр[иклад] для Лілі, і краще вийде, як екзаменів на сю весну не буде, принаймі не будуть тягтися з остатнього.

Запізnilась я з листом, а хотіла б, щоб він разом з рукописями поспів до тебе. Треба скоріш відправити, бо рук[описі] вже послані (заказними).

Чого ти так рано їдеш в Гадяч? Там же, певне, ще сніг?

Бувай здорова, мамочко, і пиш мені яке трошки довше слово, ніж яке може на одкритці вміститись, хоч і за одкритку спасибі. Цілую тебе, і папу, і гусів, довшу і коротшу.⁵⁷⁹

Твоя Леся

117. До М. В. Кривинюка

8 квітня 1903 р. Сан-Ремо

8.IV.1903

Посилаю, дорогий Михалю, задавнене. А нове, відай, привезу сама.⁵⁸⁰ Се була б вчора послала, та перебила мені візита до лікаря, їздили ми з тіткою тут до одного «світила», головно для тітки (я була за драгомана), але при тім тітка вмовила, щоб я і себе попросила оглянути. Світило знайшло виразні сліди ледве загоєного процесу вгорі в правому легкому (рубці, затвердлість, ріжницю перкусії), і, на його думку, той процес був просто продовженням того туберк[ульозного] процесу в нозі, що був спинений оперативно. Я вже не раз чула, а тепер от ще раз, що операції коксита тим головно і небезпечні, що сливе завжді за рік, за два після них об'являється процес в легких... у мене він об'явився через 1½ роки по операції. Ну, та вже, кажуть, він спинився, так що не біда, треба тільки уважати, щоб не відновився, головно треба уникати кровохаркання, хоч би

воно і з нервових причин походило, бо й маленькі ранки часто дають імпульс до відновлення загоєних процесів. А проти моїх нервів світило радить розпочати на добре війну, бо у них з легким «взаимодействие», та й сами по собі вони обридають мені дуже отим надуванням жил на шиї і на голові, що не раз робить мене зовсім ні до чого. Та тільки не знаю, чи що з тої кампанії вийде. Світило радить в маю переїхати в Швейцарію на гідротерапію (там се дешевше коштувало б, ніж тут, і спеціалісти там ліпші), властиве, то все одно, де нею коруватись, аби тільки літом і не в великому місті та конче під лікарським наглядом. А коли так, то вдома того не осягну, бо в Києві літом зле жити з огляду на легкі, а в Зел[еному] Гаю хоч і ціла річка води, та нема тямущого в тих речах лікаря. Самостійно ж коруватись водою (без лікаря) світило не радить, бо слабогрудим треба з тим дуже обережно бути, а радить ото ж у Швейц[арію] тижнів на 4–6 їхати. Тільки ж мені страх не хочеться знов обтяжувати батькового бюджету ще новою «графою», бо й так папа дуже песімістично про той бюджет пише... У мене, навпаки, були все плани, як би той бюджет зменшити... Тим часом світило зменшило — мій «робочий день», власне з 6 год. тільки 4 лишило! хоч при тому сказало, що зовсім покидати роботу літ[ературну] не слід, бо то теж може шкодити на психологію, — але більш 4 год. «не моги». Ну, а що за ті 4 год. зробиш?! Просто вже й не знаю, на що такий «дорогий час» обернути... А я ж то вже було подумувала на паріжські курси так, як Рада, поїхати, з тим, щоб потім (з дипломом) собі постійну роботу знайти та вже раз на свої ноги стати. Не маю ще одваги попроситися з сею мрією... треба подумати. І вродиться ж отакий чортовий організм! варто було б його кретінізмом абощо доповнити, то принаймі «внутрішня гармонія» була б, а так виходить щось таке, що тільки яко сюжет для белетриста, може, надається, але яко умова для розвитку самого того белетриста має сумнівну вартість. Ну, нічого, буду шукати найліпшого виходу з ненайліпшого становища, може, що і знайду. Мені ж не першина. Іщите і обряцете — щоб зараз же знов утратити... Однак годі ереміад, а то обридну Вам.

Остання робота Вашого знайомого мені менше подобалась, ніж перша, і роботи редакторської вимагала досить. Щодо форми, то нещастя з тим книжно-російським синтаксисом і дословним перекладом улюблених стереотипних фраз російської публіцистики! Коли наші публіцисти не мають нагоди чути народньої мови, то варто б їм хоч етнографічні збірки часами читати, щоб хоч трохи привчити себе до народньої української фрази, а то ж се не дай Господи! Зрештою, вже видко певний поступ в обертанні з «котрим» та з «управлением падежей», етимологія взагалі поправилась і лексика теж (тільки отого «зараз» в знач[енні] «тепер» ніяк не позбудеться, хоч се і по-російськи належить до поганого стілю, — зараз або сейчас = незабаром, вскоре і більше нічого, а вже ніяк не «тепер»!) Варто пам'ятати, що по-укр[аїнськи] *imperativum*^I ніколи не виражається через *futurum*,^{II} як то вживається в рос[ійській] мові; у нас є на те спеціальна форма, отже — не «будемо боротись», а «борімося», — «будемо боротись» виражає певність, що воно само так буде, тим часом «борімося» виражає поклик, запросини, пораду. Се велика різниця.

Зрештою, стіль і мова не гірші, ніж у першій брошюрі, але виклад змісту гірший, бо якийсь неясний план, трудно в ньому зорієнтуватись. Помітки на кресах нехай послужать за рецензію. Переробити план роботи редактор не може. Шкода теж, що обидві роботи дуже абстрактні, страшно мало фактів положено в основу. Тим часом фактичного відповідного матеріялу можна б знайти чимало хоч би й в рос[ійській] закордонній пресі (напр[иклад], в «Освоб[ождении]»,⁵⁸¹ дописі з Полтавщ[ини] і т. и., — прекрасний і провірений матеріял). Ну, та се згодом поправиться, а тим часом варто видати й се, бо нема часу дуже перебірати. Що ж до абстракцій, чи, скажем, принципів, то варто б уже раз вияснити, чи ота «темна ніч» випадково перейнята з рос[ійських] джерел, чи свідомо та продумано прийнята в програму? Між иншим, і редакторові конче треба

^I Наказовий (лат.).

^{II} Майбутній (лат.).

те знати, бо сей поважний пункт в його програму не входить і, вступаючи до гурту, він на сей пункт не рахував і, в разі потреби, лишає за собою право полемізувати прилюдно проти сього пункту. Єсть, бачите, такий склад розуму, що може збагнути тільки таке: коли розбійник важить на твоє життя і честь (стрільбою, чи нагайкою, чи різками, все одно), можеш його убити, коли инакше не відборонишся, але коли злодій тебе обкрадає, то ти крадіжкою і підпалом не боронись, бо тільки наберешся злодійських звичок, а нічого собі не поможеш, треба шукати інших способів. Натурально, кидати камінем в тих, що бороняться крадіжкою, нема рації, але уводити їх тактику в свою програму ще менше рації.

Можливо, що такий Standpunkt¹ має в собі помилку, але, у всякім разі, він прийнятий не «з маху», а після довгого намислу, тяжких сумнівів і чималої муки, і знищити його, думаю, можуть не теорії, а хіба факти. Крім того, є люде, що не можуть радити иншим те, до чого сами морально нездатні (фізична нездатність не так ще важна), і навіть докладати своїх рук до чужої поради в сьому напрямі їм дуже тяжко, се ставить їх в трагічне становисько: змінити своєю рукою чужої думки вони не в праві (бо ніхто не в праві), помагати несимпатичному принципіві — тяжкий компроміс, а відступатись від всеї роботи через те, що один пункт в ній не подобається, було б доктринерством і «прекраснодушием». Натурально, коли той пункт другою стороною продуманий і свідомо та безповоротно прийнятий, то не редакторові накладати своє veto, нехай собі редактор справляється з своєю трагедією, як уміє, — але ж зайвих трагедій завдавати людям, я думаю, не слід, бо людей тих не так багато, а трагедій у них не так-то мало і без того...

Варто б, на мою думку, покинути тую форму доказу: «Що ж я винен, що я українець? хоч би й хотів, то я не вмію бути иншим». Для недержавного народу се самоприниження зовсім зайве, бо нагадує «рабий язык», та й приклад укр[аїнської] інтелігенції показує, що українець зовсім таки вміє бути

¹ Точка зору (нім.).

неукраїнцем, коли схоче (ріжниця в акценті і маленьке «закидання» по-укр[аїнськи] — річ, властиве, пуста). Тоді тільки починається справді вільна, не шовіністична, але й не «рабья» національна психологія, коли чоловік каже: «Я, може б, і вмів бути іншим, але не хочу і не потребую, бо я хоч не ліпший, так зате й не гірший від інших, принаймі від тих, що хочуть мене на свій лад перестановити. Приймайте мене таким, як я є, і тим, ким я сам хочу бути, не ваше діло вибрати мені мову і звичаї. Моя мова мужицька? так і всі мови мужицькі, а пани скрізь намагаються говорити по-чужому, аби не так, як свої мужики говорять: московські пани хочуть говорити по-французьки і донедавна так і говорили, а по-моск[овськи] часто й читати не вміли, бо то було для них “простонародное наречие”». Такий спосіб доказів заміряю я вживати скрізь, де буде треба, і хотіла б знати, наскільки Ви з тим згожуєтесь.

Чи не варто б замість рекомендації «забороняти нач[альству] робити не по закону» зробити таку градацію між повною легальністю і повною нелегальністю: обертайте проти них закон, де тільки можете (в ширших розмірах, ніж се досі робилось), а де не можете, там ідіть далі і нехай правда буде вашим законом. Зрештою, на сю тему у мене є план, та його в листі загайно викладати, і взагалі для того треба співробітника-юриста. І пора вже мені кінчати листа, бо ніколи, я ж тільки 4 год. на день маю право жити.

Тітка вже сама забула свій «секрет»,⁵⁸² очевидно, то була тільки «риторична покраса». А в Прагу вона не заїхала просто, не роцитавши, через всякий клопіт та слабости, — їй здавалось, що через Відень в Мюнхен ближче!

Я буду в Празі, якщо дістанусь до Австрії, поки Ви ще там будете. Демонструвати проти Вас не гадаю.

Ліля писала, що інст[итут] мед[ичний] закритий «временно», але вже є пізніші звістки, що він знов відкритий.

Тітка й Оксана кланяються Вам. Бувайте здорові. Вашу руку!

Л.

118. До К. ПАНЬКЕВИЧ

9 квітня 1903 р. Сан-Ремо

San Remo. Villa Natalia. Corso Cavallotti

9.IV.1903

Високоповажана пані!

Будьте ласкаві прислати мені Франка «В поті чола»⁵⁸³ і які лише є в книгарні його ж белетристичні прозаїчні твори на народні теми. Потребую їх якнайскорше, тому буду Вам дуже вдячна, коли звернете ласкаву увагу на мою просьбу. Власне, треба мені такої белетристики, щоб надавалась до читання селянам в Росії, тому, напр[иклад], «Для домашнього огнища», «Перехресні стежки» і т. под. мені не придасться, тим часом такі оповідання, як, напр[иклад], «Сам собі винен» (не знаю, чи є в окремім виданні), дуже були б до ладу. Належну плату не затримаю, прошу тільки прислати при книжках рахунок.

З найщиршим поважанням

Л. Українка

119. До О. Ю. Ковилянської

9 квітня 1903 р. Сан-Ремо

9.IV.1903

Хтось комусь дякує за скору і точну відповідь! Хтосічок за те дуже любий (і не тільки за те, а взагалі і завжді).

Хтось до когось, напевне, раніше 10-го мая не приїде, а навіть можливо, що й до червня не приїде, бо хотять його лікарі затримати, але хтось, може, таки вирветься. Когось хотять ще до Швейцарії послати, але хтось уже нікуди не хоче, тільки до когось та й додому, комусь уже курорти збридли, і хтось би вже хотів раз жити по-людськи, і працювати по-людськи, і про жадні курації не думати, і до жадних лікарів не вдаватись. Комусь те все так обридло, що ай!

Якби комусь нерви дали спокій, то хтось би вже був здоровий, але чи вони коли дадуть спокій, то невідомо... Ет, вже ліпше о тім мовчати!

Хтось не скінчив ще «Кассандри», бо комусь тепер вже тільки 4 год[ини] можна писати, а роботи і листів багато. Когось то дражнить, але що робити? Хтось бідний і хтів би вже до когось, бо хтось та й ще хтось, як зберуться докупи, то все вже не такі бідні обидва. Правда ж?

Хтось кланяється Св[ятій] Анні і всій родині і дякує п[ану] Юліанові за інформації.

120. До М. І. Павлика

10 квітня 1903 р. Сан-Ремо

10.IV.1903

Високошановний друже!

Спасибі за інформації, я вже подала їх далі. Тільки для мого приятеля, я знаю, ще важно б вияснити питання, яка, власне, плата йде за лекції франц[узької] мови в школах реальних і в гімназіях (певне, в тих і в тих не однакова). Сумніваюсь, щоб він міг прожити менш, як на 50 з[олотих] р[инських] в місяць, бо він чоловік не здоровий та ще й мусить помагати родичам убогим. Теж варто знати, чи конче треба приймати австр[ійське] горожанство, щоб стати проф[есором]? здається, нормальна натуралізація (признана по обидва боки кордону) вимагає 5 літ часу? То се була б справа трохи загайна.

Щодо мене, то я, на жаль, не можу ще так рішучо сказати: «Отже, переїзжаю». Primo,^I через те, що я не знаю, чому Ви думаєте, що я знайду собі учениць, — чи на те є виразні прецеденти фактичні? хто-небудь з відомих Вам людей утримується з сеї професії приватної учительки европ[ейських] мов? Secundo,^{II} я мушу знати (в числах) minimum установленної звичаєм плати за 1 год[ину] такої науки (від одного ученика і від цілої групи, певне, різно?). Чи однаково платиться як за франц[узьку], так і, напр[иклад], за англ[ійську] мову (в Росії

^I По-перше (лат.).

^{II} По-друге (лат.).

англ[ійська] дорожче)? «Багато» і «небагато» поняття дуже релятивні, і я на них не можу нічого виразного збудувати. Tertio,^I маю новину: лікарі зменшили (перед трьома днями) мій робочий день і дозволяють тільки 4, найбільше 5 год[ин] на день інтелектуальної праці, — коли сей «день» не збільшиться за літо, то я не знаю, чи вистачить він для того, щоб, беручи «небагато», все-таки заробити лекціями на життя та ще й мати час хоч що-небудь робити в своїй властивій сфері — літературі. Тепер же се, здається, не тиранія лікарська винна, а таки мое здоров'я, бо в мене, коли вірити лікарям, ледве що спинився туберк[ульозний] процес в правому легкому, а нервовий стан вимагає навіть ехтра-курації,^{II} щоб знов не мати на осінь рецидіву того ж таки туб[еркульозного] процесу в легкому, та й сам по собі дуже заважає своїми сімптомами. Літом мені жити, принаймі сього року, в великому місті (отже, й у Львові) заборонено. Як бачите, все це такі собі sachliche Umstände,^{III} на які варто звернути увагу і вияснити гаразд, поки рішити зовсім. Ви можете мені допомогти вияснити, власне, пункти перший і другий, а третій вже, звісно, «від Бога» та, може, почасти від мене залежить, я тільки подаю його Вам в пояснення моєї нерішучости.

Прикрим здався мені один, виставлений вже у Вас, Umstand,^{IV} що я мусіла б «скинутись всякої політики». Я хотіла б знати докладніше, як я маю се розуміти? Невже так, що в Галичині я мала б ще «тихше» жити, ніж на Україні? Коли так, то се страшна жертва душі. Я ще, може, могла б не мішатися до краєвої політики в тім значінні, що не займалась би особистою агітацією, не вступала б в члени краєвих партій, бо до одного я не почуваю в собі талану, а другим мало інтересуюсь, бо думаю, що, яко літератор, я ліпше зроблю, коли виступатиму зовсім незалежно, хоч нехай і одиноко. Але скинутися «всякої політики» в літературі і в моїх зносинах з метрополією ніяк

^I По-третє (лат.).

^{II} Спеціальної, додаткової [курації] (нім.).

^{III} Реалії, фактичні обставини (нім.).

^{IV} Обставина (нім.).

не можу, бо не тільки переконання, але темперамент мій того не дозволяє, а ще не дозволяє — знаєте що? — дядьків заповіт. Ми говорили з дядьком не раз про такі теми, і він казав, що хотів би, щоб я через кілька років стала жити десь «на вільнішій землі»? з тим, щоб, власне, до кінця набратись, а не скинутись політики; з тим, щоб, по змозі моїй, провадити далі те, чого я вчилася у нього і чого мала навчитись від життя за ті «скільки років», прожитих на Україні, а не з тим, щоб стати тільки консерваторкою паперів, хоч і дуже цінних, та все-таки не моєю працею писаних.⁵⁸⁴ Дядько хотів, щоб і моя праця, і моя думка росли і жили, щоб я ні літератури, ні політики не скидалась, щоб я шукала свого шляху, була б не епігоном його, а духовною дитиною. Він би, я знаю, не порадив мені, щоб я «скинулась всякої політики», хоч би навіть для того, щоб не могли чепити «того, що коло мене», а вже менш усього через те, щоб не могли мене чепитись. Ні, друже, спитавши по щирости своєї душі, я не можу обіцяти, що буду жити на вільнішій землі тихше, ніж жила на зовсім поневоленій. Коли моє здоров'я, мій невеликий хист, мій замало розвинений інтелект, моя життям пригнічена енергія не дали мені стати тим, чим повинна б я бути і чим, може, ніколи не стану, то се моє нещастя, але не моє бажання, і миритись з тим я ще не хочу, ні, я ще хочу боротись. Я признаюся Вам, що у мене не одна мета на той випадок, якби я замешкала по сей бік. Мені морально неможливо признати політичну прірву (історичну, як казав Куліш)⁵⁸⁵ за прірву реальну, і поки я не скинуся спогаду про абсолютно невільну Україну, я не можу, не сила моя скинутися того, чого досі не скинулась при гірших умовах. Тоді треба скинутись мені і моєї поезії, моїх найщиріших слів, бо вимовляти і ставити їх на папері, скинувшись того діла, на яке вони кличуть інших, мені буде сором. Коли не vis major,¹ як се було досі, а моє власне рішення примусить мене «сидіти тихо і не рипатись» — (і як довго сидіти? може, аж поки перегорить і та сила, що тепер ще десь там жевріє в душі?), — то я тоді мусітиму зломити свою

¹ Вища сила (лат.).

«єдиную зброю» слово і стати глухонімою. Тільки се страшно, я сього більше боюся, ніж всякого чіпання. Може, той архів,⁵⁸⁶ для якого я, «розуміється, мусіла б» (кажете Ви) зробити таку жертву, і вартий її, може, одно слово з нього варте більше, ніж всі мої слова минулі і ще ненароженні, тільки — у мене рука не здіймається на таке самовбивство, я ще не маю сеї одваги, я ще не нажилась душею, я ще навіть як слід не спробувала своєї сили і — маю вже її занедбати, придушити, «скинутись»? Ні, не маю одваги, хоч киньте в мене каменем. Не можу.

Я, власне, тому і хотіла б, щоб хтось з моїх приятелів міг би рівночасно зо мною замешкати на вільнішій землі, що се був би поділ праці. Той, кого я маю на увазі,⁵⁸⁷ міг би, може, одважитись на який час «скинутись», бо він молодший від мене, йому ще є час колись надолужити те, що втратить тепер, для нього ще ті «скільки років» не минули, що для мене, та й темперамент в нього інший, і традиції інші (у нього в родині не було декабристів, соціалістів-емігрантів і радикалів-засланців, він не пам'ятає 70-х років!), він ще не починав того, чого я мала б уже скинутись, за ним нема того слова, що стало вже тілом і що не терпить зради, від нього ніхто ще не жде того, що від мене. Нарешті, може, він має ту одвагу, якої я не маю... А тим часом я впевняюсь на нього більш, ніж на саму себе в деяких справах, а сій справі, я знаю, він служив би щиро. Він був би консерватором, а я, вкупі з Вами, працювала б над виданням. Так було б добре. Може, се й можливо, як не зараз, то хоч згодом. Треба старатись.

Чекаю від Вас дальших інформацій. Та не гнівайтесь за «високий тон», бо він не проти Вас, а так, сам по собі здійснювся, — се для мене гостра тема, а я все-таки ще хвора, то де тої «холодної крові» взяти.

Брошюрки Ваші таки пришліть.⁵⁸⁸ Будьте здорові з мамою.

Л. К.

P. S. Ліда нічого не пише.

121. До М. П. Косача та О. Є. Косач (Судовщикової)

16 квітня 1903 р. Сан-Ремо

16.IV.1903

Христос воскрес!⁵⁸⁹ Любиї мої, що думаєте, що не озиваєтесь? Коли Міші було трудно відповісти на мої питання, так можна було так і написати: не знаю. Для мене і то важно знати.

Я здорова всім, окрім нервів, та й то нічого, жить можна.

Цілую всіх вас міцно.

Леся

122. До М. І. Павлика

17 квітня 1903 р. Сан-Ремо

17.IV.1903

Високошановний друже!

Дуже мені неприємно, що Ви так якось дразливо прийняли мій лист. Він зовсім не був виміреним проти Вас, а скоріш проти мене самої... Взагалі сей рік для мене критичний, я знов стою на роздоріжжі, як колись в дні першої молодости, багато приходиться рішати, міркувати і владновувати єдино своєю власною думкою і силою, часто не тільки без жадної помочі, але ще й при чималій опозиції з боку тих, що, здавалось би, не повинні бути в такій опозиції.⁵⁹⁰ Багато тут і зайвої боротьби, і марнування сили, і втоми думки. Від того я часом трачу почуття дійсности і буваю несправедлива до людей, а часом і до себе. Додайте до сього мою звичайну хронічну і вже, може, довічну недолугість, то, може, пробачите мені помилки в стилізації моїх листів. Проти Вас же я нічого не маю і ні в чому Вас не винувачу, і яке б там не було Ваше «щісте»⁵⁹¹ до людей», то до мене маєте те «щісте», що мене глибоко болить найменша прикрість, яку я коли, хоч і несвідомо, могла заподіяти Вам. Може, з того користи мало, але вже воно так.

Я, друже, не прошу і не просила у Вас ніякої «статистіки»⁵⁹² ні для мене, ні для мого приятеля. Я просто думала, що, може, Ви випадком знаєте приблизно умови (напр[иклад], я знаю

мінімум плати за такі лекції в Росії і не потребувала би для того жадної статистики збирати, якби хто мене запитав), тільки думала, що, може, Ви просто забули про те написати. Я ж зовсім не бажаю, щоб Ви тим клопотались, бо Вам і так роботи досить. Хутко, може, буду у Львові сама, то розпитаюсь якось по людях, а Вас виразно прошу не марнувати на те часу і сили.

Ні я, ні мій приятель не мали б нічого проти того, щоб перейти в австр[ійське] горожанство, а я, в противлежність дядькові (на сей раз), готова б хоч в абіссінське горожанство перейти, аби не бути рос[ійською] підданою, бо підданства того зовсім не вважаю ні за яку національну ознаку (скоріш, за нац[іональне] нещастя), а за річ чисто практичного значіння. Українець робить однаковий компроміс, коли пишеться підданим чи Росії, чи Австрії, — мені Петербург так само чужий, як і Відень, і в зміні форми пашпорту я жаднісінької жертви не бачу, навпаки, рада б її зробити при першій нагоді. Так що аби я могла усталитись в Австрії на життя, то уживу всіх заходів, щоб скоріше перестати вважатись рос[ійською] підданою. Я тільки не знаю, чи легко і чи хутко можна те зробити. Волила б тільки вважатись не втікачкою-емігранткою, а нормально натуралізованою, щоб таки часом могли навідуватись на Україну, бо хоч і австр[ійську] Україну вважаю рідним краєм, та все-таки є багато такого, що в'яже мене з певними виразними пунктами України російської і що не дає мені от так зараз, без наміслу сказати: «Я переїзжаю».

У всякім разі, раніш остатнього рішення я мусіла б таки побути ще раз на Україні, бо мала б там чимало справ до ліквідації або до иншого, нового уладнування.

За людське відношення до драгом[анівци]ни я Вам нічого не можу сказати, хіба те, що не вірю, аби правда могла бути такою вже незрозумілою, щоб аж пропасти через те. Коли не Ви і не я, то, може, сильніші від нас видобудуть ту правду зо дна (принаймі те головне, що в ній є). За себе ж скажу, що я зважу свою силу, як трохи мине сей гостро критичний стан (сподіваюсь, що се до осені станеться), і тоді визначу собі виразну програму, що я можу і що я повинна робити. А се, про що

тепер просила Вас довідатись у Львові, єсть один з матерьялів до мого рішення. Тільки повторно прошу: як то Вам має завдати хоч найменший клопіт, то не треба, я справлюсь сама.

Сподіваюсь, що Вам не прийдеться так бідувати з мамою. Я не маю таких здібностей, як покійний Ковалевський,⁵⁹³ а все ж таки до певної міри можу стати у пригоді своїм друзям по ідеї. Зрештою, про сі справи і про деякі інші поговоримо при зустрічі. Як не за місяць, то за два побачимось. Тим часом не ворогуйте на мене, — коли я роблю часом зле, то таки більше собі, ніж іншим, та принаймі до «самодовольных» не належу.

До побачення! Привіт Вашій мамі.

Л. К.

123. До Ф. В. Волховського

23 квітня 1903 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia, Corso Cavallotti
23.IV.1903

Високоповажаний добродію і земляче!

Пробачте, що не писала Вам, але я вже не одважувалась писати, поки не виготовлю хоч на аркуш перекладу.⁵⁹⁴ Тим часом то слабість, то всякі клопотливі справи перебивали мені в роботі. Тепер посилаю Вам більшу частину перекладу, так що стане на друкований аркуш з верхом, — якщо до сподоби, то й починайте друкувати, а я Вам хутко й далі надішлю, бо вже я наладила якось і справи, і здоров'я так, що, либонь, хоч на три дні можу за себе ручити, а більш і не треба, щоб скінчити роботу. Маю помічника, що тепер ладить переклад «За веру, царя и отечество»,⁵⁹⁵ як скінчить, то я зредагую і впишу свої додатки, чи зміни, та й пришлю Вам, відай, з Австрії, бо я там довгенько буду, тижнів зо три. Не бійтесь, я не втічу «за прірву» так, щоб не подати Вам звістки, куди і як до мене писати. Та я ще з місяць буду на сім боці, вирушивши з Італії. Хотіли мене лікарі ще до Швейцарії послати, а потім сами ж і відрадили, то,

певне, я там не буду. Аж тепер мені призналися, що мій ледве загоений «катар» був таки простісінько початком сухот, і наказали, щоб я добре стереглась «рецидіву», бо се ж мене вже втретє туберкульоз з різних кінців нападає... То Ви вже мені простіть неуправки та недоїмки літературні, бо приходиться мені воюватись і за право праці, і за власне життя, а воно часом одно одному перебиває. Обмежено мені право праці так, як дитині, всього 4–5 годин в день дають писати (навіть не 6, як досі було!), — скажіть сами, чи тож багато літераторові, та ще такому, що ні переписчиків, ні секретарів не має? Часом же і тих 4 години марне йдуть, коли яка нервова халепа вчепиться. Тому не дивуйтесь, що я так «ліниво» працюю; се моя лиха доля так лінується... Правду кажучи, я вже здавна така, та, може, й до віку така буду, але все ж хочеться хоч гіршою не стати, то й мушу слухати лікарської ферули, бо знаю, що все одно хутко не вмру (маю натуру «хронічну»), так нащо ж маю рипіти? треба вже якось тую силу докупи зібрати, яка там ще є.

Тому, добродію, буде більше літератури, як я верну межі свої люде, бо там я вже буду тільки редактором, а люде писатимуть, то скоріш буде.

Тепер можу подати Вам адресу одного мого приятеля і земляка, що вчиться в Празі⁵⁹⁶ (М. Kriviniuk, Taborska, 3, chez M. Joseph Novaček, Prague, Autriche).¹ Вдайтесь до нього, з чим хочете, так, як до мене, бо ми з одного гурту,⁵⁹⁷ він же і в Галичині знає людей стілько, що й я, коли не більш, бо рік прожив у Львові. Пишіть йому чи по-московськи чи по-українськи, як забажаєте, бо він і так і так може. Я йому про Вас напишу.

Не знаю, чому Вам той українець не написав, що у мене про Вас допитувався,⁵⁹⁸ — либонь, «страха ради иудейска». Мені він писав, що готов з товаришами дописувати Вам (чи то переклади, чи тільки оригінальні дописи досилати, того я гарзд не розібрала); тільки перше хоче вкупі зо мною порадитись в своєму товаристві про план і техніку роботи. Хоч я до їх

¹ М. Кривинюк, Таборська, 3, у пана Джозефа Новачека, Прага, Австрія (франц.).

гурта не належу, але сказала: гаразд! Очевидно, люде хотять мене за передаточний пункт мати, та нехай, — якщо зможу, те зроблю, коли погодимось в плані роботи, але як вийде, що ми в одній супрязі не протягнемо, так скажу їм: «Панове, я Вам дала адресу і проложила шлях, тракуйте сами, а я вступлюся».

Тепер сей добродій уже на Україні, і я не маю способу писати до нього на сі теми. Прийдеться пождати тижнів з 5, поки побачимось на очі. Тоді ж і своє товариство побачу (на жаль, пощипане значно жандармськими лапами за сей рік!).⁵⁹⁹

Чи Вам галичане прислали книжки? Бо як ні, то я оце, як буду у Львові, напну їх за Вас і пошлю Вам сама, що треба. Тут не маю багато, а дещо, маючи, потребую для себе, тому простіть, що мало і неконче цікаве послала Вам.

Спасибі Вам велике за англійську літературу, я Вам з Галичини українською за неї відплачуся. Замітки Ваші про арешти в Галичині дуже мене втішили. Поражу галичанам, щоб подавали Вам до відома, як що такого «межинародного» трапить-ся, — гаразд?

А я таки жду відповіді на мій довгий лист до Вас. Коли там яке слово не до ладу, то простіть і забудьте, але про саму справу таки напишіть. Хоч з заміток про укр[аїнські] книжки я бачу у «Рев[олюционной] Росс[ии]» певну прихильність до нас, але таки мені важно знати, як відноситься Ваше товариство до справи спільного видавання книжок і т. д. (взагалі все те, що я питала від себе і від товаришів). Мені се неперемінно треба знати, поки реферуватиму справу товариствам. Напишіть, коли ласка.

Вам буде трудно знайти хутко такого «межипартійного» референта, як я, бо інші хоч ліпші робітники від мене, та зате кожний з них свого куріня держиться, а чужих не знає або знати не хоче, — я ж собі «вільний поет», то мені й за гріх не вважають, коли я з чужими курінями в розмови захожу.

І може, Ви й зовсім не одержали мого довгого листа (на 4 чи 5 аркушах паперу)? То напишіть, я Вам постараюсь його вдруге зреферувати.

Як поїду, то не щезну-таки (хіба що справді в глибоку яму попаду — всяково буває!) і, думаю, писати мені буде можна до Вас, а Вам до мене. А, власне, так: пишiть мені на мою ж таки адресу (я Вам дам її пізніше, тепер ще сама гаразд не знаю, де буду), тільки не по-російськи і не по-нашому, а найкраще по-англійськи, — коли ж думаєте, що Ваш почерк чортам відомий,⁶⁰⁰ то, може, когось знайдете невідомого, щоб переписував, — та й підписуйте першим-ліпшим англійським призивськом, хоч і того пана, котрого адресу мені дали якось для листів з України. А для рукописів дайте іншу адресу. А про літературу пишiть так, немов би я була кореспондентом якого «Athen[a]eum»^I або там якого Magasine,^{II} якого хочете (тільки не «червоного»), воно буде зовсім правдоподібно, бо мені часом траплялось в європейську пресу проникати. Моїх товаришів (напр[иклад], пражського)⁶⁰¹ зовіть «your brother», а часом «your friend», а знайомих (з інших гуртів, напр[иклад], того, що мав Вам зі Львова написати)⁶⁰² — «your sister»,^{III} або «your colleague».^{IV} Се теж правдоподібно, бо мій брат (Ваш знайомий) і дві сестри бували в Європі,⁶⁰³ то можуть і з англичанами якісь справи мати. Заголовки брошюр чи теми дописів перекладайте по-англійськи тільки так, щоб подобало до белетристики, етнографії або літерат[урної] критики (мої спеціальности), напр[иклад], «Сказание о неспр[аведливом] царе» — «A Legend of King Arthur in the Little Russian Folklore».^V Як буде хоч одно слово з дійсного заголовка (в якій хоче комбінації), то я вже, певне, зрозумію.

Я Вам відповідатиму по-французьки, тримаючись тої самої термінології (а якщо коротке, то, може, й по-англійськи вдям), і починатиму завжді «cher confrère»,^{VI} то нехай адресат (той Ваш знайомий) знає, що то буде Вам (коли, напр[иклад],

^I «Атенеум» (англ.).

^{II} Журналу (франц.).

^{III} Ваша сестра (англ.).

^{IV} Ваш колега (англ.).

^V «Легенда про короля Артура в малоросійському фольклорі» (англ.).

^{VI} Дорогий товаришу (франц.).

одкритка), може, Ви скажете, який знак на конверті класти? Ваше товариство в Європі зватиму «your lady»,^I чи «votre épouse»^{II} краще, а тих членів Вашої партії, з якими, може, матиму зносини на Україні, зватиму «my secretary» («mon secrétaire»).^{III} Думаю, що так буде найкраще і найпростіше, бо я не люблю плутати чужих людей і чужих адрес до моєї кореспонденції, а зроду все на власну руку і ріск проважу. Та й, знаєте, хто має «чисте» імення, той боїться дати адресу, а хто не боїться, той здебільшого вже «скомпромітований». Та ще буде так — я не писатиму Вам удруге листа (перший раз напишу я), поки не отримаю од Вас відповіді, а тоді відповідатиму конечне хоч коротко.

Пишіть мені ще в С[ан]-Ремо, лист мене знайде, як не тут, то в Австрії (в Росію не попаде). Бувайте здорові! Чи до сподоби переклад?

Л. У.

124. До М. І. Павлика

24 квітня 1903 р. Сан-Ремо

24.IV.1903

Шановний друже!

Спасибі за брошюрку⁶⁰⁴ і за лист. В брош[урці] багато такого, з чим і я згідна, тільки боюся, що то «глас вопиющего в пустыни»... Я рада, що ми з Вами порозумілися щодо виразів, і дякую за намір зібрати «статистику». Коли не трудно, то будьте ласкаві. З арх[івом] мені насувається ще одна комбінація, але виясню, тільки поговоривши з Радою,⁶⁰⁵ — у всякім разі і її, і матір її⁶⁰⁶ мушу перше бачити, поки стану на чомусь певному. Однак матеріяли свої мушу мати заздалегідь, себто до літа. Боюся тільки, коли б осінь мені знов не зробила несподіванки, як торік і позаторік, — все-таки мое «вигоення» далеко не міцне

^I Ваша леді (англ.).

^{II} Ваша дружина (франц.).

^{III} Мій секретар (англ.; франц.).

і «рецидів» вісить дамокловим мечем⁶⁰⁷ над головою, адже був констатований таки туберкульоз. Вчора застудилась і вже знов чую «стінку» в грудях з правого боку (вже ж не де!)... Тому й варто, щоб я не сама будувала пляни, а вдвох, а то й втрох. З огляду на те, що за Альпами погода здуріла, я лишуся тут довше, ніж думала (може, до середини мая), а то ще стінка муром стане... Бувайте здорові. Маю стільки роботи, що дай Боже сили!

Л. У.

125. До Ф. В. Волховського

9 травня 1903 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia

9.V.1903

Шановний добродію і земляче!

Посилаю Вам решту перекладу. Скінчила я його таки тоді ж, як думала, та переглянути не було часу досі за всякою всячиною, а потім я зважила перше діждатись листа од Вас, та тоді й посилати. Так і роблю. Дуже рада, що догодила перекладом. Ще, може, попрацюємо вкупі.

Ваші «пункти» передам товаришам, а сама теж подумаю і напишу свої уваги, тільки не зараз, бо і часу бракує, і нездужаю (безсоння заїдає!), і настрій якийсь розтріпаний: отримала звістку, що сестру арештували в Петербурзі.⁶⁰⁸ Хоч, здається, справа її пуста (сходка) і хутко мають би то, на її думку, випустити, а все прикро an und für sich¹ думати, що рідна людина в чортівських лабетах сидить... Та вже такі часи!

Думаю між 15 і 20 сього місяця бути в Празі, варто б Вам під той час написати до мого товариша,⁶⁰⁹ то буде і до мене. По 20-м буду у Львові і залагожу Вам справи з газетами і книжками.⁶¹⁰ З газет ще випишу Вам видання «Поступ»,⁶¹¹ не такто революційне, а більш просвітно-демократичне (для селян), але, може, Вам воно придасться.

¹ Само собою (нім.).

По історії України є дещо популярного, — котре путніше, то пришлю Вам, хоч, правду кажучи, зовсім путнього мало. Має вийти (певне, цього літа) брошюрка Цегельського,⁶¹² власне, «Історія України» з соц[іал]-револ[юційного] погляду,⁶¹³ та й я маю зладити історію селян під царями російськими⁶¹⁴ (головно, історію панщини, рекрутчини та податків і відношення до того всього, свідоме і несвідоме, царів з їх маніфестами), політична історія буде там займати другорядне місце (найбільше зачеплю Палія, і Мазепу,⁶¹⁵ і Гордієнка, Петра⁶¹⁶ і Катерину,⁶¹⁷ та те панство, що продавало і купувало Україну «даже до дне сего»). Хотіла б зладити сю книжку, поки я ще по сім боці, та се ще як мої груди і нерви звелять... Будьте ласкаві, ні про сей мій план, ні пізніше про моє авторство нікому не говорити.

Скільки мені відомо, доброго укр[їнсько]-руського словаря нема. Я чула, що мав вийти цього року. Поганеньких є скілька. Можу Вам їх вислати з Києва, на яку схочете адресу.

З польських попул[ярних] історичних робіт дещо було порядне в виданні «Swiatlo», але і там український елемент історії лишився дуже в тіні. Запитаю галичан соц[іал]-дем[ократів], їм краще знати. Ваш проект про два нариси історії України і Польщі подам товаришам, сама тим часом не берусь, бо не маю способу зібрати потрібні матеріяли і не знаю, коли матиму. Я тепер ще непевна себе і надовго вперед не загадую.

Пишіть мені в Прагу або Львів (Michael Pavlik, Lubelska Unia, 5, Lemberg,¹ для п[ані] Лесі).

А тим часом будьте здорові.

Л. У.

126. До П. А. Косача

10 травня 1903 р. Сан-Ремо

10.V.1903

Любий папа!

Спасибі за гроші і за листи. Спасибі і за відношення до моїх питаннів,⁶¹⁸ я можу тільки подякувати і прийняти твоє рішення

¹ Михайло Павлик, Люблінської унії, 5, Лемберг (Львів) (пол.).

і постараюсь не порушати норми, як тільки покінчу з екстремним ліченням, а се надіюсь покінчити сього літа. Дальше вже сподіваюсь, що треба буде підтримувати здобуте здоров'я, а не лічити яку хворобу. Та звісно, надії надіями, а життя життям, тільки все ж ліпше хоч надіятись.

Отак я надіюсь, що й Ліліна справа хутко поправиться,⁶¹⁹ хоч мене і дуже засмутила звістка про неї. Сестра моєї сусідки,⁶²⁰ медичка петербурзька писала, що нібито 1-го мая ст. ст. мають всіх випустити і до екзаменів допустити. Дай Боже! Все-таки прикро, не знаючи нічого певного.

Не написала тобі вчора, бо все роздумувала, як би з виїздом рішити. Нарешті рішила так. Виїдем ми 15-го мая (значить, в п'ятницю, через 4 дні від сьогодні) в Цюріх, там я ще піду до проф[есора] Гюгенена⁶²¹ (він в Цюріху, а не в Берні), розпитаю точно, що і як він хотів би зо мною робити, і тоді вже зовсім рішу, як до того відноситись. Може, я знайду спосіб погодити і лікарський надзор, і некурортні ціни, і життя в якому-небудь менше чужому місті, ніж Цюріх.

Я не то що «провіряла» свого постійного лікаря⁶²² чи не вірила йому, а просто піддалась аргументам тьоті Єлі, що «ум хорошо, а два лучше», та ще тому, що Гюгенен більше спеціаліст по нервним хоробам, а мій лікар по грудним. В діагнозах вони обидва зішлись, значить, можна вірити рівно обом, тільки мій лікар менше вірить в точність і обережність спеціально-гідропатичних заведеннів, ніж Гюгенен. Признаючи теж, що лікарський нагляд таки потрібний і при ліченні дома (і взагалі потрібний ще який час, поки загоєння зовсім твердо стане), він думає, що краще вже зовсім без нагляду, ніж нагляд з ремісницьким відношенням, яке часто буває у спеціалістів-гідропатів. Гюгенен же надо мною сидіти не буде, а здасть мене на руки якому «меншому світлу», власне такому спеціалісту-гідропату, котрого я зовсім не знаю. Правда, був би все-таки контроль Гюг[енена], але все ж можливі ремісницькі промахи, бо спеціалісти-гідропати одвикають од неводяних способів і часто не вміють в кожний даний момент спинитись, коли треба. І мій лікар так, як і ти, говорить, що коли

я вмітиму сама настоювати на обережності, то можна і в спеціальне заведення йти; але я знаю з досвіду ялтинського, що нема ні часу, ні змоги виявляти ту обережність, коли, напр[иклад], стоїш під яким дұшем, а часом досить і одного дұша, щоб уже обережність вийшла «мудрістю по шкоді» для людини слабогрудої; трактувати ж наперед з «профанами» пацієнтами та радитись про їх згоду чи незгоду спеціалісти-гідропасти, так само як дантісти і масажісти, не люблять, вважаючи, що в їх монастирі ніхто «з своїм уставом» потикатись не має права. А ті лікарі, що ні в яких заведеннях не состоять бувають ліберальніші і більше вважають на всякі «самочувствія» та на обережність самих хворих. Се я не раз сама замічала і через те згожуюсь в сьому з моїм лікарем. Та ще всякі заведення мають часто погану звичку брати гроші вперед за «курс» і грошей тих назад не вертають, хоч би курс дальше трьох днів не пішов, — се теж досить важно, і я се прийматиму на увагу при своєму рішенні, бо пускати гроші «за водою» таки не заміряю.

Про остатне рішення напишу з Цюріха. А тебе прошу написати мені в Цюріх головно про те, які будуть звістки від Лілі. Пиши *poste restante*, Zürich, Suisse.¹

З Zürich'a ми думаем їхати в Мюнхен, а там в Вену (Оксана конечно хоче в Вені бути, і мені там є справи). Невважаючи на крюк Цюріх — Мюнхен, дорога звідси до Вени не вийде дорожчою, ніж якби на Венецію — Понтеббу їхать. В Прагу напишу і спитаю, чи не помішаем екзаменам, хоч нам стілько вже раз було від Кр[ивинюка] приглашеніє, що і питання те сливе зайве, та й бути там більше 1-2 днів не думаем. Звідти Оксана хоче на Граніцу,⁶²³ а не на Броди їхати, і ми доїдем разом мало не до самої Граніци (до Тшебіні), потім вона може по Росії і сама їхати, вона настілько тепер здорова, що ніякої небезпечности нема, а вещи може від Граніци здати в багаж і доїде без клопоту. Якщо я лишусь в Цюріху, то в Мюнхені її зостріне Юра⁶²⁴ (в Цюріху я проведу і «усажу»), а з Мюнхена вона поїде далі на Вену і в Росію з панною Гассель, нашою товаришкою

¹ До запитання, Цюрих, Швейцарія (франц.).

по віллі «Наталії»; в Прагу тоді не буде заїздити. П[анна] Гасель не перший раз за границею і путі добре знає. Так що ти за Оксану не турбуйся.

Оксана ще тобі напише про свої роцоти з грішми і т. д., а я напишу про те з Цюріха, бо раніш і сама ще не знаю, скільки і на що мені буде треба.

Пора кінчать, бо і спать пора, і довгий лист. Цілую тебе міцно, любий папочка, і ще раз спасибі за все. Микосеві хутко напишу, Дорі буду посилати карточки. Їх і маму цілую теж.

Твоя Леся

P. S. Мал[анья] Фом[инична] їде екстрено в Павловку⁶²⁵ до Павла Фом[ича],⁶²⁶ що просить її приїхати, бо слабий безнадійно.

127. До М. В. КРИВИНЮКА

13 травня 1903 р. Сан-Ремо

13.V.1903

Дорогий Михалю!

Вибачайте на сім слові, але Ви таки чудні. Чому Ви чекали аж $\frac{3}{4}$ року, щоб сказати мені, що я зле адресую свої листи?⁶²⁷ Цілком не потрібно було «умисне обсервувати» непорозуміння (вже ж не на злість Вам я робила помилки!), а простіше було просто пояснити його, — адже я «італьянський кореспондент» і мені можна б без «контрадансів» писати. Я просто думала, що Ви квартирант того добродія або співмешканець (так міг думати і поштарь), а відки я могла знати Ваші територіальні відносини з ним? Я думала, що Ви один за одного не відповідаєте і що він має право хоч від самої відьми листи отримувати, а Ви собі можете жити у нього і Вас його переписка нічого не обходить, так само, як і його Ваша, адресована в його квартиру чи й просто Вам. Я от живу на Villa Natalia, і почтарі звикли носити сюди листи, адресовані до мене (не питаючи навіть, чи я справді тут живу), а якби я вибралась, не упередивши почти, то хоч би мої кореспонденти і не написали Villa Natalia (чи призвиська господарів), почтарі все б несли мою

кореспонденцію сюди або на яку нову адресу моїх господарів, бо така вже практика встановилась. Так само, певне, і в Празі, і скрізь, і нічого тут незрозумілого та надзвичайного нема.

Коли ж Вам з того прикрість, то сами винні, було не обсервувати мене, мов натураліст комаху, а вказати мені мою помилку, як людині і товаришці; се з усіх поглядів було б краще.

По-французьки можна адресувати межинародню коресп[онденцію] по всіх краях і сторонах старого і нового світа, бо се дозволяє всесвітня поштова конвенція. Не придавайте значіння пустим речам. Досить уже й великих причин для «лютости», так не труймо ж себе хоч дрібними. Я тих причин теж досить маю: 1) та сама, що й у Вас, — досада і тривога за Лілю, 2) нездужання перед самим виїздом, 3) те, що досі не викінчила роботи через слабости і всякі моральні злидні, 4) ціла колекція прикрих листів від приятелів і знайомих на самі розмаїті теми, 5) невиясненість найближчих плянів, де і як жити і коруватись, 6) зв'язаність в грошах, тим більше тяжка, що свої «сметы» я знаю, а Оксаніни визначаються щоденними несподіванками, 7) збіговисько найтрудніших дилем до рішення «в непродолжительном будущем», 8) повне обридження до всяких курацій і [9] «скрежет зубовний» на думку, що вони все-таки неминучі, 10) збори до виїзду, чого зроду ненавижу.

Здається, досить і для двох «легіонів», але позаяк я вже давно «одержима», то можна відноситись до того, як до звичайного мого стану. Та, зрештою, так і відносяться всі. Люде чогось тільки до кровохаркання мають «суеверный страх» та до слова «сухоти», а решта все не біда... Ну, і слава Богу, я дуже рада за їх.

Тітка вже давно виїхала,⁶²⁸ і я Вам про те в свій час писала: або Ви забули, або лист пропав. Коли я не застряну в Цюріху, то «дoveзу» Оксану до Іраніци, а сама подамся до Черновець⁶²⁹ (via¹ Львів) і там застряну надовше, бо думаю, що моїм нервам (поетично виражаючись, «душі») нігде не буде такого спокою, як там. Се не значить, щоб і там був «абсолютний спокій», але релятивний, єдино можливий для мене, найбільший.

¹ Через (лат.).

З Відня напишу, коли будем у Вас, тепер ще не знаю. Постараємось приїхати не в середу.⁶³⁰

Цілую Вас і руку стискаю, та не будьте люті хоч на мене.

Леся

P. S. Пробачте, що пишу на нову адресу, не діждавшись ще новішої, але думаю, що втім нікому біди нема. Я непевна, чи Ви отримали мою вчорашню картку, а не хочу виїхати, не сповістивши Вас. Я і Ок[сана] виїдем позавтрому (15.V), перше в Цюрих, потім в Мюнхен. Коли схочете що написати зараз, то пишть мені Zürich, Schweiz, poste restante,¹ а далі я подам адресу. Сумніваюсь, щоб я надовго в Цюриху застряла, бо як буде кривавий або хоч «залізний» кашель, то яка ж там гідропатія? Після вчорашньої ночі кров більше не показувалась, але при кашлі чую смак ржавого заліза і кашель мокрий, хоч і не дуже, — при таких умовах ніяка вода не рекомендується. Але тут не маю пощо сидіти, бо тепер скрізь тепло, а життя удвох з Оксаною тут дорого коштує. І страшні простори району Сан-Ремо–Київ–Петербург мені вже, нарешті, не по нервах, хочеться бути хоч територіально ближче, а то мене не вистачить на 10-денні (а то й довші) обміни листів при теперешніх обставинах.

Я певна, що Ліля рефлектує на прикрість з властивою їй одвагою і видержкою. Хто знає, чи тепер так звана «воля» багато ліпша, — може, на нерви ще й гірша, буває часом і так... Може, позавтрому її справа скінчиться. Але поки то я про те довідаюсь!

Пошлю бажаний заголовок з дороги,⁶³¹ так ліпше.

Не думайте, що я «люта» на Вас, що так якимось «сухо» пишу. Просто важка голова, і втома, і всякий клопіт, от і вже. Мізок, здається, не горить, але інші матерьяли, певне, горять, бо я виїжжаю худіша, ніж приїхала... Ну, може, вода погасить те горіння.⁶³² Побачимо!

Будьте здорові ще раз.

Л.

¹ Цюрих, Швейцарія, до запитання (нім.).

128. До О. Ю. Кобилянської

18 травня 1903 р. Цюрих

Zürich, den 18.V.1903

Хтось чиюсь картку і телеграму дістав, але не дуже тим «unmöglich»^I зажурився, бо, здається, комусь і так unmöglich буде до гідропатії братись.⁶³³ Мій лікар в Сан-Ремо, відпроважуючи мене, все намовляв, щоб не одважуватись вступати до закладу і навіть купелів не брати, аж поки зовсім гаряче літо настане, тепер же тільки водою з спиртом витиратись, а то можна скрізь, хоч і в маленькій хатці, аби двері на 5 мінут зачинити та аби хтось на 5 мінут мав собі яку дівчину до помочі, та й більше нічого не треба. Тут хтось того професора не застав,⁶³⁴ що до нього їхав, а в Berner Oberland^{II} не хоче за ним їхати, бо не варт (проф[есор] буде вже ціле літо в Oberland). Однак не жаує, що заїхав до Цюриха, бо і другою дорогою до Мюнхена мало що дешевше коштувало би, а так Оксана собі Швейцарію та Rheinfall^{III} побачить, вона дуже з того тішитья. Саме тепер Оксана поїхала на той Rheinfall, а хтось вже ні, бо втомлений і має листи писати, і, зрештою, вже раз торік бачив, то нащо має собі такі розкоші дозволяти, — все то коштує, а їдучи вдвох з молодшою сестрою, треба вже більше на неї, як на себе, уважати.

Їдемо завтра до München'a, там уже нам і помешкання на 3–4 дні є готове. Десь в суботу або в неділю будемо у Відні, там піду до Nothnagel'a,^{IV} і нехай ще він мені радить про ту водяну курацію. Він мене восени бачив, то, може, ліпше зважить, оскільки я за зиму поправилась чи ні та чи можна і як, власне, мені до води братись. Як треба, то й коло Відня є тих Badeanstalten^V доволі. А як не треба комусь тепер жадної води, то хтось заскочить до Праги та до Львова на якнайкоротше, а 31.V

^I Неможливим (нім.).

^{II} Бернське високогір'я (нім.).

^{III} Рейнський водоспад (нім.).

^{IV} Нотнагеля (нім.).

^V Купелевих закладів (нім.).

буде вже у когось та й там вже побачить, чи зможе довго бути, чи як, тільки головне те, що таки буде.

Хтось не має жадної охоти іти до якогось Anstalt'у^I віденського і таки, певне, не піде. Хтось дуже гризся за Лілю та й знов трошки кашляв крив'ю (за 2–3 дні перед виїздом), а з таким уже до води братись не випадає. Про Лілю нічого нового не знаю, може, в Мюнхені що дістану, — просила туди писати.

З Праги Оксана поїде просто додому, а хтось уже сам nach Ruthenien^{II} подасться.

Хтось здоровить чиюсь родину, а когось просить, щоб не журився, бо хтось та й ще хтось мусять побачитись таки тепер! Па!

Хтось

На чиюсь адресу придуть книжки⁶³⁵ з Сан-Ремо, то то мої, прошу сховати, поки хтось приїде, бо комусь не хотілось їх за собою возити по світах — тяжкі.

129. До М. В. Кривинюка

25 травня 1903 р. Відень

II Wien. Grosse Pfarrg., 23. Hôtel Garni, №5^{III}
25.V.1903

Дорогий Михалю!

Оце я вже у Відні, завтра над'їде Оксана з нашою товаришкою сан-ремоською (товаришкою по віллі і курації),⁶³⁶ — вони застряли в Мюнхені у Юрка, а я поїхала вершити справи у Відні. Подлий Нотнагель не хоче мене до середи прийняти, а то б ми в середу увечері були вже у Вас. Тепер, певне, будем в четверг увечері (9 г. 30 м.), коли що не затримає. Якби що затримало, то я Вам знов картку пошлю, а як ні, то, значить, 28-го, у виторок,⁶³⁷ в пів до десятої ми будемо в Празі; чи зострінемось

^I Закладу (нім.).

^{II} До Рутенії (нім.).

^{III} Відень II, провулок Гросе Пфаргассе, 23, готель Гарні, №5 (нім.).

на двірці,⁶³⁸ чи вже у Вашій хаті, то залежить від Вашого бажання.

До побачення!!

Леся

P. S. Від Лілі була картка з «волі».⁶³⁹

130. До М. В. КРИВИНЮКА

28 травня 1903 р. Відень

Kommen Freitag halb zehn abends = Kossatsch^I

131. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

31 травня 1903 р. Прага

Любая Лілея!

Ми думаем, що ти вже дома, тож вітаем тебе. Оце всі три швендядли по Празі. Оксана і Мих[айло] ще підуть, а я посижу. Пиши мені до Черновець (Sterngasse, 6, O. Kobyl[anska]).^{II}

Будь здорова і весела!

Леся

В цій хаті чехи німецьких канцлерів вікном викидали.⁶⁴⁰

132. До М. І. ПАВЛИКА

9 червня 1903 р. Чернівці

Чернівці, Sterngasse, 6
9.VI.1903

Дякую за позичку,⁶⁴¹ а пробачте, що пізно вертаю, — сама тільки вчора отримала і через свято не могла відправити Вам.

Забула віддати Вам колекцію Ваших листів, то вже відошлю звідси.

^I Приїдемо в п'ятницю пів на десяту вечора = Косач (нім.).

^{II} Зоряна, 6, О. Кобилянська (нім.).

Якби не дощ, то було б тут дуже добре. Зрештою, і так добре. Багато пишу, дуже не маю часу, але в павзах живеться приємно і затираються прикрі львівські вражіння⁶⁴² (не беріть то до себе)... Бувайте здорові, привіт Вашій мамі. Сестри Вашої ще не бачила.⁶⁴³

Л.

133. До М. В. Кривинюка

11 червня 1903 р. Чернівці

Чернівці, Sterngasse, 6
11.VI.1903

Пробачте, дорогий Михалю, мені моє... як хочете назовіть. Я все зо дня на день збираюсь Вам написати, та от і прозбралась аж досі. Від Оксани маю картку, вже з Києва, що вона доїхала без жадних інцидентів, що Ліля прислала телеграму, що їде, що всі вони через тиждень від 26.V ст. ст. мають їхати в Гадяч, бо в Колодяжному віспа, і що Ліліне пробування в Зел[еному] Гаю залежить тільки від її власного бажання (а не від якихсь «дозволів»). Я думаю, що Ліліні нерви, змучені наукою, втомою і тюрмою, видумують якісь небувалі колізії і «трагедії», і під впливом того вона пише про якісь «дозволи».⁶⁴⁴ Хто коли не дозволяє їй їхати туди, де вся родина сидить? Скільки мені відомо, ніхто й не зібрався сього робити. А може, вона пише про поліційний дозвіл, то що іншого.

Я тут взялася сильно до роботи, щоб покінчити перерване подоріжжям. Та підкузьмила мене моя господиня в С[ан]-Ремо, не виславши потрібних книжок, полишених їй для відправки на пошту (я їх не хотіла везти, бо тяжкі, та й думала, що вони вже чекатимуть мене тут, а тим часом жалую страшно про се тепер), без них же не можу викінчити всеї роботи. Але се задержка не фатальна та й, у всякім разі, уладиться. Ділові питання я ще не всі вияснила, тому напишу згодом.

Зі Львова я нікому не писала, бо втома після безсонної (абсолютно!) ночі в вагоні, а потім прикрости і візити не дали мені ні одної вільної хвилини. Головна прикрість та, що ми зірвали знайомість з Трушем і, здається, назавжди. Він сам того схотів,

несподівано для мене, — рішучо не схотів мене бачити, хоч я просила про те, власне, для об'яснення, писав мені листи з студії в канцелярію (в тій же камениці!), один другого арогантніші, предав анатемі Вас, Лілю і мене за лихий вплив на Раду⁶⁴⁵ (що «через нас» вона ходила до Павлика у Львові!),⁶⁴⁶ докорив мені «партийністю» супроти нього, Труша, за те, що я не зриваю відносин з Павликом і, нібито, в присутності його і Ради ігнорую Груш[евського], закінчив те все: лишаю Вас в його (Павл[ика]) товаристві. Словом, здурів чоловік або виявив свою первісну дурість, приглушену було українськими (київськими) впливами.⁶⁴⁷ Ще, правда, головна моя «провина» в тім, що я висказувала прилюдно своє невдоволення з факту продажі мого портрету намістн[икові] Пінінському...⁶⁴⁸ Великі і непростимі гріхи, як бачите! Правду кажучи, мені такого товариша, яким тепер Т[руш] показався, втратити не жаль, мені тільки жаль, що все це завдасть біль Раді, і зо страхом думаю, в яке погане пльоткарське гніздо попаде вона у Львові, якщо буде коли там жити. Там панує важка і затхла атмосфера в тих кругах, куди Т[руш] хотів би її впровадити, а з сімпатичною і порядною молодіжю він в натягнених відносинах... За спішною роботою і наглими справами я ще не встигла відповісти Т[рушеві], але відповім, щоб він не думав, ніби знищив мене своїм «актом прокурорським», та й щоб він з'явив, скільки дрібного «бабства» в його відношенні до нас трьох, але знайомості з ним відновляти не думаю, хоч би він сам про те просив, — занадто демонстративно він її зірвав, либонь, навмисне так, щоб всім кинулось в вічі, хто був тоді в Товаристві; а крім того, в листах його виявилась до краю брутальна і деспотична натура, а я таких не терплю і не маю, що з ними робити.

Я ще нічого не писала про се Раді, але мусітиму сказати. Т[руш] пише, що він сповістив її «перед місяцем» про своє відношення до Вас і Лілі. Цікава, чи сповістить про свою гречність до мене. Але він міг би і мене «сповістити» раніше, а не робити мені скандалів у Львові. Ет, та чорт з ним, нарешті!

Гроші від Вас я отримала тут, дякую. А мусіла у Львові 5 з[олотих] р[инських] позичити, бо не стало б до Черн[івців], тим

більше, що Оксані білет до Гран[іци] я з своєї частки купила, а вернуті за нього гроші попали якось їй в тій заметні, їзда ж до Львова коштувала більш як 20 кор[он]. Прикра се дуже дорога з Праги до Львова, плутана, неспокійна і вагони бридкі.

Тут мені живеться приємно. Працювати не заважають, а нудитись не допускають. Інтриг, пльоток, сварок, нічого такого не чую, принаймі на собі.

Ну, бувайте здорові! До виїзду ще напишу, виїдудесь в кінці того тижня, днів за 5–6. Кланяйтесь товаришам і старшим знайомим. Ольга⁶⁴⁹ Вам кланяється.

Леся

P. S. А щось Ви мені забагато грошей прислали!

134. До І. І. Труша

16 червня 1903 р. Чернівці

16.VI.1903

Шкодою,⁶⁵⁰ що не мала змоги досі відповісти на Ваш остатній, до певної міри нарешті одвертий лист. А зрештою, може, і ліпше відповідати так, обдумавши на холодно. Я не тому пишу Вам, аби хотіла відновити зірвані відносини, а просто, щоб до кінця кінчити⁶⁵¹ та й аби Ви не думали, що я дійсно почуваюся до якоїсь вини перед Вами за всі ті «провини» і «факти», що Ви мені закидаєте. Можливо, що якби до сього всього не було приплутано Радине ім'я, то я і зовсім би не стала про такі «факти» говорити, але⁶⁵² тепер мушу сказати Вам те, що може і її обходити, коли вже, помимо Вас, ніхто не має права ні радити, ні навіть просто вимовляти їй своїх думок. Коли вже Ви в опікуни назвались, так сповняйте Ваше завдання, хоч се, може, й не завжди так приємно, як Ви, очевидно, сподівались.

Хоча Ви сами признаєте, що той факт, який Ви взяли за *casus belli*¹ проти мене, є дрібниця — і дійсно, між товаришами то було б зовсім незамітним «фактом», — але я таки почну

¹ Привід для війни (лат.).

ab ovo.¹ Я не знаю, чому Вам не встид було слухати мого питання, за скільки Ви продали мою личину (товариську власність) Ясновельможному,⁶⁵³ а чому Вашим приятелям було «неприємно і встидно» слухати того, що я здивувалась, не побачивши мого портрету в Тов[аристві].⁶⁵⁴ Я мала право з того дивуватись, бо Ви мені не сказали, що продали оригінал, а не копію, і я була певна, що я принаймі не тільки для самого Пін[інського] позувала, наражаючи своє здоров'я: Ви дуже зручно обминали те питання, чи в Тов[аристві] є мій портрет, чи його порожнє місце, а тим часом трапилось якось в розмові, що моя родина обмовилась при декому з укр[аїнців] і галичан про той мій портрет в Тов[аристві], і коли на те гал[ичани] відповіли «ніякого портрета там нема», то повстала фальшива ситуація, ніби моя родина пускає блягу для якоїсь «славиці», хоча взагалі я зовсім не інтересуюсь публичним виставлянням моїх портретів, але як мають вони вісити у польських магнатів, то краще ж нехай висять в українській громадській хаті.⁶⁵⁵

Я, впевняючись більше на Вас, ніж на Ваших случайних земляків, думала, що вони просто не замітили портр[ета], бо я була тоді певна, що Ви б,⁶⁵⁶ безперечно, не скрили від мене того факту, що проданий таки оригінал, а копія невідомо коли буде (бо от же через 2½ р. вона тільки що «підкінчена»). Побачивши той факт несподівано на очі, я, натурально, здивувалась. Так само я здивувалась і вперше, почувши в Києві про спрода[ж] портр[ета] Пін[інському], та, побачивши Ваше змішання тоді (пригадайте!), пожалувала докоряти Вам, просто з особистого приятельства до Вас. Чого і за кого було тоді Вашим приятелям «неприємно і встид», допитайтесь їх самих. Я тільки знаю, що «довго» про те говорити я не мала тоді ні часу, ні охоти, зрештою, «довго — недовго», «встид — не встид» — поняття релятивні, загальні, а в данім разі ще й суб'єктивні, і тому на основі їх можна вивести не факти, а хіба звичайні плеточки. Я повторюю, що не сказала нічого такого, чого не сказала Вам в очі, себто нічого грубішого або прикрішого, обидва рази

¹ З початку (стійкий фразеологічний зворот, букв. від яйця (лат.)).

я висказувала здивування, тільки з різних нагод. Не завидую Вам, що Ваші приятелі бавлять Вас такого рода фактами, котрі Ви повинні б були або ігнорувати, як взагалі ігнорують-ся пльотки, або вже дійсно шукати їх фактичної основи, не в якихсь там «сполученнях» цілком довільних, а в безпосередніх обставинах (що власне, перед ким, з якого поводу і якими словами було сказано). Так Ви б робили, якби мали добру волю оберігати чистоту і щирість відносин до товаришів. Але Ви, по-прокурорськи, почали шукати «сполучень» і послали мені, враз з безладним актом обвинувачення, свій рішучий вирок. Забули тільки, що виконання вироку не Вам належить.⁶⁵⁷

Мене дивує найбільше,⁶⁵⁸ що Ви трактуєте в Вашім листі Раду мов неповнолітню і кажете «я» там, де годилось би, щонайменше, казати «ми», а подекуди й «вона». Адже Ви її ображаєте, складаючи відповідальність за її власні вчинки на третіх осіб. Хіба вона не має свого розуму? своєї волі? А коли говорити про «впливи», то хто ж винен, що Ваш вплив, як Ви, очевидно, признаєте, не найсильніший? Виховуйте її ліпше, коли думаєте, що її виховання ще не скінчене, а ми вважаємо її під всіма взглядами повнолітньою і тому не зарікаємось вимовляти при ній своєї думки без педагогічних клявз, як належить між дорослими людьми, та й не вважаючи на «політики» і «партиї», як належить між приятелями. Я їй, здається (не пам'ятаю гаразд), не радила їхати до Павлика, бо в той час взагалі не писала до неї, але я була певна, що вона й сама не зігнорує, з сліпої покірности Вам, давнього приятеля свого батька і всеї родини. І я не помилилась. Я думаю, що, «слухаючи» Лілі і Кр[ивинюка], вона слухала просто себе самої, — бо чим же, справді, могли вони її тероризувати або деморалізувати? А зрештою, я її саму про се питаю.

Я абсолютно не пригадую собі, щоб я казала Раді про Гр[ушевських]: пощо? не треба там ходити (між іншим, я сих чисто галицьких зворотів не уживаю), і не можу в'явити, чому б я те казала, коли я сама буваю при нагоді у Гр[ушевських]. Може, я в ту хвилину була під свіжим вражінем якої зачіпки п[ана] проф[есора]⁶⁵⁹ на адресу пам'яти Радиного батька, тепер

уже не знаю. У всякім разі, то було *post festum*¹ і впливу на Радини львівські візити не могло мати. Та дивно теж, чому Ви не образились тоді, коли то було в Вашій присутности, навпаки, ані слова невдоволення Вашого я щось не пригадую, та й весь час до мого виїзду Ви поводитись без жадних ознак знеохочення до мене. Правда, Ви тоді ще не знали якихсь там «свиньств» Павлика (а я їх і тепер не знаю) проти Вас, тому мої слова не дражнили Вам нервів до втрати льогіки, як тепер заднім числом. Чом Ви тоді не боронили Ваших приятелів хоч так, як тепер? Я б, на їх місці, не раділа з такої оборони! Замітьте тільки собі раз назавжди, що хоч би як я «ганила» кого при Раді, то «заборонювати» їй, що б там не було, ніколи не маю претенсії, бо я не маю і не хочу мати на те права, а дочка Др[агоманова] не повинна допускати нічєї моральної тиранії над собою, якщо дійсне вона не «позбавлена спадку» дочка свого батька. Я не вживала грубих виразів в Вашій присутности про Ваших приятелів, і се все, що Ви могли вимагати від мене, а хвалити їх⁶⁶⁰ і я не обов'язана, тим більше, що сами Ви не стіснялись в моїй та й Радиній присутности показувати не раз нескрите легковаження, напр[иклад], до її матері, а з моїх приятелів жартували собі і критикували їх, скільки хотіли, мене саму назвали раз в очі «одержимою» «Месії» Мержинського⁶⁶¹ і т. д. (не знаю, чи то було «прилично!»), але я приймала те за дрібні вади Вашої вдачі і не робила жадних «сполучень». Я не знаю, чому Ви маєте право не то ганити, але просто грубо ганьбити при мені, напр[иклад], Павлика, а я не мала права сумніватись, чи випадає Раді робити візиту п[анам] Гр[ушевським], незнайомим їй особисто (може, я тоді думала, що їй просто ніяково показуватись, «яка вона», — після того, як в Галичині роздзвонили по всіх усядах, що вона Ваша наречена, і мені вже не одна дама казала, що їй цікаво пізнати, який «смак» п[ана] Труша. Я не пам'ятаю, чи я так думала, але могла думати). Як людина, заприязнена з Вами і з Павл[иком], я, власне, хотіла іти посередині, себто, не мішаючи ніяких партійних

¹ Потім (лат.).

взглядів до моїх особистих відносин до Вас обох. Я, правду кажучи, не розумію Вашого вживання терміну «партійний» при сій нагоді. Я не належу ні до радикальної, ні до нац[іонально]-дем[ократичної] партії, а якихсь окремих «партій» Павл[ика], Груш[евського], Груша і т. д. взагалі не узнаю. Коли ж Ви просто мали на думці [і] хотіли казати котерийні⁶⁶² чи якісь інші, властиве, більш приватного, ніж громадського характеру взгляди, то я Вам скажу, що я їх не розумію і розуміти не хочу, бо досить з мене і киевських злиднів, нащо мені ще львівські? Якби люде у Львові сами з усіх боків не торочили мені про те все, то я б давно забула про ту «Грушівскіяду», бо позаторік я мала найліпшу волю зрозуміти, в чім тут об'єктивно річ, і мусіла зректися всякої надії. Тепер я вже ні з Павликом, ні з іншими просто не хотіла говорити про ті сварки, тільки, отримавши Вашого листа, мусіла заговорити. Я вважаю за невідповідне мішати сюди справу запомоги для впорядкування паперів Др[агоманова], котру я реферовала прилюдно, цілком не думаючи про Вас, бо я вважала тоді, що Ви особисте ніяк до тої справи не належите, та, власне, і тепер так думаю. Коли Ви маєте що річезово сказати в тій справі, то, певне, будете говорити прилюдно, де належить, так само, як і я. Я не зарікаюсь і далі дбати, скільки можу, про літературну спадщину мого дядька і учителя, бо він сам за життя дав мені на те право. Коли Ви знали під час мого реферування, що я зле поінформована, то Ваш громадський обов'язок був тоді ж таки подати фактичне спростовання, — і нехай би громада сама рішала. Чому Ви того не зробили, я не знаю.⁶⁶³

Статю Павл[ика] в «Руслані»⁶⁶⁴ я читала сама і перешлю її Л[юдмилі] М[ихайлівні], я в тій статі, окрім іронії та гострої полеміки, нічого не бачу, я Павл[икові] просто сказала, що ні Вам, ні йому не вірю на слово, а повірю тільки літературним джерелам та виразним конкретним фактам. Його особисті знайомости нічого мене не обходять. Адже я і з Вас не вимагала справоздання, чому Ви знайомі, напр[иклад], з пр[офесором] Антон[овичем]⁶⁶⁵ та з іншими антідрагоманістами (бувшими і теперешніми) на Україні.⁶⁶⁶

Ні інквізітором моїх приятелів, ні їх ментором я ніколи не бажала бути,⁶⁶⁷ а приватні «чесноти» різних⁶⁶⁸ не потрібних мені людей уже зовсім мене не інтересують, і Ви даремне мені подаєте ціну медалі пр[офесора] Колесси,⁶⁶⁹ зміст його виділових промов і т. д. Можете мене увільнити від всіх цих фактів. В «Народі»⁶⁷⁰ статі Кокорудза⁶⁷¹ я щось не читала, хоч за «Народом» мала нагоду слідити уважно.⁶⁷² Жадних об'єктивних доказів принципіальної спільности Павлика з Барв[інським], Кок[орудзом], Шух[евичем],⁶⁷³ Кол[ессою] e tutti quanti¹ я нігде досі не стрічала, а як зостріну, то не побоююсь ніяких консеквенцій. Все те, що Ви подаєте: «тримає компанію», «іде разом», «робив коректу» (але чи видрукував?), все то загальники широкі, без реального змісту для мене. Ви не маєте що «оставляти» мене в чийому б не було товаристві, бо я сама вибіраю собі товариство свідомо, так само, як свідомо зрікаюся його. Як не порвала я з Вами, неважаючи на всі огидні пльотки Ваших земляків і землячок про Вас, аж поки Ви сами не дали мені Вашим власноручним листом фактичного доказу Вашої некультурности, товариської грубости до мене, деспотичного відношення до Ради,⁶⁷⁴ котру морально піддержувати заповідав мені її батько і, головно, сама вона не раз просила, так не порву я і з Павликом, поки не допевнюся об'єктивно, що варто порвати,⁶⁷⁵ а як допевнюся, то стане одваги, будьте певні, як стало її, щоб порвати з Вами, близьким до Ради чоловіком і моїм недавнім приятелем. Тим часом одно безперечно, що Павлик толерантніший від Вас: він ніколи не вимагав, щоб я зірвала з Вами, коли хочу бути в його товаристві, і він один з немногих, від кого я не чула повторянн⁶⁷⁶ тих чи інших пльоток про Ваші особисті справи, він не зрікся знайомости з Радою за те, що вона Ваша наречена, він не докоряв мені моїми візитами до Груш[евського], Франка, Гнатюка, і моїм небуванням у його сестри⁶⁷⁷ в Чернівцях, і моєю особистою антипатією проти деяких його приятелів,⁶⁷⁸ я маю проти нього, може, й більші «провини», та він умів толерувати їх дійсне по-товариськи.

¹ І всіма іншими (італ.).

Мені ж, у всякім разі,⁶⁷⁹ легше і приємніше бути в такому товаристві, де признають мене вільною особисто людиною і приймають мене таку, як я є, ніж в тому, де хочуть нахилити мої думки, симпатії та особисте поведіння під ярмо котерийних взглядів, мені абсолютно неінтересних.

З огляду на те, що відносини родини Драгом[анових] до Павлика можуть мати і ширші, громадські наслідки,⁶⁸⁰ я зроблю все, що від мене залежить, щоб допомогти стати їм на дійсне фактичній, безсторонній основі, і попрошу до помочі всіх, хто може сказати річеве слово в сій справі.⁶⁸¹

Збирайте фактичні дані і приїзжайте читати акт обвинувачення проти Пав[лика] прилюдно. Вашим розривом з нами трьома (К[ривинюком,] Л[ілею] і мною) Ви, може, поселите трагедію в душі Ради, — не ми будем з того винні. Я не знала, що Ви ні слова не писали ні Лілі, ні Кр[ивинюкові] про Ваше відношення до них («безвзглядність» і т. д.), і згадала про се в листі до Кр[ивинюка]⁶⁸² як про факт, йому звісний, аж несподівано бачу, що він тільки від мене довідався про се. Чому Ви, пишучи Раді «перед місяцем» до мого приїзду у Львів, не упередили также і нас, обжалуваних, про Ваш безповоротний вирок, того я ніколи не зрозумію, хіба що Ви просто хтіли зробити мені скандал прилюдний перед нашими спільними знайомими демонстративним поведінням супроти мене.⁶⁸³ Будьте певні, що, якби Ви мене упередили (Ви ж знали мою адресу в Італії), я б ні записок Вам через люде не посилала, ні бачитись з Вами не домагалась би. А я думала, що річ іде про який каприз чи непорозуміння. Чи Ви хтіли й Крив[инюкові] ту саму «сюрпризу» зробити, чи се Ви тільки з слабшою половиною роду людського так поводитесь, а межі нею з слабшими фізично індивідуами? Ну, та се діло Вашої етики.

Наостанку я вважаю за відповідне повідомити Вас, як я думаю надалі урядити мої відносини з Радою і з іншими Вашими приятелями. Застерігаючись проти Вашого котерийного світогляду (Ви звете його «партійним»), я не переносю мого теперішнього відношення до Вас на Ваших приятелів і буду знатися з ними настільки, наскільки то буде потрібно чи приємно

для них і для мене, незалежно від Вашої особи, котру ich lasse aus dem Spiel.^I Так само, хоч би я посварилась з Вашими неприятелями, то се не помирить мене з Вами. Пльоток львівських про Вас я не буду нікому розказувати⁶⁸⁴ і постараюсь забути, що коли чула. Нашу остатню переписку зreferую Раді точно, а як можна буде, то покажу, Лілю также поінформую про Ваше відношення до неї і до всіх трьох нас. Лишу Раді повну волю витягати консеквенції з того, які вона сама схоче, не ставлячи їй ніяких ділем та ультіматумів. Взагалі, мої приятелі абсолютно вільні в своїх відносинах до Вас. Обіцяю ніколи не переступати порога Вашої хати, хоч би вона стала коли і Радиною, але в хаті Драгоманових буватиму⁶⁸⁵ і права veto^{II} в тій справі за Вами не признаю. Рада завжді буде милим гостем в моїй хаті, і я не впускатиму нагоди бачитись з нею поза Вашою хатою, хіба що Рада скаже: «Я того не бажаю», і скаже те око в око мені самій. Застерігаю собі право переписки з Радою, в залежности єдино від її бажання.⁶⁸⁶

Інформуватиму сама і попрошу других, безсторонніх і навіть ворожих свідків інформувати її про мої прилюдні виступи в тій справі. Вам, певне, буде докладно відомо все, що я радитиму чи казатиму Раді, тому боротьба «впливів» буде рівна, а навіть, певне, для Вас легша, бо Ви частіше і більше бачите Раду, ніж я, а коли перемога буде не Ваша, то жалуйте на себе. З Вами ж я ще, може, говоритиму⁶⁸⁷ коли прилюдно в виразній, діловій справі, а приватні розмови і переписка між нами, сподіваюсь, покінчені назавжді.

^I Я виводжу з гри (нім.).

^{II} Вето, заборони (букв. я забороняю) (лат.).

135. До О. С. МАКОВЕЯ

16 червня 1903 р. Чернівці

16.VI.1903

Cher confrère,¹ чи не будете ласкаві зайти до нас сьогодні о 8 г [одині] увечері? Якби не йшов дощ, то я маю величезну охоту (може, дощ уважатиме на те!) піти на Гарбуз-гору⁶⁸⁸ сьогодні вечора, але Ольга⁶⁸⁹ боїться іти тільки під мою сильною обороною на ту гору, тим часом брати її⁶⁹⁰ заняті і не можуть бути нашими лицарями. Якщо Вам то не справляє прикrostи, може б, Ви допомогли мені вив'язатись з тої ділеми: і хочеться, і боюся. Як дощ не пустить сьогодні, то, може, прийдете завтра о 5-й по обіді, якщо, звісно, взагалі Вам се догідно.

До побачення (у всякім разі до мого виїзду?) на горі чи на долині.

Леся Українка

P. S. Як будете йти увечері, то прошу взяти оті найстрашніші окуляри і дивитися пильно під ноги, бо можете впасти в яму (в вапно! там його дві бочки!), а се поетові не личить.

136. До Ф. В. ВОЛХОВСЬКОГО

19 червня 1903 р. Чернівці

19.VI.1903

Monsieur,^{II}

Il y a deux jours que j'ai reçu Votre lettre envoyée pour moi à Czer-nowitz par Mr. Pawlik et c'était juste le temps parce que demain je pars pour l'Oukraine.

J'ai fais tous les pas possibles à Lemberg pour Vous assurer l'envoi des organes galiciens et j'espère que les rédacteurs respectifs tiendront bien leurs promesses. Les rédactions de «Vola» (soc. dem.), de «Moloda Oukraina» (socialiste), de «Literatourno-Naoukovyj Vistnyk» (impartiel plus ou moins) ont consenti de Vous envoyer leurs journaux et autres publications en échange de Vos

^I Дорогий товаришу (франц.).

^{II} Переклад із французької подано нижче.

publications en langue Russe, la langue anglaise leur étant peu familière. Si la procédure expéditive se fera desfois un peu «à la ruthénienne» soyez indulgent et adressez Vos réclamations aux expéditions des journaux respectifs tout droit en leur souvenant des promesses, faites en ma présence, c'est le seul moyen d'employer mon influence personnelle en cette matière que je puisse trouver dans ce moment. L'organe du parti national-démocratique n'a pas consenti à l'échange⁶⁹¹ (il ne le fait jamais), mais je Vous conseille de Vous y abonner¹ parce qu'il représente l'opinion du parti le plus fort pour le moment (tant peu idéal qu'il soit!) et Vous y trouverez bien d'informations utiles autant politiques que bibliographiques. Par occasion je possède dans ce moment le programme de ce parti et une collection de leading articles dont je suis heureuse de Vous servir (j'envoie tout cela en même temps que cette lettre), je l'ai arrangé de façon que Vous y trouverez «l'essence» des principes de ce parti. Quant aux organes socialistes il Vous sera facile de procéder (s'il le faut) à un pareil travail d'«extraction» ces publications étant plus rares (elles ne sont pas quotidiennes) donc moins nombreuses et leur programme plus familière pour Vous.

La bibliothèque de la Société Scientifique du nom Szevczenko à Lemberg (rue Czarnecky 26) Vous prie de lui envoyer toutes vos publications à partir de ce moment en échange du «Lit. Naouk. Vistnyk» et des publications scientifiques de la Société. Peut-elle espérer?

Je n'ai pas pu voir le rédacteur du journal «Dobra novyna» (soc.-dém. avec une teinte polonophile), si Vous voulez, écrivez-lui à l'adresse de «Vola» (Lindestrass, 8) comme ils sont les deux journaux-camarades. Aussi je n'ai pas conféré avec la rédaction du «Rouslan» (parti opportuniste, «unioniste» essentiellement. polonophile quoique souvent réfractaire de son propre programme)— je n'y sais de nulle influence et je doute de son utilité pour Vous, mais, en tout cas, voilà son adresse: Adm. de «Rouslan», place Dombrovsky (Chorąszczyzna). 1.

¹ L'adresse: Admin. de «Dilo», rue Stefan Batory, 24. Lemberg. — Л. У.
Адреса: адмін[істрація] «Діла», вул. Стефана Баторія, 24, Львів (франц.).

Dans une heure j'espère de voir le rédacteur de «Haslo» (socialiste-rév.) et de lui parler de Votre affaire, — je Vous informerai sur les résultats. J'écrirai pour vous procurer en échange la «Ruthenische Revue»¹ viennoise (réd. en allemand).

Je n'avais pas le temps de Vous faire la collection des livres à Lamberg (je n'y avais passé que deux jours et encore dans les conditions bien peu favorables pour ma santé générale et surtout pour mes nerfs), mais j'enverrai une liste, faite ici, à Mme P. et je suis sûre de sa promptitude à Votre service.

En matière des travaux historiques je tâcherai de Vous envoyer les conférences de prof. Antonovitch sur l'histoire de la période cosaque et je Vous recommande (sur l'Hist. Oukr. dans son ensemble) le cours tenu par prof. Hrouchevsky à Paris à l'Université libre russe, le recueil de ces conférences (sous presse actuellement) rédigé dans la langue française. Vous pouvez Vous procurer par quelque de Vos amis parisiens. Ces deux travaux loin d'être libres de quelques fautes et des pertis-pris de leurs auteurs, sont pourtant recommandables comme uniques «cours suivis» en forme pragmatique de notre histoire qui a été jusqu'à présent traitée surtout en forme monographique ou fragmentaire. Il y a un travail de [L]. Cehelsky (Histoire d'Oukr. à l'usage des paysans) qui paraîtra cet été et Vous sera envoyé sitôt ainsi que le mien.

Je suis peu versée moi-même dans la littérature historique polonaise mais un de mes confrères galiziens má recommandé pour Vous une librairie éditrice (Księgarnia Polska Poratyńskiego à Lamberg — rue et N inutile parce que c'est une firme d'une grande notoriété) qui Vous fournira à la demande ses catalogues ainsi que les informations et conseils nécessaires. Pour le moment mon confrere Vous recommande le livre «Historia Polski Bobrzynskiego» comme l'unique cours précis, scientifique en même temps que populaire et peu volumineux. Quant aux autres publications adresser Vous

¹ Je vous recommande beaucoup cet organe purement informatif rédigé pour les étrangers. — Л. У.

Рекомендую Вам цей чисто інформаційний орган, що видається у Відні для іноземців (франц.).

à Mr. Daszynski,⁶⁹² député soc. dém. et à Mr. Breiter,⁶⁹³ dép. soc. (polonais). (Je ne connais pas leur adresse, mais on peut écrire au Reichsrath de Vienne).

Les brochures et pamphlets oukraiens portent, pour la plupart la signature imprimée du parti dont ils proviennent mais je prierai mes confrères de suppléer à ces signatures en cas de manque.

Mon ami de Prague m'écrit des choses bien favorables sur Votre compte, si tous mes amis seront de cette disposition j'espère que la cause sera bientôt sur la bonne voie. Mais je ne puis dire rien de précis avant que je retourne dans mon pays.

J'ai entendu d'un projet de la consolidation de tout les groupes socialistes oukraiens (fédéré ou non avec les russes, je ne sais pas) dans un seul parti, leur programmes particuliers étant peu divergeants au fond. Il y aura un congrès de la jeunesse pour ce but and Autriche et j'espère que les résultats de ses débats Vous seront bien connus, surtout en ce qui concerne le point fédératif du programme minimal (pratique) à suivre. Je tâcherais de Vous informer sur les échos oukraiens autochtones de ce congrès tenu sur le sol autrichien.

J'ai été facheusement étonné d'un passage dans un article sur les libéraux russes dans la grande revue (pas bimensuelle mais trimestriale) des soc.-rév. russes, notamment en ce qui y concerne Dragomanoff et son «drôle de nationalisme oukrainophile», s'ils traitent de cette façon ironique et dédaigneuse Dragomanoff (qui n'était ni nationaliste, ni «phile» de quoi que ce soit) qu'est ce qu'ils diront après les avoir connu de plus près des socialistes oukraiens actuels qui sont beaucoup plus «séparatistes»? En tout cas les passages pareils n'aident en rien à la cause de la libre fédération oukraino-russe... Ma-speriamo bene.

Votre dévouée L. Kosatch

L'adresse pour l'été: Russie, Hadiatch, Gouv. de Poltava L. K.

(Pardonnez-moi le désordre de cette lettre que je n'avais pas le temps de remédier si pressée que je suis).

Добродію!

Два дні тому отримала Вашого листа, надісланого мені в Чернівці добродієм Павликом, і дуже вчасно, бо завтра я виїжджаю на Україну.

Я зробила все можливе у Львові, аби забезпечити Вам пересилку галицьких часописів, і сподіваюся, що редактори дотримуються свого слова. Редакції «Волі» (соц[іал]-дем[ократична]), «Молодої України» (соціалістична), «Літературно-наукового вістника» (більш-менш безпартійний) дали згоду надсилати Вам свої журнали та інші публікації в обмін на Ваші публікації російською мовою, англійську мову вони знають погано. Якби пересилання було трохи «рутенським», прошу бути поблажливим і звернути Ваші рекламації безпосередньо до відділу пересилання відповідних журналів, нагадавши їм, що вони обіцяли в моїй присутності, — це єдиний спосіб використати мій особистий вплив і єдине, чим можу зарадити у цій справі. Орган партії націонал-демократичної не погодився на обмін (він цього ніколи не робить), але я Вам раджу пренумерувати (адреса: адмін[істрація] «Діла», вул. Стефана Баторія, 24, Львів) його, бо він репрезентує думку найсильнішої партії тим часом (яка б вона далеко не ідеальна була). Ви там знайдете необхідну політичну і бібліографічну інформацію. Я саме зараз маю програму цієї партії і збірку програмних статей, рада, що можу стати Вам у пригоді, надіславши це все одночасно з листом (так викладені, що Ви вловите суть принципів цієї партії). Щодо соціалістичних органів, то Вам легко буде зробити «екстракт» при потребі, бо ці публікації не щоденні, отже, малочисельні, і їхня програма Вам більш відома.

Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка (вул. Чарнецького, 26) просить, щоб Ви відтепер надсилали їй всі Ваші публікації в обмін за «Літературно-науковий вістник» і публікації Наукового товариства. Чи може вона сподіватися?

Я не мала змоги бачитися з редактором «Доброї новини» (соц[іал]-дем[ократична] із забарвленням польськофільським),

якщо бажаєте, напишіть до нього на адресу «Волі» (Lindenstrasse, 8), бо це журнали-друзі. Також я не сконтактувала з редакцією «Руслана» (партія опортуністична, «уніоністична», загалом польськофільська, хоча часто відходить від власної програми), я не знаю ніякого її впливу й сумніваюся, чи він потрібний Вам, але про всяк випадок її адреса: адм. «Руслана», площа Домбровського (Хоранщизна), 1.

За годину сподіваюся на зустріч з редактором «Гасла» (соц[іал]-рев[олюційне]) і маю намір оповістити йому про Вашу справу, а Вас поінформувати про результат. Я напишу, що потрібно в обмін на «Ruthenische Revue» (рекомендую Вам цей чисто інформаційний орган, що видається для іноземців) віденський (німецькою мовою).

Я не мала часу залагодити для Вас книги у Львові (була там лишень два дні і до того ж в умовах мало сприятливих для мого загального стану, а перш за все для моїх нервів), але я надішлю листа до пані П[анькевич], а в її оперативності щодо Вашого прохання я певна.

У справі історичних праць постараюся надіслати Вам матеріали проф. Антоновича про історію козаччини і рекомендую Вам (про загальну історію України) курс проф. Грушевського, читаний у Вільному російському університеті в Парижі, збірник праць (тепер друкується) французькою мовою. Ви можете їх отримати від Ваших паризьких приятелів. Ці дві праці не позбавлені деяких хиб і односторонності поглядів їх авторів, але їх можна рекомендувати як загальні програмні курси нашої історії, що дотепер була трактована у складі монографій або фрагментарно. Ще є праця [Л.] Цегельського (історія Укр[аїни] для користування селян), яка вийде цього літа і яку Вам, як і мені, одразу вишлють.

Я мало орієнтуюся у польській історичній літературі, але один мій галицький колега порадив Вам книгарню-видавництво (Księgarnia Polska Poratyińskiego) у Львові, вулиця не потрібна, бо це дуже відома фірма, яка на Ваше прохання подасть каталоги, а також інформацію та необхідні поради. Тим часом мій колега рекомендує Вам книгу «Historia Polski»

Bobrzyńskiego як унікальний докладний курс (науковий, популярний, невеликий водночас).

Щодо інших публікацій, то варто звернутися до п. Дашинського, посла соц[іал]-дем[ократичного] і Брайтера, посла (соц[іаліста] польського). (Я не знаю їх адреси, але можна писати на парламент у Відні).

Українські брошури й памфлети переважно друкують фірму партії, яку представляють, але я попрошу моїх колег, щоб додали підписи у разі їх відсутності.

Мій приятель з Праги дуже прихильно пише про Вас, якби всі мої приятелі були так настроєні, то справа, либонь, була б на добрій дорозі. Але я не можу нічого певного сказати, доки не повернуся до свого краю. Чула про один проект консолідації усіх українських соціалістичних груп (у федерації з російськими чи ні, не знаю) в одну партію з їхніми програмами, що в своїй суті мало розбіжні. З цією метою відбудеться конгрес молоді в Австрії, маю надію, що його перебіг Вам буде відомий, зокрема щодо виконання мінімальної федеративної програми (практичної). Я постараюся інформувати про реакцію в українських колах і безпосередньо на конгресі, що відбудеться на австрійській території.

Я була вражена однією частиною статті російських лібералів у великому журналі (квартальному, а не двохмісячному) соц[іал]-рев[олюціонерів] російських, а саме тим, що стосується Драгоманова і його «смішного українофільського націоналізму». Якщо вони у такий іронічний і погордливий спосіб трактують Драгоманова (який при всьому тому не був ані «націоналістом», ані «філом»), то що вони скажуть, коли спізнають ближче теперішніх українських соціалістів, які є у більшій мірі «сепаратистами»? У кожному разі подібні фрази не сприяють справі вільної федерації українсько-російської...

Зобов'язана Вам Л. Косач

Літня адреса: Росія, Гадяч, губ[ернія] Полтавська. Л[ариса]
К[осач]

(Вибачте безлад цього листа, чому не можу зарадити через поспіх.)

137. ДО К. ПАНЬКЕВИЧ

19 червня 1903 р. Чернівці

19.VI.1903

В[ельми]п[оважана] пані!

Прошу послати відзначені в катальозі (тепер посилаю) книжки враз з рахунком за них на адресу: ім'я Вам скаже д[обродій] Гнатюк,⁶⁹⁴ Tooting, 47 Tunley Road, London, England.^I Мої вірші (всі з збірн[ики])⁶⁹⁵ прошу на той рахунок не ставити, а послати gratis^{II} або, коли так не можна, на кошт автора.

Книжки Фр[анка], що я мала вернути Вам, ще не прийшли з Італії. Як прийдуть, то будуть Вам прислані звідси.

Гроші за книжки і ноти пришлю з дому, а Ви дайте на них рахунок Кривинюкові, як буде у Львові, то він передасть мені.

З поважанем Л. Укр[аїнка]

138. ДО М. І. ПАВЛИКА

19 червня 1903 р. Чернівці

Черн[івці], 19.VI.1903

Шановний друже!

Сьогодні їду, тому спішуся. У Поп[овича] була,⁶⁹⁶ — він каже, що бібл[іотеки] Федьк[овича] у нього нема, а в «Нар[однім] Домі»⁶⁹⁷ щось було, та давно розкрадено, та й цікавого не було. Шкільні матерьяли Федьк[овича]⁶⁹⁸ він надіється видобути за 3 місяці, тоді пришле Вам.

Я відповіла довгою і рішучою нотою Тр[ушеві], — порвала з ним назазвжди і викликала на війну за «вплив» на Р[аду] і за Вашу репутацію. Може, дійде до громадського суда між нами, тим краще. Я не матиму спокою, поки не виведу на свіжу воду всіх інтриг. Збирайте, на всякий случай, всі можливі літературні документи для своєї оборони, я буду Вашим референтом на Укр[аїні], в разі потреби. Я маю причини думати, що

^I Тутінг, 47 Танлі-роуд, Лондон, Англія (англ.).

^{II} Безкоштовно (лат.).

матеріальна справа буде поставлена в залежність від votum^I довір'я Вам, а для votum довір'я можуть потребувати детально-го в'яснення справи, відносин і — інтриг людей. Стаття Ваша з «Рус[лана]»⁶⁹⁹ послана Л[юдмили] М[ихайлівні].⁷⁰⁰ Се, може, трохи затягне справу, але зате вже вона стане твердо. Я напишу Вам на адресу Крушельн[ицької],⁷⁰¹ — як буде вся адреса по-німецьки (Franziskanergasse, Fräul.^{II} і т. д.), то, значить, Вам, так скажіть. Я думаю, що поки не витягну інтриганів за язик ad forum publicum,^{III} то брехні і т. д. не матимуть краю. Я визволю ім'я мого дядька з сього хаоса інтриг і всю справу поставлю на виразних пунктах умови, хто, що, кому і як обов'язується з одного боку робити, з другого платити, хто мусить мати доступ до діла,⁷⁰² а хто ні, від чого справа залежить, а від чого ні. Проект буде від мого імені. Се буде цілий еляборат.⁷⁰³ Постараюсь послати його Вам, як буде готовий. Ви зробите свої уваги (згода, незгода), додатки, доповнення і т. д., відшлете знов мені, а я подам на увагу родині і товариству, і як буде ухвалено, так і буде раз назавжди. Тим часом будьте здорові.

Л.

Р. С. Стоцький⁷⁰⁴ обіцяв послати Вам ще один лист дядька.

139. До М. В. Кривинюка

19 червня 1903 р. Чернівці

19.VI.1903

Дорогий Михалю!

Посилаю Вам «Трушіаду»,⁷⁰⁵ прочитайте її (все-таки, може, Вам варто і деталі знати, на всякий случай) і сховайте. Тр[ушеві] листи я скопіювала для Ради літерально, поминувши тільки імена і все антиконспіративне. Свого листа не копіювала, бо вже раз прийшлося те зробити (для адресата), лист довгий, а я не маю часу. Може, Ви те зробите, поминувши теж імена

^I Бажання, виявлення (лат.).

^{II} Провулок Францисканергассе, панні (нім.).

^{III} На громадський розгляд (лат.).

і мої проекти громадської діяльності, та й пришлете просто на Сирець.⁷⁰⁶ Я, власне, тільки оглядаючись на Р[аду], удостоїла в[ельми]п[оважного] артиста⁷⁰⁷ таким просторим і докладним документом, щоб вона не думала, ніби я віднеслася злегка до того, що може завдати їй біль. Але мене саму тепер се вже зовсім не іритує, я навіть думаю, що Тр[ушева] безтактність піде на користь і вужчій, і ширшій справі, бо я таки надіюсь витягти за язик його, а, як боги допоможуть, то і всю кліку, до якої він признається, і нарешті визволю чисте і велике ім'я Др[агоманова] з тих брудних закутків, куди його зтягли тепер всякі «патріоти». Маю виразний плян кампанії: перше поставлю ряд рішучих питань перед нашою родинною радою, осягну, що Л[юдмила] М[ихайлівна] виразно виложить П[авликові] все, чого вона жадає або не жадає від нього (я вмовила його, що він мусить особисто бачитись для того з Л[юдмилою] М[ихайлівною]), виясню матеріяльні перспективи для видання і для видавця, а коли П[авлик] отримає votum недовір'я від родини на основі інсинуацій Т[руша], то я доб'юся громадського суда. А Ви, як будете у Львові, попросить П[авлика] зібрати все, що він друкував проти Груш[евського] і його кліки, проти Барв[інського] (окрім статі в «Руслані», котру він вже мені дав) і проти чи з поводу всього, що має хоч далеке відношення до справи Д[рагоманова], а коли можливо, і статі противників в тій справі. Принаймі за остатній рік. Я поможу Л[юдмилі] М[ихайлівні] (і «кому о том ведать надлежит») основно перестудіювати документальні, а не пльоткарські дані. Годі нарешті і з П[авлика] витягати жили, нехай йому дадуть гроші і детально-умовлену повномочність або скажуть виразно раз назавжди: ти нам не потрібен, ми тобі не віримо, залиши свою роботу. Може votum недовір'я його уб'є, та принаймі не смажитиме на малім вогні, бо мені «вчуже» стало не до витримання вже!..

Ваша відповідь Тр[ушеві] дуже добра, не треба нічого ні поправляти, ні зміняти. Kurz und gut.¹ Скопіюйте її для Р[ади].

¹ Одним словом (нім.).

Тепер інше. Назву («Яке наше життя під московськ[ими] царями») подано вже 1½ тижня тому в Ж[еневу], а звідти відповіді на виразні питання не отримано. К[узъм]а — дуже добрий чоловік, але провадити з ним ділові справи я вже не можу, се не по моїх нервах, — пиши не пиши, все йде, як у прірву, ні отвіта, ні привіта... Буду, здається, друкувати тут, коли приятелі згодяться: дешевше трохи (121 р[убль] за арк[уш] в 10 тис[ячах] екз[емплярів]), porto^I менше і до складу все ж можна буде доступитись якомсь.

Книжок з С[ан]-Ремо⁷⁰⁸ так і не було, і я не могла писати, та, може б, і все одно не вспіла. Маса роботи. Сьогодні їду додому. Ліля пише, що їде завтра в Зел[ений] Гай.

Чи Ви будете в Празі до 20.VI нового чи старого ст.? Напишіть про се зараз мені в К[иїв].

Будьте здорові, страшно спішуся. Стискаю руку і цілую Вас.

Лист В[олховського] додаю тут, сховайте його, прочитавши, десь в добрім місці.

Р. С. Франко сам прийшов до мене в гості в хату до Павл[ика], пив з нами чай і балакав зовсім приязно, — іритуючих тем ми уникали. Дощ перешкодив мені вернути візиту Фр[анкові] і зайти до Груш[евського] (сам Фр[анко] відрадив мені йти, зсилаючись на дійсне собачу погоду, але, може, він просто оберігав мене від якої несподіванки, — то було ще перед остатнім листом Тр[уша], і мені не спадало на думку, що Фр[анко] може щось знати в сій справі, а то б допиталась). Гнат[юк] був ні се, ні те, — до себе не закликав і вся фігура говорила: моя хата скраю. Зате «панна Стефця» (креатура Гр[ушевського]) ігнорувала мене демонстративно,⁷⁰⁹ ледве поклонившись через плече. Думаю, що дощ дійсне вратував мене від якого сюрпризу або униження. Es lebe der Regen!^{II}

^I Перевозитися (лат.).

^{II} Хай живе дощ! (нім.).

140. До М. В. Кривинюка

19 червня 1903 р. Чернівці

Прошу Вас відповісти на сей лист⁷¹⁰ і зайнятись сею справою. Я ніяк не можу, бо зараз їду, а лишитись для сього ще — теж не можу.

Сімов[ичу] лишу записку (його нема в Черн[івцях] тепер), а Старос[ольському] Ви скажіть, що треба.

Л.

Зробити список Др[агоманових] книжок на окладинках інших, по-моєму, слід. Коли згода, напишіть К[узьмі].

141. До М. І. Павлика

1 липня 1903 р. Зелений Гай

18.VI.1903

Високоповажний друже!

Не писала Вам досі, бо до остатнього дня перед виїздом з К[иева] все надіялась вяснити рішучо головне питання, а по приїзді сюди була втомлена і не могла писати. Але мушу сказати, що діло не вяснилось, бо люде, від яких воно залежить, роз'їхались по літніх мешканнях і раніш серпня не поприїздять, а хто лишився, той некомпетентний. Їздити ж по людях я не маю сили і змоги. Радять приятелі просити не гонорару за приїдешню роботу, а просто пенсії за все минуле, бо так становище (та й сама робота) буде незалежніше. Я, однак, думаю, що коли в одній формі не вдасться, то поставлю в другій, а якщо не вигорить прилюдно, то, може, осягну приватно, тільки мусите місяців два почекати, інакше нема способу. Вам дехто трохи попсував шанси,⁷¹¹ але, може, і я маю не менший вплив, то надіюсь поправити. Збірайте матерьяли, друковані, про які я просила. Статя вже отримана (при мені) і досі вже прочитана. Настрій до Вас знов поправився через мої доводи та ще й через нетактовне поведення Вашого противника супроти нас всіх, — він тим рішучо компромітує себе, а тим самим і дискредитує в очах здавна прихильних до нас людей.

Тим краще! Але про наші нові відносини з ним знає тільки дуже тісний круг людей, і я прошу Вас не говорити про те більш нікому до слухного часу (я пожду, поки він сам роздзвонить, а то, певне, буде незабаром, судячи по прецедентах!). Пані⁷¹² запевняє, що не хотіла образити Вас, посилаючи гроші без листу і без словесних коментаріїв, каже просто, що була тоді дуже склопотана всякими приватними справами, голов-но ж слабкістю своєї кузини⁷¹³ (тая, справді, і тепер тяжко слаба, що дуже томить і нервує Ваших приятельок),⁷¹⁴ та ще й стісня-лась переказувати щось через зовсім чужого чоловіка. Каже, що, зрештою, і ніколи не ворогувала на Вас, а тільки невдово-лена була, що робота йде нешвидко і що видання не посува-ється вперед. Радить згодитись на видання через Т[овариство] ім[ені] Ш[евченка], хоч би і без коментаріїв, самих матеріялів, аби скоріше, а коментарії могли б бути написані і видані пізні-ше на інший кошт, коли вже на той самий неможливо. Влас-тителям матеріялів⁷¹⁵ я ще напишу. Про можливість архіву у Л[ьво]ві⁷¹⁶ вона думає скептично та й опасається за безпеч-ність його там. Проти перенесення (що проектує молодіж)⁷¹⁷ в принципі нічого не має, тільки в тім напрямі боїться давати ініціативу або хоч би виразний дозвіл, з огляду на кар'єру сина.⁷¹⁸ Але я не знаю, чи формально можна обійтись без тако-го дозволу. Так само і з ініціативою в справі, кому дозволити видавати матерьяли (коресп[онденції]); я думаю, що номіналь-но могла б походити ініціатива і формальна умова від старшої дочки,⁷¹⁹ а в дійсності інспірована була б від матері, — над сим моїм проектом обіцяли «подумати». Через два місяці, либонь, результат «думання» вже буде звісний. Я не розумію, що мого-ло б старшій дочці перешкодити виявити хоч таку ініціати-ву, вже ж не кар'єра її сина або чоловіка в тій стороні, де вони тепер. Зрештою, хто може їх вгадати! В крайнім разі попрошу формально передати право власності і переговорів з видав-цями мені та й буду вже на власний ризик провадити справу, — у мене ж нема ні синів, ні дочок, так само, як і жадної кар'єри.

Я зрозуміла, що коментаріїв Ваших бояться, «щоб не роз-дражнить гусей», тих гусей, серед яких, може, прийдеться

жити молодшій дочці.⁷²⁰ Ну, якби мені дали пленіпотенцію,⁷²¹ то я б ні на яких гусей не подивилась, та, може, власне, тому і не дадуть. Побачимо.

Мені так душно від сеї атмосфери страху, зміни настроїв, сторонніх інтриг, пльоток і всякої пакости, що я вже мушу вивратися з того якнайскоріше і йду напролом. А коли й нічого не осягну, то навряд чи хто інший осягне в близькому часі, а хіба вже аж тоді, як люде і ситуації переминяться. Все ж буду старатись до остатнього.

Бувайте здорові! Як буде що нового, то напишу.

Л.

P. S. Гранди рос[ійської] літератури і науки жахаються самої розмови про видання матеріалів. Нема що і їхати до них.

142. До М. В. Кривинюка

1 липня 1903 р. Зелений Гай

Зелений Гай. 18.VI.1903

Дорогий Михалю!

Ви простіть, що я обмежилась телеграмою і не пояснила її досі листом. Дуже був розбитий час і розтріпаний настроїв в Києві. Діло в тім, що я рішила поки що пощадить Раду від деталей сеї приємної історії, бо вже й без деталей се досить прикро для Ради. До того ж і п[ан] артист⁷²² має нахил виставити мене мало не пльоткаркою в виду того, що я «втягнула» Раду до сеї справи, забуваючи, що се він сам зробив з самого початку. Рада все надіється, що ми «помиримось», але я на те не надіюсь і, правду кажучи, не бажаю, — згодилась тільки на формальну уступку (взяти назад всі мої слова, сказані, коли б то не було, з нагоди мого портрета, перше проданого Пін[інському], а тепер поверненого від нього). Більш ніякої уступки зробити не могу без насильства над своїм сумлінням, а насильства такого робити не хочу ні ради кого, отже, примирення не буде, бо сам п[ан] артист пункт ваги кладе не на інцидент з портретом, а на інше, як Ви знаєте. По бажанню Ради і за згодою п[ана]

артиста я можу не виявляти прилюдно, що я з ним зірвала, тільки приватно розрив застається у всій його силі. А якщо Рада волею судьби буде як-небудь відлучена від справи і від самої особи головного діяча, то моє прилюдне поведіння стане зовсім ідентичним з приватним, чого щиро бажаю. Тільки тепер мені дуже жаль Раду і супроти неї я не можу поступати так холодно-категорично, як з тим глибоко чужим для мене чоловіком. Йому я написала про дійсне моє становище супроти нього (він вимагав від мене, в імені «етики», ще деяких пояснень, і я йому їх дала), коли він схоче не робити різниці між прилюдними і приватними відносинами, то я, звісно, просити не буду, тільки хочу вияснити все наперед, щоб уникнути «несподіванок». Я Вас прошу, при нагоді, не говорити з ним ні про його переписку зо мною, ні про те, що вона схована у Вас (але приховайте її і надалі), і взагалі якнайменше говорити про це все, з ким би не було. Я не хочу, щоб він говорив перед Радою, ніби ми щось «розпускаємо», «розносимо» і т. д. про нього. Я хочу бути коректна з ним до крайньої педантерії, як взагалі буваю супроти ворогів, — я хочу, щоб моя етика була безмірно вищою, ніж етика того добродія, і тим думаю побороти його вплив на близьких мені людей. Я сподіваюсь мовчки побороти його скоріше, ніж довгими розмовами. Чим коректніше будем ми, тим різче кинеться в очі, кому слід, його некультурність.

Зрештою, думаю, що Ви і сами не вшануєте його розмовою і знайдете цікавіші теми для розмови з іншими. На нещастя, відносини мої до Ради не дають мені перейти над сим всім «до порядку» так хутко і абсолютно, як мені б хотілось.

Ну, але краще вже про інше. І[вана] М[атвійовича] я змогла бачити тільки перед виїздом,⁷²³ себто три дні тому. Не знаю, чи буде він Вам писати, бо зайнятий і матерьялу, здається, бракує; думає вже при побаченні поговорити і залагодити, що треба; до того ж невідома виразно Ваша адреса на сі тижні. Знайомі взагалі в розброді по літніх мешканнях, і Київ досить порожній, скільки важних для мене візитів прийшлося відкласти до осені вкупі з літературними справами. Вакації!

Була я на Сирці, там панує пригнічений настрої через слабкість п[ані] Н[естроевої]; дядина томиться, Рада нервується, тільки Зоря їздить по гостях і веселиться згідно з своїм темпераментом. Рада боїться покинути дядину саму (Зорі нема дома) в виду можливої катастрофи з п[ані] Н[естроевою] (кажуть, та в безнадійному стані, — я її не бачила, бо вона нікого не приймає) і через те, може, й не буде у нас в Гаю, як хотіла, хіба що ненадовго, бо 1-го авг[уста] мусить бути вже в Києві (сподівається приїзду Т[руша]), а від того часу, може, їй і взагалі буде «заказаний путь» до нас (Рада сього не думає, але я допускаю). Рада все надіється на «мир», виправдує всіма силами Т[руша] («нерви», «гаряча натура», «пльотки», «погані впливи» і т. д.), се, зрештою, натурально в її становищі, дивно мені тільки те, що вона не ображена недовір'ям (вона писала в свій час («перед місяцем») про те, що Ви і Ліля нічого їй не радили і не відраджували!) і трактуванням її як дурної і несамостійної морально дитини. Се мені дуже сумно...

Все ж мушу сказати, що се все якось більше in abstracto^I мене журить, а in concreto^{II} я тепер дуже врівноважена, сплю без міри і їм так само — вплив хутірського повітря і дощу! Дорожня втома і маленька простуда вже минули. Хоч всі кажуть, що я схудла проти осені, але я почуваюся добре і не кашляю. Наші всі теж благополучні і проводять час так, як і я (переважно в ліжку і за столом). Ліля починає трошки одсвіжатись, а в Києві була дуже прив'язана від задухи, нетерплячки і наслідків всякої пакості.⁷²⁴ Дора в Зінькові,⁷²⁵ у тої малої панночки, що лічилась «від росту». Микось насоложується «безформним» станом.⁷²⁶ Оксана відпочиває від вражінь і біганини. Мама дуже поправилась і значно врівноважилась нервово. Взагалі тон настрою приємніший, ніж торік, так що, може, літо краще пройде для всіх нас. Ну, до побачення! Цілую Вас. Привіт знайомим.

Леся

^I Абстрактно (лат.).

^{II} Реально (лат.).

П[ана] Панькевича⁷²⁷ я в Києві не знайшла, бо адресу забула (та, здається, мені її і не сказано було), а ніхто з знайомих не знає, де він. Нехай би хоч тепер написали.

143. До І. Я. ФРАНКА

2 липня 1903 р. Зелений Гай

Гадяч, Полтавск[ая] губ[ернія], хутор Зелений Гай
19.VI.1903

Cher confrère!

Вдаюся до Вас за дозволом перекладати Ваші оповідання на російську мову. Мені замовила сю роботу видавнича фірма в Ростові-на-Дону (книгоиздательство «Донская Речь») і доручила самій вибрати твори і вмовлятися з авторами. Фірма ся має мету просвітну, а не комерційну (дешеві видання добрих творів для народніх великор[уських] мас), і, як завжді в таких випадках буває, великими капіталами не розпоряжує. Платить перекладачам 15–20 р. від 50 000 літер (1½ нормальних аркушів 16-ки), а на авторів оригіналів не рахує нічого. Однак, коли Ви вважаєте, що я нарушу Ваші авторські права, заробляючи перекладами Ваших творів, то я вступлю Вам ¼ з моєї плати, — більше трудно, бо мене дорого коштує спроважування книжок з Галичини (в закр[итих] конвертах),^I та й сама робота дорого виходить при моїй силі і здоров'ю, які Ви добре знаєте... Але кривди Вашої не хочу і на формальну точку (брак літер[атурної] конвенції між Австрією і Росією) ставати не збираюсь в моїх відносинах з галицькими і буковинськими товаришами. Може, бажаєте зробити яку спеціальну умову щодо Nonorationsexemplare,^{II} то напишіть мені, а я впливатиму на видавців. По одному примірнику вже напевне отримаєте,⁷²⁸ хоч би й від мене особисто.

^I Конвертах (заст.).

^{II} Авторських примірників (нім.).

При сій нагоді прошу Вас про одну маленьку послугу. Передайте мій привіт п[анам] Грушевським⁷²⁹ і запевнення, що тільки несвітський дощ перешкодив мені одвідати їх у Львові (Ви знаєте, що се правда). Я тому настаю на сьому, що з деяких, пізніше мені поданих фактів можу догадуватись про недоладне витолкування тих чи інших моїх вчинків у Львові, отже, і фактові, що я не одвідала пп. Грушевських, може бути надане тенденційне значіння, а се було б мені не до мисли. Коли деякі пункти і відтінки в літературно-громадській роботі того чи иншого діяча і не згідні з моїми думками і настроями (сього я ніколи і не крила), то се ще не доводить мене до антипатії і негречности супроти самих осіб діячів, їх родичів, приятелів і т. д., і, наскільки се від моєї ініціативи залежить, я не міняю раз установлених відносин без виразних, фактичних причин, хоча, з другого боку, і не накидаюся там, де мене вже не потребують. Я завважила, що в сей мій приїзд до Львова не всі наші спільні знайомі обходилися зо мною по-давньому і мало хто був такий приятний, як Ви; почувалась якась навмисна холодність і немов упередження. Я б хотіла знати, чи справді єсть якась зміна до мене в настрою найближчих до Вас кругів (тут я не маю на увазі п. Труша, але инших), чи то мені тільки так здалось. Коли зміна є, то я б хотіла знати її фактичні, сказати б, об'єктивні причини, якщо вони існують (як то тільки Laune,^I то я не допитуюсь, бо то вже «секрети психології»), знати для того, щоб не зробити якого нетактичного кроку в відносинах до людей, що, може, і не хочуть бути ні в яких відносинах до мене.

Коли Вам се не прикро і не трудно, то, будьте ласкаві, проясніть мене в сій справі, я буду Вам дуже вдячна. Я люблю держати мої відносини im Klagen,^{II} і ніщо мене так не мучить, як невиразна фальш. Москалі кажуть: «Худой мир лучше доброй ссоры», але я вважаю якраз навпаки: ліпше щиро посваритись, ніж нещиро миритись. Коли Ви навіть просто потвердите

^I Настрій (нім.).

^{II} Мати чітке уявлення; тут у значенні: у ясності (нім.).

факт: «Завважена зміна існує» — і не подасте ніяких дальших коментарів, то і се буде для мене корисно, я знатиму, що я «засужена без суду», і затямлю собі, для кого я *persona grata*,^I а для кого *ingrata*.^{II} Консеквенція з сього буде тільки та, що хто до мене змінився, до того і я змінюся в рівній мірі, не виносячи того *ad forum publicum*, бо демонстративність тут і не потрібна. Так тільки «прийму до відома». Я сама не почуваюся до жадної реальної провини супроти Ваших приятелів і тому не певна, чи мої спостереження про зміну справді вірні.

Коли Вам про се прикро писати, то, як хочете, не пишїть, але про переклад, дуже прошу, не гайтесь відповісти, бо діло спішне, робота має бути здана на термін.

Ваші свояки тепер мешкають у нас⁷³⁰ на хуторі, навіть в однім будинку, тут вони всі, окрім старшого сина.⁷³¹ Всі здорові і «благополучні».

Бувайте здорові і привітайте від мене Вашу родину.

Л. Косач

144. До О. Ю. Ковилянської

2 липня 1903 р. Зелений Гай

Гадяч, Полтавск[ая] губ[ерния], хут[ор] Зелений Гай
19.VI.1903

Хтось комусь аж ось коли пише! Ой, бо хтось таки згине через почтові клопоти! Оце лежить перед кимсь аж 7 листів написаних, а се 8-й, а ще 4 треба от-от написати... Отаке мое! В Києві не було способу писати то за справами, то за балачками, то за втомою. Хтось там пробув тиждень, а ледве сюди приїхав, так і почав «дрібні листи» писати. Саме час до писання, бо дощі такі заливають, що нема способу і за поріг ступити.

Родина наша, окрім татка і старшого брата, тут. Всі здорові, Дора величезна стала, Микось до неба головою дістає фізично і морально (вже по матурі!), Оксана все відсипляє, що

^I Бажана особа (лат.).

^{II} Небажана (лат.).

недоспала за границею, Ліля відживляється після петербурзьких тарапат (ще невідомо, чи не «випросять» її з медицини!), мама дуже поправилась і немов помолодшала, а хтось такий, як і при комусь був. Часом на когось знов heiliger Zorn¹ нападає з тих самих причин, що і в Чернівцях, бо комусь і тут не дають спокою з тою справою.⁷³² Якби не близькі люде,⁷³³ то хтось би вже й забув про те, але мусить якийсь час помучитись... Зрештою, тут се менше діймає.

Рада мала приїхати сюди, та не знаю, як буде, бо маму свою боїться лишити саму коло хорої кухні, а з Зорі мала поміч.

Тим часом ще нема нікого з сподіваних гостей (брата, Квітки і Кривинюка), але за тиждень, може, хто і приїде, певне, Квітка, бо він на Україні не забариться, мусить в липні на Кавказ вертати. Схуд він там і заморився чимало, геть бідний став. Кланявся комусь і черновецьким знайомим.

Хтось не брався і до «Кассандри», так в листах загруз. А взагалі роботи страх багато, аби сила. Нехай би хтось комусь матеріяли слав,⁷³⁴ бо потрібні дуже (хтось отримав дві пачки тут).

Нехай хтось скаже, чи дозволяє комусь перекладати «Землю» по-російськи. Здається, хтось і «Землю», і оповідання дрібні дозволив,⁷³⁵ та, може, то тільки здається комусь, хтось уже не знає, такий заморочений. Нехай хтось буде ласкавий перечитати і переслати чийсь лист до Стефаніка,⁷³⁶ бо то і до когось так само відноситься (те, що хтось про авторські права говорить).

Я бачила брата⁷³⁷ і питала його про харківське видання «Землі», то він каже, що то не жадне товариство, а сам Хоткевич⁷³⁸ на власну руку видає і гонорару платити не заміряє (бо, віддай, і не має звідки), але що він хоче щось там значно поскорочувати і взагалі зредагувати. Адже він не писав комусь про скорочення і редагування? Коли хтось того собі не бажає, то нехай протестує, поки час. Я ражу протестувати, бо се поганий буде прецедент для всіх авторів, що друкують свої твори поза Росією, коли так без протесту увійде таке безцеремонне

¹ Священний гнів (нім.).

поводіння видавцеві. Я зовсім не вважаю, аби д[обродій] Хоткевич був ліпший літерат, ніж хтось чорненький, аби мав аж редактором над кимсь ставитись непрошено! Як хтось не протестує, то хтось запротестує в інтересах «закордонних писателів, до яких має честь сам належати». ⁷³⁹ З листа до Стеф[аника] хтось побачить мое відношення до таких справ. Хтось і Франкові подібне написав. Хто ж нас шануватиме, як ми один одного не пошануємо, ми, одної літератури робітники?

Нехай хтось буде ласкавий відповісти хутенько і листа чийогось хутенько переслати (я не знаю адреси Ст[ефаника] докладно).

А хтось кінчає, бо страх занятий. Хтось когось цілує, і жалує, і все так «несподівано» гладить. Привіт родині.

Хтось

А ще хтось комусь порадить: як буде хтось до Липи писати, ⁷⁴⁰ то нехай пише трошки холодно і стримано, так буде краще, — хтось не може тепер сказати, чому так, але нехай хтось комусь вірить, хтось без причини такого б не порадив. Так буде ліпше. Хтосічок нехай тим голови і душі не сушить, а так тільки прийме на увагу. Хтось комусь добре радить, нехай хтось вірить. Хтось вірить? Писати взагалі до Л[ипи] варто, але не надто по-приятельськи. Так.

145. До Ф. В. Волховського

5 липня 1903 р. Зелений Гай

Hadiatch, govern. de Poltava
22.VI.1903

Dear sir!¹

I am sorry to say that your business is not to be regulated before autumn⁷⁴¹ — it is “dead season”, alas!

I could hardly see only two of my friends, the other I shall see in August. They gave me good hopes but it is not in their competence

¹ Переклад з англійської подано нижче.

to say more. However, one of them did me promise two articles (on the modernest press and on the peasantry in our country), as this gentleman is of a great competence in that matter, so I think his articles will be of use for Your Review and I shall try to adapt them in this way to make them interesting for the English public.

I should be glad to know, if you have received at time all the material that You need? This two weeks You can adress You to my friend in L.,⁷⁴² he will order all the necessary, as well as myself could do it. Later You have Mme P. at Your service.

Friendly greetings

L. K.

Гадяч. Полтавська губ[ернія]
22.VI.1903

Шановний добродію!

Прикро сказати Вам, що Вашу справу неможливо залагодити ще до осені — то був «мертвий сезон».

Я ледве могла зустрітися лише з двома своїми друзями, інших побачу у серпні. Вони підтримали мої хороші сподівання, але не в їх компетенції сказати більше. Один з них однак обіцяв мені статті (на тему найновішої преси і про селянство у нашій країні). Ця людина — хороший знавець цієї справи, отже, його статті будуть придатні для Вашого «Ревю», а я постараюсь їх так приладнати, щоб вони були цікавими для англійської публіки.

Хотіла б знати, чи Ви вчасно отримали всі необхідні для Вас матеріали.

Впродовж цих двох тижнів можете писати на адресу мого приятеля у Л[ьвові], який замовить усе необхідне, я теж могла б це зробити. Згодом ці послуги зможе робити п[ані] П[анькевич].

З дружнім вітанням

Л. К.

146. До М. В. КРИВИНЮКА

14 липня 1903 р. Зелений Гай

Зелений Гай, 1.VII.1903

Дорогий Михалю!

Дуже прошу Вас прислати мені сюди ту злощасну мою переписку з Т[рушем] (в копіях і виключивши непотрібні *potina propria*).¹ Теж прошу Вас ще раз, якщо Вас лиха доля приведе до якої розмови з Т[рушем], ухиляйтесь від спогадування в такій розмові мене, моєї переписки, Р[ади] і т. д., — з сього можуть вийти непотрібні прикрости Вам та й мені. Зрештою, мені вже й так прикрости досить: сподіваний ультіматум вже поставлений⁷⁴³ («або я, або вона»), Р[ада] хвора, Л[юдмила] М[ихайлівна] розстроена і готова у всім винуватити мене, що я «не пощадила» Р[ади]...

Ну, та вже що говорити, краще скінчу на пів слові, бо змучена сим та ще й невиспана (в наслідок того ж) і можу нецікавого та неподобного наговорити. Зрештою, ультіматум ще жде відповіді, теж нема нічого певного.

Цілую Вас. До побачення!

Леся

147. До Б. Д. ГРІНЧЕНКА

19 липня 1903 р. Зелений Гай

Гадяч. Хутір Зелений Гай

6.VII.1903

Високоповажаний добродію!

Дуже прошу Вашої ласки позичити мені на місяць «В поті чола» Франка.⁷⁴⁴ Коли Ваша згода, дайте сю книжку моему братові,⁷⁴⁵ а батько мій привезе мені її на хутір; я ж тим часом старатимусь здобути сю книжку деінде, щоб не забарити Вашої, і якщо дістану швидко, то, може, верну Вашу і за кілька день. У всякім разі довше місяця не затримаю, хоч би й як.

¹ Власні імена (італ.).

Пробачте, що клопочу Вас своєю справою, та, коли можна, не погордуйте стати у пригоді.

З правдивою і глибокою пошаною до Вас

Л. Косач

148. До І. Я. ФРАНКА

27 липня 1903 р. Зелений Гай

Гадяч. Хут[ор] Зелений Гай Полтавск[ой] губ[ернии]
14-27.VII.1903

Високошановний товаришу і добродію!

Будьте ласкаві відповісти мені хоч словом згоди чи незгоди на мій запит про переклад Ваших творів на рос[ійську] мову. Фірма натискає, щоб давати переклади скоріше, а я все жду Вашої відповіді. На всякий випадок дещо маю вже переложено, але як не дозволите, то пропаде моя праця. Від Стефаніка і Коб[илянської] вже маю дозвіл, хоч їм писала пізніше. Чи будете суворіші від них? На інші мої запити відповіді не домагаюсь, бо то, зрештою, не так важно.

Щирий привіт!

Л. Косач

149. До І. Я. ФРАНКА

14 серпня 1903 р. Зелений Гай

Гадяч, хут[ір] Зелений Гай. Полтавщина
1-14.VIII.1903

Дорогий товаришу!

Дякую за дозвіл перекладати і за відповідь на мої питання. Та се мушу ще трохи докучити Вам питаннями. Просить мій видавець з фірми «Донская Речь»,⁷⁴⁶ чи не дозволили б Ви подекуди заглушувати трохи антижидівські місця в таких річах, як, напр[иклад], «Ріпник», де, властиве, на місці жида міг би бути експлуататор якої іншої, неозначеної, національності. З огляду на остатні події в Кишиньові,⁷⁴⁷ російські ліберальні

видавництва відносяться дражливо до таких положень,⁷⁴⁸ що можуть в очах публіки наблизити їх до лихої слави публіциста Крушевана,⁷⁴⁹ ярого антисеміта і ретрограда з газети «Бесарабець». Може, се трохи пересадна дражливість, але в різкі моменти політичного життя вона досить зрозуміла. Коли Ви не згожуєтесь, однак, на жадні зміни, то все ж будьте ласкаві написати про се таки зараз, хоч на кореспондентці, — нехай там видавництво радить собі передмовами, примітками чи як хоче. Коли ж згожуєтесь, то напишіть, чи доручаєте мені ту «затушовку», чи сами її переведете? Річ іде про три оповідання: «Слимак», «Сам собі винен» і «Ріпник». Чи не можна виключити хоч такі фрази, як: «хоч то жид розумно радить, але все жид жидом, вірити йому не можна» («Ріпник», стор[інка] 68). Малоосвічена публіка не завжді вміє одрізнити слова автора від думок його діячів і приймає такі сентенції за поради людей, «що книжки пишуть», себто авторитетних. Видавець мій питає, чи не можна подекуди замінити слово «жид» словом «кулак» (глитай) або якимсь іншим синонімом експлуататора?

Зробіте мені безмірно велику послугу, коли відповісте швиденько на се моє питання.

Про мою аферу з Т[рушем] не буду Вам писати, бо, на мою думку, вона не має ширшого значіння і не варта Вашої уваги, а, крім того, виправдуючи себе, я неминуче мала б вид, ніби хочу дискредитувати в Ваших очах мого противника, а мені се ні на що не здалось. Се вже діло скінчене. Я ж не вважаю зовсім, що *les amis de nos ennemis...*^I і тому нічого не маю проти того, щоб Ви, називаючи мене «дорогою товаришкою» (в щирість Ваших слів я вірю), відносились з прихильністю і довір'ям до п. Т[руша], бо, дійсне, Вам нема жадної причини відноситись до нього инакше. Щодо самого прінципа «*les amis de nos ennemis sont nos ennemis*»,^{II} то я вважаю його гідним часів Montecchi і Capuletti,^{III} а не ХХ ст., і мені дивно, що високоосвічені і культурні

^I Друзі наших ворогів... (франц.).

^{II} Друзі наших ворогів є нашими ворогами (франц.).

^{III} Монтеккі і Капулетті (італ.).

люде наших часів можуть ще свідомо признаватись до таких survivals.^I Адже я не вимагала від п. Гр[ушевського] і його приятелів, щоб вони конечно погодились з П[авликом], коли хочуть бути в добрій згоді зо мною, то чому ж вони жадають, щоб я з ним посварилась задля доброго тривку з ними? Моя знайомість з П[авликом] давня і завжді була зовсім незалежна від внутрішньої політики Тов[ариства] ім[ені] Ш[евченка], котрої я в розмовах з ним стараюсь і не зачіпати. Нас зв'язують зовсім інші інтереси і традиції, котрих навіть і не можна порвати оттак по першому сумніву в правоті П[авлика] супроти Г[рушевського] чи кого там иншого. І взагалі я зовсім не заміряю пристосовувати моїх відносин з Вашими земляками до кружкових справ львівських, бо прийшлося би мені попастись в такий лабіринт, якого ні мої нерви, ні моя вдача не витримали б. Не говорю вже про те, що з Італії, та й з Полтавщини, розбирати львівські кружкові звади дуже загайно, а здати собі з них справу за 1½ дні пробутку у Львові і зовсім неможливо. Та й яке практичне значіння може мати моя опінія⁷⁵⁰ в сих справах? На діла Товариства я жадного впливу не маю так само, як і на особисте поведіння його членів. Я інтересуюсь його літературно-науковою діяльністю і твердо вірю, що «роздрапати» його тепер вже ніхто не в стані, хоч би й хтів, отже, решта мене мало обходить. Тільки ж, звісно, «насильно мил не будешь», і як хто конечно хоче вважати мене за ennemie,^{II} то я тому не буду накидатись в amies,^{III} хоч, зрештою, і пакостів жадних робити не буду, буду просто незнайома, та й вже. Тут тільки підношу той факт, що П[авлик] ніколи не брав мені за зле моїх зносин з його противниками (принаймі не виявляв того ні одним словом), і якби я, користаючи з запрошення, спинилась переїздом у пані Г[рушевської] (чого не зробила тільки з огляду на меншу знайомість і на клопіт для її родини від пробування в домі чужої, хорої і «бродячої» людини), то

^I Пережитків (франц.).

^{II} Ворога (франц.).

^{III} Друзі (франц.).

з того б не вийшло жадної трагедії між мною а П[авликом], я в тім абсолютно певна. Чи він зо всіма так толерантно обходиться, чи тільки зо мною, бо знає мої «оригінальні» погляди в сьому напрямі, того не знаю, у всякім разі, якби він обходився инакше, наша знайомість не могла б так довго тривати, бо я найменшої тіні моральної тиранії з боку моїх приятелів не зношу. Я вибираю собі не *amis de mes amis*,^I але *amis de mes idées*,^{II} хоч би случайно і не всі ті *amis* любилися межи собою.

Мені дуже приємно, що, очевидно, Ви тримаєтесь чогось близького до мого критерія в сім напрямі, коли не прилучаєтесь до бойкотування *ennemis de Vos amis*,^{III} а навіть, при нагоді, буваєте в хаті одного, щоб одвідати другу,⁷⁵¹ та й тепер пишете їй прихильні листи. З свого боку, я скажу, що Ви для мене не «чий», а «сам свій», або коли вже конче треба з тим рахуватись, чий Ви *ami*, то Ви для мене *l'ami de la sainte Poésie, la plus grande et la plus constante de toutes mes amies*.^{IV} Тому я навіть не питаю, кому з людей Ви друг, а кому ворог, хоч би між тими людьми були і мої близькі чи приятелі. Для мене в Вас є завжді щось таке, що стоїть вище всяких кружкових, котерийних та інших справ «от мира сего». Товаришування наше, здається мені, власне, «не от мира сего», не каламутьмо ж його всякими *survivals*,^V бо вони нижчі від нього.

На закінчення реферую Вам прохання української молодіжі з петербурзьких вищих шкіл. Молодіж та має сеї осени видати маленький збірник,⁷⁵² до котрого запрошує Вас, Кобилянську, Стефаніка і мене, при чім просить мене бути посередницею між нею (молодіжжю) і вами трьома. Сповняючи її бажання, запрошую Вас, шановний і дорогий товаришу, допомогти українській молодіжі на чужині в її заходах коло рідної літератури. Що дасте, все буде благо і прийметься з подякою.

^I Друзі моїх друзів (франц.).

^{II} Друзі моїх ідей (франц.).

^{III} Ворогів Ваших друзів (франц.).

^{IV} Друг святої Поезії, найбільшого та найвірнішого з усіх моїх друзів (франц.).

^V Пережитками (англ.).

Прошу пробачити за той клопіт, що я раз у раз Вам завдаю, але таки мушу просити про скору відповідь.

Бувайте здорові та не томіться господарством. З глибокою і щирою повагою

Ваша товаришка Леся Українка

150. До О. Ю. Кобилянської

15, 23 серпня 1903 р. Зелений Гай

Гадяч, Зелений Гай

2 (15).VIII.1903

Що то хтось любий та чорненький думає, що не їде до когось? Чи то все ті прокляті німці винні? Хтось уже дожидає когось так!⁷⁵³ Нехай би хтось приїхав таки сього місяця, то був би міг звідати Полтаву з нагоди відкриття пам'ятника Котляревському⁷⁵⁴ (то буде 30 серпня стар[ого] стиля). Там у Чернівцях, відай, вже є у людей відозва від полтавців з тої нагоди? І до моря хтось та й ще хтось поїхали б собі. Ей, нехай хтось приїде, нехай! Та то зовсім і недорого: хтось з Новоселиці⁷⁵⁵ платив до Києва тільки 8 р[ублів] за П кл[ас] і не потребував нічого надавати. Ну, як хтось матиме тільки 25 г[ульденів], то вже може хоч до Києва приїхати, таки може! а 25 г[ульденів] комусь, в крайнім разі, і родичі та брати повинні б скласти, бо хтось конечно мусить мати якісь вакації, инакше готов заслабнути на тій роботі, і тоді сама родина на тім найгірше вийде— хто тоді їх всіх там буде глядіти?⁷⁵⁶ Хтось нехай приїде, і вже.

То тільки шкода, що хтось не хоче до Гадяча їхати, бо комусь (білому) в Києві буде тепер не дуже приємно і хтось волів би якнайменше там бути. Та дурна справа з Тр[ушем] стала клином між мною і кривними,⁷⁵⁷ а як ще він сам буде в Києві (мав, власне, тепер приїхати), то, певне, ще більше поб'є клинів, і буде тоді мені з ними і стрічатись тяжко, і не стрічатись гірко... Хтось, натурально, се тільки до когось пише, а більш ніхто не потребує того знати.

У нас тепер з гостей є тільки Кривинюк, був Квітка, та вже давно виїхав знов на Кавказ (ледве дістався через страйки

в зміні почуття, а не крутити і не складати «вину» на когось третього, хто нічого з того не винен. Так чи инакше, чи Рада пожертвує мене, аби не рвались такі «щирі» відносини, чи їх пожертвує для мене (властиве, не для мене, але їй буде так здаватись), то все наші з нею відносини будуть скаламучені, і, живучи в однім місті, буде нам тяжко і бачитись, і не бачитись. Легше вже буде жити нарізно... Ніколи я не думала, що може колись до такого між нами дійти... Колись, може, знов усе в нас влагодиться і якого направиться, але тепер стан дуже тяжкий і трагічний.

Все-таки мусітиму хоч на недовгий час приїхати перед зимою до Києва, хотілось би так коло 15 се[н]т[ября] ст. ст. (раніш не можу, бо матиму тут гості)⁷⁶³ з тим, щоб тижнів за два вже десь виїхати. Хтось заміряє виїхати на зиму на Кавказ,⁷⁶⁴ але ще з мамою о тім не говорив і боїться певної опозиції, бо мама наслухалась від людей про кавказькі пропасниці і не хоче брати на увагу, що далеко не всі місцевості кавказькі маляричні. Але таки, певне, хтось туди поїде, бо так сам собі зважив і гроші на те матиме (трохи дає татко, а трохи хтось собі заслужив і ще заслужить писанням).

Тільки нехай перше хтось приїде до когось та поїдуть до моря, а звідти вже роз'їдуться різно. Так буде? Нехай буде так! Нехай хтось напише, коли і куди міг би хтось до когось приїхати. Хтось когось цілує.

Хтось

Поклін всій родині.

Мама вітає когось і просить запитати, чому хтось їй нічого до збірника не присилає?⁷⁶⁵ Хтось там обіцяв якісь «Місячні легенди» — то чи не прислав би вже? А Стефанік і зовсім на запросини п[ана] Старицького не обізвався!

~~~~~

151. До І. Я. ФРАНКА

22 серпня 1903 р. Зелений Гай

Гадяч, Полт[авщина], х[утір] Зелений Гай

9–21.VIII.1903

Шановний товаришу!

Пробі, дайте мені відповідь на питання про зміни в перекладах,⁷⁶⁶ бо видавці не дають жити — їм залежить на тому, щоб не спізнювати ще більше вже й так спізненого видання, — а я ж не можу сама без Вас відповісти. Вони вже й так своєю волею хочуть викинути з «Історії кожуха» слово «жид», і як не за-протестуємо до 20.VIII ст. ст., то так і випустять в світ се оповідання і «Сам винен» з подібною зміною. Краще не творити таких прецедентів, що «мовчання — знак згоди»,⁷⁶⁷ тому про-шу — скажіть виразно. Будьте здорові.

Л[еся] Укр[аїнка]

152. До О. І. ГОРБАЧЕВСЬКОЇ⁷⁶⁸

24 серпня 1903 р. Зелений Гай

24.VIII.1903

[Набережная]⁷⁶⁹ Дніпра в Києві. Цілій родині найщирший привіт!

Леся Українка

153. До М. В. КРИВИНЮКА

16 вересня 1903 р. Зелений Гай

3.IX.1903

Дорогий Михалю!

Дивіться, що Вам кореспонденції за сей час назбиралось.⁷⁷⁰ Я дещо і в Полтаву возила,⁷⁷¹ думала Вам передати або послати, але передавати не було нащо, бо Ви вже не в Києві, а послати з Полтави не було способу, та й завалалось би там на поchtі, такий тиск був народу, а з ним і кореспонденції. Діла головні я урядила наполовину тільки,⁷⁷² бо остатня санкція, на жаль,

мусить-таки в Києві здобуватись! Та зате я добре підготувала собі ґрунт.

Але в Полтаві я, здається, остатню свою силу посадила, там була така втома, що й здорові люде ледве витримали, а я ще на додачу простудилась (у спеку!) і остатній день ледве на ногах трималась, та більш того, що й не трималась, просто лежала. Вчора вернулась сюди, щоб трохи відпочити і зібрати силу до дальшої дороги.⁷⁷³ Сьогодні розварена до краю, пишу Вам, лежачи в кріслі (щоб голову підперти, бо не хоче довго триматись сама). Позавтраму таки хочу виїздити (звісно, якщо зможу), поїду не сама, знаходиться один несподіваний попутчик⁷⁷⁴ до самого Тіфлісу, так що в дорозі не буду без помочі. Та зате вже не можу гаятись ні в Києві, ні в Одесі більш як по одному дню і, може, остатнє закінчення моїх діл передам кому з приятелів, бо тепер уже сором було б їм не виручити мене, а мені вже не сором надіятись на їх поміч, бо, далєбі, я вже заслужила на неї право, я й так понад силу робила те, що тільки можна було робити, але більше не можу, бо і того додатка енергії, що буває у чоловіка понад його нормальну силу, у мене вже нема. Може, я хутко поправлюсь, тоді знов не буду нічиєї помочі просити, а може, й довго нидітиму, тоді знов прийдеться на рік «умерти» так, як було в першу зіму в Сан-Ремо.

Настрій у мене багато ліпший (може, від свідомости «виповненого довгу»), але про здоров'я не можу того сказати. Хутко напишу Вам ще, а тепер вже годі. Ф.⁷⁷⁵ я не бачила. Цілую Вас.

Леся

154. До О. П. Косач (сестри)

26–27 вересня 1903 р. Тбілісі

13.IX.1903. Тіфліс⁷⁷⁶

Любая Лілеєнко!

Вже я тут. Перед виїздом з Гадяча я отримала твою одкритку, — спасибі, вона мене заспокоїла, що ти не навмисне не пишеш мені.

Мені вдалося спинити Кльоню на дорозі так, що він не доїхав до Гадяча, а ждав мене в Одесі, звідки ми вкупі виїхали морем. Я дуже не хотіла, щоб він їхав у Гадяч або в Київ, бо з того могло б вийти багато зайвих прикростів для нас обох з різних боків. В дорозі ж з Одеси до Тіфліса було для мене справді краще, що я їхала не сама, бо чогось на сей раз мені було трудно ходити на пароході, якось голова морочилась од хитання і вітер зараз кашель викликав, то Кльоня водив мене, знаходив мені захисні місця і я не потребувала спускатись по трапах инакше, як для їди або на ніч. На кавказьких вокзалах такий скрізь натовп і гармидер, що теж, може, нелегко було б собі раду дати, будвши втомленою, як я тепер. Ну, та, звісно, конечности мене «везти» не було, бо я ж не раз і гіршою їздила сама, а тепер у мене як поправився настрій, то й енергія здійнялась і я вже дала б собі раду. Ся подоріж, може, вийшла і на користь для Кльоні, бо хоч і втомилася його фізично (перший день на морі йому дуже трудно приходилось), та зате він скоріше заспокоївся морально.

14.IX

Через клопіт шукання хати не могла знайти хвилинки, щоб докінчити листа, і тепер теж спішуся, бо хата все-таки ще не знайдена, се таки тут нелегке завдання. Тим часом сижу в гостинниці, але слід би вибратись скоріш, бо воно дороге. Не знаю, нащо Кльоня писав у листах про ті кухні і т. и., бо тепер він і слухати не хоче, щоб я клопоталась сама обідом, а про варіння в кухні нема що й казати. Пристав на те, що вечеряти й снідати будемо разом, а обідати нарізно, бо він вже має десь порядний обід у знайомих, але я туди ходити не хочу, бо прийшлося би знайомитись, а то, здається, неінтересно, та й, може, я десь при хаті знайду обід, щоб не ходити далеко.

Кльоня мені таки не зовсім по правді написав про свою слабкість, і то даремне, бо тоді і я, і ти відносились би инакше. Діло в тім, що таки головне було — напади нервові, один з них навіть у суді трапився, і через їх він і в ліжку лежав по скілька день. А через те що він про них писати не хотів, то і в листах

його було стільки нелогічних і сперечних, до того ж він забувався, що писав, а чого не писав, і наслідком того вийшла ота телеграма, де він незвісні факти («душевное состояние») трактував як звісні і де замість короткоти телеграфічної вийшла просто різкість. Та тепер уже весь той хаос одійшов в історію, тільки з нього вийшло те, що Кл[ьоня] таки дійсне уважніше та обережніше став відноситись до мене, а через те набрався енергії, щоб мені помагати в шуканні хати, в покупках і т. и.

Оце прийшов Кримський, і треба вже з ним їхати місто оглядати. Він пристав до нас по дорозі від Сочі до Батума⁷⁷⁷ (приїхав по моїй телеграмі на парохід з Сочі, де він гостював) і тепер на три дні заїхав у Тіфліс, щоб побути зо мною. Завтра він виїздить, то треба сей день побути з ним. З виданням нашим хто зна, як буде,⁷⁷⁸ бо — нема грошей, але ще будем якось міркувати.

Постарайся за П[авлика] серед петербуржців, я вже серед інших постаралась,⁷⁷⁹ нехай би хоч 50 р[ублів] на рік дали.

Ну, Лільчику, бувай здоров. За мене не бійся, я вже «прожилася». Кльоня тобі напише в перший вільний день, а тепер після «прогула» має силу роботи. Я маюся ліпше на силі й на температурі, але кашель все ще великий, ну, та, може, мине і він.

Цілую тебе міцно, моя золота.

Твоя Леся

155. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

19 листопада 1903 р. Тбілісі

Тифлис, Тер-Гукасовская, №2, д[ом] Хитарова
6.XI.1903

Пробач, дорогая мамочко, що я досі не відповіла тобі, — сили не було. Ох, ще ніколи не було мені так трудно писати листи, як тепер,⁷⁸⁰ навіть і в ті часи втрат, які я давніше пережила.⁷⁸¹ Я не слаба, я владаю собою і на вид зовсім нормальна, але як беруся писати, то і голова моя, і все тіло моє мені не служить. Один лист викликав припадок та так і досі нескінчений

лежить, і за кожною пробою писати щось таке наступає на мене. Бо як пишу, то все страшно наближається до мене і стає дійсністю, а так, то все ніби неправда, і мені треба сеї ілюзії, щоб не божеволіти так, як після того листа... Якби я була тепер в Києві або в Харькові, то, певне б, зішла з ума, а тут я часто серйозно думаю, що то неправда, а тільки так приснилось, і тоді мені нічого.

Ти кажеш, що краще б я жила з Манею,⁷⁸² але се неможливо, бо вона сама живе в гостях у родичів свого чоловіка, людей мало сімпатичних і церемонних (та й чужих же мені!), і займає одну хату вдвох з чоловіком. Єсть якась надія, що її чоловік отримає тут при корпусі службу з казенною квартирою, тоді Маня, каже, з охотою відступила б мені хату у себе, та тоді і я з охотою стала б жити у неї, але тепер се неможливо. Ти не бійся «спільної квартири», бо та спільність виражається в тому, що кімнати рядом і коридор спільний, — ми не обідаєм разом, а кожне нарізно — та й взагалі я не бачу, яка в тім біда, що мій найближчий друг⁷⁸³ найближче до мене живе. Я не можу бачити свого нещастя в тому, в чім його бачите ви, і не можу звати «тяжкою долею» того, хто не боїться ділити зо мною мою фатально тяжку долю і щиро стає мені у пригоді, забуваючи себе при лихій годині. Але я тепер ніяких планів не строю, у мене нема на те сили, мені ще треба жити помагати, а не вимагати рішення, та з мене тепер ніхто і не вимагає нічого, бо тепер не та пора... Ти, мамочко любя, не думай, що я се з прикростю пишу, ні, я нічого такого до тебе не маю, я тільки надіюсь, що ми ще будем думати однаково про те, що для мене щастя, а що лихо, і тою надією розважаю себе. О, так, мамочко, може, справді в моїх очах є щось Мішіне, бо в моєму серці є його струни, я так само не вмію ніким ні для кого жертвувати, хіба що собою, своїм власним життям, а тільки почуваю, що мое серце крається на дві половини, коли не всі, кого я люблю, любляться межі собою, і за їх незгоду я можу тільки сльозами своїми і крив'ю з серця платити, а більше не знаю, що віддати можу. Ох, мамочко, не мучмо себе нічим, бо єсть тільки одно лихе на світі — то смерть, досить уже її самої для муки!! Так,

ти правду кажеш, нам треба горнутись до купи, нам треба помагати [один] одному, усім нам, що любили його. Так, знаєш, Квітка теж любив його, хоч і мало знав, він мені казав, що плаче (я те бачила) від самої втрати, а не тільки того, що то моя втрата, і я вірю тому.

Мамочко, серце моє, постарайся чим-небудь розбивати собі настрій, щоб не вбиватись. Я боюся за тебе. Гляди себе, дорога! Може б, ти до мене приїхала? Може б, тобі від зміни місця краще стало. У мене хата дуже велика, я і, наймаючи, роцитувала, щоб тобі було де поміститись.

Прости, мамочко, я скінчу. Мені все болить, коли я пишу, дуже трудно. Цілую тебе, і папу, і Микосю, і Дорочку міцно-міцно-міцно.

Твоя Леся

156. До М. В. Кривинюка

25–26 листопада 1903 р. Тбілісі

Тифліс, Тер-Гукасовская, №2

12.XI.1903

Дорогий Михалю!

Якби почати просити пробачення за моє мовчання, то не знаю, скільки і яких слів треба б ужити, тому просьби сі залишу, а поясню краще причини: «зрозуміти — значить пробачити». Я писала Вам у Львів сливе наздогін ще в сент[ябрі], та, видно, до Вас мій лист не дістався. Там я писала Вам, що зовсім хвора і розбита нервово, се була ще довго правда, і повторяти сих самих сумних і монотонних речей мені не хотілось, тому я і мовчала з місяць після того, бо нічого кращого написати не могла. Коли ж надійшов Ваш лист сюди з запитаними про Notes¹ і т. д., я тоді була зовсім уже не в стані як єсть нічого написати, бо то був саме той час, коли я отримала звістку (пізніше від всіх!) про наше родинне горе⁷⁸⁴ і воно вплинуло на мене, власне, так, що найнебезпечніше було писати листи — всяке писання

---

¹ Примітки (нім.).

викликало напад нервовий і різко прикрий стан на цілий день. Тому, хоч я тямил, що повинна написати Вам, я все-таки не могла. Судіть мене, як хочете.

Хоч пізно, відповім на Ваше питання: Ваші річі я дала Стефаникові⁷⁸⁵ (його адреса: Вас[иль] Стефаник, Тернопіль, в д[омі] адвокат[ата] Даниловича)⁷⁸⁶ і він мав віддати Вам їх або переслати. Не знаю, чи переслав. Оце пишу йому сьогодні, то нагадаю.

Я щось не можу зрозуміти, чому у Вас не ладиться з Г[анке-ви]ч[ем], — адже Ви, здається, були в згоді?

Дуже я мало писала за сі два місяці. Окрім осінньої розклейки, було ще маса роботи з урядженням. Легше запобігти місце в царстві небесному, ніж тут порядну і недорого хату, надто пропустивши сезон зміни квартир, як то у мене вишло. Перший місяць, пробігавши марне 1½ тижні (на більше не стало сили), я прожила в отелі, де було незле, але дуже дорого, потім знов бігала і шукала (мені в тім ретельно помагали Квітка і — моя «кітайська» товаришка,⁷⁸⁷ що несподівано з'явилась в Тіфлісі), аж нарешті знайшла не дуже дорогу (11 р[ублів], по тутешньому недорого!) і непогану хату, зате без жадних меблів (коли не рахувати складного ліжка без матраца, деревляного тапчана і нехутко даного стола), без посуду, без послуги, словом, без нічого. Все це прийшлося позичати, знаходити, наймати, купувати. Тепер тільки ввійшла я помалу в норму життя, через три тижні після переселення в сю хату! Але нема лиха без добра. Якби не сей дрібний і конечний клопіт з урядженням, то я, може б, зле скінчила: писати не могла, читати — не читалось, а так розбивався настрій об дрібниці, то якось легше було... Тепер уже починаю писати, хоч іще якось погано йде — «заржавіло» перо...

Роботи місцевої я ще не знайшла, хоч дехто обіцяє допомогти в шуканні (я тут ще тільки недавно з людьми познайомилась, і то мало з ким). Тому був недавно страшений грошовий кризис, бо і «донці»⁷⁸⁸ мої з гонораром за літні переклади на цілих три тижні опізнились, а запасних фондів було обмаль, а конечних трат безліч. Приятель і приятелька виручали,⁷⁸⁹

скільки сили, хоч і в них був «крізіс». Тепер, нарешті, спокій в краю, бо і з дому, і з Дону отримала і все, що найконечніше (головно довги), залагодила.

Про тутешні ширші події, либонь, знаєте.⁷⁹⁰ Кавказький намісник ледве живий внаслідок атентату, — кажуть, навряд чи виживе. Серед вірмен чимало похапали і тримають досі, але «нитей» таки не познаходили. Зрештою, треба дещо про тутешній триб подати до прилюдної відомости, то і Ви прочитаєте, а тепер розпросторюватись не буду, бо маю силу листів писати (хоч, признатись по правді, охоти до них жадної не маю), дуже я вже запустила свою кореспонденцію.

Квітка просить кланятись Вам. Він живе в сусідній хаті, в тім же домі, де і я. Ми вкупі снідаєм і вечеряєм, але обідаєм нарізно. Бачимось часто (щодня), але ненадовго, бо він з ранку до вечора в роботі, отже, тільки ввечері та в свято вдома. Він дуже ставав мені у пригоді за сей тяжкий час, боюсь тільки, чи не натягла я йому нерви несвідомо, як колись Вам після Мінська!⁷⁹¹ Та се вже не я винна, а якась лиха доля, що раз у раз кидає мені каміння на голову... Але про се вже краще мовчати.

Привітайте від мене спільних знайомих у Празі. Дідові⁷⁹² тепер не можу нічого написати, бо мені нічого не пишуть ті, що обіцяли.⁷⁹³ Оце напишу їм сама.

Я Вас попрошу, коли Вам се не дуже трудно і загайно, посилайте мені вирізки, що буде цікавішого в приступній Вам пресі, а я Вам пришлю гроші на почтові видатки, певне, позавторму, бо сьогодні вже пізно, а завтра свято, почта замкнена.

13.XI. Помилилась, сьогодні не свято. Піду зараз добувати десь папірових грошей, щоб Вам послати. От що я Вас попрошу. Як тільки дістанете сього листа, підіть до якої німецької книгарні, купіть і вишліть (або кажіть вислати) мені драму Марії-Євгенії Делле Граціє (M. E. Delle Grazie) під заголовком «Schlagende Wetter»¹ (по-німецьки),⁷⁹⁴ якщо в Празі нема, то спровадьте мені її з Відня, може, хто з Ваших знайомих у Відні

---

¹ «Газ копалень» (вибухова метано-повітряна суміш) (нім.).

візьметься за сю комісію. Не посилаю просто до книгарні, бо, може, в тій кн[игарні], що я знаю, сеї книжки нема, то вийде проволóчка, а мені книжка потрібна якнайскоріше. Простіть, що я, будши такою неакуратною з відповідею Вам, прошу Вас бути акуратним в сій моїй справі, — мені самій це сором, але Ви будьте «великодушні», то, може, і я поправлю свої звичаї.

Цілую Вас і руку стискаю

Ваша сестра Леся

157. До М. В. КРИВИНЮКА

26 листопада 1903 р. Тбілісі

Тифліс, Тер-Гукасовская, 2
13.XI.1903

От халепа, дорогий Михалю, з тою книжкою.⁷⁹⁵ Кажуть, мене ошукано, бо дали мені 5 р[ублів] папірових, а такі бумажки мають бути «изъяты из обращения»... скандал! Коли справді векслери у Вас сеї бумажки не приймуть, то купіть, з ласки swei, «Schlag[ende] Wetter» за свої гроші і напишіть, кільки то Вас коштуватиме з пересилкою, а я Вам потім надішлю, бумажку ж тую і конверт, в якій вона прислана, одішліть мені назад, може, чогось доправлюсь. Але перше спробуйте зміняти, може, воно і фальшива тривога. Бувайте здорові. Пробачте за клопіт.

Л. К.

158. До Б. Д. ГРІНЧЕНКА

8 грудня 1903 р. Тбілісі

Тіфліс, Тер-Гукасівська, №2
25.XI.1903

Високошановний добродію!

Дозвольте мені, хоч і пізненько, подякувати Вам за дарунок,⁷⁹⁶ що додав мені правдивої втіхи і розваги тут, на чужині. Мала я охоту, але не мала нервової снаги написати Вам тоді ж таки,

як отримала Вашу книжку. Велике горе, що впало раптом, як грім з ясного неба, на нашу родину,⁷⁹⁷ відбилося було на мені тим способом, що на довший час позбавило мене моральної змоги писати листи, та, властиве, не тільки моральної, але й фізичної до значної міри... Вважаючи на се, може, пробачите мені мою негречність супроти Вас.

Найбільше припав мені до серця той розділ з Вашої книги, що зветься «На селі», може, се тому, що я люблю таку чисту, прозору епіку, якої сама зроду не вмiла вдати і яку так чудово вдали Ви, а може, ще й тому, що в сих малих і простих образках став, як живий, мені, вічній мандрівниці, той рідний край, що я так зрідка і не надовго бачу остатніми роками. Коли Вам не траплялось ніколи жити довго де-небудь в далекому краю, та ще й не так по волі, як по неволі, то, може, Ви й не збагнете, яке то гірке і вкупі солодке те почуття, що збудили в мені Ваші вірші. Я дякую за нього Вам і Вашій музі, але все ж Ви, може, щасливіші від мене тим, що будите такі почуття, але сами не дізнаєте, — нехай же і завжді так буде!

Бувайте здорові! Мій щирій привіт Вашій дружині і дочці.⁷⁹⁸

Коли буде що таке, в чім я можу допомогти чи стати у пригоді хоч і на чужині, то я завжді готова.

З правдивою пошаною до Вас

Л. Косач

159. До А. Ю. Кримського

15 грудня 1903 р. Тбілісі

Тифліс, Тер-Гукасовская, №2

2.XII.1903

Дорогий товаришу!

Що Ви думаєте про мене? Чи не думаєте, що я просто з недбальства залишила свою обіцянку й замір написати до Вас «першою». Ні, товаришу, як бачите, і не залишила, і не забула, а, вірте мені, думала і хотіла писати, але не могла. Я писала сими часами тільки тоді, коли мусіла конечне, і тільки до

тих, до кого абсолютно повинна була писати. Ви, либонь, по собі знаєте, яке то непереможне буває тее *taedium epistolarum*,¹ навіть коли воно залежить просто від капризу неврівноважених нервів, а вже коли воно походить від гірших причин, то не раз треба просто геройського зусилля, щоб його перемогти. Геройства мені бракувало, та й непевна я була, чи наслідки його були б добрі, власне, чи був би мій лист вартий того зусилля, чи не дав би він Вам смутку замість розваги, якої ми (принаймі я і деякі відомі мені люде) звикли інстинктивно шукати в кожній запечатаній картці паперу, що адресована до нас... Не буду описувати Вам, чому був у мене сей настрій і який, власне, він був, се Ви сами догадаєтесь. Я тільки скажу Вам, що в той самий день, як я отримала Вашу книжку про семітизм⁷⁹⁹ (спасибі за неї!), я отримала і першу звістку про те, що в мене вже один тільки брат зостався на світі... Я не могла нікому писати без того, щоб не згадати про се, а тим часом і досі у мене є манія, що запанувала надо мною з того часу: мені все здається, що коли я пишу про се і називаю факт його іменням, то я, власне, роблю його фактом, перевозжу його в дійсність з області якоїсь страшної, але тільки ілюзоричної абстракції фікції... Чи Ви мене розумієте? Я думаю, ні, бо я сама тямлю, що нормальною думкою сього збагнути не можна... Тож не говорім про се.

Перший місяць я не писала до Вас просто з браку часу. Якось я так врядилась було, що маса часу і сили йшло на дрібне господарство, — мені ж потрібний «санаторський режим», а як його досягти тільки власною силою, то вся сила «пацієнта» тільки й іде, що на той режим. Змінила я се з того часу, як впала на мою голову та звістка, — на скільки часу не було ні сили, ні охоти ні про що дбати, і я мусіла прийняти поміч інших людей. Окрім т[овариша] Квітки, ще була тут одна моя товаришка з дитячих літ,⁸⁰⁰ то вони помогли мені врядитись вже не по-отельному, а «своїм господарством», і з того часу я вже менше маю клопоту з дрібницями, так що писати є коли,

---

¹ Відраза до листів (лат.).

хоч часом «нема як». Але от я вже почала потроху і листи, і навіть так дещо писати, а се одважилась написати і Вам. Мені все було прикро, що я нічого не знаю про Вас і що Ви, певне, маєте жаль до мене за моє мовчання, але якби Ви не додержували так педантично Вашої зваги чекати, поки я перша напишу до Вас (я, власне, не розумію гаразд, чому з'явилась у Вас така звага?), та й обізвались би до мене, то я б уже давно одізналась до Вас, бо мені тепер, власне, трудно озиватись до своїх кореспондентів першою, а відповідати на їх листи незмірно легше. От і тепер я пишу перша якось без толку, а може б, відповідь вийшла б трохи доладнішою. Та Ви пробачите, дорогий товаришу, правда?

Се я посилаю Вам свої нові вірші⁸⁰¹ і прошу Вас, коли маєте час і охоту, прочитати їх і відслати мені назад з Вашими увагами, чи нема в них чого недоладного з погляду побитово-історичного (напр[иклад], золоті покраси на царських палахах, конкуренція фінікійських майстрів і т. и.). Я тому прошу відслати мені самий текст, що, може, я пошлю сю річ куди до друку, то, може б, якось без переписування обійшлось, а я не навизу переписувати. Хотіла б знати Вашу думку теж і про зміст сих віршів — либонь, він Вам не дуже сподобається, бо се ж ідеалізація такої великої «неволі» людської, як співчуття, і добровільної покути за «безвинну провину»... та се належить до моєї «релігії», і коли я не вмію викладати свого credo в стислій, консеквентній і догматичній формі, то хочеться мені часами хоч у «притчах» вимовити свою «віру», а надто хочеться, щоб мої товариші її знали, бо инакше вони не знатимуть мене.

Якщо будете відповідати мені, то не забудьте, з ласки Вашої, поглянути десь по книгах за тим, чи є в якутській мові слово «воля» (liberté), що то я колись Вас питала, — сей інтерес не зник для мене і тепер.⁸⁰²

Написати б Вам, як мені живеться, так се тема, може, і широка, та мало цікава (принаймі для мене самої). Живеться ліпше, ніж звичайно було на курортах, тим, що нема такої самоти і безпомічності, як там бувало, та все ж я живу досить відлюдно (з сього винен більше мій настрій, ніж околичні

обставини), і якби не давні приятелі, то я б, може, місяцями ні з ким не стрічалась. Ми тепер мешкаємо в близькому сусідстві з т[оваришем] Квіткою. Він просив, при нагоді, передати Вам його вітання і подяку за рекомендацію до п[ана] Завад[сь]кого.⁸⁰³ На сеансах з фонографом⁸⁰⁴ він почув багато для себе цікавого, хоч п[анові] Зав[адському] з того користи мало — т[овариш] Квітка пісень не записував. Я думаю, що коли б він міг покладати свою дуже обмежену працею, хворобою і всякими бідами силу на таке трудне діло, то, може, краще б поклав її на впорядкування тих матеріалів укр[аїнської] нар[одної] музики, що зібрані у нього самого. Дагестанські пісні так, здається, і не діждались записі, бо тутешній музикант-етнограф Палієв,⁸⁰⁵ що хвалився, ніби може їх в один сеанс усі посписувати, щось досі не записав ні одної, чи тут винен випадок, чи трудність пісень, не знаю.

А знаєте, читання груз[инської] і вірм[енської] белетристики (в рос[ійських] перекладах, звісно (між іншим, «Кавказск[ий] Вестник»⁸⁰⁶ не виходить більше)) наводить мене на оптимістичні гадки щодо нашої літератури. У тих народів матеріяльні умови ліпші від наших, а таки наша література, далєбі, ліпша від їхніх, се, я думаю, я не з надміру патріотизму так уважаю. «Е, ще наша доля не загинула!» — думаю я собі не раз....

Напишіть мені, товаришу, як маєтеся і все, що схочете, що на думку спаде. Я буду відповідати Вам. Як часом буде яка павза в листуванні, не ображайтесь і не думайте нічого лихого, — значить, просто не можтиму взагалі писати листів який час, се ж буває. А від Вас я завжді рада мати слово. Як Ваше здоров'я? Чи минула малярія? Я фізично поправилась, але щодо нервів, то не знаю, та цур їм!

Я чогось часто згадую ті хвилини на двірці, як Ви виїздили... Ну, пишімо одно одному з чужини на чужину!⁸⁰⁷

Л. К.

1904

160. До О. Є. Судовщикової-Косач

7 січня 1904 р. Тбілісі

Тифліс. 25.XII.1903

Річчі дорога! Чом не пишеш? Чи здорова? Я безпокоюсь за тебе, — напиши хоч коротко. Чи тітка ще з вами?⁸⁰⁸

Я тепер маю спішну роботу, через те не пишу, а хутко скінчу, тоді візьмусь за листи. Обізвись, сестричко, хоч словом! Цілую тебе, і маму, і маленьку Імочку.⁸⁰⁹

Твоя Леся

161. До родини Косачів

7 січня 1904 р. Тбілісі

25.XII.1903

Мої любії всі!

Спасибі за телеграму,⁸¹⁰ а то я вже починала турбуватись. По-здоровляю вас. Буду писати хутко, а досі ви вже маєте мого листа. Тут на Святий вечор пішов сніг і тепер лежить — так чудно, що Тіфліс білий. Але не холодно і вітру нема, добре. Цілую вас всіх, мої всі любі. Знайомим кланяюсь.

Ваша Леся

162. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

18 січня 1904 р. Тбілісі

5.I.1904

З Новим роком! Люба мамочко, твій і папін листи ішли щось дуже довго, певне, через святковий натовп листів на пошті, так що я тільки вчора отримала їх, та не могла зараз відповісти, бо якраз перед тим далеко ходила гулять, то була втомлена і якось хотілося спати, як буває ранньою весною. Тут оцей тиждень були трохи морози, вночі -5° , часом -7° навіть,

а вдень -2° , -3° , не більше, був і сніг трохи, та на горах і досі лежить, а на вулицях уже пропав. Ізвощики зараз же, як тільки випав сніг (на Святий вечор саме), виїхали на санях, з великим гуком, з силою дзвінків, але сідали на ті санки тільки «розпущені» на свята гімназисти та кадети, а старші люде не рішались, чуючи, як деренчать полозки по камінні... Було сей тиждень і в мене в хаті холодновато, але куди не так, як бувало в Ялті, на Villa Iphigenia,⁸¹¹ бо таки тут грубка не до надвірньої стіни пристроєна, а по-людськи, в кутку двох внутрішніх стін. Тепер уже не холодно ні в хаті, ні надворі і тіфлісці кажуть, що се вже хутко і зимі кінець. Вчора була немов провесна: латки снігу розтавали, лід в потічках розпливався в струмки і сонце по-весняному пригрівало...

Я, мамочко, правду пишу, що я здорова, себто тим своїм здоров'ям, що у нормальної людини, може б, і не звалося так. Жару нема, в грудях не болить і не рипить, не худну, здається; часом трохи покашлюю, часом безпричинна втома і сонливість нападає та нерви дають себе знати, тільки що вже з тими нервами зробиш? От і все. Раз, правда, на один день заболіло горло, але перестало без жадних наслідків.

Шкода мені, мамочко, що я не знала, на коли був назначений юбілей Мик[оли] Віт[алійовича],⁸¹² все ж таки хоч телеграму прислала б! Уже ж коли якась пані Грушецька⁸¹³ од своєї тільки одної особи одважилась урочистий привіт послати, то і я могла б від себе голос подати на всеукраїнському святі! А то ж тут і більше українців є, — Квітка з охотою зібрав би їх підписи, можна було б і якусь адресу зладити. Я навіть, здається, питала якось у тебе, коли той юбілей буде, та хоч би й не питала, то все ж комітет, де були приявні і рідні люде, міг би про мене згадати... Та що вже тепер! Передай Мик[олі] Віт[алійовичу] хоч тепер мій запізнений привіт і скажи, що я дуже жалую про те, що не могла ні своєю особою, ні хоч би підписом взяти участі в його святі.

Щодо ініціалів тих «товаришів», до яких були писані листи-вірші,⁸¹⁴ то я з охотою виставлю їх, і коли не зробила сього, то тільки через те, що не знала, наскільки се буде приємно самим товаришам, а як ти певна, що буде приємно (зрештою,

т[овариша] Стешенка не довго і спитати), то простав ініціали. До Стеш[енка] відносяться вірші «Товаришу мій, не здивуйте з лінивого вірша...»⁸¹⁵ А до Крив[инюка] — «Зимова весна» і «Чи згадали мене ви хоч раз у тюрмі». ⁸¹⁶ Над віршами «Порвалася нескінчена розмова»⁸¹⁷ я прошу надписати «Пам'яті С[ергія] М[ержинського]». Здається, у «Відгуках», по вині коректора, не поставлено над «Легендами» посвяти Людї,⁸¹⁸ як було в рукописі, то треба її відновити.

Та от, здається, і все щодо того.

Я, мамочко, зовсім не в претензії, що ти для більше спішної справи юбілея залишила сю, далеко менше спішну справу з моїм збірником, — я думаю, в сій справі і скільки місяців не дуже багато значать, аби тільки срок цензурний не минув, та до того ж іще далеко.

Чому ти, мамочко, не присилаєш відбиток з колядок своїх?⁸¹⁹ Певне, ти забулася, а се ж треба, щоб вислати давно готові ноти і тільки не до кінця проредаговані, власне, через брак текстів. Чому теж ні ти, ні хто инший з вас нічого мені не відповідаєте на мою просьбу щодо книжок? Адже як не можна вислати, ну, то не можна, я ж нічого проти того не скажу, тільки я б хотіла все-таки тее знати. За мое перекладання,⁸²⁰ що так тебе журить і що я про нього, здається, понаписувала непотрібних речей в минулому листі, ти не турбуйся, бо я вже не перекладаю і, певне, сей рік, принаймі сю зиму, не перекладатиму, бо мій пай роботи там скінчився. А чи трапиться инша робота, то ще Бог відає... Зате, коли стане настрою, може, писатиму багато иншого, та, звісно, і того з певністю не можна сказати, бо ті «настрої», або по-старосвітському «натхнення», — річ далеко непевна і наперед її трудно вгадати.

Оце писав мені Коцюбинський, нагадуючи про мою обіцянку прислати йому вірші до збірника;⁸²¹ зараз оце познакожу дещо і пошлю, нехай не думає, що я вже так занедбую свої обіцянки.

А що там з тим збірником вашим,⁸²² до якого ви мене ще з Сан-Ремо запрошували, а я так поспішилася переписувати своє, «щоб не запізнити»? Де він тепер? Чи в цензурі, чи ще вдома?

Не бійся, люба мамочко, вразити мене листами. Адже сей твій лист нічим мене не вразив, а як і є в ньому смуток, так все одно ж він є в мене і без листів; та без листів ще більший. Я розумію, що часом трудно писати, і через те не докоряю і не сержуся на тебе за мовчання, а тільки як напишеш, то я вдячна і рада. Бувай здорова, мамочко-голубочко, цілую тебе і всіх, хто вдома є з наших. Дяді Гриші і Ант[оніні] Ів[анівні] мій привіт.⁸²³ Ще раз всіх цілую.

Твоя Леся

163. До М. М. Коцюбинського

23 січня 1904 р. Тбілісі

Тіфліс, Тер-Гукасовська, 2
10.І.1904

З Новим роком!

Високошановний пане товаришу!

Пробачте, що не одразу відповіла я Вам на Ваш ласкавий лист, але я не хотіла посилати відповіді, поки не перепису і віршів, до неї приналежних. Тим часом через всякі перешкоди (дрібні здебільшого) переписування трохи загаялось, та ще я все очікувала одного свого віршика, посланого до одного вченого чоловіка⁸²⁴ на прелімінарний перегляд (бо там, здавалось мені, треба дещо перевірити з історичного погляду). Я воліла послати Вам той вірш, ніж оці, що тепер посилаю,⁸²⁵ бо, на мою думку, той мені більше вдався, та що ж, коли він все не вертається до мене ні з коментаріями, ні без коментаріїв... То вже прийміть хоч се, не хочу Вас далі затримувати з друком, та непогода ж було б мені і «взяти назад» свою обіцянку, бо я ж її дала щиро, а не «для годиться».

Вірші сі ніде ще не друковані, та й написані зовсім недавно. Якби тепер були ліпші для мене часи, я б, може, Вам що ліпшого послала (і давно вже!), а так — вибачайте й на сьому!

Мій щирий привіт Вашій дружині.⁸²⁶

З правдивою пошаною до Вас

Ваша товаришка Л. Косач

164. До О. П. Косач (сестри)

25 січня 1904 р. Тбілісі

Тіфліс, Тер-Гукасовська, №2

12.І.1904

Люба моя Лілеєнко!

Пробач, моя злото-рожева, що я тобі не одразу відповіла. В перший-другий день не зібралась за різними дрібницями, а потім трохи була простудилась, то «млоіло» і не хотілось писати, — хотіла виждати, що з того буде. Але вже не буде нічого, — обмежилось звичайним, тільки «жестоким», нежитом, а сьогодні вже і той сливе минув. Се я було захопилась январською «провесною» та й пробігла разів два без калош мостом через Куру,⁸²⁷ та ще там постояла на мості, подивилась на «ледоход». Кура під Тіфлісом ніколи не замерзає, тільки трохи коло берегів, а серединою все мчить бистра, немов кипуча течія, так ото тая течія десь наламала в горах криги і гнала її через Тіфліс. Гарно се було: срібна крига, синьо-зелена вода і зовсім весняне сине небо! Я вже давно не бачила зимових ефектів, от і задивилась. А воно над Курою дуже задивляться не слід. Ну, та вже нічого, «покута» минула. Я сеї зими неначе міцніша, ніж то-рішньої і позаторішньої, менше простужуюсь (всього двічі за зиму і то злегка, без переходу в бронхіт), та й під час простуди температура до 37° не дотягає, а не то щоб місяцями вище держатись, як перше було. Кашель тільки частенько обзивається, хоч і несильний, та, може, то він так уже й лишиться «на пам'ять»? От тільки щодо нервів, то не можу так похвалитись: частенько тремтіння пробірає (хоч в напади справжні рідко переходить) та ненормальна інертність не раз непереможно опановує, хоч скільки я себе за неї лаю, та, певне, тут одної лайки мало. Я сподіваюсь, що на се літо вже й мені можна буде купатись, то, певне, наладяться трохи нерви. Тоді ми, Лільчик, з тобою разом будемо мокнути у Пслі. Я думаю не пізніше мая приїхати додому, а зрештою, на детальний виклад моїх планів ще є час, бо до канікул я тобі ще не раз напишу, — вже ж я «пробила лід» оцим листом. Я тямлю, що я тобі не один лист

винна, тож тепер писатиму, не претендуючи на іншу відповідь, як «одкритки» від часу до часу. Боюся я, Лілеєнко, що ти так томишся, — се ж можна себе навіки виснажити такою «підготовкою к будущей деятельности»!⁸²⁸ А що ти там про «шарлятанство» говориш, то се рішучо всі молоді лікарі говорять (окрім справжніх шарлатанів), але, мені здається, тим побиватись нема чого. Ніяка школа, властиве, не робить чоловіка справді готовим до якої-небудь діяльності, а дає тільки підготовку до підготовки. Справжня підготовка буде тобі по заграничних клініках та по земських больницях, а до того часу так і читай ще 2–3 роки, що ти «ще не скінчила».

Сказати правду, не менше мене зажурило те, що ти пишеш про Оксану, як вона себе театрами та концертами затуляє. Нехай же ти з конечности губиш своє здоров'я, то на се, властиве, нема що й казати, бо «як мус, то мус», але щоб так «з охоти» губити ледве налажене здоров'я, то я вже навіть сього не розумію. А потім, як розклеїться до кінця учебного року, то у всьому вийдуть винні курси і наука,⁸²⁹ ну, і тиї, хто радив до науки братись (перш усього — ти)! Я навіть не сподівалась, що Оксана може і другий раз повторити те, що вже раз так їй далось знаки (я свято переконана, що половина причини її минулої слабости була в тій перевтомі від «Пікової дами»⁸³⁰ і вечерів)... Ну, та що говорить! Все одно вона з сим не згодиться, а може, ще й розсердиться (краще і не кажи їй!).

Як ти пишеш, що за гостями на святах двері не зачинялись, то навряд, щоб і дома вам щирий відпочинок був. Та вже з сього ніхто не винен, не виганяти ж людей. А все-таки краще, якби ти довше в Києві побула, все ж не буде тої «каторги», що в Петербурзі. Я сподіваюсь, що мій лист іще застане тебе вдома.⁸³¹

Попроси від мене дядину⁸³² пробачити мені, що я їй досі не написала і на одкритку навіть не відповіла. Листовних довгів у мене тепер стільки, що я аж за голову беруся, як згадаю про них, і думка про се неначе одбірає енергію замість того, щоб її додавати. Я тепер починаю вже трохи виплачувати їх, а то, далєбі, рука не здіймалась до листів, хоч ти що хоч, — ніяк я

не могла примусити себе писати! Одкриток же тим часом нікому не послала, бо не зібралась вибрати і купити якихсь порядних раніше своєї простуди, а це вже завтра вийду на місто, то куплю. Прошу Микосю і Дору вибачити мені за негречність. Та то відомо, що я і ніколи не тямилася «поздоровного» стілю, а сей рік і надто... Але тобі, Лілеєнко, спасибі за поздоровлення і бажання, ти ж «Mascotte»,¹ і твої слова, певне, не гинуть марне в «книзі долі». Як я читала твого листа, то мені сором стало за себе. Де ж, ти по дві, по три ночі зряду не спала, учебними і неучебними справами до краю томилася, а скільки маєш енергії, охоти і здатности до праці! А я? Вже я собі і репутацію таку заслужила, що як тільки візьмусь до якого зарібку, то зараз усі жахаються, що я «перетомлюся», виснажуся, «покладу всю силу»... Чи не значить же се, що мене всі мої близькі широ вважають за безнадійного інваліда, засуженого на весь вік на паразитне життя? То вже б краще вони мені не говорили сього! бо так виходить якесь «внушение» і я справді можу опуститись та серйозно почати думати, що я «ні до чого». Але з того нікому користи не буде, коли я повірю в таке...

Ну, та що се я, неподобний тон який взяла! Нехай там говорять, що хочуть, а я постараюсь доказати, що я таки не до кінця інвалід, і докажу се — без слів! Так, Лілеєнко? Так! Коли вже хто живе, то треба жити, а не скніти. «Даждь ми, Господи, по слову сему».

А тепер я кінчаю, бо ще сила писання. Хутко (справді!) напишу тобі в Пет[ербург]. Поцілуй всіх наших. Тебе, mio Giglio d'ogo, міцно-міцно цілую. Кльоня тебе вітає.

Твоя Леся

Кланяйся бідняжці Кокориній,⁸³³ як побачиш, і поздорови від мене з «чудесным спасением». Я рада, що п[ані] Вавілова⁸³⁴ буде літом у нас, в моїх спогадах доховалась моя велика сімпатія до неї, — кланяйся їй від мене.

---

¹ Талісман, оберіг (франц.).

165. До О. Є. Судовщикової-Косач

3 лютого 1904 р. Тбілісі

Тіфліс

Річчі дорога!я!

Чому ти не приписала ні слова на своїй одкритці? Чи сердишся за що? Я не послала тобі suite¹ обіцяної,⁸³⁵ бо просто не писалось, але ще напишу. Тільки краще, якби ти мені написала, не ждучи suite. Цілую всіх вас, будьте здорові.

Твоя Леся

166. До О. П. Косач (сестри)

4 березня 1904 р. Тбілісі

20.II.1904

Любая Лілея!

От тобі найкращий куток Тіфліса,⁸³⁶ там уже починається весна. Тут на вулицях уже не тільки проліски, а й фіалки продають. Тільки сьогодні знов холоднувато (+6°R), а то було страх тепло (+12°R в тіні). Я, може, хутко до моря переберусь,⁸³⁷ на днях се рішиться (тепер ще жду справок), тоді тобі напишу, а се тим часом — одкритка за одкритку. Я здорова. К[льоня] тебе вітає, він зубрить і нікому не пише. Ц[ілую] т[ебе] м[іцно].

Твоя Леся

167. До М. В. Кривинюка

20 квітня 1904 р. Тбілісі

Тифлис, Дворцовая ул[ица]. Номера «Виктория», №7
7.IV.1904

Дорогий Михалю!

Ваша лагідність більша, ніж у царя Давида, — я не того варта! Озиваюсь, щоб «пробити льод»; мовчала — по причині, певне, психопатичного походіння. Як бачите, змінила адресу

---

¹ Продовження (франц.).

і пробуду тут до 5-го мая, а там направлюсь додому через Одесу. Здоров'я з весною трохи скисло, але все ж ліпше воно, ніж торік було в цей сезон.

Ваші і Ваших приятелів листи я всі отримала. Тов[ариш] Кв[ітка] Вам кланяється. Писатиму — далєбі. Ц[ілюю] В[ас].

Л. К.

168. До О. П. Косач (сестри)

22 квітня 1904 р. Тбілісі

Тифліс, Дворцовая [улиця]. Номера «Викторія», №7
9.IV.1904

Любая Лілеєнко!

Спасибі тобі за настоящий лист, тим більше, що я тепер і не сподівалась його від тебе, а тільки сокрушалась, що довго одкритки немає. Зате ж от відповідаю, не гаючись, бо у мене тепер часто запізнитись = не відписати зовсім, хоч і тямлю що се = свинству. Моя кореспонденція сеї зими ведеться так, що гірше навряд чи можна, та я потішаю себе тим, що се минучий патологічний стан і що я колись знов «займу своє место в среде честных граждан», а кожний раз, коли кому зберусь відповісти так хутко, як тепер тобі, я думаю, що се я вже «поправилась» і буду вже поводитись по-людськи. Дай Боже!..

Ну, Ліціку, так як же буде з нашими подоріжжями? Я, ба чиш ти, навряд чи попаду в Одесу раніш 10 мая, бо виїхати звідси маю коло 5 мая, а днів 5 може зайняти подоріж, коли не більше, бо я хочу на день зачепитись в Батумі і на день в Сочі. В Батумі раді Мішіного приятеля Вартанянца⁸³⁸ (либонь, ти чула про нього), а в Сочі раді участка землі, що папа призволяє купити мені за 700 р[ублів] для дачі. Купувати, положим, я навряд чи стану, бо пропрієтерство⁸³⁹ не дуже-то мені личить, та й боюсь, що ся «Лесіна» дача могла б згодом обернутись в нову арену для мамино́го «строительства»⁸⁴⁰ і всяких несподіваних для мене проектів, а може, й неприємностей на

грунті економічно-родинному. Але, щоб папа не образився за легковаження його призову, я постараюсь віднести серйозно і подивлюсь на те місце, може, воно коли не мені, то кому іншому здасться. А хто зна, може, ми з тобою колись там санаторіум врядами... чого на світі не буває! Тільки, здається, околиця Сочі вся малярійна, а коли так, то які там санаторії. Зрештою, на Кавказі сам чорт не розбере, де та малярія єсть, а де її нема, тут про се так само трудно допитатись, як про те, з якого села на Волині починається Полісся. Все Чорноморське побережжя непевне. Через це саме я й не вибралась в Батум на весну, як було заміряла. Я вже було зліквідувала свої справи тут і мала їхати в Батум з одною тутешньою знайомою, тим часом батумські люде залякали нас малярією і дощами невсипущими, і ми zostались. Але що я вибралась з попередньої квартири і слугу відпустила, то жила сей час як номад,⁸⁴¹ два тижні у сеї знайомої, що мала їхати зо мною, а потім вибралась у сі номера, бо на один місяць порядну хату знайти трудно, та й не варто знов розвожуватись з господарством. Не люблю я жить в тих всяких «номерах», та що поробиш. Зрештою, з прежньої квартири все одно прийшлось би вибратись, бо там розпочали ремонт. Шкода тільки, що тепер я досить далеко від Кльоні живу і візити до мене збавляють йому час, та й привикли ми вже до взаємної помочі, і нам обом її тепер бракує. Все-таки бачимось часто, рідко буває такий день, щоб він не приходив. Вчора ввечері він передав мені твого листа, а я йому твій привіт. Кльоня вчора був зовсім слабий, так що я його заставила лягти і він сливе цілий візит свій пролежав. Він тепер дуже томиться, бо отримав посаду секретаря окр[ужного] суда (замість помішника секретаря), а там роботи багато і непривичної спочатку. Правда, зате плата більша, а він тим інтересується, бо хоче родичів до себе забрати,⁸⁴² а то батько⁸⁴³ став часто слабувати і мати занудилась роботою і розлукою.⁸⁴⁴ Та не знаю, чи вийде що з того, бо на 95 р[ублів] в місяць (стілько матиме Кльоня через три місяці) в Тіфлісі утрьох прожити трудно. Зрештою, до зими, може, й зміниться план, бо в марті Кльоня мало зовсім не вибрався було з Тіфліса в Одесу,

та тільки се «назначення» збило його, а може, восени инакше підуть справи.

Які мої плани на ту зиму, я ще сама гаразд не знаю, та я вже, відомо, «człowiek bez jutra»¹ з давніх пор... Одно певне, се те, що літом ми з тобою будемо в Гаю. Кльоня на літо на Україну не поїде, а проведе шість тижнів з Надею десь на кавказькій дачі,⁸⁴⁵ а потім хоче, щоб мати приїхала до нього відпочити від київських злиднів.

В Одесі я хотіла пробути тепер більш тижня, щоб походити в інострани бібліотеки, а то я тут від європейської літератури відстала. В Києві теж треба трохи застрянути для літературних же діл. Та я думаю, що в Зел[ений] Гай мені, може, й не слід раніше їхати, бо в маю я там раз добру пропасницю захопила, як жила у Лисавети. Там в маю ще мокро і комарно дуже.

Остатніх тижнів півтора я щось трохи скисла. Март був порядний, крім остатнього тижня, а на остатнім сказився, почались дощі і холод, а 2-го апріля випав сніг — щось нечуване! — хоч, звісно, не лежав, але се була така різка виходка, що багато людей послабло, та й я закашляла, і взагалі не по собі стало. Але сьогодні вже не кашляю і почуваюся ліпше, може, й дякуючи прийнятій вчора хіні. Сьогодні тепло і соняшно, як так буде далі, то все гаразд буде. Бувають же такі «жарти» в природі!

Сього року я теж мало свят бачила, бо ми з знайомою «з принціпа» скоротили ad minimum всю празникову процедуру, а наші знайомі теж «з принціпа» не бігали до нас з празниковими візитами. І вийшло прекрасно.

Я тепер не перекладаю нічого, а берусь писати драму «Кармелюк» на конкурс.⁸⁴⁶ Не знаю, чи се корисніше, зате приємніше. Ну, Ліцічку, я йду гулять на сонце. Капелюхи вам будуть. Бувай здорова, моя лілейно-рожева, моя золотая. Цілую тебе і Оксаночку. Товаришкам привіт.⁸⁴⁷

Твоя Леся

---

¹ Людина без майбутнього (пол.).

169. До М. В. КРИВИНЮКА

11 червня 1904 р. Київ

Київ. 29.V(12.VI).1904

Дорогий Михалю!

Думаю, що прийдеться пробути тут ще з тиждень (с[еб]т[о] до 3–5 ст. ст.), хоч і не хотілося б. Жду мами з Гаю, а се, Ви знаєте, річ невиразна — її приїзди.

До побачення — тут чи в Гаю?⁸⁴⁸

Л. К.

170. До С. О. ЄФРЕМОВА

23 червня 1904 р. Зелений Гай

Гадяч, Полтавщина

10.VI.1904

Вельмишановний добродію!

Чи не можете, з ласки Вашої, позичити мені до августа другий том біографії Шевченка Кониського української редакції?⁸⁴⁹ Перший том я маю, а другого бракує. Коли маєте охоту і змогу вволити моє прохання, то, може, zvolите дати сю книжку д[обродій]ці Карповій⁸⁵⁰ (живе на Малій Васильківській в №11, в квартирі пані Кіпарісової, — се на розі М[алої] Вас[ильківської] і Рогнідинської), а ся пані або хто з її родини має в кінці сього місяця (юня) бути тут у нас на хуторі, то може і книжку мені завезти, щоб Вам не клопотатися з поштою.

Мені прикро, що я не могла побачитись з Вами в Києві особисто, але всякий клопіт і недуги не допустили мене до того. Але восени, напевне, ще не раз побачимось.

Пробачте за клопіт.

З правдивим поважанням

Л. Косач

171. До О. Ю. Кобилянської

5 липня 1904 р. Зелений Гай

Гадяч, Полтавськ[ої] губ[ернії], хут[ор] Зелений Гай
22.VI (5.VII).1904

Дорога моя, люба товаришко!

Чи пробачите Ви мені, чи зглянеться Ваше серце надо мною? Я мало маю на те надії, бо не знаю, чи змогла б сама пробачити іншому за таке, в якому сама почуваюся до вини проти Вас... Та все ж вислухайте мої оправдання, може, тоді хоч трохи вибачите мені. Я се не тільки з Вами так поступила за сі півроку, а з усіма моїми кореспондентами, окрім родичів, та й родичам більше посилала коротенькі звістки, щоб знали, що я жива-здорова, а писати щось ширше було для мене непереможно прикрою роботою. Такий настрій почався у мене з того дня, як я довідалась про смерть мого брата, і — вірите мені, дорога? — ще й тепер, от у сю хвилину, ледве-ледве примусила я свою руку написати сі страшні слова... Не мириться моє серце з ними. Отже, була я на його могилі⁸⁵¹ і ще не хотіла вірити, що то справді мій братік там лежить... І все мені здається, що я не повинна ні писати, ні говорити про нього инакше, як про живого. А тим часом, кому вперше пишу, то не можу сього обминути, і все наче вирок підписую... Тому легше було мені писати до тих, хто сам обізвався до мене після того, легше було відповідати, ніж самій озиватись, озиватись же я все збиралась, збиралась, та до більшости своїх кореспондентів так і не збиралась.... Але з Вами я так не можу. Нема дня, щоб я не думала про Вас, і горить моє серце, що я не знаю, як живе, що думає мій хтосічок, мій дорогий, моя Wunderblume. О, якби мої думки мали голос, то хтось чув би його, встаючи й лягаючи, чув би щось таке ніжне, як плескіт легкої хвилі по дрібній ріні, і, може, хтось не гнівався б на когось і простив би всі його провини. Справді, мені здається, що се була якась непереможна хвороба — оце моє мовчання, от як буває параліж або важка летаргія, що і тямить її чоловік, і рад би скинути кайдани невидимі,

і все-таки не може. Але тепер я скинула їх і вже, здається, здорова. Коли не вдарить на мене знов яке несподіване лихо, то я вже знов буду так писати дрібні листи всім, кому їх треба, а надто моєму хтосічкові, якщо він схоче їх мати. Може, не схоче? Може, вже ні? Але й тоді прошу на ймення всього, що було між нами лютого, написати мені хоч два слова, чи Ви гніваєтесь на мене і чи можу я мати надію хоч колись чимсь перепросити Вас. Напишіть мені се, дуже прошу Вас. Ні, далєбі, я була душею хвора, і тільки тому я могла до такого дійти. Але тепер мені се так тяжко, так тяжко, я не можу висловити, як... Я чула через люде, що Ви хворі, що Ви на курорті.⁸⁵² І я щодня збиралась Вам писати і, нарешті, не мала одваги, бо думала, що, може, і лист мій вже буде Вам немилий. Але ж таки одважилась, бо серце моє було повне і вдарило, нарешті, так, що розбило важку летаргію.

Мій хтосічку, мій з папороті цвіте, чи Ви ще все хворі? Що то Вам таке? Се таки, видно, замучила Вас тяжка робота і лихо?⁸⁵³ Та, може, хтосічок як відпочине, то знов поправиться і вже його будуть більше щадити, не дадуть йому більше так мучитись тим господарством, бо воно зовсім не варте того, щоб над ним моя Wunderblume себе сушила. Правда?

Ну, може, написати Вам про когось так, немов би хтось уже був прощений і мав право писати комусь про себе? Почну аж від осени. Як надійшов чийсь остатній лист в Зелений Гай, то хтось саме пакувався виїзжати і був тоді такий хворий і такий бідний, що не мав одваги комусь в такому стані писати (а брехати, що все гаразд, хтось комусь не може, хтось комусь все мусить правду писати). Хтось дійшов до того, що знов трошки крів'ю кашляв (то було восени, а тепер ні), а бідний був тому, що зовсім мусив зірвати з Радою (властиве, вона зірвала зо мною), та ще через одну історію, про яку розкаже колись комусь докладно, а писати про неї дуже трудно і довго. Хтось був у дуже критичних обставинах, і хоч вони скінчились все-таки на добре, але хтось мусів з місяць відпочивати, поки якось трохи вернув собі витрачену тим усім силу. Хтось приїхав на Кавказ таки добре хворий. А їхав туди не сам, — п[ан]

Квітка виїхав за кимсь до Одеси, як довідався, що хтось має їхати хворий, і допровадив когось аж до Тіфлісу. В Тіфлісі п[ан] Квітка і досі сидить, а хтось сидів цілу зиму в близькому сусідстві з ним. І то було щастя для когось. Бо ледве хтось поправився після приїзду в Тіфліс, як прийшла ота звістка про брата і знов когось прибила. Якби хтось був сам в Італії або десь на курорті, то, може б, і не витримав того. Але в Тіфлісі була одна товаришка давня⁸⁵⁴ та п[ан] Квітка, то вони помогли мені жити. Мій хтосічок знає, що хтось завжді тримався добре з «Квіточкою», але тепер тримається ще ліпше, і тепер уже «Квіточка» зовсім не може без когось жити, та і хтось близько того. Чи то зле, чи то добре, то кожний собі може думати, як хоче, але вже воно так. Я не знаю, яка буде форма чи формула наших відносин, але одно певне, що ми будемо старатись якнайменше бути нарізно один від одного і якнайбільше помагати одно одному, — се головне в наших відносинах, а все решта другорядне. Може, не кожний повірив би мені на такі слова, але хтось мені повірить, я знаю. Через скілька днів має приїхати в Зелений Гай п[ан] Квітка з своїми родичами⁸⁵⁵ і пробуде тут місяців 1½, поки скінчиться його відпустка зі служби. А восени хтось знов поїде на Кавказ. На сей раз ще таки не виключно для «Квіточки», а таки для того, що лікарі радять ще одну зиму пробути там, щоб уже зовсім зміцніти. Бо комусь на груди було дуже добре на Кавказі, і перед виїздом лікарь казав, що в легких процеси спинились, а тільки сліди лишились від того, що було. Правда, хтось було знов, повернувшись додому, простудився, але не сильно, і тепер вже здоров. Та, видно, той хтось не такий, щоб його можна було заморити...

Що хтось робить? Чи хтось пише? Хтось листів не міг писати, а так дещо міг. Хтось послав поезію до Кракова, до збірника на честь Когось,⁸⁵⁶ та не знаю, чи не спізнився.

У нас тепер є тьотя Саша (сьогодня виїзжає), казала когось поздоровити, і поцілувати, і нагадати за «Трепету»,⁸⁵⁷ — тьотя Саша когось дуже любить і все згадує за когось. Ліля і Оксана теж комусь кланяються. Ліля вчиться багато, бо восени кінчає медицину, має державні іспити. Мама, Дора і Микось на

Волині,⁸⁵⁸ хутко приїдуть сюди. Маємо гості, дві Ліліні товаришки,⁸⁵⁹ одного маляра молодого⁸⁶⁰ і Тосю (сина т[ьоті] Саші). Живемо не зле. Оксана здорова і весела, слава Богу! Як там чиясь родина? Ой, нехай би хтось не гнівався, хтось, хтось, хтось!

Хтось

172. До О. Ю. Кобилянської

27 серпня 1904 р. Зелений Гай

Зелений Гай. 14–27.VIII.1904

Хтось знов запізнився з листом до когось любого, а навіть вже був написав раз половину листа, тільки не випало скінчити, то так лист і змарнувався, бо комусь вже відпала охота його кінчати, ліпше вже другого напише. Хтось взагалі мало писав літом, бо — лінувався. Було в нас багато людей, багато гулянок, балачок, дікусій, і так якось час минав без толку, хоча і досить приємно. Тепер вже інакше. Ліля і її дві товаришки, що гостювали і вчилися до іспиту в нас ціле літо, виїхали вже до Петербургу складати державні іспити. Квітка виїхав на Кавказ, пробувши тут 1½ місяці почасти з родиною, почасти сам. Тьотя Саша давно вже поїхала на весілля до старшого сина⁸⁶¹ і тепер сидить вдома з сином і з невісткою, а молодший її син (Тося) поїхав оце з моєю мамою і з Оксаною до містечка Опішного⁸⁶² студіювати народній гончарський промисел, — всі вони сьогодні або завтра вернуться. Тим часом ми тут живемо втрьох: п[ан] Кривинюк (він у нас перебуває на вакації), Дора і я. Дора собі так «час проводить», як звичайне школярка на вакаціях, дуже поправилась по іспитах і по тифусі;⁸⁶³ виросла і розцвіла неабияк. П[ан] Крив[инюк] вчиться і ладиться до від'їзду, а хтось розпочав уже писанину всяку, ну, і «фабрику листів» нарешті, — чей же, сей академічний рік буде нормальніший від минулого. Хтось хоче написати на конкурс «Київської Старини» оповідання⁸⁶⁴ (термін конкурсу 1 октября ст. ст.) — може, і хтось написав би? Чи хтось біденький ще не може тепер?

А потім хтось хоче і драму написати на конкурс Карпенка-Карого.⁸⁶⁵ Як не виграє конкурсів, то все зможе щось за ті тво-ри заробити, коли вони не вийдуть зовсім кепські, бо десь їх можна буде пристроїти до журналу і на сцену. Ну, ще побачим, як там буде, а тим часом хтось мусить добре насталити перо і працювати так, що аж ну! Хтось за минулий рік заробив тіль-ко 175 р[ублів], а за сей рік хоче більше, бо, відай, буде треба. От з осені Оксана наша має їхати за кордон на техніку⁸⁶⁶ (з курсів жіночих в Петерб[урзі] її виключено з powodu quasi політичної «історії»), то, значить, родинні видатки збільшаться, а хтось таки хоче знов їхати на Кавказ і разом з тим не хоче проти нор-мального обтяжувати родинного бюджету, отже, нехай по-старається заробити. Впрочім, то комусь не біда, аби мав спо-сіб, то заробить з охотою. Хтось тепер на здоров'я мається не зле, хоча застужувався разів з 5 за літо і тоді кашляв (разів два щось і на кров було подібне), але все-таки почувається досить міцним і своїм здоров'ям не журиться, тільки зиму ще таки бо-їться в Києві перебувати, та й з інших причин не має до того великої охоти. На Кавказі хтось сеї зими врядиться ліпше, бо не буде мати клопоту з урядженням, — мати п[ана] Квітки по-їхала з ним туди на мешкання сталє і запрошувала когось мешкати у неї, то хтось буде платити їй за утримання (вона дуже добра господиня), а сам не потребуватиме відбирати собі часу на хатній клопіт і могтимо далеко більше заробити літе-ратурою, ніж минулої зими, і буде комусь добре. Зрештою, як хтось урядиться на зиму, того детально ще й сам тепер не знає, а як буде знати сам, то й комусь напише. Міг би немало і те-пер написати про всякі пляни і питання, але то все скомплі-коване⁸⁶⁷ і довге, а хтось не має сьогодні багато часу, нехай ин-шим разом. Хтось от ще має цілу пачку коректи зробити, — се вже, нарешті, кінчається те друкування моїх віршів у Києві.⁸⁶⁸ Боже, як мені вже ся книжка обридла, аж бачити її не могу! а тут ще й прав коректу!

Як же мається мій хтось, мій хтосічок любий? Хтось не ві-рить, що хтосічок вже «ніколи не буде здоров, як горішок», — ні, хтосічок буде, буде! От якби хтось до когось міг приїхати

на Кавказ, то би хтось когось напевне викорував, хтось би міг!
А може, хтось приїде?

Хтось просить поздоровити чиюсь родину. П[ан] Кривинюк і Дора когось вітають. А хтось когось любить, дуже любить.

— — — — —

Хтось

173. До С. О. ЄФРЕМОВА

27 серпня 1904 р. Зелений Гай

Високоповажний добродію!

Дозвольте мені, хоч пізно, подякувати за збірник «На пам'ять Котл[яревському]». ⁸⁶⁹ За біогр[афію] Шевч[енка] ⁸⁷⁰ я прошу мого батька віддати Вам належите. Бажаю всього найкращого.

Л. Косач

174. До О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

14 вересня 1904 р. Зелений Гай

— — — — —
«О, ти, моя жрице краси й чистоти!»
— — — — —

Хтось до когось любого дуже поспішно пише, щоб таки сьогодні пішов лист. Був би хтось і вчора послав листа, але хтів той уривок з Євангелії, що хтось прислав, ⁸⁷¹ порівняти з текстом слав'янським, більше привичним для когось, бо хтось в деяких виразах, навіть на пам'ять рівняючи, бачив різницю чималу між німецьким а слав'янським перекладами. Найліпше, якби хтось мав тут грецький оригінал, — хтось і має, але в Києві, то вже годі, — тоді зважив би ліпше, як, напр[иклад], перекласти те слово, що в нім[ецькому] сказано Schelle, а в слав[янським] «кимвал» (цимбал). Хтось побачить, що у мене таки стоїть цимбал, бо я давно звикла до такої форми сього виразу, що став проverbs'яльним ⁸⁷² у нас. Та й думаю, що воно більше відповідає стилю в данім разі. Є ще декотрі дрібні відміни, — хтось їх

сам побачить, — і декотрі вирази я ставлю подвійно,⁸⁷³ або так, або так можна сказати, як комусь ліпше подобається. Чи хтось помилився, чи то так в нім[ецькому] перекладі стоїть, що ніби сей лист Іоаннів? По слав[янському] перекладі і, скільки тямлю, по-грецькому він належить до ап[остола] Павла, тому й я так його назвала. Поділ стихів (versi)¹ теж трохи змінений у мене, слідом за слав[янським], але хтось може триматись німецького поділу, коли схоче.

Хтось комусь хутко напише листа, а тепер спішиться. Хтось тут ще два тижні буде і в Києві потім два тижні. Хтось ще сам не знає, яка буде його адреса на Кавказі, але в своїм часі когось сповістить, — так не буде, як торік, ні!

Хтось нехай буде здоровенький і поздоровить всю шан[овну] родину. Хтось когось любить. —

Хтось

175. До О. П. Косач (сестри)

19 вересня 1904 р. Зелений Гай

6.IX.1904

Любая Лілеєнко!

Ти не гнівайся на мене за перерив в листуванні. З маминого листа знаєш, що тут і випадок винен, бо наші листи пропали з Тосіним пальто, а потім днів зо два минуло через те, що мама не встигала написати сама, а виїздила на пошту, не пождавши мене, поки напишу. Після того, як мама написала тобі, я теж хотіла те зробити, але трапився мені один клопіт, про який трохи згодом напишу, то він мені і думки всі одбрав, і сон, і смак до їди, а також і змогу до писання. Тепер уже я з ним справилась і в норму ввійшла, отже, й пишу.

Думали було ми з мамою зостатись тут до 15-го сент[ября], бо я хотіла писати повість, спішучись на конкурс до 1-го окт[ября], тим часом почало робитись холодно і дуже вже непринятно при нашому малолюдстві, а про конкурс я довідалась,

¹ Вірш (грец.).

що термін його 1-го ноября, то, значить, я ще маю час писати, а тут все одно ж до ноября не досиділа б. Отож ми рушаємо звідси позавтраму (8-го сент[ября]) в Київ. Отримали звістку від Оксани, що остатні «обсуждения» вже скінчені і вона 25 сент[ября] має виїздити за границю, — *grâce à Dieu, c'est fini!*¹ Я дуже боялась, що вона з того всього ще дома зостанеться, бо вже, своїм звичаєм, почала було киснути і попала в настрій «ні з короба, ні в короб», а разом з тим писала, що коли «сяде маком» дома на сю зиму, то «стратить віру в себе» і т. д., — словом, загрожувало щось в роді минулої біди, бодай не верталась. Але тепер уже небезпека скінчилась. Надійшла, між иншим, звістка офіціальна з Бестуж[івських] курсів, що Оксану туди таки не приймають, — ну, і краще, один мотив до «обсуждения» відпав! Так що вона вже зовсім наважилась їхати і має навіть попутчицю до самого Льежа, свою товаришку по гімназії, тамошню студентку. Мама довольна з такого рішення, бо, видимо, боялась перспективи Оксаніного нарікання, дорікання і всякої нервозности в разі, якби Оксана лишилась на сю зиму дома, тим більше, що Оксана менше всіх нас ладить з мамою, і, певне, справді у них були б самі прикрі відносини, а все те, либонь, окошалось би головно на папі, тож, я думаю, і для нього вийде краще те, що Оксана не піддалась на його вмовляння зостатись.

Я побуду в Києві, поки Оксана виїде, та, певне, таки до октябрю не виберуся звідти, бо, крім конкурса, маю там всякі справи. Треба буде тую книжку довести до якогось ладу,⁸⁷⁴ се вже ж її остатній аркуш в другу коректуру йде, то треба буде діждатись випуску її з друкарні і допомогти, а головно додати енергії мамі роздати десь в продаж се видання, а то воно може залягти надовго де-небудь в кутку, та й пропадуть і гроші, й заход, покладені на нього. Та ще треба мені буде підготувати всякі виписки, книжки і т. д. для роботи на сю зиму, бо слід мені зібратись сей рік не так «скоропалительно», як торік, инакше знов будуть всякі невігоди й задержки в роботі. Та, може, я сю

---

¹ Дякувати Богу, усе закінчено! (франц.).

зіму і не в самому Тіфлісі буду, а в малому місті недалеко від Горі⁸⁷⁵ (рідне місто Гамбарова,⁸⁷⁶ коли знаєш), то там, може, й бібліотеки не буде, отже, варто забезпечити себе з літературного боку. Можливо, що Кльоню переведуть з Тіфліса «исправляющим должность мирового судьи» в те мале місто (Цхінвалі⁸⁷⁷ воно зветься), тоді я не хочу zostаватись в Тіфлісі сама, тим більше, що в Цхінвалі клімат не гірший, а життя багато дешевше, ніж в Тіфлісі, тож нема мені жадної рації триматись, що б там не було, власне Тіфліса. Але то ще невідомо, як з тим буде; як стане відомо (напевне, ще до мого виїзду з Києва), то я, звісно, не гаючись, напишу тобі.

Приїздив до нас в гості на три дні Хоткевич з Харькова, маював тут види, їздив човном, читав свої твори (на сей раз вони були нічого собі) і користав з чудової, зовсім літньої погоди. Зате, як тільки він виїхав, погода раптом зопсувалась, і тепер холод собачий. Ми закупорились у тих двох хатках, де ти з товаришками жила⁸⁷⁸ (в інших витримати не можна, так холодно!), палимо в грубці, затикаємо шпари і надіємось не простудитись до післязавтра (раніш вибратись трудно). У мене вже був період осінньої температури (37,2°), тривав більш тижня і трохи мене стяг, але тепер якось нічого, ну, та все-таки, я вже думаю, коли б утікати швидче. Я ще надіюсь, що буде «бабине літо», і хочу втрапити, щоб під час його саме їхати морем, бо в таку негоду, як тепер, воно небезпечно.

Ну, Ліціку, бувай здоров! Пиши мені в Київ, як твої екзамени і «самопочуття». Цілую тебе дуже міцно і прошу не сердитись, бо я не так уже й винна на сей раз. Мій привіт Валентінам.

Твоя Леся

176. До О. П. Косач (сестри)

7 жовтня 1904 р. Київ

Київ. 24.IX.1904

Лілеєнко любая!

Напишу одкритку, бо знов що-небудь не дасть написати листа, — знаєш сю київську толкучку. Спасибі за карточки, а то я вже починала турбуватись, чи не сталося тобі чого прикрого, що мовчиш. Рада я за твої удачі в екзаменах.

Оксана виїхала позавчора, і папа з нею, пробудуть у Запрудді днів 3, далі Оксана поїде далі (за границю),⁸⁷⁹ а папа ще побуде днів з 10 у Колодяжному, а може, й довше — його начальство виїхало на місяць, то він користує з того для устроювання своїх діл. Прийдеться мені з виїздом на Кавказ пождати папу, і вже очевидно, що раніше як між 5–10 окт[ября] не виїду. Не дуже се добре, та що ж поробиш. А виїхати, як ти радила, в початку сент[ября] я вже ніяк не могла. Я таки вспіла простудитись і оце з тиждень просиділа в хаті з нежитом і сильним кашлем. Сьогодні вже маюся добре і зважуюсь скористати з проблиску сонця — піду прохожуся, та й справи є. Цілую тебе, *giglio d'oro*. Привіт Валентінам.

Твоя Леся

Мама, Микось і Дора здорові, вітають тебе.

177. До О. П. Косач (сестри)

20 жовтня 1904 р. Київ

Київ. 7.X.1904

Любая моя Лілеєнко!

Як бачиш, я все ще з Києва тобі пишу. Сьогодні тільки вернувся папа з Волині (пробув він там сливе 3 тижні), а без нього вибратись я не могла, та й тепер не можна так, що він в одні двері, а я в другі, отож виберусь не раніше вівторка на тім тижні (12-го октября). У вівторок буде рівно місяць, як я в Києві. Часу немало, а роботи і взагалі толку від мого пробування тут небагато. Ся київська сутолока обертає людину в якусь білку

в колесі. І все тут так марудно, довго йде, що цур йому. Здумай собі, що моя злополучна книжка⁸⁸⁰ досі ще «не излезла»¹ з друкарні, хоч зосталось її тільки зброшюровать і отримати «выпускной билет» від цензора, але після того, як видрукування обложки зайняло два тижні, можна сподіватись, що й брошюровка займе стільки ж. Та чорт з нею, не буде готова, плюну на неї і поїду, а то дїждусь такого сезону, що на море й носа не можна буде показати, вже й тепер не дуже-то славно буде. Ех, поганенько взагалі прийшовся мені сей місяць (навіть 1½). Вже не говорячи про моральні прикрости, з яких почасти я й сама винна, по глупості своєї натури (про се все, яко діло минуле, нехай колись потім — «то довгее слово»), а таки й фізично неважно було, часто нарушалась температура, і кашель не раз відновлявся, та й тепер він є, хоч, може, се й пусте. Тут я вже Яновського⁸⁸¹ не застала, він подався на професуру в Одесу, тож надіюся піти до нього в Одесі — конечне постараюсь, не буде так, як весною. Кашель мій скоріше нервової натури, бо оце в дні коло 3-го окт[ября], сумні й сами по собі через ті страшні роковини,⁸⁸² мені ще тяжче було, дивлячись на маму (ти сама знаєш, яка вона буває в хвилини гострої туги). Я старалась не лишати маму саму, їздила з нею на кладовище (як нарощне, ще й дні такі мокрі були), по ночах мало що спала, і все те завершилось такими нападами кашлю, що я насилу їх морфієм затамувала, а то вже боялась, що там розірветься щонебудь в легкому. Ну, тепер уже нічого, покашлюю, але мало, і нерви уляглися, я їх в руки забрала, а головно, що мама трохи заспокоїлась, узявшись знов до всяких часових клопотів, а мої клопоти (принаймі важніші) вже скінчились, то, може, тепер і здоров'я наладиться. Тільки се, певне, буде не раніш, як виберуся з Києва, бо тут уже знов установилось пізне лягання (було й таке, що в 2 і 3 г[одини] ночі лягали ми з мамою), пізняя їда з великими переривами і т. и., ти знаєш, як воно буває. Тепер у нас пів дня йде обід, бо Дора приходить між 3–4, папа між 4–5, Микось між 5–7, а кожне, прийшовши, просить зараз

---

¹ Не вийшла (болг.).

же їсти. Пізно лягаю тому, що все одно не можу спати, поки ходять в квартирі, і тільки даремне перекидаюся та іритуюся, а папа з мамою, виспавшись удень, вночі спати не хтять, ходять і розмовляють. Ну, та вже ж не міняти всім спосіб життя ради мене. Виїду, то житиму по-своєму. Сі курорти якось відучили мене від нормального життя (коли воно нормальне, таке, як всі інтелігенти в Росії провадять), я хутко томлюся навіть від гостей і пустих, але шумних і довгих розмов (пам'ятаеш, як я в Гаю «діскусіями» іритувалась?). Чисто, хоч «в келью под елью» сідай, аж противно на себе!

За сей час що було приємного, то се те, що Микунька якось «розговорився» зо мною і тепер часто розказує про свої справи й інтереси, радить де в чому і взагалі відноситься з довір'ям. Через те я його більше пізнала і до певної міри бачу вже, який він. Славная Микуня! Уже спустив з себе гімназичне напускання індиферентизму не в пору, що так нас часом коробило, простіше і щиріше став відноситись до справ і людей. Шкода тільки, що його думка не завжді поспіває за вчинками, а життя не жде і не дає йому потрібного для думання часу, через те він не раз сам признається, що в душі він сам ще не рішив того, в чому приходитьсь переконувати і підтримувати інших, покладаючи на те немало енергії. Але се, здається, не з ним одним так діється. Та все-таки шкода. При нагоді стараюсь помогти йому думати, але се діло тонке і я стережуся всякого нахрапу та менторства,⁸⁸³ щоб равлик знов не сховався в черепашку. Та вже добре й те, що ми «познайомились», — мене камінем гнітила та наша «незнайомість». Збирається Микось весною до мене в гості на Кавказ, — прекрасно було б, а то все ж я тут уривками бачу його, скільки хвилин рано і стільки ж увечері, бо цілий день він в Політехніці,⁸⁸⁴ а в свято гуляє з гостями або в гостях.

Дора все так само життям веселиться, але й учиться притім непогано. Була трохи хвора на зуби, навіть один дала вирвати, — тепер здорова.

Папа приїхав з Волині, немов трохи відпочивши, і вид у нього свіжіший, тільки знов трохи кашляє.

Всі ми дуже раді і дякуем тобі, що ти часто пишеш, а сами от які «безстыдний», — Дора вже третій день «збирається» відправити написану одкрытку, а я соромлюсь все одкрытками відписуватись, довший же лист ніяк не виходив за всякою бідюю й суетою. Микунька не має звичаю писати, а папа з мамою нехай вже сами пояснять, чому мовчать.

Ти мені відповідай вже в Тіфліс, — моя адреса буде: Давидовская ул., №23, д[ом] Гамрекели (се ймення конче треба написати), Ф[еоктисте] С[еменовне] Карповой для мене, бо мені вже хата найнята. У Кльоні з переселення в Цхінвалі нічого не вийшло, і він мусить лишитись на зиму в Тіфлісі. Лишуся і я. Спочатку мені се було досадно (хотілось на інші місця і всякі були «соображенія»), але тепер я думаю, що, може, се й краще, після того, як точніше розпиталась про ті Цхінвалі.

Оксана пише нам часто (і тобі, певне, теж?), устроїлась вона, здається, не зле і недорого — 90 frs. в місяць на повному пансіоні. Льежем довольна, тільки все скаржитьсь, що мало знайомих (попробувала б вона так, що ні одного знайомого, як мені траплялось!), та се, я думаю, «річ набута». У всякім разі, гаразд, що вона туди вибралась.

Як будеш, Лілеєнко, їхати сюди, то забери, які там ще є в Петерб[урзі], Оксаніні річи, — вона обіцяла мені одну свою «зненавиджену» верхню кофту, то ви мені її звідси вишлете, як ти привезеш, але тепер я, звичайне, і не прошу й не сподіваюсь, щоб ти з тим возилась, так тільки тепер пишу, а то, може, потім забуду.

Шура ще не приїхала, все там у себе⁸⁸⁵ садить, та порядкує, та хазяйнує, а се річ затяжна. Тим часом вже найняла тут у Приходька квартиру⁸⁸⁶ ще в августі, таким способом місяців за три, либонь, даром заплатить. А воно б варто Імочку в Київ привезти, бо вона не зовсім здорова: то вушко боліло і текло, то тепер висипка уперта покрила лице і розпросторилась на тіло, — вони її чимсь там мажуть, але то не помагає; очевидно, треба вдатись до лікаря-спеціаліста, як ти зробила з Дорою навесні. Та я вже щось не маю надії діждатись їх тут; воно й шкода, та вже нема мені як ждати, я й то, дай Боже,

щоб 20 окт[ября] досунулась до Тіфліса (треба ж і в Одесі хоч днів 3–4 пробути), а се вже й так не рано. Та... воно, признатись, і нелегко бути між мамою й Шурую... за сей тиждень я зовсім допевнилась, що в глибині все зосталось по-давньому⁸⁸⁷ і вже, певне, поки їх життя, поти й сього нещастя... коли б же хоч Імочці не прийшлося терпіти від сього!

Ну, бувай здорова, треба кінчать, бо вже знов чужі люде прийшли. Я тобі, моя любая, писатиму з Тіфліса частіше, а то тут, далєбі, якось сама собі не належу. Привітай і «пожалуй» від мене Валентін. Цілую тебе, моя бідненька дитинка серед зграї гризущих цуців!

Леся

178. До О. П. Косач (сестри)

23 жовтня 1904 р. Київ

10.X.1904

Лілеєнко любая!

Постановила я собі відповідати на кожний твій лист зараз же хоч двома словами, от починаючи з сього момента (я тільки що прочитала твою картку), — може, так буде, нарешті, добре.

Папа вже вернувся. Я хочу виїхати позавтрому, 12.X, коли, звісно, що несподіване не затримає; всі мої діла будуть влагожені до позавтрого. В Одесі пробуду недовго, бо й так вже спізналась, певне, 16–17 виїду на море (в один з сих днів іде скорий пароход), а 20–21 буду в Тіфлісі. З дороги й з Тіфліса писатиму тобі. Мама хоче, виправивши мене, поїхати на скілька днів у Гадяч на ярмарок «на Параски» (15.X).⁸⁸⁸ До ярмарку Марія⁸⁸⁹ обіцяла дошити сорочку Кр[ивинюкові], — коли не збреше! Коли сорочка скінчена, то мама її забере, а ти напишеш, чи тобі прислати, чи дати пошити, чи як.

Наші всі здорові. Од Валентін ми вже не вимагаєм листів, бо знаєм, що їм не до солі, потім же мусять надолужити.

Цілую тебе міцно.

Твоя Леся

Оксана часто пише, їй ведеться добре, здається.

179. До родини Косачів

26 жовтня 1904 р. Одеса

13.X.1904

Любії мої!

Доїхала я прекрасно, без одної пересадки, і з половини ночі була одна на ціле купе, нічого не забула в вагоні і нічого в мене не вкрали. Тут застала Ком[арових]⁸⁹⁰ здоровими, діти видержали недавно кір,⁸⁹¹ але вже здорові. Погода тут мокровата, але тепла, ні туману, ні вітру нема. Виїду я звідси в неділю в 12 г[один] дня, прямим рейсом, се якраз вигідно для мене виходить. Чи не міг би мені Микунька відправити малою скоростю мій складний столик⁸⁹² (десь у погребі схований), приложивши до нього синю теплу нижню спідницю (вісить у шкафі в темній хаті) і пенсне (на Дориному столику в бронзовій чашні) і зашивши те все разом в рогожу? Я була б йому дуже вдячна. Ком[арови] вам кланяються, я міцно цілую всіх вас, мої любії.

Ваша Леся

180. До О. П. Косач (сестри)

6 листопада 1904 р. Тбілісі

Тифлис, Давидовская [ул.], 23 (д[ом] Гамрекели), кв. 4

24.X.1904

Любая Лілеєнко!

Спасибі за картку, що я застала тут. Я тільки вчора приїхала сюди, бо з Одеси виїхала тільки в понеділок (18-го), а з Батума 22-го (в день приїзду туди). Від Севастополя стало тепліше і тихше, а від Ялти до Батума було зовсім літо і навіть увечері можна було сидіти на палубі. Все ж таки я 5 ночей провела зряду в дорозі, і хоч сю ніч добре виспалась, та все ще втома не минула, тому пишу поки що одкритки, а листи писатиму згодом, як в норму прийду. Надзвичайно приємно, що мені не треба шукати квартири і купувати всякого дріб'язку. Хата в мене прекрасна, в гарній і здоровій частині міста, і взагалі я почувуюся

як дома. В дорозі не простудилась і, як мине втома, певне, заживу зовсім нормально.

Чи вислали тобі мою книжку?⁸⁹³

К[льоня] тебе цілує і бажає успіху в ділах твоїх, і кланяється Валентінам. Я цілую всіх трьох, Лілею найбільше.

Леся

181. До М. В. КРИВИНЮКА

22 листопада 1904 р. Тбілісі

Тифлис. Давидовская [ул.], д. Гамрекели, №23, кв[артира] 4
9.XI.1904

Дорогий Михалю!

Вже стільки раз приходилось мені починати листи до Вас з просьби пробачення, що, далєбі, на сей раз якось уже й рука не здїймається. Як пробачите, то заслужите царство небесне за кротость християнську, а як вилаєте — то се буде зовсім натурально.

Сказати правду, од Вашого виїзду з Гаю і до мого виїзду на Кавказ настрій мій і обставини життя були такі чудові, що хоч би я й написала Вам листа, то Вам з нього приємности було б мало. Так якось пакосно було — а чому, власне, про те напишу колись, тоді, як воно вже в дальшу історію одійде, а може, до того часу забудуся й сама, то й ще краще.

Вже хутко місяць, як я з дому, а досі не маю звідти ні слова звістки (се мене доля карає за Вас). Тільки з Ліліних одкриток довідуюсь, що дома всі живі.

Їхала я сюди без бурь і туманів, бо якраз попала у просвіток між двома ураганами — один був 17 окт[ября], а другий 25 окт[ября], а я межи тим а тим саме на морі була. До Севастополя мерзла, а далі грїлась. Тут грїюся й тепер.

В Одесі час провела приємно, набалакалася з знайомими, розтикала свою книжку по книгарнях (чи Ви її отримали?) і мало-мало не пристроїлась до «Южных Записок»,⁸⁹⁴ та, на мою біду, редактора їх, Славинського, взято оце до війська,⁸⁹⁵

а з новим редактором ще хто зна, як зладиться. Може, писатиму до «Нового Пути»,⁸⁹⁶ де тепер має господарити Водовозов, Булгаков, Н. Бердяев і С^о, але ще теж не знаю напевне. Та вже якась робота буде, аби сила. Сила, певне, теж буде, бо, поскрипівши трошки перед виїздом (більше з нервових причин), потім я склеїлась і маюся досі зовсім добре. В Одесі ходила «на провірку», до Яновського, що тепер там професорує, і він мені наговорив компліментів, що я дуже поправилась, що в легких все загоїлось і що, провівши ще сю зиму на Кавказі, я, певне, можтиму на ту зиму хоч на всі штирі, коли не попсую собі здоров'я якою екстравагантністю (постараюсь того не робити). Звичайне, каже він, сліди минулого лишаться назавжди, і жити треба буде обережніше, ніж зовсім нормальній людині, та все ж можна буде жити, а не скніти по курортах. Ну, от се й головне!

Врядилась я тут добре і головно без клопоту, ні хати не потребувала шукати (а від того, як сами знаєте, можна посивіти), ні про жадне урядження дбати — приїхала на готове і тим збереглося багато енергії, яку тепер уживаю на писання та на блукання по горах. Живу я у пані Карпової на повному пансіоні і «не печуся об утрии», що досить приємно після торішньої практики, коли «утрие» і не думало «пектись» про мене.

П[ані] Карпова і Квітка врядились тут досить добре, але можливо, що його пошлють куди з Тіфлісу «на уезд», тоді їм прийдеться вибратись, але то ще невідомо, як і коли буде. Вони кланяються Вам, а Маруся⁸⁹⁷ згадує зо страхом «чорного чеха». Я вчу Марусю літератури: пишемо палки і читаємо байки.

Бувайте здорові і не гнівайтесь, коли можете. А хоч і гніваєтесь, то таки напишіть, як маєтесь.

Ваша сестра Леся

182. До О. П. Косач (сестри)

22 листопада 1904 р. Тбілісі

Тифліс. Давидовская [улиця],
д[ом] Гамрекелі, д. №23, кв. 4
9.XI.1904

Люба Лілеєнко!

Спасибі тобі, любая, що ти мені пишеш та що я через тебе, хоч се і кружно, довідаюсь про наших, «или они живы, или они здоровы», а то здумай собі, що я з самого виїзду від них ані стрічки не маю. От і Оксана скаржилась, що їй не пишуть, а сама досі мені не відповіла на листа, от уже хутко місяць. Я, правда, сама часто тим грішу, от, напр[иклад], проти Крив[инюка] дуже винна. Та було мені чимало всякої писанини за сей час, і переїздів, і біготні, то не раз справді ніколи було писати. А ще моя натура, що, довго не писавши, соромлюсь писати одкритки, а на лист не завжді часу й енергії вистачає. Та вже якось, може, справлюся.

Сього року я тут можу вже тільки писанням та подібними справами займатись, бо не потребую дбати про своє «пропитание», про се вже дбає Феокт[иста] Сем[енівна], якій я просто плачу́ за повний пансіон і більш ні про що не думаю. Маю таким способом «усиленное питание» без клопоту. Почуваюся я тепер зовсім добре, маленька осіння розклейка, що було напала в Києві, зовсім минула. Та воно й сором було б инакше, бо такої ідеальної осени, як тут, то рідко де трапиться. Я досі хожу в своєму «costume de promenade», дуже рідко надіваю пелерину, бо на сонці до +22°R доходить. Позавчора ми з Кльоною з ранку до смерку вештались по горах, було так чудово, що і втома не почувалась. Залізли ми в таке місце, де ще ніколи не були, познаходили якісь потоки, басейни, провалля, дуже цікаво було. І весь час я була в одній сукні (правда, теплій), а навіть по заході сонця не змерзла. Аж чудно читати, що ви, бідні, вже мерзнете там.

Се, може, лист мій дійде до тебе в день остатнього екзамену. От уже, слава Богу, Лільчик позбудеться тої халепи. А тижнів

через два уже й в Київ! Добре було б, якби ти могла хоч до весни не братись за жадну обов'язкову роботу, щоб хоч трошки одійти. Якщо в тебе буде в грошах недохватка, а папі буде трудно тобі помагати (хоч я сього, признаться, не думаю, знаючи остатню стадію устроювання його діл), то я думаю, що з декабрю матиму повну змогу ділитися з тобою своїми ресурсами. От ще тижнів через два я се знатиму напевне і напишу тобі, скільки, власне, і в які терміни можтиму посилати, а тебе прошу наперед не церемонитись згодитись на се, бо я се зроблю зовсім не в ущерб своєму режиму чи здоров'ю. Так ти мені з Києва щиро напиши, які будуть матеріяльні умови твого виїзда в Прагу.⁸⁹⁸ Мені було б найгірше думати, що ти з перших же днів у Празі попадеш в ярмо непосильної роботи і знищиш остатне здоров'я, яке ще зосталось від екзаменів. Може, колись мені буде потрібна твоя поміч, то і я обіцяю вдатись до тебе без церемонії. Добре так, золотая моя Ліліє?

Ще треба мені сьогондя скільки листів написати, тому скінчу сей от зараз.

Не повезло мені з журналом Славинського.⁸⁹⁹ Хотіла там писати і дещо дала, і воно прийняте до друку,⁹⁰⁰ аж тут потребовали Слав[инського] до війська, і вже він не редактор, а прапорщик піхоти в Староконстантинові...⁹⁰¹ не приношу я щастя редакторам. Сл[авинський] просив тобі кланятись.

Кльоня і Ф[еоктиста] С[еменівна] тебе щиро вітають. Маруся тепер моя учениця, вчу її писати.

Хутко писатиму тобі знов. Цілую тебе міцно, моя Лілеєнько.

Твоя Леся

183. До О. Ю. Кобилянської

22 листопада 1904 р. Тбілісі

Тифліс, Давидовская ул[ица],
д[ом] Гамрекели (№23, кв. 4)

9.XI.1904

Дорогий хтосічку!

Хтось до когось аж тепер пише, як уже доїхав, і врядився, і встановився, і відпочив, і вже знов до своїх «безконечних» листів взявся. Хтось був перед виїздом цілий місяць у Києві дуже зайнятий, а не так роботою, як біганиною і візитами, і так не раз було, що цілий день і роботи жадної не зробив, і таки не мав часу «вгору глянути», як то кажуть. Ще на кінці були роковини смерті брата і хтось був дуже-дуже бідний і не міг нічого писати. Через те все хтось спізнився до терміну і нічого не подав на конкурс «Києвск[ой] Старини». Чи хтось щось подав? Хтось (білий) буде вже так кінчати своє оповідання, може, без конкурсу надрукують⁹⁰² та комусь хоч так щось небагато дадуть. І ще хтось має деяку роботу в рос[ійським] видавництві, досить нудну, але вже мусить її скінчити, бо там обіцяв, ну, і таки щось заробити хоче, бо тут йому таки досить дорого жити. Хтось живе тепер «на пансіоні» у матері п[ана] Квітки і має добре утримання, не потребує жадним господарством клопотатись (горік взимі мав того клопоту досить), але платить за те чимало, так, як тут звичай, бо хтось не хоче, щоб на нього втрачалися тому, що він приятель. Хтось має дуже велику хату і гарний вигляд на гори. Ходив раз в гори і проблюкав цілий день — дуже гарно було, але таки не так, як на Зеленій Буковині, в чиемусь Кімполюнзі,⁹⁰³ таки в чиїхсь горах краще.

Комусь кланяється п[ан] Славинський. Хтось його бачив, як був в Одесі. В той час (тому три тижні) п[ан] Славинський був редактором нової часописі «Южные записки», а тепер він офіциром у війську — забрали його несподівано до війська, та ще добре хоч не на війну, а відслужувати на місці тих, що на війну пішли, так що все ж він на Україні лишиться. Дуже він

з того не рад, що мусів перо на стрільбу змінити, але що ж має робити? Редакторство, натурально, перейшло в інші руки, і хтось з того не рад, бо сподівався писати в тій часописі, а тепер не знає, як те випаде.

Розказували в Одесі, що д[об]р[одій] Липа оженився і що тепер його мало хто бачить. І хтось його не бачив, але о тім не жадує, бо хтось його не дуже любить. Вороний кудись вибрався з Одеси, а перед тим з усіма посварився.

Ми з Слав[инським] заміряємо видати в Росії наші переклади з Гайне (тепер цензура трохи лагідніша стала), та хто зна, чи дозволять.

Багато людей просили тепер дозволу видавати українську часопись, та щось досі нікому не дозволено. Хоча тепера в Росії ліберальний вітер віє і російські часописі заговорили таким тоном, мов і забули про цензуру, але, видно, той лібералізм не для України...

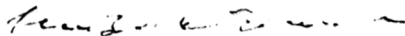
Нехай хтось любий напише, чи таки та бідна Ярошинська⁹⁰⁴ вмерла? Комуś її дуже шкода!

Нехай хтось сердечно привітає «наше чорненьке»,⁹⁰⁵ хтось би рад їй часом карточку послати, то хотів би знати її адресу.

Але головно хтось хоче знати, як мається хтось, як його здоров'ячко. Мій любий, дорогий хтось! Нехай хтось не буде бідний!

Хтось вітає чиюсь родину.

П[ан] Квітка кланяється комуś.

Хтось

184. До І. Я. ФРАНКА

28 листопада 1904 р. Тбілісі

Тифліс, Давидовская [улиця], №23, кв. 4
15-28.IX.1904

Шановний пане товаришу!

Посилаю Вам до «Вістника» два віршики,⁹⁰⁶ а то, може, там у Вас уже й забули, що «в таком-то городе живет Петр Иванович Добчинский». ⁹⁰⁷ Згодом пришлю дещо більше, бо воно й готове є, та біда — переписати не зберусь. От і се вже п. Квітка, спасибі йому, призволив переписати, а я сама, може, й ще прозбіралась би не день, не два. Правда, якось час так розбитий то роботою, то плянами, що, раз річ уже написана, якось про неї не думається, щоб її до ума довести та послати межі люде, а зараз хочеться до чогось нового взятись.

Зрештою, Ви давно знаєте, що я ледарка, то що вже маю казати? «По делам вашим да судят вас».

При сій нагоді запитаю Вас, як саме і на чию адресу треба посилати книжки до бібліотеки Тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка]. Тут один добродій тифліський хоче пожертвувати деякі книжки, та не знає, як їх посилати та й чи потрібні вони, або хоч декотрі з них, бібліотеці. Може, переглянувши список їх (сей, що тут посилаю),⁹⁰⁸ Ви дасте пораду про се?

І ще маю одно прохання до Вас. Оце надумую видати маленький збірничок танцюристических пісень народніх⁹⁰⁹ (бачте, як розвеселилась?) для народа ж. Мають туди увійти переважно волинські пісні, до яких мелодії я попросила записати п. Квітку, а се ще хочу просити Вас дозволити мені взяти до мого збірничка і ті 5 пісень до танцю, що колись, у Буркуті, записав від Вас п. Квітка.⁹¹⁰ Мелодії у нього є і початкові слова (чи, властиве, окрім куплети). Але якщо дозволите мені умістити сей матерьял, то, може, будете ласкаві прислати по кілька (хоч 2–3) куплетів на кожную мелодію. Я була б Вам дуже вдячна за те, хоч і сором мені, що завдаю Вам роботу. Ваші пісні починаються так: 1) «Ой на горі льон поламався, а до мене дяк

женихався», 2) «Ой чи не ти то гребелькою йшла, ой чи не ти то хусточку найшла», 3) «На воді човен вихитується», 4) «Ой на горі біла глина, ой-ой-ой», 5) «Сабадашка».

Як зберетесь, з ласки Вашої, мені відповісти, то напишіть, як Ви з родиною маєтесь та й взагалі, яке там коло Вас життя. Я оце від жовтня живу в сій далекій стороні, такій далекій, що мало й звісток з рідного світа сюди доходить. Сидітиму я тут до пізньої весни, певне, так, як і торік, та й адреса, певне, буде все та сама. Поправилась я було тут зовсім добре, а се остатній тиждень щось була простудилась і засіла в хаті з якоюсь хрипкою, та воно, відай, мусить хутко минути.

Зостріла я недавно тут сестру Ольги Федоровни,⁹¹¹ А[нтоніну] Ф[едорівну],⁹¹² — дуже вона поправилась за се півріччя, що я її не бачила, аж помолодшала. Очевидно, мається добре, та й казала, що незгірше.

П[ан] Квітка просить Вам низенько вклонитись. Він тепер мешкає тут en famille,¹ з матір'ю, і мається ліпше, ніж торік, хоча все надумує втікати на Україну, «на тихі води, на ясні зорі».⁹¹³

Бувайте здорові та привітайте від мене Ольгу Федоровну з дітками.⁹¹⁴

Л. Косач

Ще, крім сих книжок, є «Історія» Бантиша-Каменського,⁹¹⁵ видання 1840 р., ілюстрована. Може, в бібліотеці Т[овариства] і[мені] Ш[евченка] власне сього видання нема, то і його можна спровадити (в даний момент воно на Україні).

Якби я була бібліотекарем, то вважала б, що «всякое даяние благо», але ж на се можуть бути різні погляди.

Л. К.

---

¹ У колі сім'ї, по-родинному (франц.).

185. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

8 грудня 1904 р. Тбілісі

25.XI.1904

Люба мамочко!

Не написала я тобі одразу і до сьогодні через те, що була в чималій агітації.⁹¹⁶ Твій лист розбудив в мені такий порив, що ще хто зна, чим він скінчиться. Звістка про «оскуденіє» України аж до Матушевського=редактора вразила мене так, що я подумала-подумала — та й смальнула телеграму Славинському, щоб рекомендував мене в редактори «Южных Записок»!.. Даремне представляв мені Кльоня весь рїск сього проекта: переїзд зимою в Одесу (бо якби діло зладилось, то, може, прийшло б і не ждучи весни їхати), одиноке життя, поки вдасться йому переїхати в Одесу, маса роботи не зовсім привичної; просив, нарешті, хоч не посилати телеграми, поки він вернеться з суда та ще раз порадимось. Але я зарвалась і таки послала. Потім прийшла маленька реакція і сумніви вступили в свої права, та я вважаю і тепер, що коли діло зладиться, то я таки мушу їхати. Мені досадно, щоб вважалось, ніби українців-літераторів «просто нема», і досадно, щоб і такий, хоч не український, та все ж сприяючий⁹¹⁷ і поки що єдино можливий орган зовсім уплив з наших рук. Нарешті, манить мене мрія хоч який час пожити зовсім самостійно, при виразній і відповідальній роботі, роботі активній, як-не-як організаторській. Як бачиш, не одна «сліпа богиня»⁹¹⁸ владає мною, і те, чого я нізащо не зробила б ради конвенансів⁹¹⁹ або фальшивих гордощів, я можу зробити ради того, чому служила ще з дитячих літ. Я не скажу, щоб мені се було легко, я почуваю, немов дві великі сили тягнуть мене в різні боки і розривають, але як не вмішається ще одна «велика сліпа» — Доля, то я таки піду за дивнішою богинею, літературою. Зрештою, ся жертва не така вже велика: Кльоня каже, що коли я переїду в Одесу, то і він постарається якнайшвидче переїхати туди, хоч би прийшлося починати знов усе спочатку, себто з безплатного «кандідата». Значить, розлука наша недовга буде, а прикро мені те, що

справді я сим способом можу значно попсувати йому матеріальний стан. Та що робити — *c'est plus fort que moi*^I — і Кльоня має благородство не докоряти мені за се, тільки все повторяє, що він «має надію, що в “Ю[жних] З[аписках]” редактор вже є». Ти, я думаю, не огорчишся ні моїм планом, ні тим, коли він таки виконається. Навпаки, се повинно тобі бути приємно, що твоя дочка не така вже «рабиня», як ти думала, тому я і не боюся сповіщати тебе про се, хоч, може, з того ще й справді нічого не буде.

Оце отримала телеграфічну відповідь від Славинського: «Известие ваше сомнительно; пишу». Се, значить, він думає, що вже хтось знайшовся за редактора. Може... Ну, нічого, пождем.

У всякім разі ся телеграма трохи бризнула на мене холодною водою; *mir ist ich weiss nicht wie...*^{II}

Не здивувало мене і навіть не огорчило, що на мою книжку⁹²⁰ нема отзивів. Положим, один був, в «Одесских Новостях»,⁹²¹ глупо зложений, але з добрими замірами. Може, через те іменно там був отзив, що Комаров конечно намігся послати в ту газету примірник⁹²² «для отзыва» від себе. Може, тому в інших не було, що ми не схотіли піти за сим звичаєм, а се, кажуть, конечне потрібно, коли хочеш, щоб про книжку знали. Може, знайомим і ніяково писати отзиви про «авторский подарок», а хто-небудь чужий з редакційних людей і написав би. Зрештою, я ж і не покладала рожевих надій на свою «славу» — недарма тепер поети французькі йдуть... в прикачики! «Fais-toi chroniqueur, mon ami Gringoire, fais-toi chroniqueur»,^{III} — згадую я пораду іронічно-меланхолічну автора «La chèvre de Mr Séguin»^{IV, 923} і — марю вже про хронікерство хоч в «Южн[их] Записках», чей же, тоді хоч ляяти будуть!

---

^I Це сильніше за мене (франц.).

^{II} Не знаю, що зі мною... (нім.).

^{III} Іди в хронікери, мій друже Гренгуаре, іди в хронікери» (франц.).

^{IV} «Кізонька пана Сегена» (франц.).

Але будь тепер справедлива до галичан — вони не мовчали ні на одно моє видання, і, власне, в тім краю, можу я сказати, nennt man die besten Namen, so wird auch der meine genannt.^{1,924}

Будь ласка, пришли мені «1001 ніч»⁹²⁵ і «Оповідання»⁹²⁶ — я їх не маю і дуже ними інтересуюся.

Мені т[ьотя] Єля теж писала про мою книжку, спасибі їй, я дуже порушена її листом. Писав мені теж і Грінченко подяку und Complimente genug.¹¹ Ну, а в печаті — мовчання. Та що ж, поділю сей фатум з Шевченком,⁹²⁷ в його компанії і се не сором.

Я теж хутко писатиму ще, не ждучи відповіді. А тепер кінчаю, піду слухати оперу «Борис Годунов»⁹²⁸ поки там що.

Мамочко, дорога, бережись і будь здоровенька. Все буде гаразд, аби ти була здорова. Цілую тебе і всіх наших міцно.

Твоя Леся

К[льоня] клан[яється] всім в[ам].

---

¹ «Згадають найкращі імена, тож і моє назовуть» (нім.).

¹¹ І компліментів доволі (нім.).

Сеї листок тільки до твоєї і папіної відомости

Щодо сліпої богині Феміди, то я сама з величезним трудом і дивною непонятливістю розбіраю тонкі періпетії її прилюдних і закулісних «священнодійствий», а через те і неясно тільки можу писати про них. Та се і неважно. Можу сказати так: я не переїду з Кльонею з Тіфліса в інше кавказьке місто жити невінчана;⁹²⁹ поки є перспектива, що, може, за місяць-два чи хоч весною таки буде перевод з Тіфліса, то я не хочу завдавати собі сеї прикрости тут, бо тепер я нітрохи себе фальшиво не почуваю, всі відносяться до мене з повагою (та й яке ж би мали основання відноситись инакше?), ні натяків, ні косих поглядів я ні від кого не маю, а, певне, en qualité de M-me une telle¹ я почувалась би гірше серед тутешніх людей, від яких не сподіваюсь нічого доброго при ближчій знайомості, — тепер же я маю повну змогу зоставатись в дальшій знайомості, і нікого се не обіжає. Коли ж виясниться, що надія на перевод марна, ну, тоді вже відбуду сю «операцію» тут, вибравши якнайвигодніший момент (може, перед виїздом на літо додому абощо). Тільки се все в тім разі, якщо притьмом не прийдеться їхати в Одесу, бо вже тоді виходить трохи инакше — ми ще не вспіли гаразд обдумати, коли і де.

Я не можу так огорчатись за Лілю, як ти, мамочко.⁹³⁰ Може, вона більше щастя матиме, коли менше буде ради нього робити компромісів. А втоми великої не буде і в Празі, якщо ми можемо їй і там пожити який час без зарібків. От було б добре, якби я стала редактором, тоді я могла б їй допомогти багато!

---

¹ У ролі мадам такої-то (франц.).

1905

186. До М. В. Кривинюка

16 січня 1905 р. Тбілісі

Дорогий Михалю! поздоровляю Вас не так з Новим роком, бо він має тільки для хронології значення, як з новим життям, чи то формою життя.⁹³¹ Певне ж, Ліля раніше доїде до Вас, ніж мій лист, і, значить, я можу поздоровити Вас з її приїздом, а її з щасливим покінченням всяких митарств. Вона писала мені, що розмови з родичами пройшли тихо, мирно і з їх боку була повна толерантність. Коли так було до кінця, то я дуже рада, — значить, всі мамині стріли (папа стріл ніколи не вживає) обламалися об мене і для Лілі їх вже не лишилось; се не раз так бувало, і нема нічого дивного, коли й на сей раз так вийшло. Діло в тім, що з осені у мене з мамою (коли ми лишались удвох) чимало було принципіальних і неприципіальних розмов на тему про шлюб, вінчання і т. и., тоді було з її боку маса сліз, ридання, прикрих і вразливих речей, часом цілі ночі проходили так, що бодай не згадувати... Тії ночі надломили мені душу, і через те я, може, колись мусітиму зробити навіть таке, від якого Ви з Лілею щасливо врятувались.⁹³² Але як коли почувете про мене щось подібного, то не кидайте каменем, знайте, що тяжкі рани, а не власна воля примусять мене скласти зброю. У всякім разі, мені буде потіхою те, що коли не собі, то своїй найдорожчій сестрі я допомгла пробити дорогу до вільного і чесного життя; може, без моєї боротьби її боротьба була б трудніша. Може... а може, й ні, бо мама завжди більше «боялася» Лілі, ніж мене, і ніколи не одважувалась говорити їй такого, як мені. Чому се так, не знаю, скоріш всього, що я сама з того винна, себто винна моя вдача, а наскільки людина винна з своєї вдачі, се вже зважте самі. Так чи інакше, все ж можу сказати, що я перша примусила маму логікою відступитись

від крайностей її погляду на невінчаний шлюб, і вона сказала, що не вважає вже себе в праві вживати якогось примусу над Лілею в тім напрямі і щиро відступається від своїх слів, ніби вона не хотіла б у себе приймати невінчаної дочки з дитиною. Логічно і морально я перемогла маму, тільки ся перемога так дорого мене коштувала, що — краще не будем ніколи згадувати про неї. Тільки не думайте, що все це я претерпіла ради якої жертви для Лілі чи що, ні, я мусіла однаково колись се все відбутти, то краще раніше, ніж пізніше. Ну, і годі про се.

Мої погляди Ви знаєте, тому не потребую розписувати довго про те, наскільки я рада за вас обох, що не потребуєте робити тих проклятих компромісів, від яких не раз так трудно відборонитись. Коли б тільки людська дурість і подлість не заступали вам дороги. Ну, та чей же й тоді проб'єтесь, а я вам завжди помічниця в міру сили моєї.

Ну, що Вам про своє життя написати? Слава Богу, вже свята кінчаються, а то час якось просто дурно проходив, то люди вештались до нас, то я мусіла деякі «візити» робити. Перед святами два тижні слабувала на інфлюенцу з хрипкою і кашлем, насилу відчепилась від неї. Святами була раз на вірменському концерті, досить було цікаво, бо співали переважно народних пісень, вчора була в театрі, але то менше цікаво. Найцікавіше зустрічали Новий рік — на «товарищеском ужине», де зібралось до тисячі народу і ніхто, певне, не «ужинал» (я прийшла додому абсолютно голодна), бо не до того було: до 2-ої год[ини] ночі (а може, й довше, бо я в 2 г[одини] пішла додому, не діждавшись, поки всі розійшлись) була «брань презельная». Предсідатель банкету (один звісний тутешній адвокат) прочитав для аклямації¹ й підпису резолюцію з вимогою всяких «свобод» (слова, преси, зібрань, віри, національності і т. и.), як то було на всіх аналогічних зібраннях найпрогресивнішої частини рос[ійських] лібералів. Дехто заявив, що то резолюція замало радикальна, бо не дає гарантії рівноправности всім класам народу (вимагалось в лібер[альній] резолюції загального права

---

¹ Ухвали (пох. від лат.).

виборів, без означення, які мають бути самі вибори), а треба, мовляв, одразу вимагати загального, безпосереднього, тайного голосування і проклямувати суверенітет народу замість суверенітету [...] (ліберали вимагали відповідальності міністрів перед виборними представниками народу і скликання уставної ради), тут предсідатель не дав скінчити і заявив, що він не може допустити вийти з попередньої (alias^I ліберальної) програми, поки він предсідатель. Тоді його скинули з предсідательства і проклямували (голосування справжнього взагалі не було, все par acclamation)^{II} другого, але і той перечився з «крайніми»,⁹³³ а вони докоряли йому, що він ламає тільки що проклямовану «свободу слова». Він доказував їм, що при вській свободі слова буває, однак, «порядок днівний», «тактичні і практичні умови» і т. и., — здійснюється гвалт нечуваний. Тоді предсідатель призволив підписати первісну резолюцію, а другу, «крайню», пустити додатком, хоч і від меншости, якщо зібрання схоче її вислухати, і тут же запитав: «Хто стоїть за прочитання другої резолюції, нехай здійме руку» — здійнялось всього дві-три руки, а гвалт ще погіршав: «Зачем голосование? Свобода слова! Свобода слова!» «Крайні», очевидно, не могли виставити ні більшости, ні поважної меншости і через те воліли пустити силу, а не число голосів. Є чутка, що се крайня партія (с[оціал]-д[емократи] і с[оціал]-р[еволюціонери]) послала вмисне своїх «глашатаїв», щоб розбити і зірвати зібрання ненависних лібералів, зовсім і не надіючись дійсне провести своєї резолюції. Ліберали, в лиці обох предсідателів, заявили, що вони зовсім не проти крайніх програм, тільки думають, що то мусить бути «вторым шагом», а для першого кроку важно «единодушие и полное согласие в требованиях, чтобы дать внушительный отпор той гнетущей силе, которая на минуту было поколебалась, а теперь опять грозит придавить». Скінчилось на тому, що ліберальна програма таки була підписана (ще не знаю, скільки підписів, але напевне скільки сот), а що

^I Тобто, іншими словами (лат.).

^{II} Одноголосно, на підставі одностайного схвалення (франц.).

сталось з крайньою, того я вже не мала сили діждатись, бо й так ледь жива вийшла з тієї тісноти та духоти і галасу. Здається, з крайньої програми не вийшло нічого, бо на вуличному порозі льокалю я почула, що збираються послати по поліцмайстра, а другі йдуть упередити про те зібрання. Досадно, що на галас пішло маса часу і що «крайні» не вмiли видержати коректності в тоні і поведінні (ініціаторами зібрання були не вони і з програм, роздаваних при вході, їм був відомий порядок денний), але все ж як на Азію, то й се вийшло імпозантно. Цікаво, що молоді було мало, все переважно люди понад 30 років, багато сивих і лисих. Один з найгостріших речників був багатий «гласний», зовсім старий чоловік. Чимало було жінок всякого віку. Були розмаїті національності: грузини, вірмени, москалі, українці etc. Коли порівняти з київським банкетом, де резолюція була невиразна, а поведіння учасників, як чутка йде, зовсім плóхе, то Тіфліс, виходить, «не ударил лицом в грязь». У всякім разі, я ще ніколи так Нового року не стрічала. Цікаво, як то він взагалі пройде, сей рік... Про настрій преси і публіки в Росії, я думаю, Ліля Вам може більше розказати, ніж я, бо вона з культурніших сторін приїде до Вас, ніж мій лист. Та, зрештою, тепер і легальна преса рос[ійська] більш ніж коли раніше відбиває настрої громадський. Надто цікава стала тепер юридична преса,⁹³⁴ з спеціальної вона стала «руководящею». Я маю змогу читати всі головні юридичні органи і знаходжу, що вони вже мало лишають матеріалу для заграничної преси. Згори сиплеться дощ «предостережений», але преса «не унывает», хоча про «весну» розмови вже затихають і замість ідилічного запанував роздражнений тон. Все ж таки жити стало коли не веселіш, то цікавіш. Дещо komponую тепер під сим настроєм.⁹³⁵

От Вам і всі новини.

Квітка Вам і Лілі кланяється. Зайнятий він страшенно, мав тільки два дні свят, а далі мусів взятись до річного судового справоздання і марнує на нього всі вечори, а вдень ходить на службу. Є надія, хоч і не зовсім певна, що сього місяця він вивреться з сеї каторги куди-небудь в менше місто, але й в меншу

роботу. Пора б! Він хотів написати Лілі сам, але дійсне не спромігся на час і на силу. Мій привіт і поцілунки вам обом.

Ваша сестра Леся

Листа Вашого і картки отримала — спасибі!

187. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

19 лютого 1905 р. Тбілісі

6.II.1905

Люба мамочко!

Після одкритки я все збіралась написати листа і все отак час проходив. Вечорами знов чогось люде до нас розходились або нас закликали так, що не випадало не піти (між иншим, була у Чітадзе,⁹³⁶ де нас вітали гречно і приємно), а вдень я возилася з шиттям: шила собі плаття на щодень, бо мое чорне фланелеве зволочилось і зовсім погане стало, а нового мені на щодень шкода. Шию я взагалі нехутко, от і провозилася. Спокуса чиста була теж з погодою. Після снігу і морозів, що тяглись незвичайно довго, тижнів три, почалась весна, вчора на самому сонці аж +33°R було, хоча в тіні не більше +15°, сидіти вдома в таку пору трудно, а як проблукаєш кілька годин по горах, то потім уже не до роботи й не до писання, отак ляжеш та читаєш собі що-небудь. Сьогодні дощ тюжить зранку і я вже благочестиво взялась до листів. Думаю теж зайнятись реформою свого нового драматичного етюда,⁹³⁷ — я його вже скінчила, але тепер не все в ньому одобряю і хочеться дещо написати сильніше. Оповідання, почате восени для конкурса⁹³⁸ (між иншим, я тепер рада, що не взяла участі в такому чудному конкурсі,⁹³⁹ де почерк, а не талан автора здобуває премію), все ще не скінчене, бо мислі зайняті не такими спокійними темами під впливом щоденних перемін «весни» й «зими».⁹⁴⁰ В Тіфлісі був теж один такий «весняний» день, коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора.⁹⁴¹ Не до спокійних тем при таких обставинах... Але ти, мамочко, не думай, що се відноситься до моїх найближчих обставин, бо в хаті мене не обіжають.

Коли у Ф[еоктисти] С[еменівни] і проявляються часом нерівності характеру і дразливість, то се окошається виключно на Кльоні, а не на мені, бо я не в таких все-таки фамільярних відносинах з Ф[еоктистою] С[еменівною], щоб бути її souffredouleur,¹ і думаю, що так воно завжді буде. Звісно, мені не дуже приємно буває, коли Кльоня терпить прикрости, але я в їх відносини не мішаюсь, бо я тут ні при чому (все те буває ніяк не через мене). Зрештою, і то буває не часто, бо все-таки Ф[еоктиста] С[еменівна] «души не чаєт» в Кльоні, і вони вміють одно одному прощати так, як, може, я на їх місці не вміла б.

Чи ти, мамочко, отримуєш «Полтавщину»?⁹⁴² Я б хотіла побачити хоч один її номер, щоб зложити собі поняття про тон сеї газети, тоді послала б в неї що-небудь. А як вона, між иншим, відноситься до гонорару, чи «гречністю» платить, чи як інакше? «Южн[ые] Записки» мені 5 р[ублів] прислали сами,⁹⁴³ без нагадування, — що ж, і то гроші.

Я ще раз прошу вислати мені нові книжки Кримського, мені вони цікаві, та ще й боюсь, що «1001 ніч» піде «по людях», просто як інтересні казки, от як в свій час пішли казки дядька, Рудченка,⁹⁴⁴ Чубинського,⁹⁴⁵ і се мені буде велика шкода, а людям користь невелика.

Чом ти, мамочко, не пишеш, як твоє здоров'я? І як мається папа? Я часто думаю з турботою про вас. Коли Микось відкрив політехнікум (він же, певне, залив його водою)?⁹⁴⁶ і чому не відповідає на моє запрошення?⁹⁴⁷ — я ж його серйозно в гості закликаю.

Да, мало не забула написати новини, цікаві головно для Дори. Тут були бунти у всіх середніх школах, в тім числі і в жіночих, в інституті «благородных девиц» і (horribile dictu!)^{II} в «епархіальному» училищі! В мужеських гімназіях робили сходки, били вікна, вигнали (добились одставки) скількох учителів і одного дірктора. В грузинській дворянській школі (де Чітадзе) виробили новий устав з правом сходок в присутности

^I Об'єктом биття (франц.).

^{II} Страшно сказати! (лат.).

учителів і з «ученическим советом», що має право робити свої заяви в педагогічній раді; се було здобуто без биття вікон і иншого безчинства, дякуючи такту діректора, тільки 12 учеників вийшли було з школи, заявивши, що їй найпорядніше начальство все-таки начальство, а вони не хочуть над собою жадного; половина сих протестантів вернулась уже, однак, назад, з власної волі, і їх прийнято без жадних кар і пень. В інституті жіночому бунт був за те, що одну ученицю перевели з старшого класа в менший, щоб зробити вакансію для дочки начальника края, а вчителя, що запротестував проти того, погнали в одставку. Панночки збили бучу за товаришку і вчителя, побили вікна в знак протесту, а начальницю, що прийшла їх втихомирювати, закидали тупфлями, набили і вигнали геть. Вона подала в одставку, а інститут поки що причинено. Єпархіалки зробили антирелігійний бунт, і ходять чутки про якісь несамоовиті «кошунства» і «безчинства» в тій школі; як би там не було, школа прикрита. От які-то діла!

Стачки тут уже кінчаються. Конки ходять, і все продається, хоч дещо по дорожчій ціні. Чула я, що має відбутись ще один банкет, але де, з ким і як ще не знаю. Настрій громадський якийсь хаотичний тут, як, правда, і скрізь в Росії. Ми тут читаємо, крім тіфліських, ще моск[овські], петерб[урзькі] і київські газети. Як се Проценко⁹⁴⁸ одважився послати таку символічну телеграму С[вятополку]-Мирському?⁹⁴⁹ Він же, здається, досить спокійна голова. А що то за фігура той гласний Ясногурський,⁹⁵⁰ що тепер так прославився? Розмотались кияне!

Ну, візьмусь я ще до свого етюда,⁹⁵¹ мулить він мене. Цілую міцно тебе, моя мамочко, і папу, і всіх наших, знайомим кланяюсь. Кльоня, Ф[еоктиста] С[еменівна] і Маруся тобі кланяються. Маруся тепер дуже бистре і гладкеньке дівча, учить-ся не зле і каже, що вона «дуже щаслива на Кавказі» — дай їй Боже!

Ще раз цілую.

Твоя Леся

188. ДО БАТЬКІВ

18 березня 1905 р. Тбілісі

5.III.1905

Любії мої!

Дуже-дуже дякую за телеграму. Я саме збиралася телеграфувати сама, та роздумувала, чи на ваше ймення, чи на чие інше, щоб не турбувати вас. Я оце пишу поки що картку, щоб дати звістку і не задавнювати відповіді, але хутко напишу листа з описанням усяких тіфліських подій. Тепер же я оце зараз іду в баню, то, певне, сьогодні вже не буде енергії чогось довшого писати. Жду обіцяного листа, а поки що цілую вас всіх міцно-міцно. К[льоня], Ф[еоктиста] С[еменівна] і Маруся вас усіх вітають.

Ваша Леся

189. ДО О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

20 березня 1905 р. Тбілісі

Любая Лілеєнко!

Я дуже, дуже зраділа, як отримала твою картку, але все ж, хоч не образилась, та було, правду сказати, дещо трошки прикрого мені в тих словах, сказаних «так собі». Добре, що ти пояснила, що то «так собі», а то я була таки їх всерйоз прийняла. Все-таки, щоб тобі ніколи і побіжно такі думки не приходили, я поясню тобі всі причини і мого мовчання, і мого відношення до формальностей і неформальностей.⁹⁵² Не писала я тобі спочатку тому, що поки ти була в Києві, то я боялася розминутися з тобою, а на пересилку (надто акуратну) листів, що попадають в Київ, я вже давно звикла не впевнятися, до того ж я писала на загальну адресу те, що могла до всеродинної відомости подати, а тобі спеціально хотіла написати — на спеціальну адресу. Не знаючи напевне, коли ти будеш в Празі (для мене ти їхала туди цілісінький місяць), я написала до Михайла, розщитуючи, що то і до тебе стосуватиметься. Там і мое

поздоровлення з «ноюю формою життя» стосувалося до вас обох, натурально. Може, Михайло забув передати його тобі? Телеграми не посилала тому, що не знала моменту, коли ти прибудеш в Прагу, а до якого іншого моменту могла я пристосувати телеграму, теж не знала, і, зрештою, в нашій родині тепер всі (не знаю, як ти) якомсь побоюються телеграм. Крім того, скажу тобі щиро, що при таких щиро-дружніх відносинах, які вже давно встановились між тобою й Михайлом, формальний чи неформальний шлюб, в моїх очах, дуже мало прибавляє.

В моєму листі до Михайла було дещо таке, про що я потім трохи жалувала, нащо його написала, бо думала, чи не зробило воно чим-небудь на тебе прикрого враження. Тому я якомсь не одважувалась писати до тебе, поки ти не обізвалась, а тепер дуже рада, що можу обізватись просто. Мої нерви якомсь не в найліпшому стані (хоча і нічого особливого не робиться), як завжди весною, і мені було б трудно писати про трудні речі... Нехай колись потім, якщо буде треба, а не буде треба, то ще й краще. Ніколи не думай, Лілеєнко моя, що я коли-небудь могла б не писати до тебе спересердя: я ніколи не вмію замовчувати свої претенсії до близьких людей, а на тебе, мою злоторожеву, і не могла б так сердитись, щоб аж мовчати. Часом не пишеться «так якомсь» (хоч признаю, що то свинство), часом з різних виразних психологічних причин, а часом тому, що приходиться писати багато не-листів, то робиться противним власний почерк, перо, і чорнило, і все, що до писання належить. «По неосторожності» я собі нав'язала камінь (не проговорись про се нашим, я їм не хочу про се писати) на шию, великий переклад для «Донской речи»⁹⁵³ (вона ціле літо напосідалась на мене, щоб я ту роботу взяла), і чимало з ним повозилась, та от на тім тижні, певне, вже кінець буде, а далі баста такий роботі, доволі з мене. Правда, сей рік тут дуже дорого жити, всякі страйки, снігові заноси, залізничні катастрофи та інші біди народні довели до великого підвищення цін скрізь в Росії, а в дорогому зроду Тифлісі і надто, — ввиду сього мені й не вадить мати «лишні гроші», хто зна, чи будуть вони лишніми до осені, чи й зовсім їх не буде. А то ще

прикро почуватися не в стані допомогти своїм друзям і близьким в разі потреби. Мене й так гризе думка, що я не могла б тепер допомогти Кльоні вибратися з Кавказу навіть в разі крайньої потреби. А така потреба може настати. Одно те, що тут становище державних чиновників (навіть «благородної професії» — юристів) немісцевого походіння стає дедалі все більше фальшивим, і Кльоня гірко жалує, що забрався сюди; друге те, що ностальгія дається йому взнаки (він часто згадує, як ми з тобою остерігали його забиратись на чужину); а третє — подало своє «предостережение» якраз остатнього тижня: у Кльоні було три напади пропасниці. Правда, сьогодні нападу не було (може, великі дози саліцилки і хіни⁹⁵⁴ подужали хоробу), але на Кавказі люди і самого слова «пропасниця, малярія» бояться. Тим часом сього року Кльоня не тільки зовсім виїхати, на риск сидіння кількамісячного без плати, не може (в іншому суді прийшлося би знов починати з безплатного «кандидатства»), а навіть і на канікули навряд чи зможе куди поїхати, бо тепер він ледве-ледве зводить кінці з кінцями, відколи з ним поселилась Ф[еоктиста] С[еменівна]. Все-таки се вже не те, що «холостая квартира», та й, сказати по секрету, його мати дуже нагадує нашу маму способом ведення грошових справ: якби вона мала стільки, що мама, то, напевне, і тратила б не менше від мами, така вже в неї натура — що не дай, то все стратить і ще скаже «дай», а загадувати вперед, чим же такий триб скінчиться, зовсім не здатна і, здається, вмінняє се собі в заслугу (мовляв, не скупа). Я чогось сього по ній не сподівалась, бо нехай мама наша ніколи не знала, що таке робота, але Ф[еоктиста] С[еменівна] могла б по собі знати, що заробітки річ не легка. Надто для слабкого Кльоні. Взагалі (але се теж по секрету), я за сей час значно розчарувалась в Ф[еоктисті] С[еменівні]: вона досі балує Кльоню, як дитину, але дуже мало поважає в ньому людину, і се саме загрожує й Марусі. Вона здатна на всякі жертви, але здатна потім і очі вибивати тими жертвами, як трапляється, немов не тямить, що такі докори в сто раз тяжче приймати вихованцеві, ніж рідній дитині. До мене вона відноситься якось нерівно: коли дуже добре і навіть сердечно,

а коли холодно і навіть трошки колюче, але я до тих всіх змін примінятись не хочу й не можу, тож держу завжди тон незмінно гречний, не переходячи ніколи в фамільярний, так мені вигідніше. Зрештою, се все не суть важно.

Живеться мені сеї зими веселіше і розмаїтіше, ніж минулої (на здоров'я поскаржитись не можу), почасти через те, що настрій нормальніший, а то й знайомих більше і більше охоти бачити їх. Окрім росіян і вірмен, я ще знаю тепер декого грузин, навіть татар⁹⁵⁵ (сі тримаються найбільше окреме і серед них інтелігентів дуже мало). З грузинами познайомилась через Чітадзе (він тепер тут директором грузинської дворянської гімназії). Родина Чітадзе наші близькі сусіди, і ми бачимося часто. Пані Чітадзе⁹⁵⁶ жде на днях до себе в гості сестру⁹⁵⁷ з Петербургу — тій же тепер нічого zostаватись в Петербурзі, то вона й роз'їжджає по родичах. Пані Чітадзе тепер зовсім здорова, а діти хворі, лікарі кажуть, що в їх малярія, але, може, і спадкова слабкість тут лиха додає.

В Тифлісі тепер часи гарячі: страйк у всіх середніх школах уже давно триває, позавчора було «совещание родителей» і ні до чого не «досовещалось». Раз у раз відбуваються мітинги молодіжні проти наших вікон на Давидовській горі. Відбуваються досить вільно і без перешкоди, поки на горі, тільки вже на вулицях козаки розганяють юрбу, але не вживаючи нагайок і зброї. Остатньої неділі однак почалась «профілактика», всі шляхи, що ведуть в гори і за місто, були заперті козацькими залогамі, так що навіть гуляти піти нікуди було.

Чи ви тепер там маєте російські газети? Їх тепер варто читати, бо вони вірніше відбивають сучасне російське життя, ніж заграничні, — цензура все-таки ніяк не може знов так натягти віжки, як раніше, хоч, звісно, намагається, а факти тутешнім газетярям все ж легше перевірити, ніж заграничним. Коли читаете, то, певне, знаєте і про повстання в Гурії на Кавказі.⁹⁵⁸ Воно прийняло тепер форму систематичної партизанської війни проти уряду і дідичів, і ніякі «увещання, совещания» та й недавно заведене «военное положение» нічого тому порадити не можуть.

Після бакинської різни⁹⁵⁹ в Тіфлісі було два величезні мітинги в огородах церков з братанням кавказьких народностей і з прокльонами «дійсним винуватцям бакинського братовбивства». ⁹⁶⁰ Між бакинською і кишинівською різнею проводилась прилюдно повна аналогія. Було послано безліч заяв в сьому дусі в газети, але вони не всі побачили світ. Чуток тепер стілько, що й не перелічиш, декотрі зовсім дикі, декотрі правдоподібні. То балакають, що будуть «резать русских», то — що будуть межі собою різатись татари і вірмени, а грузини тоді вже виберуть на чий бік стати, то знов, що різні ніякої не буде, а тільки величезні демонстрації, і після них будуть виставлені вимоги такі, як в Гурії. Остатне найправдоподібніше. Все-таки нещасний се край і ще довго буде нещасний, навіть хоч і загальний режим зміниться, бо тут національна ворожнеча гірша, дичіша і заплутаніша далеко, ніж в Австрії, а форми її не ліпші, ніж на Балканах. Тепер багато говорять тут про конечність братання і федерації, але й то аж шкварчать одно на одного, а як великий обух перестане висіти над всіма, то, певне, знов «брати» забудуть за федерацію. Та, зрештою ж, і тепер нема тривку.

Ну, годі сього реферату. Ще ти мені, Ліціку, напиши, що там у вас в Європі робиться і як ви обоє, європейці, маєтесь. Певне, ліпше, ніж ми, азіяти. І який шитик, і яке убрання, і все. ⁹⁶¹ Ти ж умієш толком листи писати, не то, що я. Які у вас плани на літо? Невже ми й не побачимось сього року? Хто до кого має приїхати? Хоча я ще сама не знаю, коли, власне, я виїду звідси, чи раніше, ніж торік, чи, може, навпаки, далеко пізніше. В другому листі напишу про сі плани, ще є час, а тепер пора скінчити, є ще робота і листи. Кльоня і Маруся тебе цілують, Ф[еоктиста] С[еменівна] кланяється.

«Пиши мені людоду, соньцьо біле», а «глупостів» не пиши. ⁹⁶² Цілую тебе, мій Лісічок, і Михайла. Ну, і пишіть. Знайомим поклон.

Ваша Леся

190. ДО БАТЬКІВ

4 квітня 1905 р. Тбілісі

22.III.1905

Любиї мої папа і мама!

Може, сердитесь на мене, що я після одкритки не зараз написала? Але сами знаєте, як то часом усякі дрібні перешкоди, що їх не раз і описати трудно, не дають узятись за перо. Ще раз дякую за гроші і за посилку. Ти, папочка, нічого більше не повинен мені посилати, бо сі 200 р[ублів] і єсть остатня частина тих 700, які ти мені призначив на сей рік (починаючи з мого виїзду з дому), тож до осени більш тобі клопоту не завдам. Ніяк я не сподівалась, що стільки вам обом буде клопоту з тією торчинською справою,⁹⁶³ а тепер мені аж сором, що задля мене стільки роботи! Я б уже хотіла, щоб скоріше той клопіт скінчився, не ради себе, звісно, а ради вас.

«Южн[ые] Зап[иски]» мене уміляють своїм благородством — яка редакція сама шукає, куди послати гонорар, коли автор сам не домагається? Мушу їм ще послати що-небудь «в поощрение добродетели». А «Мгновение»⁹⁶⁴ дійсно нав'язно тим моментом в Stephans' Kirche,^{1,965} ти, мамочко, вгадала. І ти знаєш сю дрібничку, тільки забула: се результат одного з наших «курсів», що був скільки років тому в Зеленим Гаю.⁹⁶⁶ Отож, значить, з посміху люде бувають.

З посилки всі обдаровані дуже задоволені і дякують. Маруся так щедро угощала, що пастілу ми вже ззіли громадою. Календарь справив ефект і анекдоти його читалися вголос різним слухачам — не дітям. Сорочку я таки виберу час вишити, бо тепер дні довгі (вечерами не шитиму, бо хрестиками не хочеться, а треба якось майстерніше помережати). Щодо авторських дарунків Кримського (прости, мамочко, що я так напосідалася, але ж я знаю, що не з твоєї вини і ні з чиеї книжки часто пропадають — такий вже usus),^{II} то я не згожуюся

^I Церкві св. Стефана (нім.).

^{II} Звичай (лат.).

з Людею, ніби вони для «простих смертних» нецікаві. Маю перед очима приклад: К[льоня] зачитується «Мусульманством і його будучністю»,⁹⁶⁷ а він же зовсім «простий смертний» в орієнталістиці і з Кримським нічим не зв'язаний. «Мусульманство» се написано дуже цікаво і живо, і, мені здається, його варто й неспеціалістам читати. А «1001 ніч», може, не всім цікава, та мені цікава, і думаю навіть, що корисна. Пояснити як слід психологію Кримського і нащо він зробив ту недоладну примітку⁹⁶⁸ під передмовою до «Мусульманства» я не можу, бо не так близько його знаю, але думаю, що се він таки просто похвастав, — він таки, скільки я помітила, здорово любить хвастати, а не завжді вміє се тонко робить.

Тільки що були пані Чітадзе з сестрою і перебили мені триб писання, бо треба ж було «понявкати», скільки годиться. З паннею Чіт[адзе] ми в добрих сусідських відносинах, я до неї хожу часто. Вона зараз же принесла мені посилку, як приїхала сестра, тільки сестра їхала дуже довго, бо спинялась у Катеринодарі шукати собі місця і надіється по Великодні вже десь лікарювати⁹⁶⁹ на Кубані. Дивуюся її одвазі, — не скінчивши, займати самостійне місце! — однак дай їй боже по її одвазі.

В Тіфлісі ще один страйк, прикащицький. Панії в розпачі, що не можна купувати передсвяткових костюмів, а се ж саме час, бо треба ж і набрати, й пошити, а тут щонайкращі магазини зачинені. Прикащики збираються на дозволені і недозволені ради, заявляють вимоги і грозять побити коштовні вітрини, якщо господарі торгуватимуть сами. В Гурії повстання все триває і розходить ся далі. То боролись проти адміністрації, а тепер вже й суд зачіпають (бажають виборних суддів і місцевих мов у процесі), так що скільки мирових суддів, навіть прокурор і слідуватель виїхали з міст своєї служби, не маючи змоги відправляти своїх обов'язків. З тих Цхінвалів, куди хтів восени попасти К[льоня], населення силою вигнало того, хто попав туди на місто К[льоні], туди послали поки що кандидата-грузіна, може, той справиться, і будуть наводити слідство, наскільки винен сам вигнаний суддя (він, кажуть, людина погана), а наскільки «дух часу». Татари, досі

найлояльніший елемент на Кавказі, починають бунтувати— проти німців-колоністів і проти землемірів, виганяючи і тих, і других. Служити на Кавказі стає дедалі все неприємніше з принципального боку, і К[льоня] починає серйозно шукати способу вибратися звідси хоч і в друге «ведомство», та, звісно, сей спосіб не так-то легко одразу знайти... проте «ищите и обрящете»⁹⁷⁰ сказано.

Уже кінчаю, бо за перервами і пізній час настав. Листа з Г[адяча] як нема, так нема, та вже очевидно, що він пропав. Все-таки мені приємно думати, що він був, значить, я даремне нападаюсь, що мене забувають.

Цілую вас обох, і Микосю, й Дорочку міцно-міцно. Будьте мені здорові. К[льоня], Ф[еоктиста] С[еменівна] і Мар[уся] кланяються.

Ваша Леся

191. До С. О. ЄФРЕМОВА

4 квітня 1905 р. Тбілісі

Тіфліс. Давидовська пл., №23, кв. 4
22.III.1905

Вельмишановний добродію!

Вдаюся до Вас з проханням, застерігаючись, звичайне, що беру його назад, коли Вам невігідно буде або загайно вволити його. Діло в тім, що, захопившись творами д[обродія] Винниченка⁹⁷¹ (надто остатнім оповіданням «Голотою»),⁹⁷² я замірилась написати про нього критичну розвідку,⁹⁷³ але не маю ще всіх потрібних до того матеріалів. Я вдалась би просто до д[обродія] Винниченка, та не знаю його адреси і непевна, чи буде в нього час і змога відповісти мені. Знаючи ж Вашу звичайну коректність і скорість в відповідях, одважуюсь надужити Вашої доброті. Я недавно прочитала, що за кордоном вийшов збірник творів д[обродія] Винниченка,⁹⁷⁴ і рада б його собі спровадити, але боюся, що багато часу мине, поки мені його сюди пришлють єдино приступним мені способом— в пакетах, то ж, прошу Вас, чи не знайдете мені його в Києві, як

не на продаж, то хоч у позику. Може, Ви, або й сам автор, маєте примірник сеї книжки, то не відмовте прислати мені сюди, а я, прочитавши і зробивши потрібні цитати, верну книжку, не гаючись, власникові. Думаю, що в тім збірнику має бути дещо таке, чого мені не трапилось читати по періодичних виданнях (з них же не всі я можу дістати тут), а я б хотіла зробити по змозі повний огляд літературної діяльності д[обродія] Винниченка. Звісно, неминучі пропуски будуть,⁹⁷⁵ бо я призначаю свою розвідку до котрого з «товстих» російських журналів, а там вже без пропусків трудно... а призначаю туди для того, бо надіюся заінтересувати своїм автором ту публіку, що його ще не читала, публіка ж українських та напівукраїнських часописів, думаю, і без мене його знає, то, може, їй моя розвідка мало придала б. Проте хотілось би і читачам, що вже знають твори д[обродія] Винниченка, допомогти ліпше в них орієнтуватись, тому хотілось би мені знати хронологію тих творів (се взагалі дуже важно для критики не рецензента, а хоч трошки історіка) та деякі біографічні дані, які сам автор хотів би чи не заборонив би подати до громадської відомости. Оце моє прохання щодо біографії я просила б Вас передати самому д[обродію] Винниченкові, якщо Вам се можливо (найпростіше було б показати або переслати йому сей лист).⁹⁷⁶ Може, він був би ласкавий подати мені хоч коротко ті пункти з своєї біографії, які він сам уважає важними для історії його творчости. Без його помочі я зібрати сих даних не можу, а без виразного дозволу від нього не буду й зачіпати біографічних тем.

Пробачте, що турбую Вас, та се не стілько для мене, скілько для популяризації нашої літератури. Правда ж?

Бувайте здорові.

З правдивою пошаною

Л. Косач

192. До О. П. Косач (сестри)

25 квітня 1905 р. Тбілісі

Люба Лілеєнко!

Дякую тобі і компанії за привіти, але таки жду листа. Маюся добре. Цілую тебе. Писатиму хутко.

Твоя Леся

193. До М. В. Кривинюка

Кінець квітня 1905 р. Тбілісі

Дорогий Михайле!

Спасибі за картки, але чому не вшануєте листом, давно б уже пора. Правда?

Ваша Леся

194. До Батьків

6 червня 1905 р. Тбілісі

Тіфліс. 24.V

Зараз виїжджаю. В Одесі буду 30.V, в Києві коло 5.VI.

Ваша Леся

195. До О. П. Косач (сестри)

6 червня 1905 р. Тбілісі

Люба Лілічко!

Зараз виїжджаю. Ніколи писать. Буду в Києві коло 5-го юня ст. ст. Хотіла б і в Колодяжне заглянуть.⁹⁷⁷ Цілую міцно вас обох. К[льоня], Ф[еоктиста] С[еменівна] і М[аруся] кланяються.

Леся

196. До родини КОСАЧІВ

21 червня 1905 р. Київ

Любіі мої!

От я вже в Києві. Думаю в неділю в 11 рано приїхати в Колодяжне⁹⁷⁸ до вас, а якби що затримало, то пришлю телеграму, але постараюсь, щоб не затримувало, бо хочу страшенно до вас та й в дорозі бути обридло. Колодяжного я тепер не боюся, бо зовсім здорова, і думаю, що принаймі з місяць можу там прожити безкарно.

В Дарницю до Люді, певне, поїду, бо часу, либонь, стане. Після дороги шумить в голові і писати трудно, та й все одно вже хутко побачимось. Цілую міцно вас всіх.

Ваша Леся

197. До Б. Д. ГРІНЧЕНКА

27 серпня 1905 р. Зелений Гай

Гадяч, хут[ір] Зелений Гай

14.VIII.1905

Високоповажаний добродію!

Прийміть щиру подяку за Ваш авторський дарунок, переданий мені через д[обродія] Квітку.⁹⁷⁹ Пробачте мені, що я не зараз зібралась написати до Вас, — усе різні дрібні перешкоди заважали, се сталося не з легковаження Вашої цінної праці і Вашої уважності до мене. Може, пощастить мені згодом видати ще томик моїх віршів (запевне, знов тоненький та обгризений цензурою), то все ж хоч трохи віддячуся Вам.

При сій нагоді одважуюсь потурбувати Вас одним проханням: сповістіть мене, якщо знаєте, чи то правда, що в остатніх днях сього місяця (либонь, 28) варто приїздити в Київ тому, хто хоче побачити в Києві більше земляків, що вертатимуться з Катеринослава,⁹⁸⁰ тощо. Я вже давно не бачила їх у більшому числі і рада б над'їхати, щоб розмовитися з людьми, але ж як то тільки невиразні чутки і в Києві на той час, може, нікого

й не буде, то я б не хотіла дарма рипатися з Гадяча в Київ і назад по прикрих полтавських дорогах. Отже, станете мені у великій пригоді, коли поможете мені зважити сю справу, провіривши там на місці сю чутку.

Щирий привіт Вашій родині.

З правдивою пошаною Л. Косач

198. До О. П. Косач (сестри)

13 жовтня 1905 р. Київ

Любая Лілеєнко!

Тільки що отримала твою картку і втішилась, що ти здорова. А я от нездорова: по діагнозу доктора Юркевича⁹⁸¹ се «міжреберна невралгія», але вона 4 дні без перестанку триває і хоч для життя безпечна, проте досить неприємна, бо дихати як слід не дає і настрої псує. Зрештою, сьогодні вже ліпше, бо жару нема і на руку біль не одбивається. Наказав мені доктор знов фуфайку, режим... не будь мені вільною людиною! Микунька здоров і гуляє по-прежньому. Тепер тут мама, але хутко знов збирається в Гадяч. Зот⁹⁸² умер від сипного тифу (єсть і ще спорадичні випадки сеї хвороби в околицях Гадяча). Од Оксани й Дори добрі звістки.

Хутко писатиму більше. Цілую вас обох. Знайомим привіт.

Леся

199. До О. П. Косач (матері)

24 жовтня 1905 р. Санкт-Петербург

11.X.1905

Люба мамочко!

Тільки ввечері удосужилась оце сісти за листа до тебе і то постараюсь писати коротко, бо втомлена. Доїхала я добре,⁹⁸³ тільки поїзд на три години спізнився, але се ще не біда, бо ми всі (пасажири) боялись, що зовсім де-небудь застрянемо, — всю дорогу читали звістки, що всі залізничі бастують⁹⁸⁴

і от-от прийде черга й [на] нашу. Лякали нас, що засядемо в Двинську⁹⁸⁵ на невиразно довгий час, але якось проскочили. Не знаю, як і коли дійде сей лист, бо, кажуть, уже й Петерб[ург] одрізаний, як і Москва. Буду частіше посилати телеграми, поки прийматимуть. Рошитуй на такі задержки і не турбуйся, як будуть паузи межи листами.

Дору я застала в 12 г[один] дня ще сонною, кажуть, що се вона першу ніч, відколи слаба, так добре і довго спала. Прокинулась в доброму настрої при t° 38. Моїм приїздом здивувалась, бо К[арташевські]⁹⁸⁶ не казали їй, що посилали телегр[аму], — вона того не хотіла. Я сказала, що виїхала на основі її листу. Зрештою, вона була рада мені. Їй хочеться вибратись від К[арташевських], бо тіснота, жара (топлять — страх, хоча тут морозу нема) і многолюдство в квартирі їй обривають. Я діждалась лікаря, він ще раз потвердив остатній діагноз, що се тифоїд («брюшной»), що страшного в сьому тепер нічого нема, але треба дуже берегти, бо і ся слабість при лихих умовах може затягтись і перейти в справжній тиф або яку иншу хворобу. Тепер він знаходить ще й маляричні признаки, але більш нічого такого. Дора, видно, на курсах застудилась та ще й страх як застромила живіт через власну недбайність (зрештою, властиву нам усім), запустила запор так, що й досі її ще радикально не вичистили. Лікарь настоює на лечебниці (в клініках родичів-компаньонів не приймають жити), дав адресу одної (Чернушинская лечебница врачей-специалистов), я поїхала туди, але там всі місця заняті; проте там обіцяли, що, може, завтра визволиться місце, щоб рано навідатись. В иншій рекомендованій леч[ебниці] теж занято все.

Зостались на сю ніч тут, але завтра я конечно устрою, бо лікарь правий, що в сій хаті перш усього повітря бракує, бо у всій кварт[ирі] зовсім нема вентиляції, навіть фірточок. В лечебниці беруть 35 р[ублів] в тиждень (за здорових-компаньонів 1 р[убль] в день), але то вже з лікарем і лікарствами. А тут у К[арташевських] тиждень Дориного слабування вже коштує 25 р[ублів] при поганеньких умовах. На квартиру заразних слабих тут не беруть, бо лікарі забороняють. Недорого можна

устроїти тільки в клініці, але ти ж того не хочеш, та й не хвалять тут клінік.

Тепер увечері t° була 39° , але се нічого, бо в попередні вечори була 40° . Мене Дора чогось більше слухається, ніж К[арташевських], і вже все робить, що лікарь казав, а то часом сперечалась і не робила: напр[иклад], компресів на живіт на ніч не клала, деяких лікарств не хтіла і т. и. К[арташевські] таки дуже довольні, що я приїхала, бо не рішались сами поміщать Дору куди-небудь, а лікарь на їх напірає. Вимагає він лечебниці зовсім не через те, щоб Дорі було якось виключно погано, навпаки, їй зовсім зносно, як тільки можливо при сій слабості, а просто він хоче для неї ліпших умов і більшого спокою. Дора вдень зовсім весела, мов і не слаба, говорить, сміється, аж приходитьсь удержувать (товариство тут балакуче!), а, ввечері, звісно томиться.

Лікарь каже, що як все нормально піде, то Дора може через 1–1½ тижні зовсім видужати, тільки навряд чи він їй дозволить потім жити в Петерб[урзі]. Але можливо, що й довше прослабує, коли малярія покаже себе (чогось гіршого лікарь не сподівається), тоді я, може, попрошу тебе приїхати мені на зміну, але тим часом не ражу їхати, бо вдвох з тобою нам все одно в лечебн[иці] жити при Дорі не дозволять, а тиждень-півтора я у всякім разі можу при ній пробути, бо й «уходу» того зовсім мало. Тобі ж їхати тепер ризковано, бо можеш засісти де-небудь серед дороги, що ні туди, ні сюди. Нехай уже трохи владається. В леч[ебниці] я томиться не буду, бо там, кажуть, і так догляд прекрасний, а буду більше для охвітності⁹⁸⁷ і «верховного надзору».

«Сиделки» К[арташевські] до Дори таки не брали, бо в їх живе Шура Маркова,⁹⁸⁸ фельдшериця-масажистка, і вона взялася глядіти Дору та й гляділа дуже добре. Взагалі всі вони аж не знають, як іще догожати Дорі, не завжді і з родичами люде так обходяться. Запевне, Дорі було б гірше заслабнути в інтернаті або в незнайомих на квартирі, бо її на другий же день перли б у клініку (такий тут звичай), нікого з нас не питаючись, і, може б, справді умістили погано.

Ну, пора й мені спати, бо дуже втомлена (але здорова), все-таки 1½ доби тряслась у вагоні, а вдень ніколи було відпочивати.

Цілую тебе міцно і прошу не турбуватись, бо нічогісінько страшного не робиться. Микося і папу (він, певне, в Києві) теж цілую.

Твоя Леся

200. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

2 листопада 1905 р. Санкт-Петербург

20.X.1905

Люба мамочко!

Сьогодні вже зважила написати листа, бо, здається, вже починає ходити почта, а то, крім телеграм, не бачила способу подавати звістки.

Сьогодні перший день, що Дора вже встала з ліжка (вона пролежала два тижні) і почуває себе при тому прекрасно, навіть приходить ся спиняти її, щоб не занадто багато сиділа і ходила. Лікарь вже залишив їздити (вчора був його остатній візит) і сказав, що як все буде так гаразд, то через тиждень-півтора можна і додому їхати. Він радить Дорі поїхати на поправку додому, з тим щоб до Нового року сюди не вертатись, а взагалі то можна жити й тут.

Тепер лікарь зовсім виразно бачить, що се був не тиф, а думає, що, може, тифоїд, та й то навряд, — можливо, що й просто інфлуенца в поганій петербурзькій формі, найбільше шкодливій для живота (головно — кишок). Через те радить ще на довший час дуже обережну діету, хоча вважає Дору вже здоровою. У неї темп[ература] зовсім нормальна (36,5) от уже п'ятий день, про її діету й годівлю я дуже дбаю і через те думаю, що рецидив їй ніякий не загрожує. Отже, можна зовсім заспокоїтись про неї, та й раніше не було чого так уже непомірно турбуватись, бо з моїх телеграм було, здавалось мені, ясно, що нічого страшного не робиться. Та й то вже я поясняю тільки дуже нервовим твоїм настроєм, що ти могла думати, ніби я, поїхавши спеціально глядіти Дору, ткну її кудись в таке місце,

де вона буде в холоді й без догляду, що я можу тащить її туди абияк, рїскуючи «ужасающим ухудшением». Перш усього, де б не була Дора, там би і я була з нею день і ніч, — значить, догляд був би, і то не «небрежный» (ти ж мене з сього боку досить знаєш), а друге — я до здоров'я доручених мені людей відношусь тисячу раз обережніше, ніж до мого власного, а як сього не досить, то ліпше не доручати мені хворих. Ну, та зрештою, що там! все добре, що добре кінчається. Однаково Дорі нікуди переїздити не прийшлося, бо цілий тиждень нігде в ліч[еб-ниці] не було місця (були тільки в клініках, але я туди не хтіла), а далі вже не варт було переїздити, бо Дора стала рішучо поправлятись. Лікарь все говорив мені компліменти, що то я «вилічила» Дору, але се, звісно, так уже — лікарська galanterie.

Приїздити тепер уже тобі докінчувати глядіти Дору, я думаю, не варт, бо при ній нема так-то чого й робити тепер, треба тільки глядіти, щоб не об'їлась, та се й так всі глядять (навіть не я одна). Я думаю зостатись тут до її виїзду, щоб допомогти їй вибратись, хоч мені дуже обрид Петербург своїм кислим кліматом, — ні за що б я в ньому не жила! Хоча, як хто не слабій...

201. До О. П. Косач (сестри)

7 листопада 1905 р. Санкт-Петербург

Дорогая Лілеєнко!

Отж, бачиш, я, волею судеб, тут! Се так замість «курортів»... Та що ж робити, коли я оказалась найбільше «рухомим» членом нашої родини. У мами од турботи за Дору розболілась голова, і вона почала боятись вже за себе, «щоб не зробилось так, як з Трубецьким»⁹⁸⁹ (хоча, можна думати, вона тепер уже здорова, бо за Дору вже заспокоїлась, а за мене, либонь, одразу була спокійна, бо в телегр[амі] про мене нічого не згадувала); папи не було в Києві (він і тепер, певне, в Колод[яжному]), а Микось, ти знаєш, «так себе поставив», що нікому й на думку не спадає робити з нього в родині санітара. Я «проскочила між двома забастовками», як пише папа, та от і сиджу тут. Саме як

скінчився страйк і можна вже було писати листи, хтіла я написати до тебе, та маленьке підвищення т° у Дори було налякало мене, і я почекала, що скаже сьогодні лікар, — він сказав, що се навіть добре, бо показує на підвищення сили, ну, й гаразд. Позавтрьому ми їдемо в Київ! Я рада, бо й П[етер]бург обрид (я й ніколи його не любила), і Карт[ашевськи]х ми стісняємо своїми дієтами та всякою всячиною, і чужо мені тут. Хоч воно й цікаво було пробути сі дні тут, багато і грандіозного, і радісного, і трагічного проходило перед очима (великі процесії 18-го⁹⁹⁰ я таки бачила, не могла всидіти дома!), але все почувалось мені, що я тут «не у дел», і досадно було за себе. Стараюсь, чим можу, надолужити. Трохи поораторствувала в Общ[естве] Шевч[енка],⁹⁹¹ а тепер пишу в «Русь»⁹⁹² статтю про українську автономію⁹⁹³ в протест рос[ійській] Конст[итуційно]-дем[ократичній] партії,⁹⁹⁴ що обурює мене до глибини душі. Малася держати тут відчит, але се розстроїлось, — для здоров'я се й ліпше, а взагалі, може, й шкода. Ну, та вже відложимо відчити до Києва. Не пишу більше, бо спішуся до статті, треба кінчать. Напишу з Києва. Певне, зберуся через місяць до тебе, якщо П[етер]бург не вилізе боком, — поки що здорова.

Цілую міцно вас обох і Оксану, коли вона з вами.⁹⁹⁵

Твоя Леся

202. До А. Ю. Кримського

16 листопада 1905 р. Київ

Київ, М[аріїнсько]-Благов[іщенська], 97

3.XI.1905

Шановний і дорогий мій товаришу!

Не озивалась я до Вас через причини приватні та загальногромадські. Хутко після Вашого остатнього листу, — ще саме я збиралась на нього відповідати, — прийшлося мені раптом виїхати в Петербург, куди мене викликали ратувати сестру Дору, що поїхала було на курси та й захорувала. Ледве я туди доїхала, почався залізничий страйк, отже, писати й марне було б, та й була я дуже зайнята при сестрі.

Одволодавши Дору, я забрала її і привезла додому, — оце всього днів 5, як ми вернулись. Коли се позавчора приходить Ваш ученик і приносить книжки, тоді я зважила перше прочитати Вашого романа⁹⁹⁶ та тоді вже й писати. Але про нього далі, а тепер ще трошки про инше. Книжки п[анові] Стеш[енку] я вже передала, — він просить подякувати Вам. А Л[юдмилі] Черн[яхівській]-Ст[арицькій] не передала ще, бо її нема вже в Києві, вона поїхала в Баку до чоловіка⁹⁹⁷ (він там при війську лікарем), то я ще не маю її адреси і не знаю, чи вона вже доїхала. При сій нагоді скажу Вам, що вона на Вас дуже гнівається, бо Ви «зігнорували» її, будши в Києві і не зайшовши до неї «в хату плюнути». Не буду казати, чи вона має рацію (вона тепер дуже хвора і через те надто дражлива), але скажу, що на її місці мені теж прикро було б.

Було ж бо мені прикро і на моєму власному місці, поки я не отримала від Вас пояснення непорозуміння і не побачила, що в непорозумінні трохи винна і я сама. Але ж тільки трохи. Я, бачте, була на той час в Києві, і якби Ви хоч ненароком згадали про мене в розмові з паном або панєю Грінч[енко], то вони б Вам сказали, що я тут, бо п[ан] Гр[інченко] бачив мене зараз же, як я приїхала (се було, здається, в переддень Вашого проїзду); та, видно, Вам не прийшлося до речі моє імення. Щодо моєї вини, то се так: я, несподівано для себе, виїхала з Гадяча на тиждень раніше, бо татко викликав нас усіх звідти для поради про різні нагальні справи, що торкалися цілої родини. В мене була думка дати Вам знати з дороги, що я виїхала з Гадяча, та, признатись, я не одважилась, боячись, чи не буде се настирливо, бо ні на телеграфічні, ні на листовні запитання я не мала од Вас ніякої відповіді, то думала, що, може ж, Ви й не збираєтесь до нас ні тепер, ні взагалі, так нащо ж я маю настиратися Вам з тими звістками, де, коли й куди «кочує» наша вічно-мандрівна родина... «Настирливість» належить до моїх ідіосінкразій,⁹⁹⁸ і всі близькі до мене люде знають, що я в сьому пункті ненормальна навіки. Скажу Вам по правді, що я вже й в телеграмі про Катеринослав не одважилась би додати слова запитання, якби мама не вмовила мене, що така відповідь на

Ваш запит єдино натуральна і ніяк не повинна здатись Вам настирливою. Проте в останньому листі я вже більш інформувала Вас, ніж запрошувала, а далі вже й на інформацію рука не знялась. Реальної шкоди, може, з того й не вийшло, бо, може б, Вам все одно не було часу зайти до нас у Києві (Ви ж як метеор пролетіли!) або, зайшовши, не застали б мене вдома, — я одразу кинулась по всяких громадських справах, — але морально для мене було б легше не переживати того нападу «настирофобії», бо ті напади для моєї душі все одно, що для мімози сірко...⁹⁹⁹ Се, може, просто хоробливо, але Ви, либонь, зрозумієте мене, бо й сами Ви людина хвора. Тільки не думайте, що я тепер «гніваюся» на Вас або маю якесь важке почуття, ні, далєбі! Я бачу, що се все було так собі якесь непорозуміння, qui ne tire pas aux conséquences,^I або, з погляду фаталістів, бажання Долі, що має якусь невідому нам рацію не допускати нам бачитись. Fiat voluntas Fati,^{II} бо я в Москву на Ваші запросини, либонь, не зможу приїхати — не дуже-то тепер наїздишся посеред страйків, а до того ж, може, мені в грудні прийдеться тижнів на 2–3 поїхати за кордон,¹⁰⁰⁰ то вже після того засяду на який час на місці, а то коли б знов не достукатись до сухот (з мене таки Петербург трошки випив силу, а як ще Прага вип'є, то не так вже багато й лишиться на Москву...).

Тут у нас проектується аж три українські газети,¹⁰⁰¹ то я, може, до якоїсь запряжуся,¹⁰⁰² тоді вже кінець волі! Хоч з мене такий журналіст, «як за денежку пистоль», та на безлюдді й Хома дворянин, до того ж менше почуватиму свій «паразитизм», мовляв Ваш Лаговський,¹⁰⁰³ бо візьму на свою долю, либонь, найчорнішу роботу в мужицько-пролетарській укр[аїнській] газеті, лишивши білу роботу чистої ідеології в двох «інтелігентних органах» непоетам. Такої газети, до якої я хочу пристати, давно вже виразно просять «голоси з народу», навіть гроші той народ готів на те давати, значить, моя робота там вже, безперечно, «паразитською» не буде, а за виразне

---

^I Що не має наслідків (франц.).

^{II} Нехай буде веління долі (лат.).

число годин такої праці сподіваюся купити собі право необмеженої волі в обладі поезії і belles lettres,^I за яку нехай мене судить історія літератури, коли їй буде час займатися такими дрібницями, а на інші суди й пересуди я не вважатиму, прийматиму тільки поради, і то ті, котрі схочу. Се буде проба практичного рішення одної з тих трагедій, на які ділиться мое життя. Рішення неглибоке, бо занадто практичне, але треба хоч такого тим часом («временные меры» тепер в моді), а там побачимо... Лякають мене люде, що не буде мені часу на «вільну» поезію, я обороняюся фразою Ламартіна:¹⁰⁰⁴ «A-t-on besoin du temps pour prier Dieu?»^{II} а сама думаю: «Якось-то буде!..»

Тим часом в поезії я тепер обдарована несподіваною гармонією настрою моєї музи з громадським настроєм (се далеко не завжді бувало!). Мені якось не приходиться навіть нагадувати сій свавільній богині про її «громадські обов'язки», так обмарив її суворий багрянець червоних корогов і гомін бурливої юрби. Я навіть не розумію, яка приємність сій citoyenne-Muse^{III} воловодитись тепер з таким недолугим створінням, як я; на її місці я вибрала б собі поета з такою героїчною постановою, як V. Гюго,^{IV, 1005} з голосом, як у Стентора,¹⁰⁰⁶ приставила б йому рупор до уст і гукала б через так вдосконалене знаряддя моєї волі на весь світ. Але, видно, в богів ніколи не було й не буде логіки, c'est à prendre ou à laisser...^V

Однак і в мене логіки небагато: хотіла говорити про Вашу вже зроблену роботу, а заговорила про свою ще не зроблену, що, по франц[узській] приповідці, личить тільки — дурням... Confiteor! mea culpa!^{VI}

Ваш роман я не переглянула, а таки прочитала durch und durch,^{VII} хоч, простіть за правду, се не скрізь легко було. Не

---

^I Белетристики (франц.).

^{II} «Нам треба час, щоб молитися Богу?» (франц.).

^{III} Громадянки музи (франц.).

^{IV} В. Гюго (франц.).

^V Це треба прийняти або відкинути... (франц.).

^{VI} Визнаю! моя провина! (лат.).

^{VII} Від і до (нім.).

можу Вам, хоч і просите, сказати, що буде робити «читач» з Вашою книжкою, себто той читач, для яких звичайне пишуться всякі «предмови», бо я, на жаль, до таких читачів давно вже не належу і забула їх психологію. Я читач-літератор, а се порода «ненормальна», позбавлена спасенної «безпосередности», отруєна професійною хворобою аналізу, і треба хіба надзвичайно гармонічного твору, щоб захопив такого читача і не дав ходу його тисячогранному аналізу. Ваш твір до гармонічних не належить (така моя щира думка), отже, я не можу ніяк згармонізувати мої вражіння (вживаю *pluralis*¹ навмисне і свідомо) від нього, тому й буду викладати їх сепаратно, зоставляючи, звісно, за Вами право не читати сього викладу, коли не бачите собі з того «ні користі, ні втіхи».

Перш усього мені досадно було на Вашу передмову. Хоч Ви і впевняєте там, що Ви ні перед ким не виправдуєтесь, але ж інакше зрозуміти сеї передмови не можна як тільки так: вірте сумлінню, люде добрі, се не автобіографія! І Ви, і Франко (передм[ова] до «Зів'ялого Листя») робите кепські прецеденти всім нам, писателям-суб'єктивістам, неначе ми обов'язані здавати справу «кому о том ведать надлежит», як ми зарядуємо нашим власним матерьялом автобіографічним. Адже відповідь на літературні, як і на всякі інші, сплітки може бути тільки третейський суд чести або мовчання, а все інше може тільки погіршити справу. Властиве, Ви мали б право позивати до суду чести декого з Ваших «критиків», але як Ви вже того, завдяки Вашій лагідности, не робите, то Вам зостається тільки «перейти до порядку дня» над ними, бо й так вони Вашого слова не варті. Отож мені й досадно, що Ви таки вшанували їх словом.

Боячись сих добродіїв, Ви тільки мусіли зробити одну неконсеквентність,¹⁰⁰⁷ малюючи фігуру Вашого професора: зробили його професором математики формально, а надали йому всі ціхи¹⁰⁰⁸ філолога, або — білого грака, бо таких математиків, щоб так знали всякі мови, лінгвістіку і фольклор, щось-то світ

---

¹ Множину (лат.).

не видав. Зрештою, може, Ви се й не для «критиків» зробили, а для того, щоб дати своєму героєві якомога абстрактнішу спеціальність, але він-таки Вас не послухав і зовсім не дбав про математику, а все ліз не в своє діло, розбіраючи всякі «фонемі», зовсім як лінгвіст! Дозвольте вже йому перейти на другий факультет в дальших частинах свого роману, бо жаль дивитись, як чоловік сей закопує свій лінгвістичний талан в землю з ультраплатонічної любови до математики! Дайте йому катедру порівнюючої філології абощо, — він на неї зовсім заслужив, а Ви йому щось доброго винні, бо й так вимучили його до краю безневинно. Однак простіть, мій товаришу, може, Вам сей тон не подобається, се він ненароком вийшов такий, а я зовсім серйозно відношусь до Вашого твору і зовсім серйозно страждала над ним. Так, страждала, не в іронічному, а в простому і щирому значінню сього слова. Ті «сторінки», на які Ви натякаєте в Вашому останньому листі до мене, боліли мене. «Господи, та за що він мучить так самого себе?!» — думала я про Вас, бо чулося мені, що Вас мусило страшно боліти, як Ви ті сторінки писали. Не могло се бути інакше, бо їх же й читати болить. Ви хотіли, певне, осягти тим правди — так? — хоч би й ціною муки своєї й читачевої, але Ви правди не осягли, бо перевершили її. Скажіть, хіба *vivisectio*¹⁰⁰⁹ *in anima vili*^I або хоч і *nobili*^{II} дає нам картину тієї душі або хоч помагає зложити ту картину? Я думаю, ні. Я думаю, що коли описати докладно найкращу, найблагороднішу людину, як вона їсть, як вона жує, як вона травить і т. и., то вона може спротивитись вкрай, і, може, знайдеться такий вражливий читач, що скаже: «Не їжмо, люде добрі, ліпше з голоду сконаймо, бо се ж таки естетичніше, ніж ота гидота з жуванням» і т. и. А другий, менше вражливий, скаже: «Ні, не так! всі життєві процеси неестетичні, надто як придивитись ближче, всі вони «звірячі», але з них нема виходу навіть у смерть, бо й вона «звіряча» і неестетична і веде за собою безліч дальших, може, ще неестетичніших, звірячих та

---

^I Вівісекція мерзенної душі (лат.).

^{II} Благородної (лат.).

ростинних процесів, — ми над тим влади не маємо, ми можемо тільки «надстройки» (або, по іншій термінології, будови) над тими підвалинами виводити, а підвалини вже будуть такі, як єсть, нам зостається тільки присипати їх землею, щоб не тичили голі перед нашими очима. Досить буде нам праці і трагедій над тими будовами і ніколи нам буде думати про підвалини». Так скаже «невражливий», і я стою по його боці, силоміць вгамувавши свої нерви, що тягли було мене зовсім в інший бік. І якби Ваш роман займався тільки «підвалинами», то я б зважила, що я даремне мучилась над ним, але ж він зачіпає й будову, і навіть її покраси, зачіпає оригінально, а сам пройнятий такою щирістю саможертвною, що я не жалую часу і сили, вжитих з мого боку на «подолання» його. Мені жаль тільки, що Вам ті «підвалини» не дали довше й пильніше зайнятись рештою будови. От і Ваш професор так задивився на «підвалини» поведіння свого приятеля Володимира, що зовсім стратив критичне почуття і забув, за що, власне, він того приятеля судить і в чім оправдує його. Мені аж дивно було, як така чутлива людина — Ваш Лаговський — не бачить (і то аж до кінця) корінної грубости натури того Володимира і головного симптому тієї грубости. Адже грубість та зовсім не в тих неестетичних сценах, з яких він, може, і не винен, як не винен з того, що їх завважив професор; грубість його в трактуванні «об'єкта» тих сцен, нещасної тієї Амалії, до якої чомусь і Ви немилостиві, хоч вона таки б заслугувала якогось людянішого відношення, ну, хоч такого, як Зоя (хоч і тій не бозна-яка честь від Вас!). Чому то панич Володимир так уже певен, що він для «такої» Амалії якраз «рылом вышел»? — а може ж, якби вона була «трошки багатенька»¹⁰¹⁰ (ну, хоч так, як Зоя), то «наплювала б і на нього, й на його батенька», мовляла пісня. Може, її пхає до таких паничів інший «звірячий» інстинкт — голод, та чим же сей інстинкт гірший від паничівського, що панич так звисока трактує сю дівчину? А якщо її натурі теж фізично потрібні власне такі сцени, то і тим більше не йому б кидати в неї камінем чи болотом. Він ні на одну хвилину не задумався над тим, скільки днів вона потребує, щоб видихати таку сцену (а може,

й не днів, а років, та ще й не сама...), адже ж і вона, щонайменше, animal,^I а не автомат; в якій формі виражається у неї та реакція? Він («рабоволоділець») заплатив, либонь, гроші їй за товар, а graeculus'ові^{II} за комісію, і більше його не цікавлять сі «об'єкти». Ні, він ще неначе винуватить за щось один з об'єктів, Амалію, — вже, далєбі, не збагну за що. Грубість його не в тім, що він не вміє розрішити головної *désharmonie de la nature humaine*^{III} (і мудріші від нього люде не завжді вдатно з нею справлялись), а в тім, що він в цілій ділемі бачить тільки себе (якби не «tristitia»,^{IV} то йому б і ні гадки!). Він навіть професора заражає на який час тією грубостю, бо й той починає ідентифікувати поняття «грїх» з поняттям «неестетичність», та вже аж нехутко домислюється, і то не до глибини, в чім, власне, був «грїх» його відносин з Зоєю; а то йому, проф[есорові], довго здавалось, що той грїх в неестетичности сцен та в фізичній реакції після них (якраз у сьому і нема ніякого грїха!), і, натурально, шукав ратунку від такого грїха в аскетизмі. Та що вже, коли той Володимир навіть автора трошки заразив, бо інакше я не розумію несправедливої байдужости автора до «козла отпущения» Амалії. Ви навіть понехтували інформувати своїх читачів про те, хто вона така: грекиня чи німка? гарна чи погана? молода чи стара? (скоріш можна думати, що гарна й молода, бо панич інакше, може б, таки не купив її) одно можна сказати напевне, що вона найубожша з усіх діячів романа, бо їй навіть з добродійности професора якось нічого не перепало, а таким Mädchen für Alles^V звичайне хазяї мало платять, через те можна догадуватись, на що вона дається на підмову паничам. Ще можна догадуватись, що вона ліпша від панночок-грекинь з античними іменнями, у всякім разі делікатніша від них, бо на їх справді несмачні жартики реагує просто — втіканням прожогом, дарма що з біди мусіла звикнути

^I Жива істота (лат.).

^{II} Гречиськові (лат.); зневажливо, похідне від слова «грек».

^{III} Дисгармонія людської природи (франц.).

^{IV} Хандра, сум (лат.).

^V Дівчина для всього (нім.).

до всякої всячини. Ся рисочка, кинута Вами, може, й без на-мислу, трошки скрасила сумний зневажений образ сеї дівчи-ни, але все ж, по-мойому, Ви ще винні якусь сатісфакцію сій безвинно зогиженій людині. Се ж занадто жорстоко — виста-вити людину на натуралістичне позорище і дати їй «без спо-віді» загинути в опінії читача, все це тільки ради ілюстрації найменше інтересного з діячів романа. Бо, справді, Володи-мир мало інтересний, і всі його сповіді його не ратують — при-наймі в моїй опінії. Я цілком згожуюсь з ним, що він еґоїст, але се могло б не шкодіти його інтересности, якби він не був такий прімітивний; а то ж його масні жартики своїм убоже-ством змісту просто до розпачу доводять, і численні та одно-манітні переходи від *tristitia* до *laetitia et vice versa*¹ наганяють нетерплячку, надто через те, що Ви їм даєте таке вже занад-то просте, фізіологічне пояснення. Адже проти голої фізіоло-гії нічого не допоможе література, бо се не її спеціальність, тут уже треба Мечнікова,¹⁰¹¹ чи Крафт-Ебінґа,¹⁰¹² чи я вже не знаю кого, тільки не белетриста. Єдине, що інтересне в сього пани-ча, се його ідейно-науковий нігілізм, і, мені здається, Ви поми-лились, шукаючи йому коріння в самій тій *tristiti*’ї, скоріш вона від нього походить, ніж він од неї, бо на се є натяки в Володи-мирових сповідях. Але Ви сих натяків не розвинули до кінця, і через те вся фігура вийшла мало зрозуміла, тому й шкода, що вона стілько місця займає.

З далеко більшим почуттям міри обмалювали Ви фігури молодших Шмідтів. Се граціозні сільветки, і зовсім зрозуміло, чому професор міг одразу очаруватися ними, а потім розчару-ватися (тим часом з Волод[имиром] ся справа неясна). Тільки ж генезіс всього відношення проф[есора] до Шмідтів мало аналі-зований. «Читач» його, певне, не зрозуміє. Але я, здається, ро-зумію, бо мені близька така психологія, як у Вашого професо-ра. Він, здається, з тих натур, що як кого полюблять хоч би випадком («по несчастью»), то вже в них таке почуття, немов вони присягою обов’язались любити довіку під карою стати

---

¹ Від суму до веселощів і навпаки (лат.).

«зрадником» у власних очах. Тільки ж для того «випадку» треба чогось більшого, ніж звичайної привітності, яку спочатку виявили Шмідти, — Ви тут якийсь момент проминули, — здебільшого так в'яже або «спільність долі», або «зграйність душевних струн», хоч би тільки ілюзорна, а Ваш професор, здається, одразу бачив, що він і Шмідти, властиве, різного типу люде. Поминувши сей момент, далі вся історія відносин професора з Шмідтами і зрозуміла, і тонко написана, і не з одного погляду цікава. Тільки ж вона не доводить, а скоріш провалює ту аскетичну ідею, яку Ви поклали за *Leitmotiv*^I у свій роман. Мені здається, що тільки аскетам і трапляються такі історії, як Лаговському з Шмідтами та з Зоєю. Єдиний спосіб, щоб «природа» не лазила «без доклада» в вікно, се — пускати її в двері, то, може, вона тоді більше поважатиме визначені їй *Sprechstunden*.^{II} Инакше вона видумує всякі «іскушення св[ятого] Антонія», які й не сніться звичайним, не святим смертним. Коли шукати «моралі» в цьому романі, то вона така виходить *malgré Vous*.^{III} Але «мораль» завжди неглибоко сягає, а Ваш роман сягає глибше: він показує причини аскетизму, умови його розвитку та психологію людини, що не з власної волі попала в становище аскета, не властиве їй по природі. Найцікавіші місця Вашого твору се ті, де Ви показуєте соціологічний та психологічний підклад такого аскетизму, і менше цікаві ті, де Ви «бичуєте» істерію та фізіологію, бо їх, бідних, і нема за що бичувати в цілій сій історії. Істерія ж тут не причина, а наслідок лиха, а фізіологія — що з неї візьмеш? вона собі жінка проста і мало розуміється на ідеалах. Нехай вона й винна з того, що Ваш герой здатен був почувати голод і мусів заспокоювати його, а для того розбив собі нерви такими лекціями, як з тим «П'єром», — так їй же всякі обвинувачення як горох об стіну, вона знає одно: «Як не будеш їсти, то будеш голоден», а більш їй ні до чого діла нема. А «нервища» вже й зовсім не

---

^I Лейтмотив (лат.).

^{II} Години прийому (нім.).

^{III} Сама по собі, проти вашої волі (франц.).

винні, що їх розбито. Що ж до вини отаких Бобрових та суди-їх, то тут уже діло не так просто, — вони можуть ратунку шукати в соціології, та ще хто зна, який вона їм ратунок дасть...

А який прекрасний у Вас епізод з тим «генералятком»! Всі гріхи Вашої книжки да простяться Вам за нього! От де трагедія, і яка глибока! Ні, тут уже не істерія винна, що Лаговський не дав собі ради з сим контрастом і не знав, що з ним почати. Се ж ділема клясового антагонізму і вселюдської солідарности! І як вона у Вас кристалізувалась в такий чудово прозорий, поетичний образ? Се вже справжній «секрет поетичної творчости»... Аж мені шкода, що сей момент проминув, мов искорка, і що так мало видимого зв'язку Ви показали меж ним і дальшою всею історією, хоча зв'язок сей, безперечно, є. Може, якби те «генералятко» було не таке небесно-сімпатичне, то й всі відносини Лаговського до генеральської родини Шмідтів склалися б одразу інакше, тоді, може б, для дезілюзії досить було б сцени «наймання» школи... Мені здається, що Лаговський пробув стільки часу в неволі у генеральського сина Володимира Шмідта (се була правдива єгипетська неволя!) за те тільки, що в свій час не хотів заспівати тому «генераляткові»: «Ах ты, воля моя, воля»...¹⁰¹³ Чи Ви з сим не згожуєтесь?

Вони таки «генерали», тиї Шмідти, а все ж Ви їх трохи скривдили, надто Володимира. Треба було більше показати, чому вони такі, се й об'єктивніше вийшло б та й інтересніше. А то є зовсім незрозумілі *incohérences*,¹ як, напр[иклад], оте вигнання вчителя з дрібними дітьми, [хворими] на малярію, з боку таких, здавалось би, нежорстоких і непоганих людей, як Шмідти. Трудно зрозуміти теж, чому у Володимира такий вже дуже «пошлий» стіль в той час, як брати його зовсім «добре виховані». Невже тільки через те, що він гірший на вроду? Його цінізм скоріш прикащицького, ніж генеральського стілю (власне, стілю, бо зміст буває у цініків всякого виховання однаковий), — від нього вже, дійсне, «вуха в'януть».

Скривдили Ви, здається мені, й Зою. Не віриться мені, щоб вона так-таки тільки з «жіночої гордості» віддала себе

---

¹ Невідповідності (франц.).

професорові, адже «гордість» тая була б ліпше загожена, якби Зоя, власне, не віддавала себе, — се ж і вона сама признавала. Нехай се був і «звірячий інстинкт», але се таки щось ліпше, ніж холодне кокетство. Вона за той інстинкт уже досить покарана реакцією холодної огиди з боку професора, бо для «гордості» се вже найгірше! Вона все-таки була делікатніша з Лаговським, ніж він з нею, вона хоч намагалася говорити з ним, «ніби щиро, ніби турбуючись», а він говорив «тупо й індиферентно», зовсім не дбаючи про її «жіночу гордість», яку вона зламала для нього. Нехай у нього се був егоїзм хворого, але здорові, занадто здорові люде теж мають свої права, яких ми, люде хворі, часом не поважаємо так, як би слід, і тоді здорові стають жертвами хворих. Зоя таки вийшла жертвою, дарма що Володимир, забувши себе самого, важиться називати її «такою», дарма що веселій «трапезундській вдовичці» немов і не до лиця бути «жертвою», але воно так вийшло. Всі чотири паничі говорили їй навперейми компліменти, дратуючи тим «звірячі інстинкти» сеї примітивної натури (а се ж одразу було видно, наскільки вона примітивна), попросту гралися нею, а як у бідної грекині заговорила кров, то її за се покарано індиферентністю та епітетом «такої» (се ж правдивий крик муки: «Господи! та коли ж сьому кінець?»).

Професор її рівняв до квітки, а як та квітка стратила для нього свої чари, то він, влегшаючи свою душу сповідею, розплескав про її пригоду з ним Володимирові, знаючи добре його «стіль», забувши, що Вол[одимир] зовсім чужий для Зої і що, може, вона зовсім не хотіла сповідатись перед цїніком Вол[одимиром] в своїх інтимних справах, хоч вона і «легка». Се кидає тїнь на образ професора (взагалі дуже сімпатичний і людяний), та се і єсть його властивий гріх супроти Зої і супроти себе — він зневажив тим у ній людину, — інакше був би не гріх, а просто помилка.

Не знаю, чи було се Вашим свідомим заміром покласти сю тїнь на Вашого героя, — Ви, здається, трошки інакше розумієте його «грішність», — але таке мое вражіння. Те, що він називає своїм «гріхом», на мою думку, зовсім ніякий [не] гріх,

а просто нещастя, бо покохати саме тіло, не знаючи душі, му- сить бути дуже гірко і страшно. Він картає себе за те, що ідеа- лізував Зою, але що ж, коли вже така призма в його очах зало- жена; ну, запевне слід було йому розвідати перше її світогляд, думки і почуття (а «минуле» можна б у всякім разі лишити в спокою, якби Зоя не мала охоти сповідатись), але професор не мав часу на те, бо той порив налетів на нього, як вихор, не дав і спам'ятатись. Професор так само «винен», як «винні» бу- вають 16-тилітні дівчата. В сій історії вже більше подібний до гріха факт деклямування турецької пісні (тоді ще проф[есор] був неначе «в здоровом уме и твердой памяти» і міг би тямити, що так можна й збаламутити «вдовичку»), дарма що сей факт виглядає зовсім естетично... а все инше, неестетичне, то вже, на мою думку, не гріх, бо чинилося в стані афекту. Гріх тільки те, що професор і потім забув у Зої дошукатись людини, щоб судити її по-людськи, коли вже хтів судити, так само, як Ви забули людину в «об'єкті» Амалії, чого я ще досі не можу Вам забути.

Що професор Лаговський до кінця не зовсім розуміє своїх Шмідтів, се натурально і не псує вражіння, але що автор їх розуміє не до кінця, а через те і читачам не поясняє, се таки шкодить романові. Чи дозволите мені дати свою інтерпре- тацію? Мені здається, що німецьке та московське походіння тут мало що значить, хіба так, як кольорит для темперамен- тів, але й темпераменти тут не так важні. Мені здається, що все походить від браку виразного змісту в їх житті, вони всі більш-менш «нігілісти», одірвані од живого ґрунту і глибоких інтересів. Їх батьки, певне, не були такими, через те й вихова- ли таку міцну расу, але змісту свого духовного не вмiли їй пе- редати, може, того, що раса тая вже попала в инші умови, не ті, в яких сами батьки розвивались. От нащадки сі — теперіш- ні Шмідти — і стали ділетантами у всьому: невідомо для чого управляють «культурні участки» на Кавказі, хоч їм про самий той Кавказ з його культурою чи некультурністю зовсім бай- дуже, він їм «не горить і не болить»; невідомо, чому старший син правник, другий медик, а третій поет, бо, властиве ж, їм

байдуже про всі ці спеціальности, вони перші готові глузувати з того всього (переконалий, щирий декадент вразився б «амеопую без музору»,¹⁰¹⁴ а молоденький Шмідт тішитись нею, як забавкою). Часом їм прикро за власний нігілізм, от як Волод[имирові], але вони не знають, чому, власне, прикро, чому варто б їм жити инакше, а що їх ніхто не навчив заглиблюватись в такі речі, то вони намагаються просто стряснути з себе такі настрої, шукаючи собі нових забавок. Вони люде зовсім не злі, тільки занадто звикли вважати самих себе суб'єктами, а всіх инших об'єктами і хоч як часом люблять вони тих «об'єктів» (адже Лаговського вони, безперечно, любили), все-таки не здатні вважати їх рівними собі, а не то вже щоб вищими, і звідси вся їх грубість. Се правда, що Лаговський під час хвороби міг здатися кожному нудним, але Шмідти не показали б йому так виразно сього, якби вважали його зовсім рівним собі, не об'єктом тільки своєї приязні. Вони поважали б право кожної людини бути часом хворою, неінтересною, навіть нудною в товаристві близьких і рівних собі людей. Вони менше б прогрішили супроти свого друга, якби просто сказали йому: «Ти пробач, але ми хлопці молоді, глядіти хворих не звикли; як ти одужаєш, то ми знов ходитимем з тобою, бо ми тебе дуже любимо, тільки незугарні розважати». І він, певне, простив би їм, тим часом як не простив «тонкого» цитування з Надсона та Пушкіна,¹⁰¹⁵ бо то справді трудно було простити. З того вони не винні, що він давав зміст спільним розмовам, а не вони, і тут ще не було чого йому в них «розчаровуватись», бо що ж робити, коли він був розумніший і розмовніший від своїх друзів, адже він їх не за конверсації любив, а перш усього за їх любов, тільки в любові тій можна було справді «розчаруватись» після «поетичних цитат». Тільки все ж і він не зовсім правий супроти них: бо він сам ще гірше розбалував сих і без того балуваних життям людей. Він тільки бавив їх і ніжно пестив, а ні разу не сповнив проти них тяжкого обов'язку друга — *être parfois incommode*,¹ він, обороняючи свідомо свою ілюзію,

---

¹ Бути іноді незручним, надокучливим (франц.).

не тільки не відкривав їм очей на їх нелюдяні вчинки й почуття, а ще й свої очі заплющував. Через те сповіді Володимира стільки ж були корисні для сього панича, скільки бувають вони для дам-католичок в модних конфесіоналах¹⁰¹⁶ перед ґалантним abbé.^I Лаговський ні разу не сказав Вол[одимирові]: «Дайте Ви спокій тій tristitia^{II} та естетичним самоугризеніям за фізичний “бруд” Вашого поведіння, а згадайте хоч раз про звичайну людяність, то, може, трохи чистіші станете». Кожен має право на еґоїзм, але нехай же і чужий еґ[оїзм] поважає. Ні, Лаговський ще й хвалив Вол[одимира] за цінічне «розперізування» своєї «душі» і не бачив, що душа в сьому ніякої ролі не грала, бо ще гірше закутувалась у несвідомість від тих сповідів. Лаговський не поміг Вол[одимирові] в його побиванні над своїм нігілізмом — то ж була справді серйозна хвороба — і збував його жартами про tristitia, коли зовсім не в ній корінь (інакше більшість людей були б такими нігілістами). І хто зна, може, Лаг[овський] тим поміг загасити ту іскру Божу, яка часом виблискувала в душі Волод[имира], от, напр[иклад], після читання політичних віршів Гейне та часописі «Права»; може, який Прометей зумів би з тієї іскри ціле багаття розпалити, але Лаговський не був тим Прометеєм, і се вже не Володимирова вина, — може, й не вина Лаговського, але ж і не заслуга, за яку варто любити. Лаговський міг би сказати просто: «Ви справді хворі душею, але я корувати вас не вмію, тільки я люблю вас і хотів би допомогти вам найти ліпшого лікаря, ніж я». Може, се одно положило б початок одужуванню Вол[одимира] та й не довело б до взаємного «розчарування». Але Лаговський трохи сам заразився від своїх друзів (бо сам по собі він не такої вдачі) отим поглядом на людей, як на «об’єктів», що мають нас тільки бавити або тішити, і в його жалю за ними мені чується трохи жаль дитини по знищеній забавці, ні, дитина часто буває альтруїстичніша, бо не раз, розбивши сама ляльку, плаче над нею: «Бідна ляля!» А Лаговський плакав: «Бідний Я!»

^I Абатом (франц.).

^{II} Скорботі (лат.).

І не жаль йому було ні Зої з її зламанною гордістю і забрудненою славою (адже ж і він докинув того бруду на неї), не жаль було і Шмідтів, що несвідомо втратили найбільший в світі скарб — приязнь. А може ж, і їх боліла тая втрата? Ми сього не знаємо, бо ні Лаговський, ні автор про те не згадали. Правда, єсть якийсь натяк і на те, але побіжний і невиразний... а шкода, бо роман вийшов би глибшим, якби всі його діячі не були такими крайніми «суб'єктивістами». Але й так се вийшла не «амеопка без музору», а думлива і чутлива річ, з тілом і крив'ю, з серцем і душею. Рівности б тільки (всякої рівности) їй більше і більше гармонії! Та на се є надія. Як Ви скажете, товаришу?

От Вам і ціла розправа з моїх «вражінь» вийшла. Тільки чи мали Ви терпеливість, щоб її прочитати?

А щодо тої практичної поради, якої Ви просили у мене, то я Вам от що скажу: таки не ваділо б скільки карточок вирізати з Вашого роману. Ви сами знаєте яких.

Не всі ж «чителники» такі «обстріляні птахи» в літературі всякої школи, як я, то, може, іншому й книжка випаде з рук, а се буде шкода, на мою думку. Та й ідея Вашого твору зовсім не вимагає такого *naturalisme à outrance*,¹ скоріш навіть затемнюється ним. Не мучте Ви себе стілько другий раз, щиро прошу Вас, дорогий товаришу, бо я виразно почуваю, як тяжко Вам сей натуралізм дається (ну, хоч би ота сцена з гризінням пальця!). А тим часом у Ваших ліричних віршах (вони ж Вас менше мучать?) далеко більше живої правди, ніж у сих натуралістичних «протоколах вівісекції». Може, тому я здатна любити Ваші вірші так, як, певне, ніколи не зможу любити сього роману, хоч він гідний всякої поваги.

Певне, Ви скажете (або мовчки подумаєте), що в моїх «вражіннях» є чимало спеціально жіночого. Не раз і мені пригадався, пишучи, Ваш дотеп на жінок: «Ви маєте рацію, але мені здається инакше», тільки ж се не таке дурне речення з боку жінки, як воно видається одразу. Бачите, мужеська «рація» в погляді на деякі справи дуже однобока, тому ми доповнюємо

---

¹ Надмірного натуралізму (франц.).

її своєю «рацією», може, теж однобокою, але тільки з них обох може вийти щось ціле і справедливе (ми тільки не звикли одважно казати «я маю рацію», а кажемо несміло «мені здається», mais c'est une façon de parler).^I От, напр[иклад], в погляді на Амалію і Зою Ви з Вашими героями una pars,^{II} а я і ті жінки — altera pars.^{III} Отже, не забувайте відомого юридичного правила...

Написала я недавно одну невелику драматичну поему і хотіла б присвятити її Вам,¹⁰¹⁷ але то в тім разі, якщо вона Вам справді до душі припаде, а не так тільки «нічого собі» здається. Я занадто горіла, як її писала, і її ідея занадто мені близька, щоб я присвячувала її тому, хто буде для неї «ні гарячий, ні холодний». Будьте їй ворогом або другом і скажіть мені широ, що і як Ви про неї думаете (отак, як я про Ваш роман сказала). Я Вам її згодом пришлю, а Ви мені потім одішліть (так, як уже раз було), тільки дуже довго не тримайте, бо вона рветься в світ, хоч і не знаю я, чи судиться їй побачити його хутко. Я її спиняти не буду, нехай летить, — коли попи не зздять, бо вона на релігійно-соціальну тему, ще «гірша» від «Одержимої». І Ви трохи винні в її народженні, бо розбудили в мені думки в сьому напрямі своїм листом, де є слова про Євангеліє і Вашу спечку про нього з Вашим старим учителем. Тому мені здається, що моя поема рідна Вам, і я б хотіла зв'язати якоесь Ваше імення з нею. Але се, як Ви схочете і позволите.

Ваших «Сассанідів» я ще не читала,¹⁰¹⁸ проте дякую за них, як і за роман. Ви знаєте, я люблю Ваші наукові твори, хоч я і кругла профанка в таких матеріях. Я люблю їх стіль, їх тон. Куди діваються Ваші нерви, як Ви пишете такі речі? Так, наче Ви

---

^I Але це манера висловлюватися (франц.).

^{II} Одна сторона (лат.).

^{III} Інша сторона (лат.).

античний, врівноважений тілом і духом еллін, як пишете їх. Такий кольорит я тільки на Акрополі бачила!¹⁰¹⁹

А чи не годі вже мені балакати, — як Ви думаєте? Ну, та вже, либонь, не хутко другого такого листа напишу — от нехай-но запряжусь в «обов'язки»,¹⁰²⁰ то вже не до балачок буде... А все-таки воно часом нічого й запрягтись, аби по своїй волі. Будем якимось жити, товаришу. Evviva la vita!¹

Тут багато противного в відносинах поміж земляками, але я не хочу на те дивитись, ані думати про нього. Прόбувала в Петерб[урзі] виступити проти москалів-централістів,¹⁰²¹ та щось петерб[урзькі] газети не дають ходу моему листу. Ну, і цур їм, без них обійдуся.

Знаю, що це зараз, як ляжу спати, будуть снитись мені червоні корогви, — переслідую мене сей сон!..

Бувайте здорові, товаришу милий.

Л. Косач

203. До О. Ю. Ковбилянської

18 листопада 1905 р. Київ

Києв, М[ариинско]-Благовещ[енская], 97
5–18.XI.1905

Хтось дорогий нехай вибачить комусь білому його нечемність. Бо хтось чийогось довгого листа отримав, а не відписав зараз, бо хтїв перше чиюсь справу у Наум[енка] залагодити,¹⁰²² тим часом Наум[енка] не було тоді дома, а ледве він приїхав, хтось білий мусів раптово виїхати в Петербург. Та Наум[енко] каже, що вже вислав гонорар до Черновець. Чи хтось отримав?

А хтось у Петерб[ург] виїхав по телеграмі ратувати Дору, що була поїхала туди на рільничі курси та й захорувала. То хтось три тижні просидів коло неї, перетривав там усі залізничі страйки, бачив народження російської «конституції»¹⁰²³ і багато всякого, надивився на червоні прапори, наслухався співів і великих слів, а потім — вернувся в розбитий «чорною

---

¹ Ура життю! (італ.).

сотнею» Київ...¹⁰²⁴ Хтось комусь ще багато напише, а тепер хоч коротенько, аби скоріш. Чиясь «Ніоба» комусь подобається. Аби мені тільки хтосічок здоровенький був.

Ми тепер всі вдома, крім мами (вона в Гадячі) і Лілі (в Празі), Дору я привезла додому на поправку (вона вже одужала), а Оксана приїхала сьогодні з Бельгії. Тьотя Саша теж тут. Всі Вас вітають. Хтось міцно цілує когось, родині привіт.

Хтось

204. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

18 листопада 1905 р. Київ

Любая Лілія!

Я все збираюсь писати, і все нема часу або люде заважають. Та вже якось урвусь. Хочу поїхати до тебе, та не знаю, чи страйки випустять, тепер діла невиразні. Ми всі здорові, тільки я вже починаю томитись, але нічого, якось-то буде. Тепер тут т[ьотя] Саша і т[ьотя] Еля — кланяються вам. Цілую обох вас. Листи всі дійшли.

Леся

205. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ) ТА М. В. КРИВИНЮКА

6 грудня 1905 р. Київ

Дорогі мої Лілеєнко і Михалю!

Пишу Вам обом разом, бо сливе разом отримала обидва ваші листи, той, що до мене спеціально, і той, що до всіх посполу, тож відповідаю і яко індивідуум, і яко частина колективності. Колективність наша жива і здорова, неважаючи на «военное положение»¹⁰²⁵ та інші громадські біди, про які ви тепер з київських газет небагато довідаєтесь, бо газети знов узято під «фактичний» нагляд цензурний (цензура, дійсне, була фікцією остатній місяць). Найближчим поводом до сього «военного положення» послужив военний же бунт,¹⁰²⁶ що раптово і трагічно пролетів і зник 18 листопада (ст. ст.), полишивши

до 100 трупів по собі... Бунтували часті саперів і, здається, артилеристів (про се йдуть чутки самі сперечні), виставляли вимоги більше спеціально солдатські, ніж загальнополітичні, пішли по Києву, «здіймаючи» (запрошуючи до страйку і демонстрації) вояків по різних казармах, але мало хто приставав до них. На лихо, пристала музика з одної казарми, тож з музикою пішли вони до Жидівського базару по нашій вулиці, а музика та привабила масу дітей і всякої сторонньої мало свідомої публіки. Кажуть, що було на меті захопити вокзал, з'єднатися з робітниками і зробити щось подібне, як у Севастополі,¹⁰²⁷ тільки з сухопутною тактикою. Тим часом озброєних як слід пристало до руху мало, а більше з самою холодною зброєю, а то й просто голоруч, і коли на Жид[івському] баз[арі] застукало бунтівників з двох сторін інше військо — «усмирители» — і дало сальви в два ряди (так, що передні стріляли, стоячи на колінах, а задні, стоячи просто), то за 5–10 хвилин все було скінчено: дві роти під арештом одведено було в казарми, а на пляцу лишились убиті і ранені, яких ледве до вечора розвезли по хатах та по шпиталях. На другий день об'явлено було, щоб цензурні приписи мали «фактичну» силу, і всі газети, крім «Киевлянина»,¹⁰²⁸ застрайкували на два дні (19 і 20-го XI), а потім вийшли, бо, кажуть, начальство пригрозило закрити їх назавжди в разі страйку, але, як самі, либонь, завважаєте, і тон, і зміст мусів значно змінитись... Про арештованих вояків ходять різні чутки, то — ніби вони сидять навіть не в тюрмі, а в звичайній казармі, під такою «охороною», що сама от-от готова застрайкувати, то — ніби їх судять польовим судом, то — ніби їх усіх уже розстріляно. Чому вірити, ніхто не знає, бо «гласность» безгласна знов. Але довго так, либонь, не буде. У всіх тепер якась певність, що назад воріття вже нема, що се тільки «остатні судороги». Військовий стан якось мало почувається. Хоча політехнікум закрито на невиразний час (університет вже давно спостигла ся доля), інші школи ледве дишуть, газети придушено, мітинги розганяються, урочисті похорони вбитих заборонено, а все ж люди не мають того «обивательського» виду, що мали до сього року. Ходять і їздять по

вулицях допізна, збираються приватно і напівпублічно (збори по запросинах в Народнім домі тощо), закладаються нові спілки і товариства, відбуваються партійні збори, одні страйки кінчаються, другі починаються — словом, все таке, чого й без військового стану в нашій стороні не було чувати хтосьнавідколи. Всі певні, що сей військ[овий] стан недовго триватиме (адже з Польщі його вже здійнято). Але все ж се іритує немало і держить людей в нервовому, напруженому настрої.

Про укр[аїнські] газети не можна нічого виразного сказати, бо взагалі тепер все невиразно. Проекти ж ось які: українці національно-демокр[атичного] і радикального напрямку мають видавати щоденну газету «Громадське слово» (не то щоб зовсім «орган партії», а так, «з напрямом»), а бувша Р. У. П. з підмогою деяких с[оціал]-д[емократів] (літератів по спеціальності) має видавати соціал-демократичну «Працю» (теж щоденну газету); обидві газети мають ще видавати при собі і менші листки, не щоденні, а так двічі-тричі на тиждень, уже зовсім популярного типу (як то кажуть, «для народу»), назви сих листків ще не зовсім рішені. Гроші на сі видання більш-менш є («Гром[адське] сл[ово]» багатше від «Праці»), але чи справді судиться їм вийти — невідомо. Закон про пресу досі ще не вийшов, і про нього ходять всякі легенди усні і друковані. Ніхто не знає, який, власне, буде той пресловутий «явочний порядок», дехто запевняє, що для укр[аїнських] видань встановлено буде аж три місяці на тую «явку», себто як хто оголосить про свою газету, напр[иклад], в перший день після обнародування закону, то тільки через три місяці матиме право випустити перше число, якщо тим часом не надійде йому заборона. Якби се правда, то се значило б, що до весни ні одна укр[аїнська] газета не вийде, але, може, се й неправда. Тим часом люде вже надрукували оголошення і збираються от-от видавати свої газети тим «порядком», що публіка звикла звати «явочним», а він, властиве, є революційний, бо тут же ніякі «закони» і «явки» не беруться на увагу, — просто «могущий вмести да вместит», а хто може заборонити, той скаже «капут», та й годі... От вам і «стан речей». Коли описано «мало

вразумительно», то не здивуйте, — в нашому житті тепер «вразумительности» мало. Живеш, наче в романі романтичної школи: кругом контрасти, антитези, неможливості, трагедії, комедії, трагікомедії, хаос і серед нього якісь героїчні сцени та фігури, немов з античної драми. Ніхто не знає, що буде завтра, мало хто пам'ятає, що було вчора. Бувають моменти, коли трапиш почуття дійсності: то якось зовсім не почуваш, що живеш в революції (вдумайтесь в значення сих слів), то знов день і ніч в голові тріщать сухі перебої сальв «усмирителів» і здається, неначе весь світ поділився на взаєможерні партії.

Страйк поштово-телеграфний ледве скінчився (не по всіх лініях), як почався в Києві страйк телефонний, але йде недружно (ваша М[арія] А[лександровна]¹⁰²⁹ страйкує, казали сьогодні її сини).

Я ввесь минулий тиждень писала проекти всяких статутів нових спілок — літературний genre,¹ непривичний для мене, — і через те сливе не спала і страх нервувалась. В неділю мали зложитись дві нові укр[аїнські] спілки (укр[аїнських] літератів і рівноправности жінок), але через напад страху одної людини, викликаний військовим станом, прийшлося діло на кілька днів одкласти, через що я мало не луснула зо злости. Тим часом я встигла простудитись (вибігла, будши у Ст[ешенк]ів, на балкон, як по Караваївській ішли банди збунтованих вояків) і тепер сиджу дома з бронхітом. Бронхіт пустий, і сьогодні мені вже краще, бо лікар вчора дав кодеїну і наказав сидіти в хаті. Легке, здається, від того не постраждало. Але той факт, що я тричі за сю осінь виразно простуджувалась, показує все ж, що я таки не єсть такий «вільний козак», за якого хотіла вже себе вважати: два гострі напади невралгії і один бронхіт — сього на три місяці досить — правда? Неприємно мені се головнo тим, що не знаю, чи зможу приїхати до вас на свята. Нігде правди діти, подорож до П[етер]бургу користи мені не принесла, хоча я там і не простудилась виразно, але так якось захоріла трохи: схудла, t° трошки потанцювала, і нерви озиватись

---

¹ Жанр (англ.).

почали. Все-таки серйозних наслідків з того ніяких не було, а так тільки можна вважати за «предостереження». Як скінчиться бронхіт, піду до лікаря «на провірку» і тоді вже знати-му свої права на сю зиму, — напр[иклад], чи можна мені їздити в заграничних вагонах, чи ні, — відповідно тому зважу, чи зможу приїхати до вас. Діло в тім, що надовго поїхати не можу — найдовше тижнів на три, — бо маю тут багато інтересів і «вільних обов'язків» (мене аж чорти беруть, що оце мушу в хаті сидіти); дарма, що часом на мене хвилини розпачу находять, коли мені здається, що й сама я «до нічого», але навіть в той же самий час я щось пишу, з кимсь лаюся, кого-небудь усовіщую, за одного боюся, за другого радію, за третього лю-тую — і так мене се все затягає, що надовго вирватись я вже не можу. Але ви не завидуйте нам. Тут більше хаосу і безтолковщини, ніж чого доброго, і, може, ліпше тому, хто дальше...

Кльоня¹ каже, що стаття про матицю¹⁰³⁰ (про заснування укр[аїнської] матиці заміри є зовсім серйозні, але про се нехай іншим разом, як виясниться) не є ніякий виразний «заказ», — яку напишете, така й добра буде.¹⁰³¹ Як є матеріяли про шкільну, пишіть про шкільну, а як про яку універсальнішу, то ще й ліпше. І таки ліпше пришліть готову статтю, ніж сирі матеріяли. Сю статтю він хоче дати до «Гром[адського] слова». Як ви люде без партійного фанатизму, то давайте статтю туди, бо туди така тема скоріш підійде, ніж до «Праці» (між інш[им], в «Гром[адському] сл[ові]» дають гонорар, а в «Праці» ні). Я вважаю, що між сими двома газетами, як і між самими партіями, може бути замість антагонізму просто поділ праці, ну, і певний поділ публіки. Україна ще й не так «обуржуазилась» і не так «спролетаризувалась», щоб не можна було працювати двом таким партіям, як рад[икали] і с[оціал]-д[емократи], не переходячи «на ножі». Я навіть свою власну працю могла б так поділити, що її не то на два, а й на чотири період[ичні] видання стало б. Але декотрі товариші дорікають, що се значить «на два стільці сідати», і лаються «опортунізмом» і т. і. Вам, людя

---

¹ Адресу Кл[ьоні] Дора написала вірно: бульв[ар] Кудр., 10. — Л. У.

заграничним, нетрудно бути вище сього всього, а мені ще прийдеться немало «принципiальних» розмов витримати. Досадно тiлько, що тут не в самих принципах дiло, а ще й в особистих симпатiях та антипатiях рiзних редакторiв, свiвробiтників i читачiв сих, тим часом ще проблематичних, органiв. Але я твердо зважила плюнути на всi оцi симпатiї й антипатiї i поводитись так, як менi мое власне сумлiння скаже.

Є шанси сподiватись, що хоч першi числа «Гром[адського] слова» i «Працi» та таки вийдуть отим quasi явочним порядком десь у декабрі.¹⁰³² Таким способом уже вийшла народна газетка «Хлiбороб» в Лубнах (редактор Шемет).¹⁰³³ В П[етер]бурзi має виходити журнал «Вiльна Україна»,¹⁰³⁴ кажуть, нiби й розрiшення вже є.

Щодо сполучення Р. У. П. з С.-Д.,¹⁰³⁵ то дiло таке: Р. У. П. сама має змiнити свою назву вiдповiдно своїй програмi, яка у неї вже виразно с[оцiал]-д[емократична], i се має вiдбутись от-от, а з прежньої С.-Д. окреми особи увiходять в стосунки з реформованою Р. У. П. (головно для практичної лiтературної роботи), тим нi до чого не обов'язуючи своєї групи. Бо Р. У. П. не бажає мати в своєму лонi автономних груп, а, приймаючи до себе якусь групу, зараз же одбирає в неї автономiю, себто перестає вважати її за групу, окремe організовану, а тiльки за таке-то число нових членiв партiї, пiдданих партiйній дисциплiнi, яким комiтет «предлагає» розiйтись по рiзних спеціальних, вже ранiш організованих в партiї кружках, комiсiях i т. i. Про се довго суджено й ряджено в С.-Д., i дехто виразно зрiкся сполучення на таких основах, дехто сказав «подумаю», за iногородних нiхто поза очi нiчого не хтiв рiшати, а тут пiдiйшло дiло з газетою, котрiй фаховi лiтерати хочуть помогти, тож решта компанiї дала лiтератам волю входити в якi хочуть умови з новою редакцiєю, тiльки за самих себе вiдповiдати i бiльше нi за кого. Так вони й зробили. Згодились бути межи головними свiвробiтниками, приєднувати читачiв i «меценатiв», а щодо «членства» в партiї, то се вiяснитьс'я до решти тодi, як i сама партiя вiяснитьс'я гаразд. На днях має бути її Parteitag,¹

¹ З'їзд партiї (нім.).

де, певне, автономісти з антиавтономістами розійдуться різно, тоді літерати с[оціал]-д[емократи] лишаться там, де будуть автономісти або принаймні де авт[ономісти] будуть в більшості. На свій вплив у сій справі літерати мало надіються, бо на Parteitag'у будуть тільки делегати від партії Р. У. П., а людям новим в такі делегати сливе неможливо попасти.

От все, що я знаю в сій справі. І[вана] М[атвійовича] про рукопись я ще не питала,¹⁰³⁶ бо не бачила його. А тепер просьба до вас: спровадьте мені «В[ільну] спілку»¹⁰³⁷ (хочу подати в цензуру, а то, може, і «явочним», кажуть, є шанси удачі) і пришліть справоздання з'їзду соц[іал]-дем[ократичної] партії в Брюнні¹⁰³⁸ (по-німецьки) — конечно треба і те, і друге якнайскоріше. Пам'ятайте, що бандеролі ще не йдуть. Міцно цілую вас обох. Писатиму в міру часу й сили.

Ваша Леся

Мама ще в Гадячі (страйк на тій залізниці її затримує), а папа дома, недавно вернувся з Гадяча, куди їздив одвідувати маму — вона була трохи хвора, але вже одужала, хотіла ще купити «Макоюдишин ґрунт», але, слава Богу, не купила. Окс[ана], Дора і Микось маютья добре; нехай самі про себе пишуть.

206. До С. О. ЄФРЕМОВА

14 грудня 1905 р. Київ

1.XII.1905

Високоповажаний добродію, Микола Віталієвич¹⁰³⁹ просив мене запитати Вас і Ваших товаришів, д[обро]д[іїв] Грінченка і Дурдуковського,¹⁰⁴⁰ коли Ви могли б зібратись для обговорювання проекту статута того культурно-освітнього товариства,¹⁰⁴¹ про яке було постановлено на зборі в неділю. Слід би, щоб ми вже мали перед собою тоді, як зберемось комісією, якийсь нарис такого проекту, але хто має написати такий нарис? Я не беруся, бо одно, що мені неясно, які бажання має громада і які вимоги становить такому товариству, а друге, що я вже з одним «нарисом» провалилась, то не хочеться знов

провалюватись та ще й через короткий інтервал, а третє, що я втомлена власне від писання статутів, а маю, крім того, багато всякої роботи. Здається, і Ви з товаришами не виявляли охоти братися до праці над самим нарисом, а Микола Вітальєвич і тим більше, то чи не попросити б нам д[обродія] Бердяєва¹⁰⁴² (теж члена комісії) взяти на себе сю роботу, а ми б уже, зібравшись, стілізували і виправляли той нарис та й придали б йому форму такого проекту, який можна було б уже подати загальному, чи то пак установчому, зборові. Д[обродій] Бердяєв, здається, був би не від того. Коли згода, то я можу переговорити з ним про се, однаково маю бачити його хутко для іншої справи. Чи не могли б Ви порадитись про се з товаришами та й дати мені знати хоч листом? При тому, може б, визначили час, коли б нам зібратись у Миколи Віт[алійовича] (він запрошує до себе збір комісії), — коли в неділю, то він може прийняти нас в першу половину дня, а коли в будень, то ввечері. Я буду виразно зайнята в суботу і в середу ввечері, а в інші дні можу вільно вибрати час, щоб прийти. Мик[ола] В[італійович] казав мені, що Ви з товаришами вже не їдете в Петербург, то, може, Вам випаде час, щоб уділити сій справі?

Я думала прийти до Вас і до всіх вибраних в комісію сама, щоб порадитись про це все, але не можу, бо не смію виходити в сю негоду, а хто ж її зна, коли вона скінчиться. Хтіла оце написати до д[обродія] Грінченка, та забула № його оселі, а нема в кого спитатись. Та Ви з ним, певне, часто бачитесь, а з д[обродієм] Дурдуковським такі близькі сусіди, що, може, Вам не буде клопоту переказати їм або й просто передати сей мій лист.

А шкода все-таки, що спілка літератів провалилась, шкода навіть практично... та що вже!

Бажаю всього доброго.

Л. Косач

207. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка

21 грудня 1905 р. Київ

Дорогі мої Лілеєнко і Михалю!

Поздоровляю вас з маленьким «громадянином»¹⁰⁴³ (citoyen),¹ що, певне, житиме при ліпших обставинах, ніж ми тепер. Ну, та й швидке хлоп'я! Поки ми радились, кому й коли їхати його стрічати, а воно поспішилося поперед усіх. Та се й добре, менше нервової втоми і всякого страху. Мама збиралась було їхати до вас от у сю неділю (11.XII ст. ст.) вкупі з Оксаною, та тепер уже не поїде, бо опізнилась, — її головна мета була допомогти під час слабости (хоча я скептично відношусь до маминої здатности помагати — занадто вона нервова і розсіяна, та й одвикла вже від такої роботи, відколи ми повиростали). Ми не дуже й підбиваємо її їхати все-таки тепер (була й така думка), бо думаємо, що помочі було б мало, а приємність від гостювання була б отруєна маминими вимогами — ви знаєте, як їх трудно загодити. Я дуже хотіла б одвідати вас, та боюся тепер їздити по далеких дорогах зимою, бо такі часто простуджуюсь, а як ще де в страйк попаду, то зовсім мені кепсько буде. Нехай вже на весну приїду, — так і скажіть племінникові, як буде питати про старшу тітку. Якось я видихала той бронхіт (два тижні возилась), то тепер уже шануюся.

У нас тепер противний, напружений стан, як перед бурею. З пресою укр[аїнською] погано, бо губернатор хоче примінити до неї «двухмесячный срок», себто до фєвраля не будемо знати, чи будуть у нас газети, чи ні. Тим часом редактор «Праці» вже в тюрму попався¹⁰⁴⁴ (не за «Працю», а так якось), і се дуже шкодить справі, — проте якось воно мусить уладнатись. Ждемо з нетерплячкою, коли вже здіймуть сей військовий стан, — страху з нього ніякого, а завади в громадських справах таки багато.

Спілка літераторів «не состоялась» головно через І[вана] М[атвійовича],¹⁰⁴⁵ що схотів показати свою велику партійну

¹ Громадянином (франц.).

(с[оціал]-д[емократичну]) сталість, — він розуміє або спілку «літераторів-марксистів», або ніякої, а позаяк для такої «пуританської» спілки контингенту бракує, то й зостається вона *rium desiderium*.¹ Радикали повели себе зрадливо, бо, поручивши мені реферувати справу (вони були ніби й ініціаторами її) і написати проект уставу, на прилюдних зборах не підтримали ні одним словом і тим поставили мене в зовсім неможливе становище. Замість спілки літер[аторів], збір постановив заснувати «культурно-освітнє безпартійне товариство»¹⁰⁴⁶ (найбільше настоювали на цьому радикали) і вибрав комісію для складання проекту уставу; в комісії більшість — радикали (з інших тільки я та ще один).¹⁰⁴⁷ Я вже писання того проекту на себе не взяла (*j'en ai assez!*),¹¹ але постаралась, що взявся інший (не радикал), і на се решта комісії виразно згодилась, — здавалось, діло почало наладжуватись «честь честью». Коли се раптом з'являється в «К[иевских] откл[иках]»¹⁰⁴⁸ відозва радикальних членів нашої комісії, де вони закликають людей давати їм гроші, а вони вже самі збираються організувати всяку освіту і культуру. Про відозву сю вони не радились ні зо мною, ні з тим іншим, що має бути референтом уставу, і ні з ким взагалі з безпартійних чи іншопартійних українців. Ви, мовляв, тільки гроші давайте, а там ми й без вас управимось! Се щось таке грубе, нетовариське й недисципліноване, що навіть їх недавній оборонець Кльоня обурився, і не знайшов ні слова в їх оправдання, і заявив, що се вже переходить границю простимости. Подібних до сього поступків за ними чимало можна налічити за остатній час, але не буду вас томити такою «невідрадною темою». Скажу тільки, що хоч як я «всепрощаючо» настроєна була до їх ради, їх працьовитости й енергії (прощала навіть те, що трудно простити, — літературну бездарність), але, як так далі піде, то я мусітиму «перервати дипломатичні зносини» з ними, бо вони можуть підвести під скандал.

---

¹ Благочестивим прагненням (лат.).

¹¹ Маю того досить! (франц.).

І[ван] М[атвійович] теж немало мене дратує своїм недоречним пуританством (не кажучи про те, що він незносний чоловік своїм характером). Чи ви читали його статтю в «К[иевских] откл[иках]» «Первая ласточка укр[аїнського] шовинизма»¹⁰⁴⁹ і як вона вам подобається? Тут вона не подобається нікому, не виключаючи й найближчих приятелів автора.

Однак, що я собі думаю? Адже моїй Лілії, певне, зовсім не до речі довгі листи та ще й на такі неподобні теми. Як маєшся, Лілієнко? Михалю, пишіть, на Бога, частіше, хоч коротенько, що там з нею? Як поводитьсь племінник? Чи він гідний «своей старшей сестры Бетси»?¹⁰⁵⁰ Цілую міцно вас — трьох.

Ваша Леся

1906

208. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ) ТА М. В. КРИВИНЮКА

1–2 січня 1906 р. Київ

Любі мої!

Не писала я вам, бо страх як не було часу сії дні. У мене вийшла якась імпровізована редакція всяких чужих публіцистичних, популярно-наукових і белетристичних творів, то я все читала та з авторами балачки вела, а тут ще й читати всякого іншого багато треба, бо я порядилась провадити огляд заграничної соц[іалістичної] літератури для «Праці». Хоч тої «Праці» ще нема (все з «явочним порядком» заморока), проте треба ж щось підготувати, щоб не уподобитись євангельським «спящим девам». ¹⁰⁵¹ Крім того, маю лекцію укр[аїнської] мови (досі була одна учениця, а від завтра ходитиме ще й друга), та й з «Рівноправністю» є дещо роботи. ¹⁰⁵² Вчора зібралися «рівноправниці» (18 душ), то пів дня і пройшло у всяких дебатах. Збираємось «легалізуватись», а тим часом закладаємо бібліотеку і розпочинаємо, що можемо при нашому ще зовсім малому числі (32 члени). Не можна сказати, щоб ми занадто «живо» жили, але потішаємось тим, що, либонь, і ніхто в Києві не живе живіше. Страх яке се нещасне і неживе місто... Он у Харкові Общество грамотности (легальне) ¹⁰⁵³ постановило більшістю голосів (з 400 присутних) видавати газету соц[іал]-дем[ократичного] напрямку, а що ся газета має видаватись по-українськи, то се було постановлено одноголосно. А київське Общ[ество] грамотности ¹⁰⁵⁴ ледве скніє, та й то на нього піхністи ¹⁰⁵⁵ зуби точать, щоб із'їсти, і легко може статись, що з'їдять. Військовий стан держить, як у лещатах, громадські інстинкти киян... Здається, всім газетам прийдеться винестись десь в інші місця. «Громадське слово» вже отримало від губернатора заборону, але збирається податися під іншою фірмою. ¹⁰⁵⁶ В Полтаві

вже розрішена тижнева часопись «Рідний край» (безпартійна),¹⁰⁵⁷ я вже дала туди одну драм[атичну] поему¹⁰⁵⁸ і збираюсь писати взагалі. «Культурно-освітне» товариство¹⁰⁵⁹ щось ніяк з місця рушити не може, мов замерзло... Ет, в тому Києві нічого ніколи не виходить!

[20.XII]. Твого листа, Лілеєнко, ми не отримали, тільки приписки на карточках були. Не диво, що пошта неакуратно ходить, бо страйки і всякі нелади на дорогах ще куди не скінчились, і хто зна, як довго се буде. Тепер ще й замети почались, то поїзди стали ще гірше ходять.

І[ван] М[атвійович] казав, щоб «поему» придержати,¹⁰⁶⁰ може, згодом спровадить сюди, щоб тут надрукувати.

Чи Ліцік уже дома? Чи не знаєте адреси Оксаниної? Що то за притичина була їй на границі? Адже вона з Радз[ивилова]¹⁰⁶¹ прислала нам телеграму: «Не переїзжаю», а потім ні слова в пояснення — чи не казала вам, на що то так?

Ну, як же там маленьке¹⁰⁶² поживає і поводитьсь, чи все таке гречненьке?

Бувайте здорові. Цілую вас всіх трьох.

Ваша Леся

209. До А. Ю. Кримського

9 лютого 1906 р. Київ

27.I.1906

Дорогий товаришу!

Непереможно хочеться мені відповісти зараз на Вашого листа, хоча, правду кажучи, мені тепер дуже нема часу на «особисті справи» і я навіть рідним сестрам не пишу вже давно. Я було написала до Вас тоді, як за Вами тільки що зачинились наші двері, але потім роздумала посилати того листа і знищила його, а шкода — я б його тепер послала. Зрештою, частину його Ви сами тепер написали,¹⁰⁶³ — так, справді, Ви зовсім повторили мою думку (і навіть декотрі слова) про нашу оцю остатню зустріч, дарма що не читали мого листа.

Все-таки й сей раз ми не зовсім не бачили одно одного, — принаймі я Вас трошки бачила і трошки чула, і в відповідь на те почуте написала було ото цілого листа. Повторяти все, тоді написане, я вже тепер лінуюся. Скажу коротко: я просила Вас взяти назад Ваше підозріння, нібито й я якось належу до Ваших «критіко-біографів»,¹⁰⁶⁴ бо таке підозріння мене боляче вважає, не ображає ж тільки через те, що я знаю поважні причини Вашої підзорливости в сьому напрямі. Все ж, які б не були ті причини, мене Ви не повинні підозрівати, бо я з тих причин нічого не винна і за наслідки їх не відповідаю. А щоб Ви раз назавжди розуміли мою «критику» (я не зрікаюся її й надалі, коли позволите), я Вам от що скажу: я вважаю всю Вашу белетристику (і поезію), крім двох-трьох дрібничок, наскрізь суб'єктивною, але ні трошки не автобіографічною, а було б навіть краще, якби вона була автобіографічною, бо тоді суб'єктивність була б натуральнішою. Тепер же не раз виходить так: Ви берете чуже життя, і чужі Вам факти, і типи, а підкладаєте під їх свою психологію і деякі незначні околиці деталі, характеристичні для Вас, а більш ні для кого. З сих деталей Ваші «критики» виводять цілу «автобіографію» — простіть їм, бо, сказано ж, дурням і Бог не противиться. Я з деталей не вивожу нічого і суб'єктивність Вашу бачу не в їх, а в тих points de vue,¹ які Ви переносите від себе на всякі нерідні Вам типи. Ви становите своїх героїв у такі ситуації, в яких Ви сами не то що не були (се ще б не біда!), а ніколи й не могли б бути (се мое щире переконання), і все ж таки намагаєтесь, щоб вони (герої Ваші) думали й почували по-Вашому, а не по-своєму. От через що, може, я несвідомо вимагала в своїй критиці відповіді од Вас за поведіння того чоловіка, що одержав од Вас кращу частину душі,¹⁰⁶⁵ а невідомо від кого набрався некультурних псіхічних звичок і всяких там «культурних пережитків», не гідних людини, що відбила в собі Вашу суб'єктивну психологію. А Ви мене за се скарали підозрінням, ніби я хорую на «автобіографоманію» (гарний неологізм?). Пробі, товаришу!

---

¹ Точках зору (франц.).

я не заслужила на таку люту кару — скасуйте її! Та ні, справді, невже Ви увесь мій отой колосальний лист зрозуміли тільки як — *une grosse indisc[r]étion*?¹ Ні, аж не віриться, щоб межі нами могло бути таке непорозуміння. Коли ж і так, то дозвольте мені думати, що то не ми з нього винні.

Тепер ще дещо про мої «Катакомби».¹⁰⁶⁶ Я дуже рада, що Ви їх уподобали (ет, вийшла банальна фраза про зовсім небанальне почуття!). Ні, справді, як би се сказати? — Мені було б смутно, якби Ви їх не вподобали. А тепер ся річ буде Вашою,¹⁰⁶⁷ і мені се радісно, бо я так хотіла. Що ж до Вашої критики, то дозвольте мені трошки поборотися з Вами, і то об'єктивно (хоча і суб'єктивно почуття може від сього поглибшати). Я не маю претензії рівнятися з Вами науковим цензом, але сю річ я все-таки писала не «з маху», а з деякими *vorläufige Studien*.^{II} Краще сказати, я робила сі студії не для сеї поеми (для чогось зовсім іншого), але вона вийшла з них несподіваним, хоч і логічним наслідком, бо студії потвердили мені тільки те, що я давно думкою почувала, тільки не могла фактами доказати. Власне, я давно вже думала, що теперішня форма християнства є логічним і фатальним наслідком його найпервіснішої форми. Я готова зробити Вам хіба одну уступку, і то в такій неуступчивій формі: коли мій єпископ нетіпичний для пересічного християнина-мирянина (Laie)^{III} перших віків, так зате він зовсім тіпичний для тодішнього єпископату. Відколи з'явився на світ єпископат і перші початки церковної єрархії, відтоді єпископи заговорили мовою мого єпископа, і задержалась ся традиція аж до сучасного нам архирейства. Я не приймаю теорії Толстого¹⁰⁶⁸ і багатьох інших, ніби тепер[ішне] християнство є аберрацією,¹⁰⁶⁹ хоробою сеї релігії. Ні! В найдавніших пам'ятниках, в «подіях апостольських», в листах ап[остола] Павла, в автентичних

---

^I Велике непорозуміння (франц.).

^{II} Попередніми дослідженнями (нім.).

^{III} Особа без духовного звання; член общини, мирянин (нім., церк.).

фрагментах первісної галілейської пропаганди я бачу зерно сього рабського духа, сього вузькосердного квієтизма політичного, що так розбуявся дедалі в християнстві. Як хочете, але недарма в притчах і скрізь у Євангелії так часто вживається слово «раб» і антитеза «пана і раба» яко єдиної можливої форми відносин межі людиною і її божеством. Прочитайте листи ап[остола] Павла (в данім разі неважно, котрі з їх автентичні, а котрі ні), і Ви побачите, що збудувалось на сій антитезі і як хутко воно збудувалось. Комунізм перш[их] христ[иян] — се фікція, його ніколи не було, або се було комунізмом жебрака, що все одно не мав ніякого маєтку, або ще «комунізмом» добродійного багача, що кидав «крихти від свого стола» комуні «псів, що сидять під столом пана свого». От і все. «Анархізм» христ[иянства] теж невисокої проби, се просто неосвіченість і невихованість політична безправної маси, що може уявити собі тільки утопію: деспот і народ, і нікого більш межі ними; але такий «анархізм» ніколи не викине і не викидав деспота з своєї утопії, недарма ж і Месію свого він назвав царем іудейським — епітет «пророк», бач, занизьким здавався отим «анархістам», «сина людського» вони забули просто. Коли що надається до щирої ідеалізації в перв[існому] христ[иянстві], то не його quasi анархічні доктрини, а хіба ота грація почуття його «жен-мироносиць», до яких належить і моя Анціллодея,¹⁰⁷⁰ і те нове для античного аристократичного світа почуття всепрощаючої сімпатії, що так красило відносини Христа до його зрадливих і тупих учеників (ні один класичний філософ не простив би в такому становищі своїм «друзям»), ну, і ще два три елементи в сфері почуття, але не теорії. Тільки ж ці елементи ідеалізація вже використала до дна, і мені не інтересно було на їх спинятися довго, та за се Ви, як бачу, не ремствуєте на мене.

А до речі: от і Ви уявляєте собі, що тіпичний християнин тих часів марив би, що всі стануть колись слугами Хр[иста], — чи се ж не все одно, що рабами? Чи ж не проти сього повстає мій раб-прометеїст? Він зовсім слушно думає, що поки будуть пани і раби (на землі чи на небі, все одно), доти будуть

і посередники межі ними, дозорці, економі і т. и. Що ж ідеальнішого міг йому виставити пересічний християнин найперших навіть часів, як не «єдину отару з єдиним пастирем»? і як міг відповісти на питання про підпасків? я думаю, — тільки так, як відповів єпископ. Моя поема відноситься до середини II в[іку] хр[истиянської] ери (або до другої половини його), а тоді вже вирізнілась досить духовна тіранія усяких підпасків Божих — зоставалось тільки будувати далі на прекрасно заложеному підмурівку духовної темниці. Мій єпископ виготований павлініанською традицією, як воно й справді бувало в римському єпископаті тих часів. Візьміть котрого хочете з найдавніших...

210. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка

17 лютого 1906 р. Київ

Дорогі мої Михалю і Ліліє (і Бобрик¹⁰⁷¹ — в принципі)!

Мені аж досадно, що я так давно не писала до Вас, але, далєбі, я з того не дуже винна. Писати коротенько — мало для вас інтересу, бо «одкритки» і так ідуть часто з нашого дому до вас, а на довший лист ніяк не можна було спромогтись. Маса у мене тепер дрібних, але неминучих діл, навіть бігати по Києву мусіла навчитись, немало і писанини, а ще більше читання, і все спішного, на термін, все більше по чужих книжках або в університетській бібліотеці, куди я таки нарешті «проникла». Коли ж видасться вільна година, то непременно хто-небудь прийде і заведе довгу балачку. Отак і йде час, як у тої білки в колесі, та дедалі починаю помічати, що через таке «громадське» життя я зовсім дичавію в «особистих справах» і, здається, хутко забудуся, як то воно пишуться листи...

Кореспонденцію, Михалю, я давно передала (другого дня), але щось вона не з'являється.¹⁰⁷² Може, того, що «Гром[адська] думка» була закрыта тижнів на півтора, сьогодні оце ми знов її одержали (2 числа), але дописі тої там нема. За біганиною я вспіла трошки простудитись, то через те не виходжу тепер

і не можу піти до редакції довідатись, але, може, завтра се зроблю.

Сьогодні отримала я першу книжку «Вільної України», що нарешті-таки вийшла в Петербурзі. Не скажу, щоб вона дуже добре редагувалась (і корегувалась), але все ж таки важно, що з'явився вже «товстий» укр[аїнський] журнал по сей бік історичної прірви, та ще й с[оціал]-де[мократичний].

Простіть, що я не прислала вам статейки І[вана] М[атвійовича] з «Києвск[их] откл[иков]», але ніяк не можна було дістати того числа, бо в нас і в знайомих те число хутко кудись запропастилось, а тут «Києвск[ие] откл[ики]» закрито і редактора в тюрму посаджено,¹⁰⁷³ то вже й тим більше трудно добути давні числа.

Ви думаєте, що тепер звідси ми могли б вам багато цікавого написати. Отже, правду кажучи, ні. Все дуже одноманітне: того посадили, того обтрусили, того ще раз посадили, того знову потрусили — от і все. Так, напр[иклад], пішли ми на іменини до Оксани,¹⁰⁷⁴ а вийшли в 3-й год[ині] ночі від неї, бо, крім званих гостей, прийшли ще й незвані¹⁰⁷⁵ та й держали званих вкупі з господарями, поки «перерыли все перини», ну, а тоді випустили по домах і вважають, певне, се великим «великодушием» з свого боку. При тому було багато смішного, але про се краще в белетристичній формі написати. Тепер часто ні за що, ні за про що хапають, як-от було з доктором М[ережинським] — тиждень продержали незвісно за що, потім випустили, ні слова не сказавши, — «будь, мол, и тем доволен»... Проте у мене (та й не в одній мене) нема почуття безнадійности і подоланости, та думаю, що до того й не дійде, хоч жити дуже трудно і прикро. У мене, звісно, все розрішається великим пролиттям чорнила...

Однак, любії, будьте здорові! Здумайте собі, що знов мені нема часу! Треба «начитуватись» для статті про «новітні утопії»¹⁰⁷⁶ — я вже її обіцяла на термін. Цілую міцно всіх трьох. Як мається Бобринятко? Воно мені часто сниться — гарненьке таке.

Ваша Леся

211. До О. Ю. Кобилянської

11, 16 березня 1906 р. Київ

Київ, М[аріїнсько]-Благовіщ[енська], 97

26.II.1906

Хтосічку мій дорогий та любий!

Як же я винна і перед Вами, і перед собою, що так давно-давно не писала до когось! Я знаю, хтось мені вибачить, як уже не раз вибачав, але мені самій тяжко вибачити собі. На той лист я повинна була б відповісти зараз, так, як і хотіла. Хотіла, а чому ж не зробила? А от тому, що спочатку здалось мені, немов на таке не можна відповідати короткою карткою, а довгого листа не було ні часу, ні змоги написати, а потім час минав та й минав, та й настав уже той момент, коли то думається про листа щодня, щогодини, але вже не пишеться, бо і сором якийсь, і немов трудно, вже треба якийсь «лід» пробивати, лід власної інертності і дрібних перешкод, що нагромажуються щодень все більшою масою, мов лявіна... Але от я пробила той лід, пішла супроти тої лявіни, і вже мені легше, бо вже я можу говорити до когось завжді мені любого, завжді близького. Я ж до когось раз у раз говорю душею і думкою, і якби всі ті мої розмови виливались на папір, то вийшло б багато-багато листів, хтозна-кілько раз більше, ніж їх було і є доси. А може, і з кимсь так діється?.. Хтось (білий) має тепер мрію поїхати сього року на Буковину, але ще боїться про те говорити, бо хто зна, чи вдасться, — комусь тепер матеріяльно трошки є клопіт, не такто і крайний, як загайний, але, може, далі якийсь полагодиться. А комусь би пора до «санаторії на Новім Світі»,¹⁰⁷⁷ ой пора! Хтось таки дуже зраниений і збитий долею за сі роки... Хтось знає, що і в «санаторії» тепер всі хорі і мають досить смутку та й клопоту, але хтось не додав би клопоту, хтось тепер фізично не такий безпорадний і, може б, навіть щось трошки вмів би й допомгти (хтось, як треба, то й господарним уміє бути), і хтось би не хотів нічим докучати комусь дорогому, навіть жадними скаргами чи «сповідями», лише комусь треба би послухати чийогось любого та лагідного слова, голосу поважного

і тихо-глибокого, хтось би хотів побути під тим поглядом, що без слів промовляє щось таємне і разом таке зрозуміло-рідне. Мій любий хтось не «добродушний», але добрий (nicht gütlich aber gut),¹ і тому хтось хоче до когось. А хтось білий радий би з свого боку неба прихилити комусь дорогому і такі «паси» робив би йому... Хтось не знає чому, але мусить плакати в сю хвилину... Ні, ні, не треба так, нехай хтось любий не журиться кимсь, то так щось собі до серця приступило. Ми ж тепер всі знервовані тут, у всіх якось «душа не на місці». Се такий був тяжкий, і грізний, і величний рік, стільки було в ньому страшних контрастів, «вершин і низин», буйних надій і трагічних розчаровань, великих перемог і незагойних ран... Та й особисто для мене сей рік (починаючи з минулої зими) теж був таким, — він зміряв силу духа мого, я знаю тепер, що я можу і чого не можу, та хоч я тільки що плакала, але то собі «нерви», а я таки знаю, що я ще сильна і що не люде поборють мене. Зрештою, я ще найгіршого в світі не пережила, — мій хтосічок перебув гірше і таки подолав, — тому і не маю права і не хочу скаржитись. Хтось тільки все ж «хоче на Буковину» — там би вже став знов здоровий. А тепер хтось таки й так, фізично, трошки хорий, болить його нога (ходив багато та й розтяг собі щось там у пальцях), і все чогось голова болить, аж обридла. Хтось томиться дуже, бо в нас все дуже велике товариство і галасу і діскусій різних на гострі сучасні теми багато, а хтось від того за сі роки одвик і ніяк звикнути не може.

3.III. От яке-то чиесь писання! Оці кілька днів минули у всякому клопоті і перебили комусь листа. Але тепер вже «спокій в краю» і хутко буде й зовсім тихо, бо наші потроху роз'їздять-ся (тато і Микось вже виїхали на Волинь, а мама сими днями поїде в Гадяч), ми з Дорою тільки дві зостанемось, то менше людей в гості набігатиме і хтось зможемо покінчити всяку розпочату писанину, а її ж таки немало є!

---

¹ Не добродушний, але добрий (нім.).

Мене просить редакція «Вільної України» (Пе[те]рбург, Невський проспект, 139, кв[артира] 60, редактор Антон Шабленко), щоб я передала комусь її просьбу, чи не прислав би хтось щось із своїх творів до «Вільної України», — вона би дуже рада була щось чиесь видрукувати, але не знає чиєїсь адреси, щоб удатися до когось формально. Та, може, комусь чорненькому то не образа, що його просять через когось білого?

А від когось білого та сама редакція просить його переклад «Ткачів» Гауптмана,¹⁰⁷⁸ що хтось колись полишив у Чернівцях у когось чорненького, — либонь, рукопис і досі в когось лежить? Я оце зараз напишу до Сімовича і попрошу піти до когось взяти той переклад і послати мені поштою, чей же, дійде. Бо я знаю, що хтось не може саменький посилками клопотатись. Тільки нехай хтось буде добрий відшукати той рукопис (десь має бути в чийомсь столику).

Чи хтось знає, що хтось досі не бачив збірника на честь Когось?¹⁰⁷⁹ І чи хтось знає, що хтось досі не викінчив «Кассандри»? І чи хтось знає, що хтось має 5 напочатих поем¹⁰⁸⁰ і 3 нескінчені повістки¹⁰⁸¹ і ніяк ладу їм не дійде? І чи не скаже хтось, що когось другого бити варто? Нехай скаже, коли варто, то вже хтось сам себе наб'є.

Комусь страшне не сподобалась «Пародия» Маковея в «Шершні»¹⁰⁸² — справдешній Kneipenhumor,^I — як йому не сором? Чи хтось читав його історичну повість?¹⁰⁸³ Здається, не дуже славно вийшла, коли вірити критикам, але ж їм не завжди можна вірити, як відомо. Чи хтось знає, що один його найлютіший критик¹⁰⁸⁴ від самого Різдва сидить в тюрмі («політичним»), а тепер захорував на сухоти і вже в тюремному шпиталі, кажуть, що зовсім зле з ним діється? Така доля спстигла тепер багато людей, і хто зна, коли тому край буде... От ще pendant:^{II} той, кого вкупі з Вами так зганьбив оцей критик,¹⁰⁸⁵ тепер на еміграції (теж «політичний») після всяких та-рапат — значить, тепер «ідейні» з «безідейними», «реалісти» з «декадентами», «екзотіки» з «питомими» — всі порівнялися...

^I Гумор корчми (нім.).

^{II} У додаток (франц.).

Скінчу вже тепера, а то ще знов не дадуть скінчити (адже тричі перебивали сьогодні!). Коли хтось любий хутко напише словечко комусь білому, то хтось білий буде дуже щасливий, хоч і тямить, що він того щастя не гідний. Чи краще комусь живеться? Хтось так часто-часто думає про когось!

Чийсь родині поклін.

Хтось

P. S. Ага! Мало хтось не забув: чи не знає хтосічок, чи то можна по обряду православної церкви на Буковині, щоб кузен брав шлюб з кузиною? Мене давно просили про те запитати, а я все забувала. Може, хтось буде добренький, не забуде і при нагоді комусь напише.

212. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

8 квітня 1906 р. Київ

26.III, неділя

Люба мамочко!

Не написала я тобі раніш, бо все-таки думала, що, може, ти в Полтаві запізнишся, то буде лист лежати. А це сьогодні Макаренко¹⁰⁸⁶ їде, то й віддасть тобі сього листа. У нас, як завжди, ранні і вечірні «перельоти», аж не раз ніколи і вгору глянути. Сьогодні, слава Богу, одв'язалась я вже від того «Лес шумит»,¹⁰⁸⁷ хоча цілий вечер і ранок на нього пропало, — се вже був крайній час, бо автор хоче скористати¹⁰⁸⁸ з пробування тут п[ана] Оппокова¹⁰⁸⁹ і «пристроїти» свій переклад у «Зорі». ¹⁰⁹⁰ Оппоков зострів мене на вечері Шевченка і там же дав мені примірник своєї «Зорі» — нічого собі журналець, надто ілюстрації порядно зроблені, — казав, що 1-ше ч[исло] запізнилось так через Кримського, бо той все не випускав з рук передмови до своєї граматики,¹⁰⁹¹ даючи їй дуже велику «вигризку». Але зате передмова вийшла таки справді гарна і навіть цікава, хоча, здавалось би, на такий сухо-учебницький сюжет і трудно щось цікавого написати. Тепер я бачу, що

популяризаторський талан у Кримського дуже великий. Ну, але се все ти сама побачиш.

Людя вже виїхала в Баку. «Особое мнение» підписала, і воно сховано у мене. Науменка ніяк не можу вловити, але завтра, певне, вловлю. Він чомусь і на вечері Шевченка не був.

Статті своєї я сі дні не зачіпала,¹⁰⁹² ніколи було, та й вечер той мені багато перебив, бо як прийшла я з нього у 3-й год[и-ні] ночі, то так утомилась, що й досі не можу як слід одійти, бо все якось виспатись не можна. Я згожуюсь, що про Черн[ишевського] сказано в мене коротко¹⁰⁹³ (та се ж тільки конспект був) і є помилки в оцінці деяких рисів його епохи, але що про нього самого яко белетриста, то я таки так думаю — рідко хто з белетристів так драгував мене своїм нахабним презирством до нашого благородного хисту, як сей самозванець в белетристиці, і я сього не можу схвати. Між иншим, то не було моїм заміром, щоб перша частина моєї статті вийшла навіть цікавішою, ніж друга, бо я таки її головно ради другої писала. Але, звичайне, я ще займуся основно першою частиною і прийму на увагу твої замітки.

Тільки що прийшла картка од Крив[инюка] і Лілі, що Ліля приїде в страсну п'ятницю¹⁰⁹⁴ вкупі з Радою (і, звісно, з Бобриком), а п[ан] Кр[ивинюк] зостанеться в Празі. Отже, значить, ти раніш Бобріка будеш дома.

Я забула передать тобі просьбу Людм[или] Мих[айлівни]¹⁰⁹⁵ одну — про тую ж таки книжку юбілейну,¹⁰⁹⁶ що, може, ти її там де-небудь знайдеш, а другу — про листи дядькові до бабушки,¹⁰⁹⁷ якщо вони єсть і якщо ти можеш дати їх Людм[илі] Мих[айлівні]. Вона дуже просила, щоб я передала тобі сю її просьбу ще в день твого виїзду, та я якось забула.

Ну, ми з Гусьом¹⁰⁹⁸ купили вже муки, а яець завтра купимо, а з печивом пождемо на тебе.

Палажка¹⁰⁹⁹ якось про двері пам'ятає, може, вже сама боїться.

Радує мене полтавський народ¹¹⁰⁰ — давно б уже пора так!

Бувай здорова, мамочко, і до побачення. Міцно цілую тебе.

Твоя Леся

На страсну середу¹¹⁰¹ знов закликають, щоб кінчати «заклади-ни» Тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка],¹¹⁰² бо в суботу сливе ніхто не прийшов — потомлені були всі після вечора.

P. S. Приїздив Квітка на 1½ суток, а на провідному тижні має приїхати днів на 4, спеціально для записування дум.¹¹⁰³ Дід Кравченко¹¹⁰⁴ вже тут, тільки сі дні простудився і співа з великим трудом. Та, може, до провід поправиться. Страх мені хочеться, щоб К[вітка] списав думи «на злість» Х[откевичу].¹¹⁰⁵

213. До О. Ю. Ковбильської

10 травня 1906 р. Київ

27.IV.1906

Дорогий хтосічку!

Хтось дякує комусь за посилку¹¹⁰⁶ і, звичайне, вірить, що рукопис такий і був, навіть тепер пригадує собі те, хто і як загубив ті дії, яких тепер бракує. Хтось не зараз відповів, бо хтів перше в'яснити, чи зможе приїхати тепер до Черновець. Але, на жаль, в'яснилось, що до осені не зможе, і то ось чому. Хтось ще зимою розтяг собі ногу, і вона все його від часу до часу боліла, хтось думав, що то хутко мине, бо вже було якось ніби підгоїлось, та хтось почав ходити по сходах і знов тепер уже мусить сидіти, бо вже таки на добре розболілося. В тім нема нічого небезпечного, але все ж се історія довга й марудна і їхати в чужий дім, не маючи певности в своїх рухах, якось не випадає. Прошу від мене поздоровити п[анів] Стоцьких¹¹⁰⁷ і подякувати за обіцяну гостинність, а як я таки виберуся хоч восени до Черновець, то сподіваюся, що і тоді вони не відмовлять мені притулку в їх шановній господі. Се нехай їм хтось чорненький скаже, а от що нехай хтось чорненький напише білому: чи були би згодні п[ани] Стоцькі взяти від мене якусь плату коли не за помешкання (здається, то їх власна камениця?), то хоч за вікт?¹¹⁰⁸ Все ж таки хтось із ними не такий близький приятель, як із кимсь, то таки б його трохи стісняло жити весь час на їх кошт, і хтось не міг би пробути в Чернівцях,

кілько хтів. Нехай би хтосічок якось там довідався про те делікатненько.

Іще комусь тепер трудно їхати через три річі: одно, що вибився з грошей, а тепер за самий пас[порт] треба у нас дати 25 рублів (сей рік був дуже кепський для чиїхсь приятелів та й порозпозичали у когось багато); друге, що приїхала сестра Ліля з Праги з малою дитинкою, то хтось трошки помагає їй при дитинці (няньки вона не має і не вірить чужим в сій справі), а за те Ліля робить комусь масаж на хорій нозі щовечора, і то комусь помагає; третє, що хтось дуже розклеений і комусь давно вже радять робити Einspritzungen^I арсеніку,¹¹⁰⁹ але вдаватись з тим до чужого лікаря було б дуже загайно (щонайменше зо три годині на день пропадало б у чеканні в лікарських Wartesaal'ax)^{II} і таки дорого, а як я житиму при Лілі, то нас обох се буде коштувати по 5 мінут часу на день, а я заплачу за матеріал. Комусь таки треба конче се відбути, бо хтось вимагає енергічної репарації,¹¹¹⁰ — хтось так занідів після сеї втомної зими, що аж сам собі спротивився: екзема відновилась, невралгія мучить і загальний стан дуже неприємний. Ще як хтось до когось тамтой раз писав, то був якийсь живіший, а тепер став такий нездалий, що, може, й не треба його такого в Чернівцях. Хтось би, може, міг посеред літа виїхати до когось, але ж тоді п[ани] Стоцькі, певне, не будуть дома і комусь не буде притулку; та й хтось чорненький, може, десь на ліки виїде? Тому хтось має плян літом у Полтавщині почати вчитися грати на бандурі (там є такий бандурист, що згодився вчити когось), то не дарма комусь час зійде, а восени приїде і заграє комусь любому щось дуже цікавого, коли буде досить розумний, щоб навчитися. І, може, хтось білий не буде тоді розклеений, і тоді комусь чорненькому буде з нього більше потіхи. Хоча все-таки хтось дуже-дуже жалує, що не може таки тепер приїхати, бо комусь таки страх хочеться на той Новий Світ!

---

^I Ін'екції (нім.).

^{II} Приймальнях (нім.).

А хтось чорненький нехай не думає, що хтось білий міг би колись образитись, як йому хтось по правді пише, уже ж таки хтось не такий «якийсь».

Як мені шкода бідного Сімовича!¹¹¹¹ І чому се знов йому таке трапилось? Тож він уже неначе трохи був поправився, а се знов! Прощу його привітати від мене при нагоді.

Сьогодні у нас ніби урочистий день — перший парламент відкривається...¹¹¹² але щось ніхто не виявляє радощів, вулиці порожні, настрій пригнічений і тривожний, люде причаїлись. Нехутко ми навчимось радіти!

Хтось, як буде їхати до Гадяча, пришле комусь картку, а хто-січок уже не буде сей раз довго мовчати, а хоч коротеньким словом обізветься — добре? Треба, щоб хтось та й ще хтось частіше розмовляли. Хтось здоровить чиюсь родину і когось цілує і любить.

Хтось

214. До А. Ю. Кримського

18 травня 1906 р. Київ

Київ. 5.V.1906

Шановний і дорогий товаришу!

Которий день я вже збираюся писати до Вас, то, далєбі, й сама не збагну. Коли б Ви знали, скільки в мене за сі остатні тижні часу пусто-дурно пішло, то Ви б ужахнулись, — от уже, справді, «ні собі, ні людям!» Ні «Кассандри» я до пугтя не довела, ні иншого нічого не написала, а втомлена така, аж перетомлена, навіть уже було дала запанувати нервам над собою так, що от-от недалеко було до «прострації», — але таки якось завчасу взяла себе в руки, покликкала на поміч свою «релігію» — і «жива душа моя» — можна якось далі жити... Одно тільки потішає мене, що хоч не лінощі були винні на сей раз з мого втомленого безділля, а зовсім околишні обставини, коли ж потім уже ні ритми, ні рими, ні навіть звичайні фрази не хотіли складатись в моїй думці та кластись на папір, то се вже не моя вина... Ось і тепер пишу якось без толку, не те, що треба.

Я, власне, хотіла Вам сказати, що я ще тут і, може, Ви застане мене, їдучи в Москву, якщо вступите до нашої хати (Ви, здається, десь коло 12.V мали їхати?). Тоді я, може б, «демонструвала» Вам «Кассандру», хоч і не зовсім викінчену, якщо Ви здатні терпіти таку «лектрісу», як я, — бо ся нещасна пророчиця і досі має такий вигляд, немов тільки що вихопилася з троянської руїни, так що рідна мати її може завити собакою над розшарпаним станом своєї безталанної дочки.

Напевне я не можу сказати, що буду тут до 12.V, але скоріш усього, що воно так випаде, бо щось сього року наші дуже мляво вибіраються, а я сама без їх у Гадяч не поїду.

При сій нагоді мама просить запитати Вас, як там справа з тими відбитками перекладу Євангелія.¹¹³ Може, Ви якось призабули написати про се в Москву, то вона просить Вас таки написати тепер, а якщо Ви писали та відповідь забарилась, то може б, Ви були ласкаві ще раз написати в сій справі, кому там про те «ведать надлежит». Коли отримаєте сей переклад, то вже не в Київ його надсилайте, а в Гадяч, бо мама от-от збирається їхати в Гадяч і там уже пробуде ціле літо вкупі з нами (зо мною і з Лілею).

Коли нам не трапиться стрітися в Києві, то я Вам надішлю «Кассандру» вже в Москву, тільки се вже згодом.

А що се «Зорі» щось більше не чуть? Може, п[ан] Оппоков «зрезигнував»? Чи не знаєте Ви?

Мої «Катакомби» редакція «Рідн[ого] Краю» досі «маринує» і хоче, видко, уподобити їх відкладаному сиру...

Будьте здорові та обізвіться, як там мається. Мама і Ліля Вас вітають (інші всі виїхали).

Ваша товаришка Л. Косач

215. До О. Ю. Кобилянської

12, 16 червня 1906 р. Зелений Гай

Гадяч, Полтавск[ой] губ[ернии], хут[ор] Зелений Гай
30.V.1905

Хтось дуже любий, що написав до когось у Київ, а хтось дурний, що не написав до когось, виїзжаючи з Київа. Правда, що перед виїздом клопотався, бігаючи по справах та вкладаючись, а в дорогу забув узяти з собою картку, та й так воно якось пішло по-дурному. Але чийсь лист із Київа комусь сюди зараз переслано, бо там мають чийось адресу і все комусь сюди пересилають. До п[ана] Науменка хтось напише і думає, що справа з «Землею» може влагодитись,¹¹¹⁴ хоча, звісно, того наперед сказати не можна.

Хтось білий радий, що хтось чорненький не гнівається на нього, що хтось не міг приїхати тепер. Може, справді восени воно ще й краще буде. Комусь тільки прикро, що п[ані] Стоцька¹¹¹⁵ не хоче з когось нічого брати, бо все-таки то буде когось стісняти, але хтось надіється, що якось те питання влагодить. Хтось думає, що, може, зміг би так допомогти комусь у хатній роботі, що хтось міг би і новельку свою написати за чийогось пробування в Чернівцях, і дуже б то було комусь мило. Може, і буде так, бо нехай хтось чорненький не думає, що хтось білий вже такий «до нічого», що його самого все тільки глядіти треба, а він тільки розмовляти вміє. Хтось часом так уміє до роботи взятись, що тільки «го-го!» (але то як треба, а взагалі-то хтось таки лінюх, нема що). Прошу сказати Св[ятій] Анні,¹¹¹⁶ що хтось був би дуже щасливий, якби міг їй хоч щось трошки помагати, як приїде, аби тільки Св[ята] Анна на те дозволила.

Хтось дивується, чого «Листи з Буковини»¹¹¹⁷ так дуже обурили черновецьке товариство. Може, хтось їх не уважно читав, але хтось не пам'ятає, щоб там було щось таке вже «подле». Запевне, се завжді фальшиве становище, коли чоловік особисто зобов'язаний перед тими, чиеї політики прінципiallyно похваляти не може, і треба дуже багато такту, щоб вийти почесно з такого становища, будши публіцистом, а п[ан] М[аковей]

таки не відзначається тактом. Але ж і замовчувати йому те, в чому він не годиться з провідниками політики буковинських русинів, теж, либонь, було трудно, бо тепер такий час, що не раз і син проти батька мусить повстати, хоч і як то тяжко для обох. Хтось знає, що хтось до п[ана] М[аковей] ніколи особливої симпатії не мав, і тому може хтось повірити в чиюсь безсторонність. Але хтось бачив не один приклад такого «бойкоту», який тепер впав на п[ана] М[аковей] з боку черновецького товариства, і здебільшого такий бойкот таки не був до кінця справедливий, бо і в ньому здебільшого мали перевагу особисті урази, симпатії й антипатії, а не чисті принципи. Виступи п[ана] М[аковей] на політичному ґрунті — то цілком що іншого, ніж його виступи супроти когось «при пиві», за які вже справді нема ніякого оправдання, бо то не тільки подло, а ще й, як кажуть росіяне, «пошло» (platt, gemein),¹ то вже є «вина проти духа святого». Зрештою, повторяю, що «дописів з Буковини» я не читала уважно, бо мені здалось, що там для мене мало інтересного і нового.

З.VI. Хтось не кінчив листа, бо раптом узявся до писання давно початої поеми драматичної з часів французької революції,¹¹¹⁸ — трапився такий настрій, то треба було його використати, поки не втік. Хтось поему викінчив, а тепер спішиться скінчити листи, бо зараз сам їде до міста з Лілею фотографувати маленьке Лілінятко (йому тепер ½ року скінчилось). Хтось когось любить і цілує. Хтось просить поцілувати Св[яту] Анну і всю чиюсь родину.

Хтось

---

¹ Вульгарно, грубо (нім.).

216. До Б. Д. ГРІНЧЕНКА

4 серпня 1906 р. Зелений Гай

Гадяч, Полтавщина, хут[ір] Зелений Гай

22.VII.1906

Високоповажаний добродію!

М. Ф. Левицький¹¹¹⁹ писав до мене і до сестри моєї Ольги, призволяючи нас (від имени «Просвіти») взяти на себе номінально або й фактично просвітянську бібліотеку, бо ніхто з членів ради нашої, крім нас двох, не має для сього такого «цензу», якого треба адміністрації. І я, і сестра однаково охоче згожумось на сю справу, тільки ми не знаємо, котра з нас буде придатнішою для сього діла. Щодо мене, то за мною нема ніяких зареєстрованих «провин» (адже труси на кордоні, та ще й без «наслідків», — се вже такий minimum, що й не йде ні в який рахунок), в турмі не сиділа, під судом і слідством не була, «гласного надзора» не скоштувала, зостається тільки те «хождение под Богом», без якого у нас ні одна жива душа не буває. Сестра моя, як Вам, може, відомо, сиділа в турмі два місяці позаторік, була причеплена до якогось «дела» і якийсь час мала-ся під «гласным надзором». Хоча все це річ скінчена і жадних наслідків з того не було, та, може, се таки послужить якимсь «але» для адміністрації. Отож ми просимо раду саму зважити, котру з нас вона вважає за кращу фірму, та тую вже й записати, куди там слід. Я не знаю зовсім форми, як воно робиться, і тому прошу людей тямущих показати мені чи сестрі, що і як треба для сього чинити. Що ж до фактичного завідування, то, певне, все одно чи я, чи сестра самотужки з сим ділом не справились би, а мусіли б щонайменше одна в одній допоміч просити, а може, і в інших товаришів по «Просвіті». Обидві ми ніколи бібліотеками не займались і вважаємо себе профанками в сій справі, але я гадаю, що я можу знайти навіть справжніх спеціалістів сього діла собі до допоміч, бо, власне, маю таких серед своїх українських знайомих, що, певне, не зречуться допомогти не так мені, як «Просвіті», а через те, певне, допоможуть і сестрі моїй, якщо її буде фірма.

Прошу взяти се все на увагу і сповістити нас, як рішиться справа.

Щиро вітаю Вас із дружиною й дочкою.
З глибокою пошаною

Л. Косач

217. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

2 жовтня 1906 р. Київ

Київ. 19.IX.1906

Люба мамочко!

Ми не писали тобі через те, що напевне не знали, куди треба направляти листи, а щоб вони де-небудь лежали, ждучи тебе, з ризком загубитись, то було б неприємно, бо ти знаєш, що в Києві не завжди можна «удосудитись» написати справжнього листа, а «одкриток» ні ти, ні я не любимо. Хутко після твого першого листа, де ти писала про свій виїзд в Гадяч, прийшов лист із Гадяча тобі сюди, — се нас було зовсім збило з толку, і ми почали думати, що се ти, може, маєш тепер сюди приїхати. А це вчора надійшов другий твій лист із Полтави, то ми бачимо, що то було якесь непорозуміння. Ну, і діла ото з «Рідним Краєм»!¹¹²⁰ Боюся, що ти там дуже втомишся при тій «одинокій» часописі, бо як прийдеться отак раз у раз по ночах подвійно рихтувати числа, то се й привичного журналіста може до перевтоми довести. До речі, «Р[ідний] Кр[ай]» вже не «одинокій», бо тут почала виходити «Рада»,¹¹²¹ правда, досить безпорадна, бо при 3½ співробітниках, але все ж є «щоденна часопись» як-не-як. Коли «Р[ідний] К[рай]» постраждає за Кропивн[ицького] і Мирного,¹¹²² то буде дуже шкода, бо се ще гірше, ніж «ні за цапову душу», — постраждати за якусь бездушну писанину, якої й сами автори, либонь, не розуміють.

У нас тут все благополучно. Маленьке «Ні-ні» було трошки бідненьке, бо йому прищепили віспу і вона прийнялась, але тепер вже вона присохла і «Ні-ні» поїде хутко гуляти. У Києві, певне, теж є епідемія скарлатіни (хоч ми її тут чомусь не

боїмось), бо от у Людм[или] Мих[айлівни] ослабла скарлатиною одна з дівчат Зелінських,¹¹²³ уміщена у Л[юдмили] М[ихайлівни], поки мала приїхати пані Зел[інська] з Криму (тепер вона, звісно, екстренно приїхала по телеграмі); дівчина має лежати у Л[юдмили] М[ихайлівни] до повного виздоровлення, і через те хата Л[юдмили] М[ихайлівни] під карантіном і ніхто з нас туди не ходить, та й звідти до нас не ходять. «Ні-ні» вже не зветься ні Лютею, ні Ліліком, а просто Михальом, так уже й нова служанка Фрося¹¹²⁴ вивчилася. Дівчину сю ми найняли спочатку «тим часом», в надії на приїзд Горпинин,¹¹²⁵ але тепер думаєм залишити її в нас і надалі. Хоча Горпина мов би краще вмів обходитися з маленьким, але ж і Фрося може часом побути з ним яку годину, а щоб зовсім здати Ліліка «на няньки», то Ліля все одно не схоче і не зможе. Що ж до іншої хатньої роботи, то Фрося навіть краще справляється, ніж Горпина, бо, видно, більше служила по панах, і за сі два тижні, що вона в нас, ми ні в чому не можемо їй докорити. Фрося — волинянка, близька землячка і сусідка Варчина,¹¹²⁶ Варка її рекомендувала нам, і через те живуть вони у великій згоді, що, як ти знаєш, теж важна річ, бо вся наша родина з такими «міністерськими» кризісами зовсім не вмів справлятися, тож найкраще, коли їх зовсім немає. Пелюшки Фрося пере «неукоснительно» і ніякого «события» з того прання не робить. Спить на Палажчиному місці, тільки далеко чистіше все там держить. Одним словом, нема ніякої видимої причини, щоб її ради Горпини відправити без кривди для неї. Якби Горпина поїхала з нами одразу, то було б дуже добре, але тепер ми, крім того, що ніяково було б перед Фросею, ще й боїмось, що батько може «потребувати» її через який місяць назад і ми зостанемось зовсім без служанки, та й взагалі її «строгі» родителі, може, нарікали б на нас, що ми її «збили», «підмовили», що вона «в Києві розбалувалась» і т. и. Вважалося б, що ми її «завезли» і, як «знакомі пани», повинні відповідати за всі можливі випадковості з нею. А Фрося заїхала в Київ не з нашої вини і волі, то вже сама собі і сама за себе відповідає. Говорила вона спочатку, як то звичайне, ляманою московщиною, а тепер уже перейшла зовсім на дуже

правильний волинський діалект і тільки коли-не-коли «закидає» по-московськи, та, певне, й се недовго буде.

Передай Горпині, як побачиш, що ми дуже раді бачити її тут, коли приїде на богомілья, і просимо спинитися на той час у нас, але взяти до себе не обіцяємо, бо ждати цілий місяць її, не наймаючи нікого, ніяк не могли, а на один місяць ніяка служанка не хотіла найматись. Нехай уже, може, літом («хто живий діжде»), якщо будемо знов в Зел[еному] Гаю, то знов, коли вона схоче, стане до нас.

Був у нас недавно папа, тільки пробув всього днів три. Купив нам дрова, вирівняв рахунки літні з хазяйкою, подивився, як ми живем (і на Микосеве «новосілля» ходив),¹¹²⁷ та й поїхав, казав, що між 20–25 с[ього] м[ісяця], може, знов приїде, коли справи дозволять. Микось тільки спить на тій своїй квартирі, а то здебільшого у нас сидить, як прийде з політехнікума (вони з Дорою таки щодня туди вчашають),¹¹²⁸ обідає завжди у нас, а дуже часто і снідає, й вечеряє. Тая окрома квартира тільки тим добра, що все-таки в нас менше народу товчеться, а головно курящого народу. Тільки «Дора дома?», либонь, чи не частіше чутно, ніж торік, але як Дора тепер має окрему хату, то її гості нас мало обходять. Дора дуже довольна і своїм студентським званням, і політехнікумом, і професорами, і взагалі пробуває в дуже мажорному настрої, аж весело на неї дивитись. За неї в свій час заплачено «за право учения», записано на практичні заняття, куди там слід, і, значить, вона вже на всіх правах ходить до школи. Микось спочатку вражав своїм видом, так було схуд після хвороби, але тепер уже нічого, поправився і, по-мойому, такий на вид, як і звичайно був. Приїхав Юрко Приходько¹¹²⁹ (а т[ьотя] Єля і «Оля»¹¹³⁰ поки що в Дюксені zostались, куди і П[етро] В[асильович]¹¹³¹ поїхав) і тепер ходить скрізь з отвергнутим женихом своєї жінки, як «два Аякси»¹¹³² інсепараблі,¹¹³³ — чудасія! В обох голоси як труби ерихонські, так що ми з Лілею прийняли тактику вважати їх гостями Дори і Микося, яко підхожих по літах, а сами обминаємо всякі «діскусії» з ними і сидимо вкупі з ними хіба за чаєм, а потім розходимось по своїх хатах і складаємо з себе всякі обов'язки яко

господиць. Наші гості потроху привикають рано розходитись, а деяка частина їх «отхлынула» в «Просвіту», і сього року в нас немов менше шарварку, ніж торік, хоча, правда, се ще тільки початок «сезону».

Думала ще багато написати, та пора в «Просвіту» на збори «бібліотечної комісії», а не хочу, щоб лист лежав, тож і кінчаю.

Кривинюк ще тут, кланяється тобі, дякує за переслані листи¹¹³⁴ і просить пересилати ще сюди в Київ, якщо які надійдуть. Ліля на тім тижні вже ходитиме в гінекол[огічну] клініку, де працюватиме при Хом'яковій.

Бувай здорова, люба мамочко, міцно цілую тебе.

Твоя Леся

218. До О. Ю. Ковбильської

8 жовтня 1906 р. Київ

Київ. Мариинско-Благовещ[енская], 97

25.IX.1906

Люба, дорога моя товаришко!

Як мені прикро, що я не могла одразу написати до Вас, як тільки одержала сумну звістку...¹¹³⁵ Але ж Ви повірите мені, що в такі хвилини якось рука не здійсмається писати: кожне слово здається недоречним, аж немов образливим своєю банальністю. Коли три роки тому я отримала таку звістку про свого старшого брата,¹¹³⁶ то довгий час минув, поки я одважилась написати до родичів — усе бракувало одваги, — та й перший лист по тому був якийсь непевний. Але ж мені прикро, якщо Ви або Ваша родина вважали моє мовчання за брак почуття і співчуття до Вас з мого боку, — ні, навпаки, се з надміру почуття мовчалося. Ви знаєте, як я завжді глибоко шанувала і любила Вашу маму, відколи пізнала її, оту нашу лагідну «Святу Анну», її ніжний образ зостанеться назавжді живий в моїй душі, бо я небагато бачила таких людей в своєму житті. Прощу запевнити Вашій родині моє щире співчуття і попросити за мене вибачення, що я не даю ніякої загальноприйнятої офіційної

форми тому, що я почуваю тепер і почувала в хвилину отримання жалобної картки від Вашої родини, — я ніяк того не можу зробити через свою натуру, дуже невиховану в сьому напрямі, та ще й через те, що відношення моє до Вашої мами було зовсім не офіціальним, а таки щирим і глибоким, неначе вона була мені самій кривною, близькою людиною, хоч і мало прийшлося нам прожити вкупі....

Мені здається, що Ви зрозумієте мене, пригадавши Ваше власне відношення до нашої тьоті Саші. Певне Ви, як рідна, серцем почувете її горе, коли я напишу Вам про нього (адже Ви завжді інтересувались, як їй живеться): її молодший син¹³⁷ (Ви його, здається, тоді бачили в нас?) сидить тепер у в'язниці в Петербурзі, а т[ьотя] Саша поїхала в Петербург, щоб могли одвідувати сина, бо до нього нікого, крім матері, не пускають, та й матері дозволяють тільки двічі на тиждень по 20 мінут бацитись (і то віднедавна, а раніш тільки по 10 мін[ут] давали). Сидіти йому дуже погано, бо холодно і їжа погана, та ще й суєсидство страшне — за одною стіною божевільний, за другою — засуджений на смерть... Шкода хлопця, бо хто зна, як довго се буде і як те все на ньому відіб'ється (тепер політичних справ дуже багато, і через те не раз довго приходиться чекати присуду). І т[ьоті] Саші шкода — поневіряється, бідна, там, ходячи по всяких «начальствах»... Не дай Боже, які в нас тепера часи настали! Здається, нема родини, де б не було якогось нещастя. А тут ще дорожнеча, кризи економічні, маса злодійства, рабунку.¹ Як подумаєш, то сам собі дивуєшся, що все-таки більш-менш спокійно те все перебуваєш... До чого тільки людина не звикає!

У Києві тепер єдиний ясний пункт на темному тлі українського життя — то наша недавно відкрита «Просвіта». Се ж перше легальне українське товариство у Києві, відколи він став «губернским городом российской империи», а то досі можна було тільки «киевские общества» відкривати, тільки, борони Боже, не українське. «Просвіта» наша хоче мати ширші

---

¹ Грабунку (діал.).

завдання, ніж галицька, і, крім видавництва книжок для народу, хоче мати свою бібліотеку, книгарню, музей і всяку всячину, а чи воно пощастить, то, звісно, невідомо. Тим часом найбільше захожуємось коло видавництва та коло бібліотеки. А з бібліотекою найбільше маю клопіт я, бо то я маю бути «відповідальною особою» в тій справі, та хочеться, щоб воно було якось не гірше, ніж у людей. Може би, і хтось пожертвував би нам хоч по одному примірнику своїх творів? Комусь би «Просвіта» наша була дуже вдячна за те, а хтось білий найбільше.

Хтось до когось все дуже хоче приїхати і не тратить надії, що таки приїде за місяць або за два, хоча обставини і не дуже сприяють, бо тепер комусь було б вигідніше їхати, поки п[ан] Кривинюк був тут і помагав Лілі при дитині та при всяких справах, але ж хтось тепер «на переднівку» і дуже грошей не має так, що аж! А в октобрі хтось сподівається вже мати гроші, але ж не знає, як покине Лілю, бо їй треба ходити працювати до шпиталю, а Дора ходить вчитися до політехніки, а старі наші сеї зими в Києві не мають мешкати (татко отримав посаду на Волині),¹¹³⁸ та й нема кому вдома за дитинкою наглядати, якби я поїхала, — покинути ж її на цілу половину дня на саму служницю — то якось страшно. Я дуже надіялась літом на т[ьотю] Сашу, що вона на осінь приїде сюди до нас, тоді я безпешно могла б виїхати і знала б, що є кому допомогти Лілі. Але тепер хто зна, доки т[ьотя] Саша затримається в Петербурзі, бо, певне, буде там, поки сина або визволять, або зашлють. Може, трапиться якось попросити кого-небудь з кривних або добрих знайомих (хоч тим часом не маю нікого на увазі, бо кожна з їх має свої обов'язки), а може, й т[ьотя] Саша нарешті зможе приїхати, тоді хтось доконче вибереться на Буковину, бо таки дуже хоче! Коли б уже скоріш побачити когось чоренького на очі!

Питала я в «Київській Старині» про «Землю», але д[обродій] Науменко каже, що ледви чи буде «К[иївська] Ст[арина]» видаватися довше як до Нового року, отже, не може розпочинати друком таку довгу річ, як «Земля», але якби з Нового року

виявилось, що таки є змога й далі видавати, тоді, може, редакція і візьметься до сеї справи.

Мушу кінчати, бо се ледве зловила таку годинку, що ніхто і ніщо не заважали писати (хтось не знає, який у когось час розірваний!), але от уже вечор, там, чую, чужі люде прийшли, а тут один гість виїздить на дворець, а то знов якийсь клопіт господарський — пора скінчити. Хтось дуже цілує когось лютого, когось дорогого.

Хтось

219. До А. Ю. Кримського

Кінець 1906 р. Київ

...щоб я знала, як буде з сею справою. Тим часом я сама розпочинаю прохання до українців у Москві з Вашої власної шановної особи і прошу від имени бібліотечної комісії тов[ариства] «Просвіта», чи не будете ласкаві подарувати нам до бібліотеки Ваші твори й видання, та, може, й так знайдуться у Вас неконечно потрібні для Вас самих книжки (не тільки вкраїнської, але й всякої іншої мови). Наша мета — зробити нашу бібліотеку настільки багатою й розмаїтою, щоб українець, пробуваючи в Києві, не потребував ходити по чужих бібліотеках, а міг би знайти загоду в своїх літературних потребах у рідній інституції. Хотілось би вірити, що *Ukraina farà da se*^{1, 1139} хоч у сій справі... Адресу товариства Ви, либонь, знаєте (Бульварно-Кудрявська, 10, кв. 6), але, може, Вам трудно захожуватись з пересиланням, то, може, об Різдві Ваші учні або які знайомі, напр[иклад] кияне з московських студентів, помогли б перевезти дещо, бо в нас поки що не такі ще статки, щоб ми могли сами вирядити кого для сеї справи в Москву. Хоча, звісно, скоріше отримати було б приємніше. А не хочеться думати, щоб Ви відмовились допомогти нашій бібліотеці, надто як я вже знаю з факта Вашу прихильність до нашої «Просвіти».

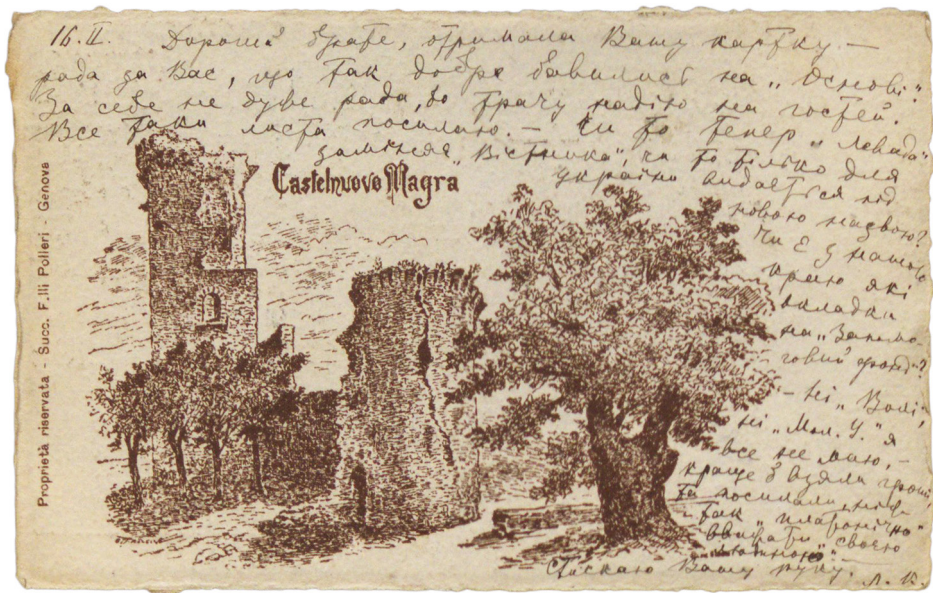
¹ Україна дасть собі раду (італ.).

Добре було б якнайскоріше повести всякі просвітні заходи, бо тепер мало хто і мало що сподівається довгого віку, то треба екстенсивність інтенсивністю надолужати...

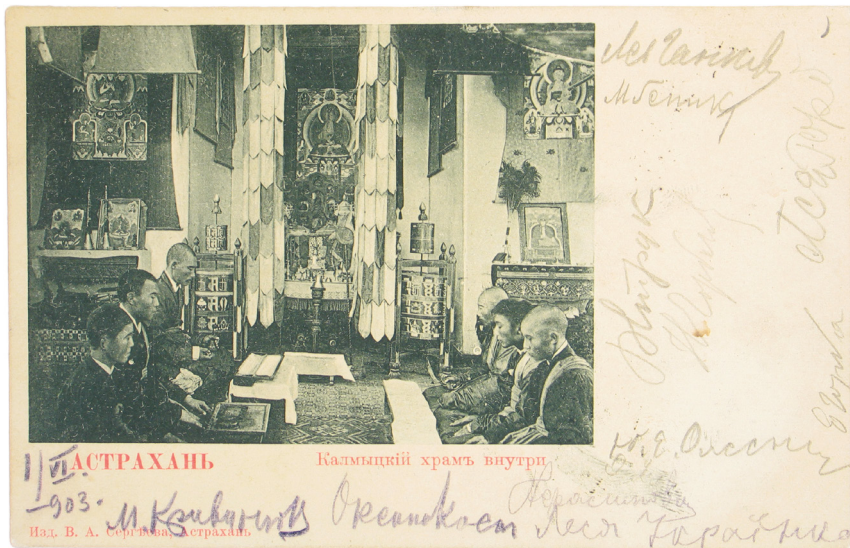

1. Співробітники видавництва «Вік».
Зліва направо, сидять: О. Лотоцький, В. Доманицький,
С. Єфремов; стоять: Ф. Матушевський, В. Дурдуківський.
Київ, початок 1900-х рр.

2. Автограф. Листівка до М. Кривинюка від 3 (16) лютого 1902 р. Сан-Ремо.

3. Колективна листівка до О. Горбачевської з автографом Лесі Українки. Прага, 19 травня (1 червня) 1903 р.

Лесі 1^а

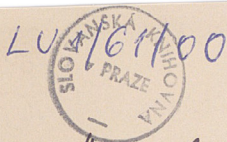
Високоповагана Пані !

Посилаю Вам сфотографії - без результату. Пробував,
но не міг нію літшию зродити як сфотографія - тож і не
тратив роботи далше.

Відповідно до задек вашого, висловлення перед тієюкою в
Канцелярії науц. тв. іи. М. Ваш портрет вори неадовго від
Камістника на своє даврілля місце. Підвійлений думлікат
тепер у мене, буде малетий.

З поваганням

Іван Труш

Лесі 2^а

Не маюу відітисся з Вами. У мене вгь год. 5 до 7
будуть м. Трушевські, малюю портретькалі.

З поваганням

Іван Труш

(Увесь фон дель було факта неаодж, що
кого не приауєвав ідеї, ади моарна
було дафану на саме веафе.)

4. Автограф. Листи І. Труша до Лесі Українки з її допискою, адресованою М. Кривинюку.

20 V 1902.

Ліди, Токи, маме, а маме не
можемо одружити, і не маєш же-
нер мена як писати.

Зубе промчав по нурі дитини і
з парисами Кобалюк і мав
700 км приїхав до У. Ст. ?
Мотор донабувся, а з не знаю.

Люби, маю, се в мене іду в
Швейцарію. Завтра або по-
завтра му, маме, маме, маме
всі ти єди, що в мене до маме.
Тисячівати здорово, як і мене
не підкажи. Таміти мені
посте частіше, до маме без
зв'язку від вас. Цілу всіх.
Ліди і маме не маме, до
не знаю де вони. Леса.

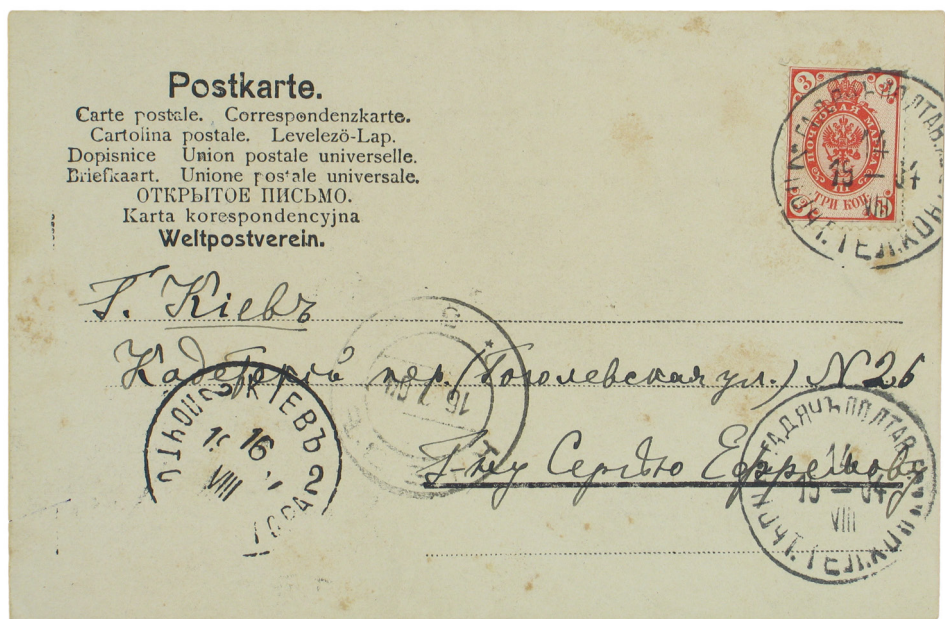
5. Леся Українка біля моря. Автограф. Листівка до Миколи, Оксани та Ізидори Косачів від 7 (20) травня 1902 р.

IN QUESTA VILLA NEL 1901 - 1903
ABITÒ LA POETESSA LESJA UKRAINKA
APPASSIONATA INTERPRETE
DELLO SPIRITO NAZIONALE UCRAINO.
НА ЦІЙ ВІЛЛІ В 1901 - 1903 РОКАХ
ЖИЛА ПОЕТЕСА ЛЕСЯ УКРАЇНКА
ПАЛКА ВИРАЗНИЦЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ДУХУ.

6. Сан-Ремо.
Вілла «Адріана»
(«Наталія»)
Сучасні фото.

7. Автограф. Листівка до С. Єфремова
 від 14 (27) серпня 1904 р. Зелений Гай.

8. Леся Українка з тіткою Олександрєю Шимановською.
Зелений Гай, 1906 р.

9. Ольга Косач-Кривинюк та Михайло Кривинюк із сином. Зелений Гай, 1906 р.

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

1902

1. До О. Ю. Кобилянської

19–20 грудня 1901 р. (1–2 січня 1902 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України: Фонд 14. Од. зб. 895 (далі посилання на фонди Інституту подано скорочено за формою: ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 895).

Датовано Лесею Українкою за григоріанським календарем. Листи з Європи того періоду адресантка в основному датувала за новим стилем.

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. М., 1950. С. 254–255* (далі посилання на це видання подано за формою: *Леся Українка. Собр. соч. В 3 т. Т. 3*). Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 томах. Том 5. К.: Держ. вид-во худ. літ., 1956. С. 386–389* (далі посилання на це видання подано за формою: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5*).

¹ Кобилянська Ольга Юліанівна (1863–1942)—українська письменниця, літературний критик, перекладачка; близька приятелька Лесі Українки. Упродовж квітня—вересня 1901 р. Лариса Косач перебувала на Буковині, за цей час двічі гостювала в О. Кобилянської в Чернівцях.

² Сан-Ремо—курортне італійське місто на березі Середземного моря, «Місто квітів». Від 1899 р. тут мешкали далекі родичі Косачів—Садовські, їм належала вілла «Наталія», де протягом зимових місяців 1901–1903 рр. жила Леся Українка.

³ Хтось до когось давно хоче писати...—Письменниця в листах до О. Кобилянської називала себе і подругу «хтось», «хтосічок»: «хтось біленький» або «біленький»—Леся Українка, «хтось чорненький» або «чорненький»—О. Кобилянська.

4 Паси — повільні рухи долонь гіпнотизера вздовж тіла пацієнта від голови до колін на відстані кількох сантиметрів від нього.

Навесні 1901 р. Лариса Косач, переживши важку втрату найближчого друга — Сергія Мержинського, приїхала на Буковину в стані граничної моральної та фізичної виснаженості. Зважаючи на це, О. Кобилянська створила подрузі якнайкращі умови, оточила її увагою та розумінням, а коли траплялися напади істерії, за допомогою розтирань і масажів намагалася привести приятельку до норми. Згодом у листах до О. Кобилянської Леся Українка часто подавала схематичні зображення тих масажних або гіпнотичних рухів — пасів: хвилясті лінії («розгладжування»), риски («розтирання»), крапки («постукування»). Ішлося вже не стільки про суто лікувальні процедури, скільки про бажання допомогти, захистити, підтримати духовно. У зібраннях творів 1950–1970-х рр. графічні зображення в епістолярних текстах Лариси Косач, адресованих О. Кобилянській, пропускали як малосуттєві. Уперше «паси» Лесі Українки (факсиміле) подано у виданні: Леся Українка. *Листи /упоряд. В. А. Прокіп (Савчук)*. К.: Комора, 2016–2018.

Мержинський Сергій Костянтинович (1870–1901) — близький приятель Лесі Українки, представник соціал-демократичної течії, один із перших прихильників марксизму в Білорусі. В останні місяці життя Мержинського письменниця доглядала й морально підтримувала хворого на туберкульоз друга. Під впливом вражень від перебування в Мінську Леся Українка написала драматичну поему «Одержима» (1901).

5 Татарська дитинка (татарчатко, чорна дитинка) — Пігуляк Євгенія Юстинівна, чернівецька приятелька та сусідка О. Кобилянської, учителька за фахом; знайома Лесі Українки.

6 ...тут есть одна пані з Київа, знайома... — Ідеться про Нестроеву Поліну Миколаївну, родичку Л. М. Драгоманової, її київську приятельку.

7 ...прийшов лікарь... — Лікарем Лесі Українки в Сан-Ремо був Карло Асвадуrow — приятель Садовських, родом із Ростова-на-Дону.

8 Молода господиня — Садовська (з дому Байдаківська) Наталія Іллівна, донька кузини П. А. Косача Софії Олексіївни Байдаківської (з дому Косач), троюрідна сестра Лесі Українки.

9 ...в остатні роки дізнав, що то є слабість і смерть дорогих людей... — Ідеться про хворобу та смерть М. Драгоманова та С. Мержинського.

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) — український учений, публіцист, філософ, один із засновників Старої Громади, нахненник та очільник української політичної еміграції в Женеві, професор Вищої школи в Софії; дядько Лесі Українки. Поетеса була поряд із ним в останні, найважчі місяці життя, тоді вона стала помічницею і правою рукою М. Драгоманова, якого вважала своїм учителем. На могилі дядька в Софії Леся Українка пообіцяла продовжувати його справу.

10 ...чоловік їй хорий безнадійно... — Згадано Садовського Костянтина Васильовича, власника вілли «Наталія».

11 Тьотя Саша — Шимановська (з дому Косач) Олександра Антонівна (1847–1925), тітка Лесі Українки, рідна сестра її батька.

12 ...писав розправу про М. Крамера... — Ідеться про статтю Лесі Українки «“Михаэль Крамер”». Последняя драма Гергарта Гауптмана», написану для часопису «Жизнь» (1901), уперше опубліковану в українському перекладі в журналі «Всесвіт» (1976. № 3. С. 3–15).

Гауптман Гергарт Йоган Роберт (1862–1946) — німецький письменник, драматург, лауреат Нобелівської премії з літератури (1912). Його творчість захопила Лесю Українку ще до поїздки в Берлін (1899–1900), а вже в Німеччині Лариса Косач, за її висловом, стала «гауптманісткою». Після повернення додому письменниця переклала драму Г. Гауптмана «Ткачі» (1892).

13 Хтось тут познайомився з одною італіянською літературою... — Згадана італійська письменниця, видавчиня, феміністка Албіні Софія Бісі (1856–1919). Леся Українка познайомилася з нею у Венеції, на запрошення колеги хотіла оселитися в її будинку в Сан-Ремо, однак після деяких вагань віддала перевагу помешканню Садовських.

14 «Відгуки» — третя збірка Лесі Українки (Чернівці, 1902), куди ввійшли її поезії, написані впродовж 1900–1902 рр., і драматична поема «Одержима».

15 Чи там друкується чиясь велика повість? — Ідеться про повість О. Кобилянської «Земля», уперше опубліковану в «Літературно-науковому вістнику» 1902 р. (т. XVII–XVIII).

«Літературно-науковий вістник» (далі подаємо скорочену назву видання — «ЛНВ», у листах Лесі Українки часто «Вістник») — літературно-мистецький, науковий та суспільно-політичний щомісячний журнал, заснований 1898 р. у Львові. Згодом змінив географію: з 1907 до 1919 виходив у Львові та Києві (за ред. М. Грушевського), упродовж 1922–1932 рр. — у Львові (за ред. Д. Донцова).

Першим фактичним редактором видання був І. Франко, 1902 р., на час написання листа, журнал редагував В. Гнатюк.

Франко Іван Якович (1856–1916) — український письменник, науковець, публіцист, літературний критик, видавець, політик; приятель родини Косачів. У травні 1891 р. відпочивав із родиною в Колодяжному.

Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) — український громадський діяч, етнограф, мовознавець, літературознавець, мистецтвознавець, перекладач; член виділу Наукового товариства імені Шевченка, його вчений секретар з 1899 р. і редактор видань.

Наукове товариство імені Шевченка (далі подаємо скорочену назву — НТШ) — українська академічна організація, що діяла у Львові від 1873 р.; 1892 р. реорганізовано в повноцінну багатопрофільну академію наук із трьома секціями (історико-філософською, філологічною та математично-природописно-лікарською); товариство мало власну друкарню, бібліотеку, музей, здійснювало серійне видання «Записок НТШ».

¹⁶ ...хтось чорненький таки буде писати і багато... — Тоді О. Кобилянська тяжко переживала розрив взаємин із О. Маковеем.

Маковей Осип Степанович (1867–1925) — український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, літературний критик, перекладач, редактор багатьох періодичних видань; тоді викладав україністику в Чернівецькому університеті, був близьким приятелем О. Кобилянської. У листах до неї Леся Українка часто називає О. Маковея «ведмедем».

¹⁷ ...маленький драматичний етюд, до пари «Міріам»... — Імовірно, ідеться про намір написати драматичну поему «Вавилонський полон» («У полоні»), реалізувати задум поетеса почала влітку 1902 р.

¹⁸ Свята Анна — Кобилянська (з дому Вернер) Марія Йосипівна (пом. 1906 р.), мати О. Кобилянської.

2. До О. П. Косач (сестри)

20 грудня 1901 р. (2 січня 1902 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 325).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Зібрання творів у 12 томах. Том 11. Листи (1898–1902). К.: Наукова думка, 1978. С. 305 (далі посилання на це видання подано за формою: Українка Леся. Збір. творів у 12 т.)

19 Косач (в одруженні Кривинюк) Ольга Петрівна (1877–1945) — молодша сестра Лесі Українки, яку в родині ніжно називали Ліля (Ліль, Лілічка, Ліліціка, Лілея, Лілеєнька, Ліцик, Пуц, Пуцик, Олеся, Олез); тоді навчалась у Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті.

20 Тьотя Еля — Тесленко-Приходько Олена Антонівна (1845–1927 (за деякими джерелами 1926)), рідна сестра батька Лесі Українки; тоді разом із чоловіком мешкала у власному маєтку на Волині (село Запруддя Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.), де неодноразово бували Косачі.

3. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

22 грудня 1901 р. (4 січня 1902 р.). Сан-Ремо

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 86–89). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 2. К., 1956. С. 217–220 (далі посилання на це видання подано за формою: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 2).

21 Шишманова (з дому Драгоманова) Лідія Михайлівна (1866–1937) — старша донька М. П. Драгоманова, двоюрідна сестра Лесі Українки; тоді мешкала з родиною в Софії.

22 Драгоманова (з дому Кучинська) Людмила Михайлівна (1842–1918) — дядина Лесі Українки, дружина М. П. Драгоманова. 1899 р., після смерті чоловіка (1895), разом із молодшою донькою й сином Світозаром оселилась у Києві.

23 Рада — Драгоманова (в одруженні Труш) Аріадна Михайлівна (1877–1954) — молодша донька М. П. Драгоманова, двоюрідна сестра Лесі Українки.

24 ...до мене й писати навряд чи було цікаво сей рік, така я була... — Ідеться про 1901 рік і випробування, що випали Лесі Українці: загострення хвороби С. Мержинського та його смерть, душевний біль після втрати близького друга, власна недуга.

25 ...жалує, що «Людмілочки» нема... — Тобто Л. М. Драгоманової.

26 Павлик Михайло Іванович (1853–1915) — український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, редактор низки

галицьких видань («Народ», «Хлібороб», «Громадський голос»), дійсний член НТШ у Львові, разом із І. Франком був фундатором Русько-української радикальної партії; активний адресант Лесі Українки протягом 1891–1907 рр., один із найвідданіших прихильників ідей М. П. Драгоманова, тоді готував до друку його епістолярну та публіцистичну спадщину.

27 ...жде, коли ти дозволиш приїхати. — Ідеться про поїздку М. Павлика в Софію з метою опрацювання та підготовки до друку матеріалів з архіву М. Драгоманова.

4. До А. Ю. Кримського

23 грудня 1901 р. (5 січня 1902 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1579).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. II. С. 309–310.

28 Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) — український учений-філолог, славіст, сходознавець, письменник, перекладач, приятель Лесі Українки; тоді професор арабської літератури та історії мусульманського Сходу, мешкав у Москві, де очолював кафедру арабської лінгвістики в Лазаревському інституті східних мов.

29 ...Ваші товариські дарунки... — Ідеться про книги, серед яких, імовірно, була щойно видана збірка А. Кримського «Пальмове гілля. Екзотичні поезії (1898–1901)» (Львів, 1901) та упорядковане ним видання «Твори Степана Руданського» (Львів, 1899). Примірник останнього з автографом «Вп. товарищі п. Лесі Косач її щирій прихильник. А. Кримський» зберігається у фонді Лесі Українки в Києві (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1302).

30 ...гарячий час агітації в справі укр[аїнського] університету. — Згадано події кінця 1901 р., коли студенти-українці Львова змагалися за право навчатися в українському університеті. 19 листопада 1901 р., у день виступу в австрійському парламенті депутата Ю. Романчука, який намагався зареєструвати відповідний законопроект, охоплена національною ідеєю молодь вийшла на віче. Його організаторів згодом було відраховано з Львівського університету. На знак протесту 440 студентів-українців покинуло заклад і продовжило навчання у Відні, Празі, Кракові.

5. До М. В. Кривинюка

23 грудня 1901 р. (5 січня 1902 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в Слов'янській бібліотеці в Празі при Національній бібліотеці Чехії: Фонд T-LU1. Од. зб. 27 (далі посилання на фонди Слов'янської бібліотеки в Празі подано скорочено за формою: СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 27).

Уперше опубліковано без графічної ілюстрації у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. Нью-Йорк, 1970. С. 585 (далі посилання на це видання подано за формою: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*). Повний текст уперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1898–1902 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук)*. К.: Комора, 2017. С. 369 (далі посилання на це видання подано за формою: *Леся Українка. Листи: 1898–1902*).

31 Томашівський Степан Теодорович (1875–1930) — український громадсько-політичний діяч, історик, публіцист, голова НТШ (1913–1915), автор низки праць з історії української державності; тоді учителював у гімназіях Бережан і Львова. Листування Лесі Українки з С. Томашівським не збережено. Можливо, у ньому йшлося про архів М. Драгоманова.

32 Труш Іван Іванович (1869–1941) — український художник-імпресіоніст, майстер пейзажу, відомий портретист, критик, публіцист, співзасновник «Артистичного вістника» (1905–1907). 1900 року І. Труш за кошти НТШ уперше їздив до Києва. Саме тоді художник познайомився з Лесею Українкою, її родиною, зокрема зі своєю майбутньою дружиною — Аріадною Драгомановою, та написав портрет поетеси.

33 «Воля» (1900–1907) — львівська газета, офіційний орган Української соціал-демократичної партії (УСДП), видавець і відповідальний редактор — М. Ганкевич. На шпальтах газети 1901 р. було опубліковано україномовний переклад брошури Ш. Дикштейна «Хто з чого живе?», який, імовірно, здійснила Леся Українка.

34 «Молода Україна» (1900–1903) — щомісячний часопис, неофіційний друкований орган львівського студентського товариства «Академічна громада». У журналі публікували художні твори Лесі Українка, Л. Мартович, С. Чарнецький, В. Щурат, М. Яцків, В. Пачовський та інші українські письменники.

«Академічна громада» — львівське студентське товариство (1896–1921), що брало активну участь у літературному житті

Галичини, опікувалося українськими виданнями та забезпечувало міські й сільські читальні відповідною літературою. Серед організаторів були відомі згодом громадсько-політичні й культурно-освітні діячі та вчені: І. Голубович, С. Томашівський, О. Янів, І. Раковський, М. Крушельницький, І. Макух, І. Герасимович, О. Левицький, Г. Гарматій, О. Терлецький, Ф. Колесса, В. Гнатюк, Ю. Романчук, М. Новаківський, М. Вахнянин. «Академічна громада» видавала журнал, створила науковий гурток із секціями, заснувала бібліотеку й фонд для підтримки незаможних літераторів. Так, наприклад, з ініціативи голови «Академічної громади» Володимира Гнатюка, 1898 р. студентство Львова організувало відзначення 25-літнього ювілею літературної та громадсько-політичної діяльності Івана Франка, видало збірку поета «Мій Ізмарагд» і збило кошти на допомогу письменнику.

6. До О. П. Косач (сестри)

28 грудня 1901 р. (10 січня 1902 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 326).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 389–391.

35 «Універсал» (похідне від слова «універсальний») — лист, адресований усім членам родини, написаний так, щоб кожен міг знайти в ньому щось цікаве для себе.

36 Путя (скорочено від «Ліліпутя») — Садовська Олена Костянтинівна (1892–1978) — донька господарів вілли «Наталія»; тоді гімназистка, згодом одна з перших жінок-інженерів у Римі (1911).

37 «Не холодно й не душно, не весело й не скушно» — перефразовані рядки з поеми І. Котляревського «Енеїда»:

Ні холодно було, ні душно,
А саме так, як в сіряках,
І весело, і так не скучно,
На великодніх як святках...

38 ...як Свіфтовому математикові, часом не вадить «людина з паличкою»... — Ідеться про відому сатирико-фантастичну книгу Свіфта Джонатана (1667–1745) «Мандрі Гуллівера» (1726). У третій частині роману («Подорож до Лапути, Бальнібарбі, Лаггнєггу, Глаббдадбрїбу та Японії») змальовано образ заглиблених у математичні роздуми людей, повернути до реальності яких можна було лише б'ючи спеціальною паличкою по носі.

7. До О. П. Косач (сестри)

Перед 1 (14) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 435).

Датовано орієнтовно — за змістом листа, у якому Леся Українка схиляє адресатку до думки відвідати М. Кривинюка у Львові, а згодом згадує про це в листі до нареченого сестри Ольги від 6 (19) січня 1902 р. Імовірно, лист до Ольги написано до того, як письменниця вдарила оперовану ногу й три дні пролежала в ліжку. У першодруці лист, очевидно, помилково датовано осінню 1902 р., коли М. Кривинюк уже мешкав у Празі.

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 11. С. 380–382.

39 ...ти не ставим всього на карту для любови. — Леся Українка схвалювала виважене рішення сестри Ольги продовжити навчання в Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті.

40 ...тепер українцям ганьба вступати до нього. — Після «сецесії» — акції студентів-українців, котрі припинили навчання на знак протесту проти репресивних заходів адміністрації університету щодо організаторів студентського віче, — чимало українців відмовлялося від ідеї навчатись у Львові й обирало інші заклади вищої освіти, в основному в Європі.

41 Михайло Васильович Кривинюк.

42 Міша — Косач Михайло Петрович (1869–1903) — старший брат Лесі Українки; з 1901 р. мешкав із сім'єю в Харкові, де працював на посаді приват-доцента університету, читав курси загальної метеорології, електростатики, електродинаміки й електромагнетизму, механічної теорії тепла, рентгенівських променів, а також керував університетською метеорологічною станцією.

43 Шура — Косач (із дому Судовщикова) Олександра Євгенівна (1867–1924) — українська письменниця (псевдонім Грицько Григоренко), дружина М. П. Косача, подруга Лесі Українки, яку поетеса в листах ніжно називала Річчі, Рашель.

44 Квітка Климент Васильович (1880–1953) — український музикознавець і фольклорист, основоположник сучасної музично-фольклористичної педагогіки, юрист за фахом, чоловік Лариси Косач; тоді закінчував правничий факультет Київського університету Св. Володимира (1902). Улітку 1901 р. супроводжував Лесю Українку в Буркут, одночасно лікуючи в горах невралгію за порадою фахівців.

⁴⁵ Папа — Косач Петро Антонович (1841–1909) — батько Лесі Українки; тоді дійсний статський радник, член управи в селянських справах при Київському, Подільському й Волинському генерал-губернаторі.

⁴⁶ ...найти місце «сиделицы» Квітчиній матері... — Ідеться про названу матір К. Квітки. Карпова (з дому Дагаєва) Феоктиста Семенівна (?–[1915]) після закриття пансіону для гімназистів шукала будь-якого заробітку, позаяк родина перебувала в складному матеріальному становищі.

8. До І. П. Косач

4 (17) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 71).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. II. С. 313–315.

⁴⁷ Косач (в одруженні Борисова) Изидора Петрівна (Дрозд'юк, Дора, Дроздик, Дроздишка, Дроздонь, Дробішка, Патя, Біла Гусь, Гусик, Гусиня, Гусінька, Гуся) (1888–1980) — наймолодша сестра Лесі Українки; тоді, здобувши домашню початкову освіту, навчалась у Фундуклеївській жіночій гімназії Києва.

⁴⁸ Мама — Косач (з дому Драгоманова) Ольга Петрівна (1849–1930) — мати Лесі Українки; українська письменниця, відома в літературі під псевдонімом Олена Пчілка; тоді в основному мешкала в Києві, де активно займалася громадською та літературно-видавничою діяльністю, була членкинею правління Київського літературно-артистичного товариства (1895–1905).

⁴⁹ ...забуду про цю пригоду. — Напередодні Леся Українка впала на оперовану в Берліні ногу й через біль провела в ліжку три дні.

⁵⁰ Байдаківська Меланія Хомівна (Маланья Фоминична) — донька купця, родом із Чернігівської губ., знайома родини Драгоманових, подруга Олени Антонівни Тесленко-Приходько з часів юнацтва, тітка Наталії Садовської по батьковій лінії; від 1874 р. перебувала під негласним наглядом поліції через неблагонадійність.

⁵¹ ...карнавал з *bataille des fleurs* і всякими штуками... — Ідеться про «Бій квітів» («Парад квітів») — щорічне свято в Сан-Ремо, належить до обрядових дійств, які символічно зображують загибель зелені з приходом зими й відродження природи навесні;

супроводжується карнавалом, розкиданням цукрового мигдалю та конфеті, парадом оздоблених квітами колісниць, що представляють кожне з міст Рив'єри.

9. До К. Голоти

6 (19) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 30).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. II. С. 315.

⁵² Голота Катерина (1878–1953) — буковинська знайома Лесі Українки, рідна сестра Анни Москви з Вижиці.

10. До М. І. Павлика

6 (19) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 363).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. II. С. 315.

⁵³ З Со[фії] мала я тільки маленьку картку... — М. Павлик збирався в Софію й чекав відповіді від Лідії Шишманової на свій лист-прохання попрацювати в архіві її батька.

⁵⁴ Мій побратим... — Ідеться про М. В. Кривинюка, якого поетеса називала братом і вважала своєю довіреною особою, почувачи симпатію до нього задовго до того, як він став членом родини. Леся Українка завжди високо цінувала моральні та людські риси обранця сестри Ольги.

⁵⁵ Привіт Вашій мамі. — Згадано матір адресата — Марію Павлик, яка тоді невиліковно хворіла й мешкала з сином. Леся Українка, яка познайомилася з нею під час одного з візитів до Львова, завжди з особливою повагою ставилася до цієї жінки.

11. До М. В. Кривинюка

6 (19) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-LU1. Од. зб. 28).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 591.

⁵⁶ Гадаю, що будете мати гості... — Ідеться про запланований приїзд до нареченого у Львів Ольги Косач.

57 ...віддайте в фонд молодіжи. — Можливо, ідеться про галицький «фонд допомоги молоді академічній», зокрема тим студентам-українцям, які після сецесії виїхали продовжувати навчання в університетах інших міст Європи.

12. До М. В. Кривинюка

13 (26) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 29).

Уперше скорочено надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 591–593. Повний текст уперше опубліковано у виданні: Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі/упоряд., передмова та примітки С. Кочерги, післямова О. Сліпушко. К.: Просвіта, 2003. С. 25–27.

58 Чисто якийсь водевіль. — Ідеться про ситуацію в родині, що виникла після того, як Ольга Косач та Михайло Кривинюк відклали дату весілля й вирішили побратися, відмовившись від церковного шлюбу.

59 ...всього +12°R... — На початку ХХ ст. для вимірювання температури повітря в Європі широко використовували шкалу Реомюра, яку 1730 р. запропонував французький учений Рене Антуан Реомюр (1683–1757): одиниця — градус Реомюра (°R), 1°R дорівнює 1,25°С. У листі письменниці йдеться про +12°R, тобто про +15°С.

60 «Діло» — найстаріший український щоденник, часопис Галичини, що виходив у Львові впродовж 1880–1939 рр. Від часу заснування газета пропагувала ідеологію народовців, з 1899 р. — Української національно-демократичної партії. Тоді «Діло» також видавало «Бібліотеку найзнаменитіших повістей».

61 ...в її діла мішаються сторонні люде. — Імовірно, ідеться про якесь непорозуміння, яке виникло між Л. М. Драгомановою та С. Томашівським у зв'язку з можливим придбанням чи передачею у Львів архіву М. Драгоманова й чутками, які супроводжували цю справу.

13. До О. П. Косач (сестри)

15 (28) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 30).

Уперше скорочено надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 593–594. Повний

текст уперше опубліковано у виданні: *Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі/упоряд., передмова та примітки С. Кочерги, післямова О. Сліпушко. К.: Просвіта, 2003. С. 27–32.*

62 ...коли не послухала Манасеїна... — Можливо, ідеться про рекомендації відомого лікаря, доктора медичних наук, професора, громадського діяча й публіциста Манасеїна В'ячеслава Авксентійовича (1841–1901), який після завершення медичної та викладацької кар'єри (1891) продовжував займатися виданням і редагуванням журналу «Врач» (1880–1901), де друкував не тільки власні дослідження з медицини, а й публіцистичні статті про місце лікаря в сучасному суспільстві, матеріальні умови життя медиків, етичні проблеми професії.

14. До М. І. Павлика

16 (29) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 364).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. К., 1960. С. 88–90* (далі посилання на це видання подано за формою: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3*).

63 «Фатальна вдова» — скорочена назва статті «Фатальна вдова (карно-психологічна тема в українській народній пісні)», підписаної в першодруці криптонімом М. Драгоманова «П. К.» («Киевская старина». 1888. Т. XXIII. Кн. 12. С. 459–477).

64 «Киевская старина» — історико-етнографічний та літературний часопис, виходив у Києві в 1882–1906 рр. У 1893–1906 рр., за часів редакторства Володимира Науменка, з науково-популярного видання стало органом українофільства. 1898 р. часопис здобув право друкувати художні твори українською мовою, згодом було засновано власну друкарню та першу українську книгарню.

Науменко Володимир Павлович (1852–1919) — український громадський діяч, історик, філолог, журналіст, педагог; член Старої Громади, приятель П. А. Косача (гостював у Колодяжному взимку 1883 р.). Протягом 1893–1906 рр. був головним редактором, а з 1902 р. — видавцем часопису «Киевская старина».

65 Стешенко Іван Матвійович (1873–1918) — український громадсько-політичний діяч, літературознавець, письменник,

перекладач, політик та урядовець УНР; приятель Лесі Українки, тоді займався збиранням коштів на видання Групи УСД.

Група УСД— група українських соціал-демократів, що існувала в Києві впродовж 1896–1905 рр. і в основному займалася підготовкою до друку (авторство, редагування, переклад) та виданням брошур соціал-демократичного змісту. Засновниками групи історики вважають Лесю Українку та І. Стешенка, підтвердження цього знаходимо також у спогадах О. Косач-Кривинюк (див.: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 348).

15. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

21 січня (3 лютого) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 204).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5*. С. 391–393.

⁶⁶ ...за тими концертами та біганиною. — Ідеться про благодійні концерти в Києві, організацією яких займалися мати Лесі Українки та її сестри Ольга й Оксана, зібрані кошти було передано в Санкт-Петербурзький жіночий медичний інститут, студенткам із бідних родин. З-поміж організованих Ольгою та Оксаною Косачами заходів також був вечір, присвячений галицькій літературі. Попередньо сестри просили Лесю Українку написати реферат для нього, однак пізніше відмовилися від цієї ідеї, позаяк зробити це без відповідної літератури в Італії письменниці було б складно.

Косач (в одруженні Шимановська) Оксана Петрівна (Укус, Укусик, Тамара, Тамарця, Марочка, Марця, Марунечка) (1882–1975) — молодша сестра Лесі Українки; тоді закінчувала київську гімназію О. Дучинської.

⁶⁷ ...«жечь сердца людей»... — Перефразована цитата з поезії О. Пушкіна «Пророк» (1826):

...и, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей.

Пушкін Олександр Сергійович (1799–1837) — російський поет, класик російської літератури; один із найвідоміших його творів, роман у віршах «Євгеній Онегін» (1823–1831), Леся Українка не раз цитувала в листах.

⁶⁸ «Левада» — галицько-руський альманах (1898–1902), відбиток літературної частини «ЛНВ».

⁶⁹ Яцків Михайло Юрійович (1873–1961) — український письменник, мемуарист; згодом член модерністського угруповання «Молода муза», редактор газети «Рідний край» (1921). Після 1940 р. працював у Львівській бібліотеці АН УРСР (нині — Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника).

⁷⁰ ...Оксаночка трапила в самий курс, почавши його перекладати. — Очевидно, Оксана Косач перекладала твори М. Яцкова для вечора галицької літератури.

⁷¹ ...галицького журналу для молодіжі... — Тобто «Молода Україна».

⁷² ...не знала раніш про юбілей Комарова... — Ідеться про 40-річчя громадської та літературно-наукової діяльності Михайла Комарова.

Комаров Михайло Федорович (псевдоніми М. Комар, М. Уманець; 1844–1913) — український письменник, фольклорист, бібліограф, критик, перекладач, громадський діяч, юрист за фахом; близький приятель Косачів, жив із родиною в Одесі. У помешканні Комарових не раз зупинялися Косачі, зокрема й Леся Українка, яка з дитинства приятелювала з доньками М. Комарова. Особливо дружні взаємини в письменниці були з Маргаритою Михайлівною Комаровою (в одруженні Сидоренко) (1870–1929), яку поетеса по-дружньому називала Гретхен.

⁷³ Гассель (в одруженні Шаніна) Анна Федорівна (народ. 1874 р.) — представниця відомої дворянської родини, тоді мешкала в Орлі, згодом оселилась у Царському Селі (Санкт-Петербург).

16. До М. В. Кривинюка

27 січня (9 лютого) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 31).

Уперше скорочено надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 595. Повний текст уперше опубліковано у виданні: Листи так довго йдуть... Знадоба архівеу Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі/упоряд., передмова та примітки С. Кочерги, післямова О. Сліпушко. К.: Просвіта, 2003. С. 33–34.

17. До О. Ю. Кобилянської

28 січня (10 лютого) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 897).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. К., 1954. С. 132* (далі посилання на це видання подано за формою: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1*). Повний текст зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 390–391.*

⁷⁴ Хтось читав в «Ділі» про «Тов[ариство] рус[ьких] дівчат в Черн[івцях]»... — Ідеться про «Кружок українських дівчат у Чернівцях» (1902–1905) — жіноче товариство, створене за ініціативою О. Кобилянської. Напередодні в газеті «Діло» було опубліковано оголошення про перше засідання гуртка, яке відбулося 27 січня (9 лютого) 1902 р.

⁷⁵ ...через нашу дитинку передав привіт... — Тобто через Є. Пігуляк.

⁷⁶ Сімович Василь Семенович (1880–1944) — український культурно-громадський діяч, філолог, видавець збірки *Лесі Українки «Відгуки»* (Чернівці, 1902); тоді співредактор газети «Буковина» та видань Революційної української партії, які друкували в Чернівцях (журнали «Гасло», «Селянин»).

18. До М. В. Кривинюка

28 січня (10 лютого) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 32).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 596.*

⁷⁷ ...я не зовсім так зрозуміла, як було треба... — Очевидно, ідеться про відповідь М. Кривинюка на лист *Лесі Українки* від 13 (26) січня 1902 р., де адресантка висловлювала свої думки щодо ситуації в родині, викликаній відмовою від вінчання сестри Ольги та її нареченого.

19. До М. І. Павлика

2 (15) лютого 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 365).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 393–394.

78 ...патріотичні цензори... — Ідеться про співробітників часопису «Киевская старина».

79 ...буду писати обіцяні мемуари... — Тобто спогади про М. П. Драгоманова та М. В. Ковалевського.

20. До М. В. Кривинюка

2 (15) лютого 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 33).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 597–598.

80 ...є чутка, що з іспитів нічого не буде... — 8 (21) лютого 1899 р. мирне зібрання студентів Санкт-Петербурзького університету, на якому вони вимагали розширити їхні академічні свободи, закінчилося побиттям молоді нагаями та відрахуванням багатьох учасників заворушення із закладу. Наступного дня протестувальників підтримали студенти майже всієї Російської імперії. Поновити заняття вдалося лише в березні, у квітні чимало студентів було вислано зі столиці або відраховано зі складу слухачів університетів. Загалом 1899 р. в заворушеннях взяло участь приблизно 25 тисяч осіб. Відтоді майже щороку 8 (21) лютого Санкт-Петербург охоплювали студентські страйки. На той період у багатьох закладах вищої школи столиці Російської імперії навчання призупиняли.

81 ...моя нова сусідка... — Ідеться про А. Ф. Гассель.

21. До М. В. Кривинюка

3 (16) лютого 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 34).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 598.

82 ...добре бавились на «Основі». — Очевидно, згадано один із вечорів, які організовували члени товариства українських студентів Львівської політехніки «Основа» (1897–1939).

83 ...трачу надію на гостей. — Тобто на приїзд у Сан-Ремо сестри Ольги.

84 «Запозомовий фонд» — імовірно, фонд допомоги львівським студентам.

22. До О. Ю. Кобилянської

13 (26) лютого 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 898).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 132–137.

85 Мозильницька — чернівецька знайома О. Кобилянської та Лесі Українки.

86 Спіритизм — містико-ідеалістична течія, послідовники якої вірять, що після фізичної смерті людини її душа не пориває зв'язку з землею та може контактувати з певними особами — медіумами, даючи відповіді на їхні запитання.

87 Урицька (з дому Кобилянська) Євгенія Юліанівна (1861–1917) — старша сестра Ольги Кобилянської.

88 ...йому служили всі найсвітліші душі людські. — Ідеться про святий дух Свободи, про який писав Г. Гейне в «Гірській ідилії» («Книга пісень»):

Дух святий із давніх-давен
Та й тепер вчиня дива,
Він ярмо неволі й замки
Злих тиранів розбива;

Давні смертні рани гоїть,
Відновля людські права,
Поміж людом чесним, добрим, —
Рівність, воля настава.

Дух святий жене темноту
І химери чорні пріч,
Що псують кохання й втіху,
Дражнять нас і день і ніч.

Переклад Лесі Українки

89 Хтось не читав чиеї повістки... — Згадано повість О. Кобилянської «Земля».

90 Смаль-Стоцький Степан Йосипович (1859–1938) — український мовознавець, літературний критик, доктор слов'янської філології, професор Чернівецького університету (1885–1918); згодом один із засновників Музею визвольної боротьби України в Празі.

91 В[исоко]п[оважає] таткові... — Згадано Кобилянського Юліана Яковича (1826–1912) — дрібного урядовця, вихідця зі збіднілого шляхетського роду; батька О. Кобилянської.

92 Також і братам привіт. — В О. Кобилянської було п'ятеро братів. Навесні 1901 р., гостюючи в Чернівцях, Леся Українка особисто познайомилася з двома — Юліаном та Володимиром.

Кобилянський Юліан Юліанович (1859–1922) — український педагог і мовознавець, професор класичних мов і літератур (латина, давньогрецька), упорядник першого «Латинсько-українсько-го словника» (Відень, 1912).

Кобилянський Володимир Юліанович (1877–1909) — юрист за фахом.

23. До Є. Ю. Урицької

13 (26) лютого 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 899).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 11. С. 326.

24. До М. В. Кривинюка

14 (27) лютого 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП, ф.Т-LU1, од. зб. 35).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 602–603.

93 З огляду на недавні події київські... — Ідеться про політичну демонстрацію, яка відбулася в Києві 2–3 (15–16) лютого 1902 р. Учасників акції (приблизно 12 тис.) нагаями та шаблями розігнали кінні стражники й козаки. Багато демонстрантів було побито, майже 200 осіб заарештовано.

94 ...ми з Вами тепер в досить ідентичних умовах... — Леся Українка та М. Кривинюк перебували за кордоном, у вимушеній «еміграції».

95 ...деякі маленькі переклади з італіанського... — Протягом 1902 р. Леся Українка переклала два розділи книги італійського письменника Едмондо де Амічіса (1846–1908) «Карета для всіх» («Першого мая», «Дві дитини») та текст народної пісні «Тебе не бачу, хоч вікно низенько...».

25. До О. П. Косач (сестри)

20 лютого (5 березня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 328).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 398–401.

96 Сьогодні в газетах тривожні звістки з Москви... — Очевидно, італійські газети писали про страйки й демонстрації, які охопили Російську імперію на початку 1902 р., та хвилю арештів, що прокотилася країною після цього.

97 «Книга» твоя... — Тобто довгий лист.

98 Микось (Микунька, Миколочка, Микуня, Кунья, Куня, Кухота, Кухоточка, Кохіня, Кукота, Гусь) — Косач Микола Петрович (1884–1937), молодший брат Лесі Українки; тоді навчався в Четвертій чоловічій гімназії в Києві.

99 ...її сестра (Катерина)... — Ідеться про Гассель Катерину Федорівну (1876–1907).

100 Драгоманова Маріанна Іванівна — донька Івана Петровича Драгоманова (1842–?), адвоката за фахом; мешкала з родиною в Орлі, тоді навчалась у Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті; двоюрідна сестра Лесі Українки по материнській лінії.

101 Боярка — дачне селище, розташоване за 25 км від Києва, поряд із залізничною станцією з такою самою назвою, одне з улюблених місць літнього відпочинку киян того часу; із 1880-х рр. у Боярці діяв лікувально-кліматичний курорт для хворих на легені (нині — місто Київської обл.).

102 Людя — Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) — українська письменниця, перекладачка, мемуаристка, культурно-громадська діячка, подруга Лесі Українки. Улітку 1899 р. разом із чоловіком подорожувала Європою, тоді подружжя відвідало Італію, дорогою зупиняючись у Львові й Відні.

103 Кланяйся його мамі... — Очевидно, ідеться про когось із приятельок Ольги Косач.

104 Хом'ячок — жартівливе прізвисько А. П. Хом'якової, близької подруги й однокурсниці Ольги Косач.

105 ...да благословить Бог линовище твоє. — Леся Українка напівжартома додає віри сестрі щодо її щасливої долі, нагадуючи про знайдене Ольгою колись линовище-талісман (шкіру виляного вужа).

26. До М. В. КРИВИНЮКА

1 (14) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 36).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 603–606.

106 ...Ви пишете про Кан. і В. М. — Осіб не встановлено.

107 ...випроща[ла]сь на regate («гонки» яхт)... — Тоді в Сан-Ремо відбувалася міжнародна регата на кубок Італії (1902).

108 «Авось либо враг человеческий хоть птицу-то помилует». — Цитата з оповідання «Бежин луг» («Записки охотника», 1851) російського письменника, публіциста, перекладача Тургенева Івана Сергійовича (1818–1883): «... Кузькин отец, Дорофеич, вскочил в овес, присел, да и давай кричать перепелом: “Авось, мол, хоть птицу-то враг, душегубец, пожалеет”». Цей рядок також цитував М. Драгоманов у праці «До питання про малоросійську літературу» (Драгоманов М. По вопросу о малорусской литературе. Вена, 1886. С. 9).

109 «Гасло» (1902–1903) — щомісячна газета Революційної української партії, виходила за редакцією Д. Антоновича й В. Сімовича в Чернівцях (1902) та у Львові (1903).

Антонович Дмитро Володимирович (1877–1945) — український історик мистецтва й театру, політичний діяч, один із засновників Революційної української партії (1900), редактор газет «Гасло» і «Воля», заступник голови Центральної Ради й урядовець УНР (міністр морських справ), голова дипломатичної місії в Швеції (1918) та Італії (1919), один із організаторів і ректор Українського вільного університету у Відні та Празі, директор Музею визвольної боротьби України в Празі; син Володимира Антоновича.

110 ...малоімовірну кор[еспонденцію] з Полтави. — Імовірно, в повідомленні йшлося про передреволюційну ситуацію на Полтавщині, що склалася через неврожай 1901 р. та завдяки вмілій агітації представників соціал-демократичних сил; як

наслідок — масові протести селян цієї губернії в березні — квітні 1902 р.

111 ...яко свою звичайну вкладку... — Імовірно, згадано про збір коштів на видання брошур Групи УСД.

112 ...присилайте, а постараясь зладити. — Очевидно, ідеться про переклад і видання італійською мовою допису про політичну й економічну ситуацію в Російській імперії, яку охопили страйки та арешти.

113 Бернштейніанство (економічний матеріалізм) — соціал-демократична течія, названа на честь німецького публіциста й політика Бернштейна Едуарда (1850–1932); розглядає економічний «фактор» (економіку) окремо від реальних індивідів і наділяє його всіма функціями суб'єкта історії. На думку прихильників цієї концепції, економіка творить історію самостійно, незалежно від діяльності людей.

114 «Буковина» — газета, заснована літературним товариством «Руська бесіда», виходила впродовж 1885–1918 рр. із різною періодичністю в Чернівцях та Відні (1915–1917), згуртувала навколо себе найкращих письменників Буковини. На шпальтах видання свої твори публікували Юрій Федькович, Омелян Попович, Євгенія Ярошинська, Осип Маковей, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Марко Черемшина та інші.

115 ...коли хто з товаришів у неволі... — На початку лютого 1902 р. відразу в кількох великих містах Російської імперії було проведено масові арешти. Серед затриманих у Києві 9 (22) лютого 1902 р. був знайомий Лесі Українки та її адресат В. М. Крохмаль. Під час обшуку в його речах жандарми знайшли лист Лариси Косач від 14 (26) березня 1897 р. (див.: *Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970*. К.: Наукова думка, 1971. С. 159). Автограф і повний текст листа нині невідомі. У додатках (т. 14) подано невеликий уривок кореспонденції, опублікований за першодруком.

Крохмаль Віктор Миколайович (1873–1933) — колишній студент Київського університету Св. Володимира (1908 р. екстерном закінчив Харківський університет), юрист за фахом, учасник соціал-демократичного руху, неодноразово засуджений за політичну діяльність; за деякими даними член Групи УСД, знайомий Лесі Українки.

116 ...переглянути, що викинути з них для видання в Росії... — Ідеться про підготовку до друку збірки вибраних творів «На крилах пісень» (Київ, 1904).

117 ...мої і Славинського переклади з Гейне... — Згадано підготовлене до друку видання: Генріх Гейне. *Атта Троль. Раткліф. Балади. Переклади Лесі Українки і Максима Славинського. Видання редакції «ЛНВ».* Львів, 1903, с. I–VI, 1–88, з передмовою.

118 «Ткачі» — переклад однойменної драми Г. Гауптмана, який зробила Леся Українка, уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. *Твори в 5 т. Т. 4. Художні переклади, статті. 1884–1910.* К.: Держлітвидав України, 1954. С. 210–259. Однією з імовірних причин відмови від друку перекладу в Львові є те, що в редакції було загублено частину аркушів рукопису. Нині відомо два неповні списки перекладу, зроблені різними людьми, зі слідами авторської правки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 901; 904).

119 ...київський переклад одної глави з Сеньобоса... — Можливо, ідеться про книгу «Політична історія сучасної Європи» (1897) Сеньобоса Шарля (1854–1942) — французького історика, доктора наук, професора Сорбонни, автора низки праць із історії міжнародних відносин у новий час.

120 *Якби до мая над'їхав я. Труш...* — І. Труш вирушив в Італію наприкінці березня 1902 р., відвідав Рим, півострів Істрія, проте в Сан-Ремо не заїхав, бо поспішав до Косова малювати гагілки.

121 Монте-Карло — район Монако, відомий великою кількістю пляжів та казино.

27. До І. П. Косач

2 (15) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 72).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. *Твори в 5 т. Т. 5.* С. 401–403.

122 ...ми з Наташею... — Тобто з Н. Садовською.

123 ...їх військо з Метуеном бури розбили... — Ідеться про один із епізодів англо-бурської війни 1899–1902 рр.

28. До О. П. Косач (сестри)

3 (16) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 327).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. *Твори в 5 т. Т. 5.* С. 404.

124 Маня—Беляєва (з дому Биковська) Марія Михайлівна (1871–1930-ті)—перекладачка, авторка оповідання «В кінці літа...» (назва за початковим рядком (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1183), учителька за фахом; приятелька Лесі Українки з 1879 р., тоді мешкала в Китаї.

125 Тобто С. К. Мержинського.

29. До В. Д. АЛЕКСАНДРОВОЇ

3 (16) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається мовою оригіналу за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-1339. А-265). Автограф пошкоджено в кількох місцях, імовірний текст подано у квадратних дужках.

Уперше надруковано в українському перекладі у виданні: «Вітчизна». 1970. № 9. С. 177–179. Мовою оригіналу вперше опубліковано у виданні: *Леся Українка в воспоминаниях современников / под общ. ред. В. В. Григоренко, С. А. Макашина, С. И. Машинского и др. М.: Худож. литер., 1971. С. 471–473.*

126 Александрова (з дому Мордовцева) Віра Данилівна (1855–[1933])—письменниця, мемуаристка, культурно-громадська діячка, приятелька С. Мержинського, донька Д. Л. Мордовця; тоді мешкала з чоловіком (О. Александровим) у Мінську, де подружжя заснувало «Общество любителей изящных искусств» (1898–1906), члени товариства (понад 400 осіб) організували тематичні літературні вечори, концерти, вистави, лекції з мистецтвознавства тощо.

127 ...так это и следовало.— Леся Українка отримала лист від В. Александрової в день річниці смерті С. Мержинського.

128 ...моя сестра, которую Вы знаете...— Ідеться про Ольгу Косач.

30. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ) ТА О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

6 (19) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 205).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 404–406.*

129 Думаю, що ви тепер вкуні...— У березні 1902 р. мати Лесі Українки їздила на 10 днів у Петербург—у справах і в гості до доньки Ольги.

130 ...з описанням київської «гоголіади»... — Ідеться про святкування ювілею М. Гоголя в Київському літературно-артистичному товаристві.

131 «Мало, душечко, одного Гоголя...» — За словами О. Косач-Кривинюк, це улюблений вислів однієї полтавської знайомої Драгоманових-Косачів, яка часто казала, що у світі так багато є всього смішного та вартого висміювання, одного Гоголя замало.

132 Левицька Зінаїда Костянтинівна (1870–1919) — українська письменниця, перекладачка; дружина Модеста Левицького, ковельська знайома Косачів, яка хворіла на сухоти.

Левицький Модест Пилипович (1866–1932) — український громадсько-політичний діяч, письменник, перекладач, педагог, композитор, лікар за фахом; близький приятель родини Косачів від часу, коли працював повітовим лікарем у Ковелі (1894–1898).

133 ...після першого «витяження», коли мені було 16 літ... — Згідно зі спогадами О. Косач-Кривинюк, перше «витяження» ноги Лесі Українці робили 1886 р., коли їй було лише 15 років (див.: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 62–63)

134 ...як ми «в сереньком домике налево» жили... — Ідеться про помешкання в Києві (вул. Стрілецька, 26), де жили старші діти Косачів з матір'ю в зимові місяці 1881–1883 рр.; 5-річна Ольга описувала тоді цей будинок візникам кількома словами: «серенький домок налево», «серенький домок направо».

135 ...як ми з Лілею вдвох в Києві жили... — Очевидно, ідеться про зиму 1893–1894 рр.

136 Ваганов Сергій Васильович (1852–?) — давній приятель родини Косачів (1884 р. гостював у Колодяжному), ветеринарний лікар за фахом; тоді мешкав у Петербурзі, згодом оселився в Москві та працював на посаді військово-ветеринарного інспектора (1915).

137 Рудченки — родина Рудченка Івана Яковича (Івана Білика) (1845–1905) — українського фольклориста, етнографа, перекладача, літературного критика та співавтора свого брата Панаса Мирного; давні приятелі Драгоманових, їхні колишні сусіди в Гадячі.

138 Пася — Рудченко Євпраксія (Параска) Іванівна — донька І. Я. Рудченка, племінниця Панаса Мирного; приятелька Лесі Українки.

139 Герцог — жартівливе прізвисько Косача Миколи Олексійовича, двоюрідного брата батька Лесі Українки, який займався укладанням генеалогічного дерева роду Косачів і був прихильником теорії про його герцогське походження з Сербії.

Косач Микола Олексійович (1844–1906) — генерал-майор, учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр., флігель-ад'ютант Олександра II (1877), згодом віце-губернатор Санкт-Петербурзької губернії; тоді мешкав із родиною в Петербурзі, де його не раз навідували Косачі.

140 Шабловський — далекий родич Косачів і Садовських.

141 Герцогиня Коморська — жартівливе прізвисько Оксани Косач, яка зі своєю сестрою Ольгою та кузиною Аріадною Драгомановою влітку 1897 р. мешкали в коморі, що їй тимчасово пристосували під житло в Гадячі, бо в невеликому будинку не вистачало місця.

142 ...вітаю всіх будучих «світл»... — Так Леся Українка жартома називала товаришок сестри Ольги, які вивчали медицину.

31. До О. Ю. Кобилянської

6 (19) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 900).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 137–138.

143 Хтось читав чиясь повість... — Ідеться про повість О. Кобилянської «Земля».

32. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

8 (21) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 90–91). Автограф нині не відомий.

Рік установлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 220–222.

144 Ідеться про П. Нестроеву.

145 Ментон (Ментона) — курортне місто на південному сході Франції (30 км від Ніцци).

146 ...боялась трохи за цілість Ліліних ребер в сі тривожні часи... — У 1901–1902 рр. масові акції протесту та студентські страйки в Петербурзі часто закінчувалися кровопролиттям та арештами.

33. До М. В. Кривинюка

16 (29) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-LU1. Од. зб. 37).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 610.

147 ...щоб лист не валявся довго, бо він діловий. — Автограф листа не зберігся. Можливо, у ньому йшлося про замовлення, яке Леся Українка зробила І. Трушеві 1901 р., — портрет С. Мержинського за фотографіями.

34. До В. Д. Александрової

20 березня (2 квітня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається мовою оригіналу за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-1338. А-264).

Уперше надруковано в українському перекладі у виданні: «Вітчизна». 1970. № 9. С. 179. Мовою оригіналу вперше опубліковано у виданні: *Леся Українка в воспоминаниях современников / под общ. ред. В. В. Григоренко, С. А. Макашина, С. И. Маминского и др. М.: Худож. литер., 1971. С. 471–473.*

35. До О. Ю. Кобилянської

20 березня (2 квітня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 901).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 1. С. 138–139.

148 Нехай хтось присилає нариси... — Ідеться про рукописи нарисів «Через море» та «Сліпець» О. Кобилянської. У листі до Лесі Українки авторка, очевидно, цікавилася, чи не могла б та написати відповідний супровідний лист до знайомих у редакції «Киевской старины», де О. Кобилянська хотіла ці твори надрукувати.

36. До М. В. Кривинюка

27 березня (9 квітня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-LU1. Од. зб. 38).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 611–615.

149 «Чи твоє нещастя, чи моя недоля...» — Рядок із кількох близьких між собою українських народних пісень, зокрема «Не ходи, козаче, понад берегами...» та «Зелений дубочок на яр похилився...».

150 *Справи з виданнями мене не тішать...* — Ідеться про видання брошур Групи УСД, її члени в цій справі марно сподівалися на М. Ганкевича («Воля») і В. Сімовича («Буковина»). Зважаючи на це, Леся Українка мала намір звернутися до А. Ляхоцького в Женеві.

151 *Ляхоцький Антон (Антін) Михайлович (псевдонім Кузьма; 1853–1918)* — політичний емігрант із Росії, співзасновник і видавець «Української друкарні» в Женеві, де було опубліковано понад сто видань українською та російською мовами, зокрема і збірники «Громада»; давній приятель М. Драгоманова.

152 *...дядькове видання Бакуніна...* — Згадано посмертне видання упорядкованої М. Драгомановим праці «Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву» (Женева, 1896). Кількома місяцями раніше в Парижі вийшов французький переклад цієї праці («Correspondance de Michel Bakounine. Lettres à Herzen et à Ogareff (1860–1874)»).

153 *...яка, власне, частина «Ткачів» згублена?* — Ідеться про загублені складачами друкарні аркуші перекладу драми Г. Гауптмана «Ткачі».

154 «Ох, ти горе, горе — не біда!» — Рядок, що трапляється в кількох народних піснях із варіантами. Наприклад, «Та туман яром котиться...»:

Та туман яром котиться,
Гулять хлопцям хочеться.
Гей, гей, горе — не біда,
Гулять хлопцям хочеться.

155 *Італійські речі, що я хотіла прислати, єсть белетристика...* — Імовірно, згадано уривки з книги Е. де Амічіса «Карета для всіх».

156 «Балада про Мол» — можливо, музичний твір із текстом, який був напередодні надісланий М. Кривинюку.

157 *Зелений Гай* — хутір на березі річки Псел, який придбала 1896 р. О. П. Косач, мати Лесі Українки, у мешканця Гадяча Голуба. Після кількох років будівництва (новий двоповерховий будинок, флігель і дерев'яна купальня) хутір став літньою резиденцією Косачів.

158 ...мама, певне, знов про Каїр почне.— У родині Косачів жваво обговорювали питання щодо подальшого лікування Лесі Українки в Єгипті, найбільше на цьому наполягали мати поетеси та М. Кривинюк.

37. До О. П. Косач (сестри)

29 березня (11 квітня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 329).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 11. С. 345.

159 Спасибі за повіншування...— Очевидно, ідеться про привітання з днем ангела, який Лариси щороку святкують 26 березня (8 квітня).

160 К[оса]чі вже тут.— Навесні 1902 р. в Сан-Ремо гостював Микола Олексійович Косач, дядько Наталії Садовської (брат її покійної матері), з доньками Вірою (1882–1919) та Марією (1883–?).

38. До О. Ю. Ковилянської

1 (14) квітня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 902). До листа було додано рукопис нарису Лесі Українки «Сліпець».

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 139–140.

161 ...ред[акція] «К[иевской] Ст[арины]», коли не буде педанткою, то мусить їх прийняти.— Редакція часопису твори О. Ковилянської до друку не прийняла, уперше нариси було надруковано 1903 р. в «ЛНВ» («Через море» — Т. XXI. С. 4–7; «Сліпець» — Т. XXIV. С. 109–110).

162 ...хтось білий дозволив собі вказати фактичну помилку.— Рядок про хвилі, «що гонять все вдаль», О. Ковилянська згодом вилучила.

163 ...з того нарису-pendant, що тут приложений до листа.— Ідеться про нарис-pendant «Сліпець» («Життя і знання». 1938. № 10. С. 303–304), який Леся Українка написала напередодні за мотивами однойменного твору О. Ковилянської.

164 Картку з Шевч[енківського] вечера...— Тобто вітальну картку від учасників Шевченківського вечора, що відбувся в березні 1902 р. в Чернівцях.

39. До С. О. ЄФРЕМОВА

2 (15) квітня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 53).

Уперше опубліковано у виданні: *Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Третяченко, Л. Шалагіної. Київська старовина. 1996. № 6. С. 21–31.*

Від часу арешту 1929 р. С. Єфремова у справі Спілки визволення України (далі вживаємо скорочену назву СВУ) його архів, де було чимало рукописів українських письменників (загалом 606 од. зб.), зберігався в УДБ НКВС УРСР. 28 квітня 1940 р. вилучені під час обшуку листи Лесі Українки до академіка було передано у Фонд 2 Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР на спецзбереження, що унеможливило вільний доступ до них. Із цензурних міркувань у жодному з трьох багатотомних видань творів Лесі Українки 1950–1970-х рр. листи поетеси до С. Єфремова опубліковані не були.

Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) — український громадсько-політичний і державний діяч, один із творців української журналістики, публіцист, співзасновник видавництва «Вік» (1895–1918), літературний критик, історик літератури, віце-президент ВУАН (1922–1928), автор понад 10 000 статей і кількох монографій, один із засновників Української демократичної партії (1904), Всеукраїнської учительської спілки (1905) й Товариства українських поступовців (1908), «хрещений батько» УНР (автор назви держави), з 1917 р. заступник Голови Центральної Ради, Генеральний секретар міжнародних справ, юрист за фахом; заарештований 1929 р. у сфабрикованій справі СВУ, загинув за три місяці до закінчення терміну покарання в одному з таборів ГУЛАГу.

165 Спішуся відповісти Вам... — 1902 р. С. Єфремов як редактор «Антології української літератури XIX ст.» звернувся від видавництва «Вік» до Лесі Українки в справі друкування деяких її творів. Зокрема йшлося про публікацію в другому виданні першого тому віршів «Весна зимова» (цикл «Кримські відгуки»), «Перемога» (цикл «Мелодії») та «Єврейська мелодія».

166 ...починається з слів «Ти не мій!»... — Початковий рядок вірша: «Ти не мій! розлучив нас далекий твій край...» (1896).

167 ...на тему полону вавилонського — початкових слів не пам'ятаю... — Ідеться про початковий рядок «Як Ізраїль діставсь ворогам у полон...» («Єврейські мелодії», цикл «Невольницькі пісні»).

168 ...не вподобала собі «Нескінченної розмови»...—Згадано поезію Лесі Українки «Порвалася нескінчена розмова...» (1898), до якої письменниця згодом додала присвяту «Пам'яті С. М[ержинського]».

169 ...докінчу, якщо мені сильніша пані не перешкодить.—Тобто смерть.

40. До М. І. ПАВЛИКА

2 (15) квітня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 366).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 616.

170 ...Вамі «добродії» хоч трохи схаменулись...— Можливо, ідеться про фінансування з боку НТШ подорожі М. Павлика в Софію.

171 Шишманов Іван Дмитрович (1862–1928)— болгарський учений, професор Софійського університету, один із засновників Вищої школи в Болгарії, міністр народної освіти (1903–1907), перший посол Болгарії в УНР (1918–1919). Після смерті М. Драгоманова (1895), який був тестем ученого, І. Шишманов став центральною фігурою в болгарсько-українських науково-літературних і суспільно-політичних взаєминах. Він цікавився подіями на Наддніпрянщині та в Галичині, добре знав історію України й у численних публікаціях інформував болгарську громадськість про її культурне та політичне життя.

172 Міка— Шишманов Дмитро Іванович (Міцікато, Міцикато, Маусик, Лідик; 1889–1945)— син Лідії та Івана Шишманових.

41. До М. В. КРИВИНЮКА

9–10 (22–23) квітня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 40).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 616–620.

173 Перше піде «частина офіціальна»...— У цій частині листа Лесі Українки йдеться про видання Групи УСД, зокрема про переклад, редагування та підготовку до друку брошур соціал-демократичного змісту.

174 Меран (Мерано) — курортне місто на півночі Італії з м'яким середземноморським кліматом (Альпійська долина).

175 ...до її приїзду у Львів ще маєте час вернутись. — Очевидно, у Лесі Українки та М. Кривинюка була домовленість передати через П. Нестроеву, яка невдовзі вирушала із Сан-Ремо до Києва через Львів, якісь матеріали, пов'язані з діяльністю Групи УСД, імовірно, відредаговані рукописи брошур чи їх коректи.

176 «Записок» я ще не бачила... — Можливо, ідеться про черговий том «Записок Наукового товариства імені Шевченка», що виходили у Львові з 1892 р.

177 ...се вже доля звісток з таких сторін, як Турція, Китай... — У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. у Китаї та Туреччині відбувалися масові протести серед населення, викликані наростанням революційно-демократичного руху; така сама ситуація була і в Російській імперії.

178 ...італьянщина (соц[іальна] белетристика)... — Очевидно, згадано переклад окремих розділів книги Е. Амічіса «Карета для всіх».

179 Та написали б і про другу італьянщину (Вашу). — Імовірно, ідеться про допис невідомого автора, який Леся Українка збиралася перекладати італійською мовою (див. Українка Леся. Листи до М. Кривинюка від 1 (14) березня 1902 р. та 27 березня (9 квітня) 1902 р.).

180 ...Ви «на дачі»... — Тобто у в'язниці.

181 ...панує до значної міри «диктатура серця» à la Лоріс Меліков. — Вислів походить від поняття «диктатура серця» («оксамитова диктатура») — іронічної назви політики міністра внутрішніх справ Російської імперії (1880–1881) Лоріс-Мелікова Михайла Тарієловича (1825–1888): реформи в основному були антидемократичними, однак спрямовували Росію на демократичний шлях перетворень.

182 «Последние тучи рассеянной бури»... — Перефразована цитата з поезії О. Пушкіна «Хмара» (1835):

Последняя туча рассеянной бури!
Одна ты несешься по ясной лазури,
Одна ты наводишь унылую тень,
Одна ты печалишь ликующий день.

183 Персіваль (Парцифаль) — герой куртуазного епосу, сюжету про лицарів круглого столу, юнак, який був обдарований

лицарськими чеснотами, але зовсім не знав правил лицарської поведінки.

184 Ганкевич Микола Юліанович (1869 (згідно з деякими джерелами 1867)–1931) — один із лідерів української соціал-демократичної партії в Галичині, журналіст і відповідальний редактор газети «Воля».

42. До О. П. Косач (сестри)

14 (27 квітня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 330).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. II. С. 348.

43. До М. П. Косача

14 (27) квітня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 83).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. II. С. 348–349.

185 Судовщикова (з дому Хойнацька) Анна Іванівна — теща Михайла Косача, давня приятелька родини, хрещена мати сестри Лесі Українки Ольги.

186 Королева Маб — так у родині жартівливо називали Косач Євгенію (Євцю, Імочку) за схожість на фею царства сну з однойменної поеми англійського письменника Шеллі Персі Бімі (1792–1822).

Косач (в одруженні Мільська) Євгенія Михайлівна (1898–1977) — дочка Михайла та Олександри Косачів, племінниця Лесі Українки.

187 «Письма пишут только аптекаря» — ремінісценція повісті М. Гоголя «Записки сумасшедшего» (1834), перефразування вислову Оксентія Поприщина, головного героя твору: «Письмо вздор. Письма пишут аптекари».

44. До О. Ю. Ковилянської

19 квітня (2 травня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 896).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 140–141.

188 Хтось читав в «Ділі», що «Відгуки» його вийшли. — Згадано бібліографічну замітку про вихід збірки Лесі Українки «Відгуки» («Діло». 1902. 13 (26) квітня).

45. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

23–24 квітня (6–7 травня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 206).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 408–409.

189 Нотнагель Карл Вільгельм Герман (1841–1905) — відомий німецький лікар-терапевт, професор, автор кількох фундаментальних наукових праць із медицини, директор клініки внутрішніх хвороб у Відні, один з учителів З. Фрейда.

190 ...була з Дорою при її діфтерії... — Ідеться про події 1890 р., коли Леся Українка в Колодяжному доглядала хвору на дифтерію сестру Ізидору.

191 Коли вже хто винен, то тільки я сама... — Мати Лесі Українка вважала, що її донька захворіла, доглядаючи С. Мержинського, і в усьому звинувачувала його.

192 Мойра — у старогрецькій міфології богиня долі та призначення людей і богів.

193 Олімп — найвище гірське пасмо грецьких Балкан (2919 м); згідно з грецькою міфологією, гора, де мешкали боги, райське місце (нині — національний парк Греції).

194 ...«уліти з'їхались». — Уліта — похідне від «Улита едет, когда-то будет»; у родині Косачів це слово означало власний твір, який повільно пишеться.

195 Лисавета (до 1826–1916) — куховарка, працювала в Драгоманових та Косачів понад 40 років; тоді мешкала зі своїм чоловіком Купер'яном у Гадячі, у садибі Є. Драгоманової.

46. До П. А. КОСАЧА

29 квітня (12 травня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 127).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 409–411.

196 Салі Герман (1856–1933) — відомий швейцарський лікар, винахідник приладу для визначення рівня гемоглобіну в крові

(гемометра Салі), автор підручника «Клінічні методи дослідження» (1910), професор Бернського університету.

197 Ейхгорст Герман-Людвіг (1849–1921) — відомий німецький лікар, професор, автор багатьох наукових праць із медицини; тоді очолював кафедру приватної патології й терапії Цюрихського університету.

198 «Ндраву моему не препятствуй» — Цитата з п'єси «Сцены купеческого быта» (1861) російського письменника, оповідача й актора Горбунова Івана Федоровича (1831–1895). У 60-і рр. ХІХ ст. ця фраза в Російській імперії набула особливої популярності, її використовували як символ егоїзму та самодурства, зокрема й у художній літературі (наприклад, у романі Ф. Достоєвського «Униженныя и оскорбленныя» (1861)).

199 «Натуру тяжко одмінити» — одне з улюблених українських прислів'їв Лесі Українки («Природу тяжко одмінити»).

47. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

1 (14) травня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 92–94). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 2. С. 222–224.

200 *Кланяйся приятелю-гостю...* — Тобто М. Павлику, який перебував тоді в Софії та працював із архівом М. Драгоманова.

201 *...моя бідньєка і [нрзб.]...* — Запис олівцем [нрзб.] у машинописній копії зроблено, очевидно, рукою О. Косач-Кривинюк.

48. До Миколи, Оксани та Ізидори Косачів

7 (20) травня 1902 р. Сампірдарена

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 440). Лист написано олівцем на пароплаві дорогою з Сан-Ремо до Генуї, текст — на полях світлини. На фотографії: Леся Українка стоїть біля моря.

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Збір. творів у 12 т.* Т. 11. С. 356.

202 *Сампірдарена* — залізнична станція перед Генуєю, нині її околиця.

203 Лілі таки написала... — Очевидно, Леся Українка зробила дописку згодом, написавши листа до сестри Ольги (див.: Українка Леся. Лист до О. П. Косач (сестри) від 7 (20) травня 1902 р.).

204 ...дійти ладу з нарисами Кобилянської. — Ідеться про нариси «Через море» і «Сліпець».

49. До О. П. Косач (сестри)

7 (20) травня 1902 р. Сампірдарена

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 331).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 411.

50. До М. В. Кривинюка

7 (20) травня 1902 р. Сампірдарена

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-LU1. Од. зб. 41).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 624.

205 ...чудова ґрафія! — Лист написано на хиткому пароплаві олівцем.

206 ...книжки послані приятелю... — Ідеться про видання Групи УСД. Можливо, згадано А. Ляхоцького (Кузьму), який мешкав тоді в Женеві (Швейцарія).

51. До М. В. Кривинюка

8 (21) травня 1902 р. Женева

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-LU1. Од. зб. 42).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 625.

207 ...бачила інтересуючу Вас роботу... — Ідеться про брошуру «Німецька революція в марті 1848 року»; її переклад, підготовлений до друку Групою УСД, видала «Українська друкарня» в Женеві (1902).

208 ...вона вся буде вислана Вам сього ж таки тижня. — Тобто коректа для редагування брошури, А. Ляхоцький згодом надіслав її М. Кривинюку.

209 ...кінець листуванню нашому з такими без краю неакуратними людьми. — Леся Українка згадує листування з А. Ляхоцьким,

який систематично затримував публікації підготовлених до друку видань. Нерідко це відбувалося через завантаженість друкарні роботою.

52. До М. В. КРИВИНЮКА

12 (25) травня 1902 р. Берн

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 39). Дописка до листа невстановленої особи Михайлові Кривинюку від [2]5 травня 1902 р. У листі, написаному російською мовою, ідеться про конспіративні справи, між іншим, адресант також подає коротку характеристику Лесі Українки, із якою, очевидно, познайомився напередодні («третього дня»): «Редко встречал такого симпатичного, умного и разностороннего человека».

Датовано за змістом обох листів на підставі згадки про візит до професора Салі в Берні («нічого виразного з проф. Sahli поки що не виходить»; «ей верно придется прожить здесь несколько дней, пока профессор ее примет») та інформації з листа Лесі Українки до М. Кривинюка від 15 (28) травня 1902 р. про результати обстеження в цього швейцарського лікаря. У попередніх виданнях лист письменниці датовано на підставі дати в листі невстановленої особи. Леся Українка була в Берні орієнтовно 9–14 (22–27) травня 1902 р., отже, обидва листи могли бути написані 25 травня 1902 р. (за н. ст.). В автографі невідомий адресант, очевидно, помилився в датуванні (замість 25/V записано 5/V).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 620.

53. До М. В. КРИВИНЮКА

15 (28) травня 1902 р. Цюрих

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 43).

Уперше скорочено надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 625–627. Повний текст уперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 453–456.

210 ...сумно те, що Ви пишете про М[аксима] І[вановича] Мережинського)... — 22 квітня (5 травня) 1902 р. у Києві було заарештовано студента V курсу медичного факультету Київського університету Св. Володимира М. Мережинського. Під час обшуку було знайдено листування затриманого з Косачами та Драгомановими.

Мережинський Максим Іванович (1871–1939) — приятель М. В. Кривинюка, його однокласник в Острозькій класичній гімназії, поручитель Лариси Косач під час її вінчання з К. Квіткою. 1902 р. М. Мережинського відрахували з університету, після звільнення продовжив навчання в Москві, згодом працював хірургом в Олександрівській лікарні Києва, лікував подружжя Квіток.

211 Фірвальдштетське озеро (Люцернське озеро, Озеро чотирьох лісових кантонів) — судноплавна водойма біля підніжжя Альп (центральна частина Швейцарії).

212 Бітенберг — відомий гірськолижний курортний регіон Альп (Швейцарія), розташований на південний схід від Берна (столиці країни).

213 ...я насилу знайшла земляка... — Тобто А. Ляхоцького.

214 ...моїх кузін... — Згадано Лідію Шишманову й Аріадну Драгоманову.

215 ...пошле Вам всю роботу. — Ідеться про коректуру брошури «Німецька революція в марті 1848 року».

216 ...один з них готов переселитись в Женевськ[ий] унів[ерситет]... — Очевидно, Качаловський — студент Бернського університету.

217 ...київська адреса, на яку Ви, бувало, мені всякі «куриозы и раритеты» посилали, ще існує? — Згадано конспіративну адресу для листів і бандеролей з книгами та часописами.

218 ...пришлю хутко Вам один переклад... — Ідеться про перекладену Лесею Українкою новелу «Великдень у тюрмі» («Молода Україна». 1902. № 4. С. 107–118). Її автор — Розенбаум Мендель Абрамович (Розенбойм Менахем-Мендл (1870 (у деяких джерелах 1872) — 1954), єврейський публіцист, член Союзу (Партії) соціалістів-революціонерів (1897), закордонний кур'єр, неодноразово заарештований за транспортування в Російську імперію забороненої літератури; львівський приятель Лесі Українки, — тоді як представник Бойової організації ПСР перебував у США, де займався збиранням коштів для потреб партії.

54. До М. ГАНКЕВИЧА

23 травня (5 червня) 1902 р. Середземне море

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 921).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 411–412.

219 ...посилаю Вам переклад новельки п. Розенбавма... — Згадано новелу «Великдень у тюрмі».

220 ...пошлю Вам ще з дороги дальші переклади з де Амічіса. — Очевидно, ідеться про переклади розділів останньої книги Е. Амічіса «Карета для всіх», зокрема «Дві дитини». Частина «Першого мая» було опубліковано в газеті «Воля» 2 (15) червня 1902 р. з підписом «Переклала Леся Українка» («Воля». 1902. № 10–12. С. 2–4).

55. До М. В. Кривинюка

23 травня (5 червня) 1902 р. Середземне море

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 44).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 628–629.

221 Константинополь (Стамбул, Царгород) — найбільше місто Європи, важливий морський порт і культурний центр Туреччини, розташований на березі Босфору.

222 Неаполітанська затока — частина Тірренського моря на західному березі Італії; навколо неї розташовано руїни Помпеїв, міста Неаполь і Торре-дель-Ґреко, вулкан Везувій, острів Капрі тощо.

56. До М. В. Кривинюка

24 травня (6 червня) 1902 р. Неаполь

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 45).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 629–630.

223 Я забула вчора вложити список... — Ідеться про список праць М. Драгоманова, які зберігалися на складі «Української друкарні» в Женеві.

57. До родини Косачів

25–26 травня (7–8 червня) 1902 р. Палермо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 103).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 412–414.

224 Жевакін Балтазар Балтазарович — герой п'єси М. Гоголя «Одруження, або Абсолютно неймовірна подія у двох діях» (1842).

58. До О. П. Косач (сестри)

29 травня (11 червня) 1902 р. Катанія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 332).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. II. С. 360.

225 ...я не поздоровила тебе з іменінами... — Ольга Косач-Кривинюк народилася 26 травня (7 червня) 1877 р.

226 Прийми се за поздоровлення. — Поштівка із зображенням кімнати та підписом «Pompei. Casa dei Vettii. Interno di una camera» («Помпеї. Будинок Фавна. Інтер'єр спальні») (італ.).

59. До М. В. Кривинюка

12 (25) червня 1902 р. Київ

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 46). Лист адресатові надіслала Аріадна Драгоманова з Берліна (дорогою в Париж).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 630–632.

227 ...він живе у нас... — М. Мережинський винаймав помешкання в Косачів.

228 Як там «48 рік»? — Ідеться про коректуру брошури «Німецька революція в марті 1848 року».

60. До О. Ю. Ковилянської

20 червня (3 липня) 1902 р. Гадач, Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 903).

Уперше опубліковано в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 256. Українською мовою вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 141–143.

229 Готарська дорога — дорога в Альпах, що єдне два швейцарські регіони; від 1882 р. проходить через залізничний тунель.

230 Рейнський водоспад — найбільший у Європі водоспад (висота — 23 м, ширина — 150 м), розташований у Швейцарії на річці Рейн.

231 Афінський (Атенський) акрополь — найвідоміший акрополь (височинна частина давньогрецького міста) у світі, розта-

шований на пагорбі Акрополіс (156 м над рівнем моря) в Афінах (Греція); нині — визначна пам'ятка загальноєвропейської культурної спадщини.

232 Смірна (Ізмір) — найбільш європейське місто Туреччини, один із найбільших центрів античної цивілізації, розташований на березі Ізмірської затоки Егейського моря, другий за величиною порт країни.

233 Братова — О. Є. Судовщикова-Косач.

234 ...їздила за місто до Драгоманових... — Родина Драгоманових влітку 1902 р. мешкала на Сирці (нині — житловий масив Києва). Імовірно, дача належала П. Нестроевій.

235 Матушевський Федір Павлович (1869–1919) — український громадсько-політичний діяч, публіцист, літературознавець, критик, видавець, педагог, дипломат; голова студентської громади Дерптського університету (1898–1904), співзасновник видавництва «Вік», один із фундаторів Української демократично-радикальної партії (1905), член Центральної Ради, посол УНР у Греції (1919). Його дружина — Попова (в одруженні Матушевська) Віра Олександрівна (1874–1944) — навчалась у Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті й була близькою подругою О. Косач-Кривинюк. Сестра Лесі Українки Ольга та їхня мати не раз гостювали в Боярці, де мешкали Матушевські. 1919 р. Ф. Матушевський був призначений послом УНР у Греції, де невдовзі помер. У 1930-х рр. В. Матушевську разом із синами, Василем і Борисом, було заарештовано й вислано в табори, де 1944 р. Віра Олександрівна померла.

236 ...чиїсь нариси «Київская Старина» не може умістити... — Ідеться про нариси «Через море» та «Сліпець».

237 ...в новій, недавно збудованій хатці мешкають Трегубови... — Ідеться про сестру дружини І. Франка Трегубову (з дому Хоружинську) Антоніну Федорівну (1863–?), її чоловіка Трегубова Єлисея Купріяновича (Кипріяновича, Кіпріяновича) (1848 (за деякими даними 1849) — 1920), доньку Катерину та сина Ілька. Косачі багато років приятелювали з цією родиною, часто разом відпочивали в Зеленому Гаю. Завдяки Іллі Трегубову, який захоплювався фотографуванням, збереглося чимало світлин тих років.

238 ...якісь учительки найняли помешкання. — Згадано Селіхову і Коляновську — учительок ткацької школи-майстерні Полтавського губернського земства.

61. До О. Ю. Кобилянської

3 (16) жовтня 1902 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 904).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 1. С. 143–145. Повний текст зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1898–1902*. С. 468–470.

239 ...наша старша тітка...— Ідеться про Олену Антонівну Тесленко-Приходько.

240 ...писатиму статі у великий рос[ійський] журнал «Мир Божий»...— Цей намір не здійснено. Леся Українка написала на замовлення журналу велику статтю до 60-літнього ювілею польської письменниці Марії Конопницької (1842–1910). Протримавши рукопис два місяці, редакція часопису без пояснень і видимих причин його відхилила, текст статті не знайдено.

«Мир Божий»— російський щомісячний літературний і науково-популярний журнал для самоосвіти, виходив у Санкт-Петербурзі впродовж 1892–1906 рр.

241 «За готар: нарис з сільського життя»— новела О. Кобилянської («Киевская старина». 1903. Т. 80. Кн. 1. С. 137–151).

242 ...довідається про когось в Товаристві...— Тобто в НТШ.

62. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

10 (23) жовтня 1902 р. Львів

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 207).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 417–418.

243 Дуже він запрошує мене листами до Праги...— Тоді М. Кривинюк продовжував навчання в Празькій політехніці.

244 ...так само хутко і дешево справлюсь, як тут...— У Львові Леся Українка на цей раз зупинилась у М. Павлика.

245 Була у О[льги] Ф[едорівни]...— Згадано Франко (з дому Хоружинську) Ольгу Федорівну (1864–1941)— дружину Івана Франка, приятельку Косачів.

246 З її чоловіком ми говорили чимало...— Тобто з І. Я. Франком.

63. До О. П. Косач (сестри)

11 (24) жовтня 1902 р. Львів

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 333). У листі є приписка, зроблена рукою Богдана Комарова: «Вітаю дорогу Лілю. Богдан».

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. II. С. 365–366.

Комаров Богдан Михайлович (1882–1975) — син М. Ф. Комарова, тоді студент; у зв'язку зі студентськими заворушеннями був відрахований із Одеського університету, після чого продовжив навчання у Львові, згодом перевівся до Відня; учений-біолог.

247 Маю охоту до Праги (дуже просять)... — Ідеться про запрошення М. Кривинюка.

64. До М. В. Кривинюка

13 (26) жовтня 1902 р. Відень

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 48). Лист написано в помешканні Степана Кобилянського, де за рекомендацією його сестри Ольги зупинилася Леся Українка у Відні.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 637.

Кобилянський Степан Юліанович (1866–1940) — український художник, полковник австрійської армії, брат О. Кобилянської; тоді викладав мистецтвознавство у Віденській військовій академії, автор полотен «Ольга Кобилянська в хустці» (1889), «Портрет Ольги Кобилянської» (1910) та ін.

248 Пршерів (Прерів) — місто на сході Чехії, залізнична станція гілки «Відень-Брно».

65. До М. В. Кривинюка

18 (31) жовтня 1902 р. Мілан

Подається за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 638. Місце зберігання автографа не встановлено.

249 Чи отримали посилку? — Очевидно, ідеться про бандероль із забутими в Гадячі речами та підручниками російської мови.

66. До родини Косачів

20 жовтня (2 листопада) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 104).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 418–419.

250 ...жила у брата і братової Кобилянської. — Ідеться про подружжя Степана та Євгенії (з дому Шанковської) Кобилянських.

251 «Час» («Die Zeit») — віденський громадсько-політичний і науково-мистецький тижневик (1894–1904). Детальну інформацію про нього Леся Українка напередодні могла отримати у Львові від І. Франка, який активно співпрацював із цим виданням.

252 Делле Граціє Марія-Євгенія (1864–1931) — австрійська письменниця, критикиня; адресатка Лесі Українки, її знайома. У статті «Новейшая общественная драма» Леся Українка коротко охарактеризувала творчість колеги, тоді збирала матеріал для нової, більш детальної критичної студії про поезію Делле Граціє.

253 ...на найновішій н'єсі була... — Ідеться про постановку п'єси «Велике світло» («Das grosse Licht», 1902) німецького драматурга, журналіста й критика Фелікса Філіппі (1851–1921).

67. До О. П. Косач (сестри)

22 жовтня (4 листопада) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 334).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 420–421.

254 Жила у діда... — Тобто у М. Павлика.

255 ...добрі приятелі таки чимало поисували їх відносини. — М. Павлик планував перевезти архів М. Драгоманова з Софії до Львова, щоб підготувати матеріали до друку, однак не отримав на це згоди Л. М. Драгоманової.

256 Гарматій Григорій (Гриць) Васильович (1872–1930) — український громадський діяч, голова студентського товариства «Академічна громада» у Львові, референт друкарні НТШ, лікар за фахом, доктор медицини, співзасновник Українського лікарського товариства у Львові (1910); приятель М. Кривинюка, знайомий Ольги Косач і Лесі Українки.

257 Кланявся теж Богдан... — Ідеться про Б. Комарова.

258 Комарова (з дому Грабовська) Любов Болеславівна (1854–1924)—дружина М. Ф. Комарова, давня приятелька родини Косачів.

259 Маргаріта—Маргарита Михайлівна Комарова-Сидоренко.

260 Вера—Комарова (в одруженні Волянська) Віра Михайлівна, наймолодша донька Комарових, приятелька Ольги Косач.

68. ДО АНДЖЕЛО ДЕ ГУБЕРНАТИСА

Перед 1 (14) листопада 1902 р. Сан-Ремо

Подається за першодруком мовою оригіналу: Варварцев М. Флорентійська знахідка: лист Лесі Українки. Радянське літературознавство. 1982. № 4. С. 63–67. Автограф зберігається у відділі рукописів Центральної національної бібліотеки м. Флоренції (Фонд А. де Губернатіса. Касета 71. № 47). Початок листа не зберігся.

Датовано орієнтовно—за змістом та на підставі інформації з листа Лесі Українки до М. Кривинюка від 1 (14) листопада 1902 р. («треба було злагодити різні наглі листи (переважно ділові та ще й на різних мовах»).

261 Де Губернатіс Анджело (1840–1913)—італійський культурно-громадський діяч, письменник (номінант на Нобелівську премію з літератури), літературознавець, видавець, засновник й очільник низки періодичних видань, у яких публікував статті про літературну Європу («Східний огляд», «Європейський огляд» тощо), один із фундаторів україністики в Італії, приятель М. П. Драгоманова від 1871 р., його адресат; тоді професор Римського університету (1891–1908).

69. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

1 (14) листопада 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 905).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 1. С. 145–146. Повний текст зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1898–1902*. С. 481–482.

262 Чиясь братова—Євгенія Кобилянська.

263 Чийсь брат—Степан Кобилянський.

264 ...моя торішня сусідка...—Згадано А. Ф. Гассель.

265 Чи надрукований вже чийсь нарис в «Киевск[ой] Стар[ине]»?—Ідеться про новелу О. Кобилянської «За готар».

266 Рата (заст.) — термін сплати боргу, частина боргу, сплачена в якийсь відрізок даного строку.

70. До М. В. КРИВИНЮКА

1 (14) листопада 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 49).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 638–639

267 *Поряд займаюсь і другою (Вам відомою) роботою...* — Очевидно, згадано агітаційно-історичну брошуру Лесі Українки «Яке наше життя під московськими царями», робота над якою тривала від літа 1902 до червня 1903 р.; текст статті нині невідомий.

268 Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) — український громадсько-культурний діяч, письменник, публіцист, редактор низки періодичних видань, один із організаторів і керівників «Прогресу», співзасновник Української радикальної партії в Києві (1904).

269 Мордовець (рос. Мордовцев) Данило Лукич (1830–1905) — історик, публіцист і письменник.

270 *Посилаю тепер і решту її перекладу.* — Ідеться про переклад оповідання «Старуха Изергиль» М. Горького, здійснений Ізидорою Косач улітку 1902 р. і згодом опублікований завдяки Лесі Українці та М. Кривинюку; переклад було підписано ініціалами «І. К.».

271 Старосольський Володимир Якимович (1878–1942) — український громадсько-політичний діяч, урядовець часів УНР, юрист за фахом, один із лідерів молодіжної організації «Молода Україна» (1899); тоді здобував ступінь доктора права у Львівському університеті (1903), згодом продовжив навчання за кордоном, до арешту 1939 р. займався адвокатською діяльністю у Львові. 25 лютого 1942 р. помер у таборі в м. Маріїнську Кемеровської обл. (Нині — РФ).

272 *Переклад з Сеньобоса я пристроїла...* — Ідеться про відредатований Лесею Українкою переклад розділу книги Ш. Сеньобоса, можливо, «Політичної історії сучасної Європи». Окремі частини цієї розвідки французького історика також перекладали С. Томашівський та І. Франко.

273 *Своє буду друкувати окреме під тою ж фірмою...* — Ідеться про одну з брошур Лесі Українки. Тоді праці Групи УСД могли,

за порадою А. Ляхощького, видаватись у Львові з обкладинкою «Української друкарні» в Женеві (див.: Українка Леся. Лист до М. Кривинюка від 15 (28) травня 1902 р.).

274 З В. В. бачилась перед виїздом... — О. Косач-Кривинюк припустила, що це міг бути Василь Водовозов (див.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 639).

Водовозов Василь Васильович (1864–1933) — російський публіцист, журналіст, юрист, тоді мешкав у Києві, співпрацював із багатьма виданнями, публікуючи в них свої праці з державного права, політики, історії; знайомий Лесі Українки.

71. До М. М. КОМАРОВОЇ-СИДОРЕНКО

3 (16) листопада 1902 р. Сан-Ремо

Уривок із листа, подано і датовано за першодруком: Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. [Б. м.]: Держ. вид-во України, 1925. С. 43. Автограф після публікації втрачено.

72. До В. М. ГНАТЮКА

4 (17) листопада 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 926).

Уперше надруковано у виданні: «Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка». Т. 19. Вип. 1. Львів: 1951. С. 50–51.

275 ...ось посилаю обіцяні вірші... — Йдеться про цикл поезій «Осінні співи» («ЛНВ». 1903. Т. XXI. Кн. I. С. 1–3).

276 ...подяку проф. Грушевському за прислану книжку. — Готуючи до друку статтю про М. Конопніцьку, Леся Українка в Італії мала небагато потрібної літератури (деякі матеріали замовила в бібліотеці Женеві й Берна), тому звернулася з проханням до І. Франка та М. Грушевського позичити їй деякі видання. Очевидно, у листі йдеться про одну з таких книг.

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) — український історик, громадсько-політичний і державний діяч; тоді мешкав у Львові, де очолював кафедру історії в університеті (1894–1914), головував у НТШ (1897–1913), був співзасновником і видавцем «ЛНВ» (1898–1907), одним із організаторів Українсько-руської видавничої спілки (1899); знайомий родини Косачів.

73. До М. В. КРИВИНЮКА

13 (26) листопада 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 47).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 641–645.

277 ...потім про скрипт поговоримо... — Очевидно, ідеться про одну з брошур Групи УСД; згідно з текстом листа, Леся Українка займалася коректуванням рукопису цього видання.

278 Стешенко (з дому Старицька) Оксана Михайлівна (1875–1942) — українська дитяча письменниця, перекладачка, педагогиня; донька М. Старицького, дружина І. М. Стешенка; авторка спогадів про Леся Українку, її приятелька.

279 Матвіїв — можливо, ідеться про одного з провідних бібліотекарів львівської «Академічної громади».

280 Балмашов Степан Валер'янович (1881–1902) — студент Київського університету, активний учасник масових заворушень 1900 р.; 2 (15) квітня 1902 р. в Санкт-Петербурзі вбив тодішнього міністра внутрішніх справ Д. С. Сипягіна, страчений за терористичну діяльність.

281 ...тепер він в Тіфлісі... — Після закінчення юридичного факультету Київського університету Св. Володимира К. Квітка поїхав у Тифліс (нині — Тбілісі, столиця Грузії), де протягом 1902–1905 рр. працював в окружному суді.

282 Ваш проект з Пештом... — Ідеться про пошуки нової друкарні для видання брошур Групи УСД.

283 Я маю тепер всякі можливі швейцарські матеріали... — Імовірно, ідеться про матеріали для коректури, яку мала зробити Леся Українка.

284 Я таки занята тепер тою роботою, що починала літом... — Згадано статтю «Яке наше життя під московськими царями».

285 Займанщина — земельна власність, набута правом першого зайняття вільної землі (*ius primae occupationis*). Була поширена серед козаків і посполитих селян у малозаселених місцевостях Слобожанщини, Лівобережної України та Запорізької Січі в XVI–XVIII ст. Займанщина припинилася у зв'язку з подальшим розвитком феодално-кріпосницьких відносин, посиленням закріпачення селянства та переходом вільних земель у державну й поміщицьку власність.

286 Слобода́ (свобода) — різновид поселення-колонії в Східній Європі XVI–XVIII ст. У домодерній Україні — козацька колонія або

новозасноване поселення з власним самоврядуванням, мешканців якого власник звільняв на деякий час від виконання повинностей.

287 Подолинський Сергій Андрійович (1850–1891) — український громадсько-політичний діяч, науковець, публіцист, соціолог, автор україномовних праць «Ремесла і фабрики на Україні», «Праця людини та її відношення до розподілу енергії», «Громадівство та теорія Дарвіна», «Соціалізм, нігілізм та тероризм. Відповідь старому російському соціалістові», «Життя і здоров'я людей на Україні»; лікар за фахом.

288 Гайдамачина — національно-визвольний і суспільно-політичний рух проти народного поневолення на Правобережній Україні в кінці XVIII — на початку XIX ст., був поширений на Київщині, Брацлавщині й Волині.

289 Коліївщина — козацько-селянське національно-визвольне повстання на Правобережній Україні в 1768–1769 рр., спровоковане національно-релігійним гнітом українців у Речі Посполитій.

290 Палій Семен (Гурко Семен Пилипович; 1640–1710) — український державний та військовий діяч, полковник, один із керівників повстання на Правобережжі проти польської корони.

291 ...Гордієнка з його цікавою конституцією... — Ідеться про «Конституцію Пилипа Орлика» (1710) — договір гетьмана з козацтвом, що визначав права й обов'язки всіх членів війська; від імені старшини та запорожців конституцію Орлика підписав кошовий отаман Кость Гордієнко.

Гордієнко (Головка) Кость (Костянтин) Гордійович (?–1733) — український військовий і політичний діяч, кошовий отаман Запорозької Січі, сподвижник Пилипа Орлика та співавтор його конституції.

292 Залізник Максим Ієвлевич (бл. 1740 — після 1769) — козацький отаман, керівник гайдамацького повстання, відомого під назвою Коліївщина.

293 Булавін Кіндрат Панасович ([1660]–1708) — керівник повстання донських козаків проти царського війська (1707); після поразки з невеликою групою вцілілих побратимів вирушив на Січ, де уклав таємний союз із запорожцями («друг за друга стоять твердо і радеть одностайно»), разом козаки Дону та Січі продовжували боротьбу до 1709 р.

294 Ви питаєте, чи підходить скрипт до С. Д. — Очевидно, ідеться про соціал-демократичне спрямування брошури «Царі, пани

а люди» (під опублікованим 1903 р. в Женеві виданням стояв підпис «С. Д.»).

295 Революційна українська партія (РУП) — перша політична організація в центрі та на сході України, заснована 1900 р. в Харкові активними діячами студентських громад (Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем, Б. Камінським та ін.).

296 «Революционная Россия» — нелегальна російська газета Союзу соціалістів-революціонерів, що виходила з 1900 р.

74. До Ф. В. Волховського

16 (29) листопада 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філадельфія, 1971–1980. С. 285–286.*

Волховський Фелікс Вадимович (псевдонім Іван Брут; 1846–1914) — публіцист, письменник, журналіст, перекладач, видавець, відомий діяч російського та міжнародного революційного руху, неодноразово заарештований у Російській імперії; приятель М. Драгоманова. 1889 р. емігрував у Лондон, де заснував «Фонд вольной русской прессы» (1891–1901) та очолив Товариство друзів російської свободи, від 1893 р. був редактором його друкованого органу «Free Russia» (1890–1914). Белетристику писав українською, російською та англійською мовами. Один із його прозових творів — «Сказание о несправедливом царе и как он в разум вошел и какой совет людям дал» (інша назва «Сказка о царе Симеоне») — за рекомендацією М. Розенбаума в 1902–1903 рр. переклала Леся Українка.

297 ...Ваш львівський приятель... — Ідеться про М. Розенбаума, який у листі до Ф. Волховського від 8 (21) листопада 1902 р. писав: «Вашу сказку и “За веру, царя и отечество” я бы хотел, чтобы Леся Укр[аинка] взялася переводить. Она теперь в Сан-Ремо, и я напишу, если она согласится, то это будет прекрасно. (Она перевела мой фельетон в “Мол[одій] Укр[аїні]”, которую я Вам послал)» (див.: Борисюк Т. *Листи Лесі Українки до Фелікса Волховського*. «Слово і час». 1991. № 2. С. 10).

298 ...просите залагодити справу з українськими перекладами російських брошюр для народа. — Тоді Ф. Волховський очолював

міжнародну «Аграрно-соціалістичну лігу» (Париж, 1900), одним із головних завдань якої було розповсюдження агітаційної літератури серед селянства.

299 ...просить мене перекласти Вашу працю «О несправедливом царе»... — Згадано брошуру Ф. Волховського «Сказание о несправедливом царе и как он в разум вошел и какой совет людям дал» (Москва, 1902); 1903 р. опубліковано в перекладі Лесі Українки («Казка про несправедливого царя, як він до розуму прийшов і яку людям пораду дав / Написав Ф. Волховський. Переклав з московського Незалежний Українець. [Б. м.]: Видання Аграрно-соціалістичної ліги та Соціалістично-революційної партії).

300 ...оповідання «За веру, царя и отечество». — Ідеться про оповідання «За веру, царя и отечество» (Женева, 1902) російської письменниці Дмитрієвої (в одруженні Єршової) Валентини Іовівни (псевдонім Иван Вольный; 1859–1947).

301 ...власної оригінальної праці в тім же напрямі. — Тобто статті «Яке наше життя під московськими царями».

302 ...перекладала, напр[иклад], такі речі, як «Неволя віри» Драгоманова... — Ідеться про брошуру М. Драгоманова «О неволе веры» («Неволя веры в России» (1895)), опубліковану Ф. Волховським 1903 р. в Женеві; після смерті дядька Леся Українка переклала її та видала під назвою «Про волю віри» (Львів, 1895), підписавши переклад криптонімом Н. С. Ж.

303 ...горобець не дуже добру славу має в українській фантастиці... — В українській міфології горобця вважають проклятою Богом пташкою через ганебну поведінку під час розп'яття Христа; символізує спритність і злодійство. Існує повір'я: горобець б'ється в шибку — чекай погану звістку.

304 ...коли вірити тому, що говорять, напр[иклад], про Алекс[андра] III... — Російський імператор Олександр III (1845–1894) мав славу хорошого батька й чоловіка.

305 Лукин — герой оповідання «За веру, царя и отечество» В. Дмитрієвої.

306 Штундар — член баптистської секти, що виникла в Російській імперії в середині XIX ст.

75. До О. П. Косач (сестри)

20 листопада (3 грудня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 335).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 11. С. 372.

76. До Ф. В. Волховського

21 листопада (4 грудня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філадельфія, 1971–1980. С. 287–288.

307 ...я сама одсилала Вам його рукопись до друку. — Очевидно, ідеться про рукопис брошури М. Драгоманова «Неволя веры в России» (1895).

308 ...Ваша казка... — Тобто «Сказание о несправедливом царе и как он в разум вошел и какой совет людям дал».

309 Красноперов Иван Деметьевич (у перекладі Лесі Українки Іван Красій) — герой казки Ф. Волховського, селянин, який став царем, маючи з ним зовнішню схожість.

310 «Ми ще поборемось» — перефразування назви поезії в прозі І. Тургенева «Ми ще повоюємо!» (1879).

77. До О. П. Косач (сестри)

4 (17) грудня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 336).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 423.

311 ...кінчаю статтю для «М[ира] Бож[ьего]»... — Згадано статтю про творчість М. Конопніцької.

312 Радуюсь за неї дуже... — Восени 1902 р. лікарі діагностували в Оксани Косач істерію, відтоді стан здоров'я дівчини значно покращився завдяки тітці Олені, яка запросила хвору до себе в Запруддя й там допомогла небозі подолати хворобу.

78. До М. В. КРИВИНЮКА

5 (18) грудня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 50).

Рік встановлено за поштовим штемпелем.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 645.

313 [Іван] М[атвійович] — І. М. Стешенко.

314 ...Євгена «одвезли в Петербург»... — Ідеться про арешт Черняхівського Євгена Григоровича (1873–1938) — відомого українського хірурга, професора медицини; тоді працював у Олександрівській лікарні м. Києва. 1920 р. став першим ректором Київського інституту охорони здоров'я (нині — Національний медичний університет імені О. О. Богомольця), був звільнений із посади у зв'язку з арештом у справі СВУ (1929) брата Олександра Черняхівського.

79. До І. Я. ФРАНКА

10 (23) грудня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1635. С. 17–18).

Уперше опубліковано в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 256–257. Українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 423–424.

315 В яку Ви сумну струну вдарили в своєму «3 дневника»!.. — Згадано ліричний диптих «Із дневника» І. Франка (поезії «Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер вие» та «Як голова болить!»), опублікований у «ЛНВ» (1902. Т. XX. С. 95–98). Згодом поетеса напише авторові розлогий лист-відгук про ці вірші (див.: *Українка Леся. Лист до І. Франка від 31 грудня 1902–1 січня 1903 (13–14 січня 1903) рр.*).

316 *Будьте здорові з європейськими святами.* — Ідеться про католицьке Різдво (25 грудня (за н. ст.)).

80. До М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

10 (23) грудня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 928).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 104. *Листи Лесі Українки до*

М. Грушевського, передані на спецзбереження в Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР 10 січня 1950 р., з цензурних міркувань не увійшли в жодне з багатотомних видань творів письменниці 1950–1970-х рр.

317 Кулюня (Кулюнця, Колюня) — пестливе ім'я доньки Грушевських Катерини, вживали в колі родини та близьких приятелів.

Грушевська Катерина Михайлівна (1900–1943) — українська етносоціологиня, фольклористка, культурологиня, перекладачка, членка ВУАН, редакторка часопису «Первісне громадянство і його пережитки в Україні» (1926–1930). 1938 р. заарештована у Києві за «участь в антирадянській українській організації», померла в таборах ГУЛАГу, згідно з документами КДБ, 30 березня 1943 р.

81. До О. П. Косач (сестри)

16 (29) грудня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 337).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 257–259. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 424–427.

318 Робота Данаїд — нескінченна й марна праця; вислів походить із грецької міфології, згідно з якою доньки царя Даная повинні були вічно наповнювати в пеклі діряву бочку, спокутуючи свій злочин — убивство власних чоловіків у першу шлюбну ніч.

319 ...що з тими перекладами для фірми Малих? — Ідеться про видавництво Малих Марії Олександрівни (1879–1967), засноване в Санкт-Петербурзі 1901 р. Імовірно, шукаючи дистанційну роботу, Леся Українка пропонувала цій фірмі свої послуги як перекладачка.

320 ...все не скінчу своєї літньої роботи. — Ідеться про статтю «Яке наше життя під московськими царями».

321 ...поїхала з т[р]ошею] Єлею і в Мюнхен, і до мене. — Тоді в Мюнхенській політехніці навчався Юрій Тесленко-Приходько (1884–1944) — син тітки Єлі.

322 Кльоня — Климент Квітка.

323 Максим Іванович — М. Мережинський.

324 ...не провела Михаля... — Тобто М. Кривинюка.

325 Френкель Сергій Григорович (1868–[1940]) — педагог за фахом, приятель Лесі Українки, її адресат.

82. До О. Ю. Ковилянської

17 (30) грудня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 906).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 259–260*. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 147–149*. Повний текст українською мовою зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 505–507*.

326 Склеп — крамниця (діал.).

327 До мене ніхто не писав про фотографію для карток... — Ідеться про поштові картки друкарні Оренштайна Якова Сауловича (1875–1942), для їх виготовлення коломийський видавець використав фотографію, на якій зображено Лесю Українку та О. Ковилянську (Чернівці, 1901).

328 ...в ній і наші спільні знайомі були... — Серед делегатів був В. Сімович, який представляв «Молоду Україну».

329 Воробкевич Сидір (псевдоніми Морозенко, Семен Хрін, Ісидор Воробкевич, С. Волох та ін.; 1836–1903) — український письменник, композитор, художник, педагог, засновник і редактор часописів «Руська хата», «Буковинська зоря»; православний священник. 1902 р. був нагороджений лицарським хрестом ордена Франца Йосифа.

330 ...в «К[иевской] ст[арине]» була «критика» на когось (чорненького), на Кримського і Хоткевича яко на «декадентів». — Ідеться про статтю «В поисках новой красоты (Заметки читателя)» С. Єфремова («Киевская старина». 1902. №№ 10–12). Автор на прикладах творчості О. Ковилянської, Н. Кобринської, Г. Хоткевича та ін. критикує нові літературні напрями й засуджує захоплення письменників символізмом і декадентством.

331 ...може, і хтось (білий) щось напише. — На початку 1903 р. Леся Українка надіслала статтю-відповідь С. Єфремову до редакцій часописів «Киевская старина» та «Мир Божий», однак до друку текст не потрапив, рукопис не знайдено.

332 Хтось послав скільки поезій до «Вістника»... — Ідеться про цикл поезій «Осінні співи».

333 ...хоче на повороті до Мюнхену і до Праги вступити... — У Мюнхені тоді навчалися двоюрідні брати Лесі Українки (Юрій

Тесленко-Приходько й Антон Шимановський), у Празі — М. Кривинюк.

Шимановський Антон Борисович (1878–[1946]) — кузен Лариси Косач, молодший син тітки Олександри.

1903

83. До М. В. Кривинюка

21–22 грудня 1902 р. (3–4 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 51).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 648.

84. До І. Я. Франка

24 грудня 1902 р. (6 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1635. С. 19–20).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 1. С. 55.

334 Чи отримали мою посилку? — Ідеться про бандероль із книгами, які Леся Українка позичала в І. Франка, працюючи над статтею про М. Конопніцьку.

335 Що се з п. Гнатюком, що аж на Корфу поїхав... — У грудні 1902 р. В. Гнатюк їздив лікуватися на грецький острів Корфу (Керкіра), нині одне з найбільш популярних місць відпочинку туристів у Греції.

336 ...вчитала і скільки друк[арських] помилок у моїх віршах... — Очевидно, ідеться про друкарські помилки в поезіях циклу «Осінні співи», опублікованих напередодні в «ЛНВ».

337 ...тепер пишу одну поему... — Ідеться про драматичну поему «Вавилонський полон». Згідно з чорновим автографом, роботу над твором поетеса закінчила 27 грудня 1902 р. (9 січня 1903 р.), у чистовому автографі — 15 лютого 1903 р. (за н. ст.).

338 Вовк Федір (Хведір) Кіндратович (1847–1918) — український антрополог, етнограф, археолог, музеєзнавець, видавець, автор понад 600 наукових праць, виданих в основному іноземною мовою; член Старої Громади, популяризатор України та її культурних надбань у Європі, приятель М. Драгоманова й І. Франка.

З 1887 р. жив у Парижі, 1904 р. повернувся в Росію, де працював на посаді доцента антропології Петербурзького університету.

339 Вороний Микола Кіндратович (псевдоніми Арлекін, Віщий Олег, Кондратович, Микольчик, Сірюк та ін.; 1871–1938) — український письменник, перекладач, режисер, актор, громадсько-політичний діяч, театрознавець, один із засновників Української Центральної Ради, співзасновник і режисер Національного театру. 1934 р. висланий із Києва із забороною жити в Україні, через кілька років заарештований удруге, розстріляний за вироком особливої трійки УНКВС Одеської обл. 7 червня 1938 р.

340 ...все-таки треба йому щось послати, він давно просив... — Тоді М. Вороний готував до друку літературно-художній альманах «З-над хмар і з долин» (Одеса, 1903), куди увійшли твори І. Франка, М. Вороного, В. Самійленка, П. Грабовського, О. Маковея, М. Чернявського, А. Кримського, М. Старицького, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Г. Хоткевича, О. Кобилянської та інших, а також лірика Лесі Українки з циклу «Ритми» («Хотіла б я уплисти за водою...», «Якби вся кров моя уплинула отак...»).

85. ДО БАТЬКІВ

25 грудня 1902 р. (7 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 105). Автограф листа пошкоджено, імовірний текст подано у квадратних дужках.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 430–431.

341 Вибачай, папа, що я тебе на іменини не поздоровила... — П. А. Косач народився 20 грудня 1841 р. (1 січня 1842 р.) ; 21 грудня (2 січня) за церковним календарем — день святого Петра.

342 ...подарунок новорічний та книжечка моя... — Ідеться про збірку «Відгуки» (Чернівці, 1902).

343 ...можна б цілу книжку написати á la Джером! — Тобто в стилі англійського письменника Джерома Клапки Джерома (1859–1927), автора роману-подорожі «Трое у човні» (1889).

344 ...як там цензура з моїми віршами думає? — Ідеться про київське видання вибраних творів «На крилах пісень».

345 «А может быть — ха-ха! — и помилую?» — Перефразований рядок із казки М. Є. Салтикова-Щедріна «Заєць, що себе жертвує» (переклад Т. Зіньківського, в оригіналі «Самоотверженный заяц»): «А может быть... ха-ха... я тебя и помилую!»

346 ...я ще й «італьянську поему» пришлю. — Ідеться про поезію «Бранець (Середньовічний мотив)», що починається словами «На країну Італьянську...»; уперше опубліковано в збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» (Київ, 1904).

347 Немезида (Немезіда) — у грецькій міфології богиня людської долі, покровителька суспільного порядку, уособлення кари богів.

86. До Ф. В. Волховського

26 грудня 1902 р. (8 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філядельфія, 1971–1980. С. 288–290.*

348 ...я написала до нашого спільного приятеля... — Ідеться про М. Розенбаума.

349 Бухарест (Букарешт; рум. București) — столиця Румунії.

350 ...не могла втриматись, щоб не почати нової поеми... — Можливо, ідеться про поезію «Бранець», яку Леся Українка в листах називала «італьянською поемою» (чорновий автограф, що зберігся, не датовано).

87. До О. П. Косач (сестри)

27 грудня 1902 р. (9 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 338).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 11.*

88. До О. Є. Судовщикової-Косач

29 грудня 1902 р. (11 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 95).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 431.*

351 Спасибі, любя Річчі, за авторський дарунок. — Можливо, ідеться про книгу О. Судовщикової-Косач (Грицька Григоренка) «Самі собі: (Не так, як люди)» (Харків, 1903) (див.: Мороз М. *Літопис життя та творчості Лесі Українки*. К.: Наукова думка, 1992. С. 571).

89. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

30 грудня 1902 р. (12 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 95–99). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа. У 12-томному виданні 1975–1979 рр., очевидно, помилково лист датовано за григоріанським календарем 13 січня 1903 р. (див.: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 20; 486).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 224–228.

90. До І. Я. Франка

31 грудня 1902—1 січня 1903 р. (13–14 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1635. С. 21–44).

Уперше надруковано у виданні: «Червоний шлях». 1923. № 6–7. С. 188–189.

352 ...статтю Вашу в «Zeit» про Коң[опницьку] я читала... — Ідеться про статтю І. Франка «Maria Kopornicka» («Die Zeit». 1903. № 421. С. 40–42).

353 Конферувати — вести перемовини з кимось, радитися; збиратися в одне місце.

354 Бреслав (Бржецлав) — невелике чеське місто на кордоні з Австрією та Словаччиною.

355 ...я маю до неї виразні справи, що вимагають відповіді. — Ймовірно, у листі Лесі Українки йшлося про її намір написати статтю про Делле Граціє для журналу «Мир Божий» та були деякі питання щодо матеріалів, потрібних їй для роботи.

356 ...давно колись, ще в Колодяжному... — Згадано травень 1891 р., коли І. Франко з родиною гостював у Колодяжному.

357 «Кам'яна душа» — одноактна віршована драма І. Франка з присвятою «Пам'яті покійної Олени Доброграєвої» («Житє і слово». 1895. Т. III. Кн. 3. С. 352–368).

358 ...в мій перший побут у Львові... — Ідеться про січень 1891 р., коли Леся Українка зупинялась у Франків дорогою до Відня.

359 ...прочитала десь у «Kurjer'i», чи що, опис якоїсь вистави господарської... — Упродовж 1887–1897 рр. І. Франко був співробітником щоденної польської громадсько-політичної газети «Kurjer Lwowski» (Львів, 1883–1935).

360 ...свою драму про скульптора серед пуритан... — Згадано драматичну поему Лесі Українки «У пущі» (1897–1909).

361 ...крик і скарги Ваших «дітей»... — Ідеться про символічний образ потоплених дітей — творчих задумів, планів письменника, які просилися на світ, але з різних причин так і не побачили його (вірші диптиха «Із дневника»).

362 Шильдик (від нім. schild — щит) — інформаційна табличка, вивіска.

363 ...між ереміадою і філіппікою. — Тобто між наріканням і звинуваченням.

364 «Зів'яле листя» — збірка інтимної лірики І. Франка (Львів, 1896).

365 «Рахіль плаче і не хоче потішитись по дітях своїх, бо їх немає...» — Леся Українка використала як епіграф до твору «Прокляття Рахілі» (1898) слова з Євангелія від Матвія: «Чутно крик в Рамі, великий плач і скарга, Рахіль плаче по дітях своїх і не може потішитись, бо їх немає» (Єв. Матв. 2, 18).

366 ...якийсь ратівник з-за Чорномор'я... — Ідеться про образ із поезії І. Франка «Як голова болить!»:

А може... може, там
Далеко десь, по той бік Чорномор'я,
Маленька барка надува вітрила,
І в ній сидить спаситель твій, що чудом
Перепливе безодню, і ввійде
В останню ніч у сю сумну темницю.
І верне зір тобі, і скаже: «Встань і вийди!»

367 Тавматург — чудотворець; пох. від тавматургія — грецькі театралізовані вистави за участю фокусників на священних трапезах.

368 ...я її в таку ніч писала... — Драматичну поему «Одержима» Леся Українка написала в ніч на 18 (31) січня 1901 р. у Мінську, доглядаючи невиліковно хворого С. Мержинського.

369 Синедріон — рада старійшин у стародавній Іудеї (III–I ст. до н. е.), найвищий державний, релігійний і судовий орган цієї країни.

370 «Най будуть щирі, щирі, щирі!»... — Звернення І. Франка до митців у поемі «Лісова ідилія» (вір незавершений, збереглися уривки).

371 Що скажу Вам про Вашу поему? — Ідеться про зміст двох опублікованих тоді частин поеми І. Франка «Лісова ідилія»

(«ЛНВ». 1903. Т. XXI. Кн. 1. С. 8–16)— «Посвята Миколі Вороному» та «Пролог».

372 «Нове життя» — незавершена поема І. Франка; протягом 1886–1893 рр. автор друкував окремі уривки твору («Нове життя. Пролог», «Стріча», «Панич») в журналі «Зоря», 1893 р. опублікував їх у другому виданні збірки «З вершин і низин» (13-й розділ «Галицьких образків»).

373 ...от і Конопн[іцької] «Бразилія» якось мені до душі не промовляє... — Згадано не завершену тоді поему М. Конопніцької «Пан Бальцер в Бразилії» (1892–1906), твір друкувався в журналах частинами.

374 До Ваших «Панських жартів» я маю теж холодну пошану... — Ідеться про «Панські жарти. Поему з остатніх часів панщини» І. Франка (1887).

375 «Перехресні стежки» — соціально-психологічна повість І. Франка (1900).

376 Свою «поему» я вже скінчила... — Тобто «Вавилонський полон».

377 ...та що вже — один тому час! — Ужито уривок із фразеологізму «Один тому час, що й батько в плахті», що означає «таке буває раз у житті, ніколи не повториться».

91. До М. І. Павлика

9 (22) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 367).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 91–94.

378 ...в справі дядькової італьянщини... — Згадано праці М. Драгоманова, надруковані в італійських часописах протягом його життя.

379 «Minerva» — науковий щорічник, що виходив у Європі з XIX ст., альманах подавав відомості про всі вищі школи та наукові установи світу.

380 Пренумерувати (заст., пох. з латини) — передплатити.

381 ...не отримавши Ваших «листиців»... — Тобто великих листів.

382 ...справа з дядьковою спадщиною... — Ідеться про архів М. Драгоманова і його передачу НТШ.

383 ...казала писати умовленими фразами... — 1899 р. Л. М. Драгоманова отримала офіційний дозвіл на проживання в Російській імперії й оселилася в Києві, але все ще перебувала під наглядом жандармського управління, а її кореспонденцію з-за кордону ретельно перевіряли.

384 ...мою сестру (знайому Ваму)... — Тобто Ольгу Косач.

385 З фольклорними матерьялами... — Згадано фольклорні матеріали М. Драгоманова, які тоді зберігались у Софії в родині Лідії Михайлівни Шишманової.

386 ...мого товариша і побратима в Празі... — Ідеться про Кривинюка Михайла Васильовича, який тоді здобував вищу освіту в Празькій політехніці (відділ інженерної механіки).

387 ...посилатимете Іванові в С[офію]... — Тобто І. Шишманову.

388 ...отой весь хаос нещирости земляків, про який Ви пишете... — У своїх листах М. Павлик не раз висловлював занепокоєння долею спадщини М. Драгоманова, аргументуючи це тим, що навколо чимало нещирих українців, яким байдужа доля цих матеріалів.

389 «Все минеться, одна правда зостанеться» — українське народне прислів'я.

390 Ваші листи взагалі ховаю і привезу Вам всі. — Ймовірно, М. Павлик просив Леся Українку повертати йому написані ним листи, упорядковуючи власний архів.

92. До С. О. ЄФРЕМОВА

9 (22) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 3).

Уперше опубліковано у виданні: *Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Третяченко, Л. Шалагінової. Київська старовина. 1996. № 6. С. 21–31.*

391 Посилаю вірші, ще ніде не друковані... — Тоді С. Єфремов готував до друку збірник «На вічну пам'ять Котляревському» з нагоди відкриття пам'ятника письменнику в Полтаві, запрошення до участі отримала і Леся Українка. Поетеса надіслала до альманаху ще не друковані вірші «Бранець» («На країну Італьянську...»), «На Земмерінгу» («Кучері темні уквітчала хмарка...»), які згодом увійшли у видання («На вічну пам'ять Котляревському». Київ: «Вік», 1904. С. 121–123), та поезію «Дим», заборонену до друку згідно з рішенням Петербурзького цензурного комітету від 18 (31)

жовтня 1903 р. (див.: *Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970.* К.: Наукова думка, 1971. С.175–176).

392 Коли Ви можете мене закликати до громадської справи... — Тобто до участі в збірнику. С. Єфремов у листі до Лесі Українки писав: «...Сподіваюсь, що не відмовите, бо се ж не моя особиста справа, а загальноукраїнська» (див.: *Українка Леся. Лист до О. П. Косач (матері) від 14 (27) січня 1903 р.*).

393 На Ваші прилюдні зачіпки я відповідатиму прилюдно... — Згадано суперечку між кореспондентами, викликану статтею С. Єфремова «В поисках новой красоты (Заметки читателя)». В архіві поетеси збережено чернетку його відповіді Лесі Українці на цей лист (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 481).

93. До О. П. Косач (сестри)

10 (23) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 339).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5.* С. 438.

394 Дивуюсь, чом квітки не дійшли. — Ідеться про квіти, які Леся Українка, за італійськими традиціями, надіслала сестрі Ользі в Петербург на Різдво.

94. До О. Ю. Ковилянської

11 (24) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 907).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3.* С. 270. Повний текст українською мовою зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук).* К.: Комора, 2018. С. 16 (далі посилання на це видання подано за формою: *Леся Українка. Листи: 1903–1913*).

395 «Святого духа лицар» — образ поеми Г. Гейне «Гірська ідилія» (1827) у перекладі Лесі Українки.

396 Коли «Киевск[ая] Стар[ина]» не прийме моєї відповіді, то я собі знайду пристановище... — Очевидно, Леся Українка сподівалася опублікувати відповідь С. Єфремову на сторінках часопису «Мир Божий».

**95. До С. О. ЄФРЕМОВА з ДОДАТКОМ ЛИСТА
ДО РЕДАКЦІЇ «КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ»**
Перед 14 (27) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 58).

Датовано орієнтовно — за змістом листів Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 14 (27) січня 1903 р. та 16 (29) січня 1903 р. на підставі їх датування та згадки про допис («Я ще забула тобі написати: я начитала у «Вістнику», що видавцям «Віку» докоряють (між іншим, Славинський у «Мире Бож[ьем]») за непоміщення моєї і твоєї біографії і за нерозкриття наших псевдонімів. Я не знаю, як ти до того відносишся, але я за саму себе (не згадуючи нічого про тебе) послала коротеньку заміточку до «Вістника», «Мира Б[ожьего]» і «Киевск[ой] Ст[арини]», що я сама не хотіла уміщення біогр[афії] і розкриття псевдоніму...»; див.: Українка Леся. Лист до О. П. Косач (матері) від 16 (29).І.1903).

Уперше опубліковано без дописки С. Єфремову у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 35–36. Повний текст надруковано у виданні: Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Третяченко, Л. Шалагінової. Київська старовина. 1996. № 6. С. 21–31.

397 Славинський Максим Антонович (1868–1945) — співавтор Лесі Українки, перекладач творів Г. Гейне, близький приятель поетеси. У різні роки працював у редакціях кількох петербурзьких газет та журналів («Северный курьер», «Свобода и право», «Свободная мысль», «Жизнь», «Вестник Европы» тощо), 1901 р. за активну проукраїнську діяльність був висланий із Санкт-Петербурга в Катеринослав, повернувшись, продовжив журналістську та видавничу діяльність.

398 ...в своей рецензии на «Вик»... — Очевидно, ідеться про рецензію М. Славинського на видання «Антологія української літератури XIX ст.», яке впорядкували С. Єфремов і В. Доманицький (Київ, 1902).

96. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)
14 (27) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 208).

Уперше надруковано у виданні: Наукові записки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. «Радянське літературознавство». 1948. Кн. 9. С. 134–139.

399 Спасибі тобі за бандерольку з статтею Людіною... — Ідеться про відбиток статті Л. М. Старицької-Черняхівської. Наприкінці 1902 р. в журналі «Русская мысль» було опубліковано її допис «Новинки украинской поэзии», у якій авторка проаналізувала творчість Лесі Українки, А. Кримського та І. Стешенка («Русская мысль». 1902. №10. С. 44–72).

400 ...моїми книжечками. — Згадано третє видання поезій Лесі Українки «Відгуки» та фольклорний збірник «Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Лущини та Звягельщини на Волині», укладений Ларисою Косач та К. Квіткою і виданий у Києві на початку 1903 р. (на титулі — 1902).

401 А як з помітками під «Воскресенієм» і «Мишами» і т. д. зробити, то не знаю... — Ідеться про пісні «Воскресеніє — день» і «Танець (Козачок)» із фольклорного збірника «Дитячі гри, пісні й казки...». Перша, згідно з зауваженнями Олени Пчілки, почута на Полтавщині, зокрема в Гадячі, а не на Волині. Друга пісенька, у листі названа «Мишами» за дійовими особами, — чотиривірш із друкованого джерела, який наспівувала вдома мати Лесі Українки на мотив мелодії поширеного у свій час «козачка». Спогади про обставини видання залишив К. Квітка (див.: Квітка К. Музично-фольклористична спадщина Лесі Українки: Огляд. Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 430–432).

402 «Общество исследователей Вольни» — наукове товариство краєзнавчого спрямування, що діяло в Житомирі протягом 1900–1917 рр. і публікувало матеріали з історії, етнології, географії, геології, ботаніки та метеорології Волині. Підготувавши до друку збірник дитячого фольклору, Леся Українка та К. Квітка звернулися до цього товариства з проханням видати книгу під його маркою, щоб уникнути попередньої цензури. Гроші на друк до реалізації тиражу, найімовірніше, позичила Олена Антонівна Тесленко-Приходько, тітка письменниці (див.: Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. К.: Наукова думка, 1992. С. 346).

403 ...я, як бачиш, таки одгризнулає на Єфр[емова]... — Згадано статтю-відповідь Лесі Українки С. Єфремову, її рукопис разом із листом письменниці надіслала О. П. Косач (матері) для подання до друку в редакцію «Киевской старины».

404 ...панує «смешение языков» (Михайловськ[ого], З. Венгер[ової], М. Нордау і Гілярова)... — Ідеться про хаотичність викладених у статті «В поисках новой красоты (Заметки читателя)» думок

С. Єфремова про нові напрями та стилі літератури, які було обґрунтовано автором на підставі суджень не найбільш впливових тодішніх літературних критиків і філософів: Михайловського Миколи Костянтиновича (1842–1904), Венгерової Зінаїди Опанасівни (1867–1941), Нордау Макса (1849–1923) та Гілярова Олексія Микитовича (1856–1938). У листуванні з приводу статті Леся Українка не раз вказувала на недостатність доказової бази автора, його обізнаність не з авторитетними першоджерелами, а з третьорядними, переважно російськими, коментаторами. С. Єфремов не розумів філософського підґрунтя та новаторської естетики модернізму, критикуючи його з позицій вузькоглядного народництва.

405 ...не згадав навіть Толстого... — Ідеться про статтю Толстого Льва Миколайовича (1828–1910) «Що таке мистецтво?» (1897). Її автор вважав, що завданням мистецтва насамперед є моральне вдосконалення. Згідно з його поглядами, головна функція літератури — дати «знання відмінності між добром і злом». І таке справді вартісне письменство йде лише від простого народу, селянства. Такі утопічні погляди Леся Українка принагідно заперечує в кількох листах, що стосувалися полеміки з народницькими концепціями С. Єфремова.

406 Ібсен Генрік (1828–1906) — норвезький драматург і поет, новатор європейського театру.

407 Б'єрнсон Б'єрнстєрне Мартініус (Бйорнсон Бйорнстєрне; 1832–1910) — норвезький письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури 1903 р.

408 Гі де Мопассан (Анрі Рене Альбер Гі; 1850–1893) — французький письменник, новеліст.

409 Чехов Антон Павлович (1860–1904) — класик російської літератури, прозаїк, драматург.

410 Метерлінк Моріс Полідор Марі Бернар (1862–1949) — бельгійський письменник, драматург, філософ, лауреат Нобелівської премії з літератури 1911 р.

411 Верлен Поль Марі (1844–1896) — відомий французький письменник, поет-символіст.

412 Рембо Жан Нікола Артюр (1854–1891) — французький поет-символіст, попередник сюрреалізму.

413 Анрі Франсуа Жозеф де Реньє (1864–1936) — французький поет і прозаїк, у творчості близький до парнасців та символістів.

414 Верхарн Еміль (Вергарен Еміль; 1855–1916) — бельгійський поет.

415 Замість «вавілонської магії»... — Ідеться про творчість Пеладана Жозефа (Жозефена) (1858–1918) — французького письменника, окультиста, якого певний час вважали очільником французького ордену розенкрейцерів, автора «магічної» трагедії «Вавилон» (1895).

416 «Саламбо» (1862) — історичний роман французького письменника Гюстава Флобера (1821–1880).

417 «Сіракузькі діви» (1902) — роман французької письменниці Жан Бертеруа (справжнє ім'я Верта Клорина Жанна Ле Баріє; 1858–1927).

418 «Афродіта — античні звичаї» (1896) — еротичний роман французького поета й прозаїка П'єра Фелікса Луї (1870–1925).

419 Таяд (Тальяд) Лоран (1854–1919) — французький поет, сатирик, полеміст, перекладач, прихильник анархізму.

420 Бодлер Шарль П'єр (1821–1867) — французький поет, літературний критик, перекладач, один із найвпливовіших представників французької літератури XIX ст.

421 ...з загальної втоми часів Панами і всякого національного сорому Франції... — Ідеться про події кінця XIX ст., пов'язані зі спорудженням Панамського каналу французьким акціонерним товариством Фердинанда Марі де Лессепа. 1889 р., після 10-річного фінансування будівництва, керівництво компанії офіційно оголосило про своє банкрутство, що спричинило розорення тисяч дрібних інвесторів. Розслідування виявило грандіозний корупційний скандал: для того щоб урятувати будівництво каналу, керівництво компанії підкупляло французьких чиновників, депутатів, журналістів, а також їхніх колумбійських колег. Слово «Панама» стало синонімом фінансової афери і тоді асоціювалось у світі з ганьбою Франції.

422 Вільє де Ліль-Адан, «Занепад латинського світу» — Очевидно, помилково авторство книги «Занепад латинського світу» («Виродження латинської раси») приписано французькому письменнику Огюсту Вільє де Ліль-Адану (1838–1889). Можливо, ідеться про один із десяти романів серії «La décadence latine» Ж. Пеладана.

423 ...«Таїс» П'єра Луїса... — Імовірно, згадано роман «Таїс» (1889) відомого французького письменника та літературного критика Анатолія Франса (Франсуа Анатолія Тібо; 1844–1924), лауреата Нобелівської премії з літератури 1921 р.

424 Протеїєвська — похідне від «Протей» — у грецькій міфології морський бог, який міг на власний розсуд змінювати свою подобу, перевтілюватися.

425 Квієтист — послідовник квієтизму, релігійного вчення в католицизмі, що культивує містико-споглядальне бачення навколишнього світу та певну моральну індіферентність, пасивність, непротивлення.

426 Бійка (з уголовщиною) Верлена і Рембо... — Ідеться про події 1873 р., зокрема про суперечку між Артюром Рембо та Полем Верленом, яка закінчилася для першого пораненням у руку, для другого — дворічним ув'язненням за кримінальний злочин.

427 «Жерміналь», «Пастка», «Розгром», «Париж», «Рим» — твори французького романіста й критика Еміля Золя (1840–1902).

428 ...тут же «продернул» и буковинку, и галичан... — Ідеться про О. Кобилянську, Н. Кобринську та Катрю Гриневичеву.

429 «Знедолені» — роман Віктора Гюго, написаний протягом 1845–1862 рр.

430 Що за «тихий и отдаленный уголок»... — Рядок із епічної поеми в прозі М. Гоголя «Мертві душі» (1842).

431 Кобринська Наталія Іванівна (з дому Озаркевич; 1855–1920) — українська громадська діячка, письменниця, видавчиня, організаторка жіночого руху.

432 «Живі струни» — фольклорний збірник, виданий Б. Грінченком 1895 р. в Чернігові (серія книжок для народного читання).

433 ...з України так вдарено на неї. — Ідеться про критику творчості О. Кобилянської в статті С. Єфремова «В поисках новой красоты (Заметки читателя)».

434 ...дякує «сестрам-українкам» за привіт... — Можливо, ідеться про найближче оточення М. П. Косача, який після виходу статті С. Єфремова листовно підтримав О. Кобилянську й у зв'язку з цим писав сестрі Ользі: «Коли матимеш час прочитати “К[иївську] Ст[арину]”, то після прочитання напиши листа Кобилянській, вона, бідна, дуже вражена таким ворожим становищем “К[иївської] Ст[арини]”» (див.: Косач Михайло. Лист до О. П. Косач (сестри) від 25 грудня 1902 р. Михайло Косач (Михайло Обачний). Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум / упоряд., автор біографії, коментарів та приміток Л. Мірошніченко. К.: Комора, 2017. С. 499).

435 Що ж там мій збірник в ценз[урі]? — Ідеться про збірку вибраних творів Лесі Українки «На крилах пісень», після довгих цензурних поневірянь вийшла друком 1904 р. в Києві.

436 Чи не пора присилати «Італ[ьянську] поему?» — Згадано поезію «Бранець» (Сан-Ремо, 1903).

437 ...нашим «Катонам та Ціцеронам»... — Леся Українка іронічно пише про «хранителів» громадського добра.

Катон Марк Порцій Старший (234–149 до н. е.)—відомий давньоримський державний діяч, письменник.

Цицерон Марк Туллій (106–43 до н. е.)—давньоримський політичний діяч, відомий оратор, філософ і літератор.

438 ...що думає «К[иевская] Ст[арина]» робити з нарисом Кобил[янської] «За готар»?— Ідеться про новелу О. Кобилянської «За готар: нарис з сільського життя» («Киевская старина». 1903. Т. 80. Кн. 1. С. 137–151).

439 Чи Оксана ще «по тім боці»...— Тоді Оксана Косач, закінчивши київську гімназію О. Дучинської, оговтувалася після загострення важкої хвороби (істерії), багато подорожувала й набиралася сил для вступу на Вищі жіночі (Бестужевські) курси в Санкт-Петербурзі, де згодом (протягом 1904–1905 рр.) вивчала фізико-математичні науки.

440 Наші господарі...— Згадано Садовських—власників вілли «Наталія».

441 ...петербурзькі Косачі...— Родина Миколи Олексійовича Косача.

442 Як твоя робота про колядки?— Згадано розвідку Олени Пчілки «Украинские колядки (текст вольнский)» («Киевская старина». 1903. Т. 80. Кн. 1, 4–6).

443 Гюїсманс Жоріс-Карл (Гюїсманс Шарль Жорж Марі; 1848–1907)—французький письменник, літературний критик.

444 Роні—спільний літературний псевдонім братів Боекс (Бекс)—Жозефа Анрі Оноре (1856–1940) та Серафима Жюстена Франсуа (1859–1948), французьких письменників бельгійського походження; від 1909 р. кожен із них писав під власним псевдонімом—Ж.-А. Роні-старший та Ж.-А. Роні-молодший.

445 Род Едуард (1857–1910)—французький письменник швейцарського походження, літературний критик.

446 Сар Пеладан—підпис Жозефа Пеладана (Сар—титул єгипетського мага, владики).

447 «Пісні Білітіс» (1894)—збірник поезії П'єра Луїса, очевидно, помилково зарахований до творів Ж. Пеладана.

97. До М. В. Кривинюка

14 (27) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 52).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 661–663.

448 ...не встигла і скрипту Вашого переглянути... — Можливо, ідеться про рукопис брошури «Царі, пани а люди» (Женева, 1903), автором якої, найімовірніше, був М. Кривинюк; Леся Українка займалася коректуванням видання.

449 Коніщина — похідне від прізвища українського перекладача й письменника Кониського Олександра Яковича (1836–1900). Його погляди, діаметрально протилежні ідеям М. Драгоманова, були неприйнятні для молодих українців, які вважали себе «драгоманівцями».

450 ...не поїхала на Різдво в Київ для ощадности нервової енергії. — Протягом 1901–1902 рр. у родині активно обговорювали питання одруження Ольги Косач та Михайла Кривинюка, які спочатку відклали весілля, а згодом виявили бажання не брати церковного шлюбу. Деякі члени родини, зокрема й мати Лесі Українки, були категорично проти, а тому постійно намагалися вплинути на ситуацію, чим глибоко вражали саму Ольгу.

451 Мій скрипт... — Ідеться про агітаційно-історичну брошуру Лесі Українки «Яке наше життя під московськими царями».

452 Коли з бемами трудно... — Очевидно, ідеться про чехів: слово «беми» походить від *Böhmen* (нім.) — Богемія (історична область у Чеській Республіці), у німецькомовних країнах назви «Богемія» та «Чехія» вживають як синоніми.

453 ...я ще маю «пути» в Лондоні... — Ідеться про зв'язки Лесі Українки з видавцем Ф. Волховським, приятелем М. Драгоманова.

454 А до Черновець не можна вдатись? — Тоді Чернівці були важливим українським видавничим центром: виходив щоденник «Буковина» (1885–1917), місячник РУП (Револьюційної української партії) «Гасло» (1902–1903); 1902 р., за підтримки академічного товариства «Молода Україна» побачила світ третя збірка Лесі Українки «Відгуки» (за редакцією В. Сімовича).

98. До Ф. В. Волховського

16 (29) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філядельфія, 1971–1980. С. 290.

455 ...не посылаю Вам досі перекладу... — Ідеться про переклад «Сказання о несправедливом царе и как он в разум вошел и какой совет людям дал» Ф. Волховського.

456 ...«жизнь трогает»... — Перефразована цитата з роману «Обломов» (1859) російського письменника Гончарова Івана Олександровича (1812–1891): «Трогает жизнь, везде достаает».

99. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

16 (29) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за першодруком: Недруковані листи Лесі Українки. «Червоний шлях». 1923. № 6–7. С. 190–191. Автограф після публікації втрачено.

457 ...не стаття звичайна, а «письмо в редакцию». — Ідеться про відповідь С. Єфремову на його публікацію в журналі «Киевская старина».

458 ...видавцям «Віку» докоряють... — Тобто С. Єфремову та В. Доманицькому.

100. До О. П. Косач (СЕСТРИ)

16 (29) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 340).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 446.

459 Про Оксану щось уже нема чулки, чи їде, чи ні. — Ідеться про заплановану поїздку Оксани Косач у Сан-Ремо.

101. До Ф. В. Волховського

20 січня (2 лютого) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філядельфія, 1971–1980. С. 290–291.*

460 ...хутко матиму людину, якій зможу його диктувати... — Очевидно, ідеться про Оксану Косач.

102. До О. П. Косач (матері)

25 січня (7 лютого) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 209).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 280–281.* Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 34–37.*

461 ...візита молодого Беренштама (Влад[имира])... — Згаданий Беренштам Володимир Вільямович (1870 (1871) — 1931) — російський публіцист, автор літературних нарисів, юрист за фахом; син члена Старої Громади Беренштама Вільяма (Вільгельма) Людвиговича (1839–1904), співробітника журналу «Киевская старина» та близького приятеля П. А. Косача.

462 ...познайомився в Мюнхені з моїми кузенами... — Ідеться про Ю. Тесленка-Приходька й А. Шимановського.

463 Забезднити (діал.) — занедбати, занехаяти, споганити, запустити.

464 Веристи (від італ. vero — правдивий) — представники течії в італійському мистецтві, яка виникла у 70–90-х роках ХІХ ст., прагнули достовірно показати соціально-психологічні конфлікти в умовах нової історичної дійсності, героями їхніх творів ставали переважно «звичайні» люди — селяни, студенти, актори, поети та ін.

465 Пшибишевський Станіслав Фелікс (1868–1927) — польський письменник-декадент, який пропагував «мистецтво заради мистецтва» та гасло «нагої душі»; один із головних представників епохи «Молодої Польщі».

466 Крушельницький Антін Владиславович (Володиславович) (1878–1937)— український письменник, літературний критик, педагог, згодом міністр освіти УНР (1919), редактор шкільних хрестоматій з української літератури (Відень, 1919–1922), видавець і редактор львівських громадсько-літературних журналів «Нові шляхи» (1929–1933) і «Критика» (1933); тоді активний діяч «Молодої України» (видавав однойменний журнал протягом 1900–1903 рр.) та Української радикальної партії, періодично друкувався в «ЛНВ» (1900–1913). У липні 1934 р. переїхав із родиною зі Львова до Харкова, через кілька місяців заарештований. Розстріляно 3 листопада 1937 р. в Карелії (урочище Сандармох).

467 Якобсен Єнс Петер (1847–1885)— данський письменник, прозаїк, один із попередників імпресіонізму.

468 ...я ще сама не додумалась в моїй статі в «Жизни». — Згадано статтю Лесі Українки «Малорусские писатели на Буковине» (1900).

469 Дуже прошу прислати «Колядки». — Тобто статтю Олени Пчілки «Украинские колядки (текст волынський)».

103. До О. П. Косач (сестри)

28 січня (10 лютого) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 341).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 281–283. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 448–450.

470 Богданович Ангел Іванович (1860–1907)— російський журналіст, публіцист, від середини 1890-х редагував журнал «Мир Божий», відповідав за літературознавчий розділ «Критичні нотатки».

471 Нелідова Катерина Миколаївна (1864–1930)— російська письменниця, перекладачка; у кінці XIX— на початку XX ст. працювала секретаркою в редакції журналу «Мир Божий».

472 Пипін Олександр Миколайович (1833–1904)— російський учений, літературознавець, етнограф, публіцист, автор понад 1200 праць із історії слов'янських та європейської літератур, співробітник часопису «Вестник Европы».

473 «Русское богатство»— щомісячний літературно-науковий журнал, виходив у Санкт-Петербурзі впродовж 1876–1918 рр.

- 474 «Русская мысль» — літературно-політичний часопис, виходив у Москві впродовж 1880–1918 рр.
- 475 ...чи ти не допиталась чого у фірми Малих про переклади? — Ідеться про видавництво М. О. Малих.
- 476 Реприманд (пох. від франц. *reprimande*) — догана, несподіванка, нежданий докір.
- 477 Панна Гассель — Тобто Анна Федорівна Гассель.
- 478 Панна Клименкова — приятелька Наталії Садовської.
- 479 ...познайомився в Мюнх[ені] з Тосею і Юрою. — Згадано А. Шимановського і Ю. Тесленка-Приходька.

104. До М. В. Кривинюка

3 (16) лютого 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-LU1. Од. зб. 53).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 663–665.

- 480 Тесленко-Приходько Петро Васильович ([1855]–1930) — чоловік Олени Антонівни Косач (тітки Єлі).
- 481 Недавно я послала невеличку статтю до «Zeit»... — Леся Українка надіслала допис до газети, однак жодної звістки від редакції не отримала, згадану статтю не опублікували.
- 482 ...досі не скінчила давно початої роботи. — Очевидно, ідеться про брошуру «Яке наше життя під московськими царями».
- 483 ...полеміка з Ганкевичем з приводу його «Політики і етики»... — Леся Українка працювала над полемічною статтею у відповідь на публікацію М. Ганкевича «Етика і політика» («Молода Україна». 1902. № 5, 6–7), у якій автор проаналізував брошуру професора Берлінського університету Ф. Паульсена «Партійна політика та мораль» (1900) і розкритикував соціал-демократичний рух. Замітка письменниці збереглася фрагментарно — неповний чистовий автограф та уривки з чернетки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 851–854). Статтю було надіслано опонентові, однак у друк вона не потрапила.
- 484 І[ванові] М[атвійовичу] — І. М. Стешенку.
- 485 «Уярмлена Польща» — одна з найбільш популярних брошур Р. О. Сембратовича; вийшла друком на початку 1903 р. (Франкфурт-на-Майні).

Сембратович Роман Олександрович (1875–1906) — український публіцист, видавець, засновник і один із редакторів журналу «Ruthenische Revue», автор численних статей про Україну та українців у загальноєвропейському контексті.

486 ...послали б якось Вашим молодим приятелям (Ш[аркам]) на Україну... — Ідеться про Бориса та Вадима Шарків, імовірно, родичів М. Кривинюка, синів Марії Олександрівни Шарко, у домі якої бувала Леся Українка. Можливо, ідеться про Шарка Вадима Вікторовича (1882 — після 1941) — українського математика, учителя Київського кадетського корпусу (вихователь учасників бою під Крутами), згодом професора, редактора Інституту української наукової мови при ВУАН, співавтора проектів шкільних програм, підручників із алгебри й геометрії. 1929 р. заарештований і засуджений у справі СБУ, відбував заслання в м. Вороніж, де пропав без вісти під час Другої світової війни.

487 Гриць міг би послати. — Тобто Г. Гарматій.

488 Ваш скрипт хутко пришлю з рецензією... — Імовірно, ідеться про корегування брошури «Царі, пани а люди».

489 Зецер (заст.) — друкар, набірник.

490 ...якби і Ви з «бандою» приїхали сюди! — Ідеться про гостей, яких Леся Українка сподівалася з дня на день у Сан-Ремо.

105. До М. В. Кривинюка

18 лютого (3 березня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 54).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 666–669.

491 Самійл[енка] я теж не знаю... — Можливо, ідеться про стиль і манеру письма.

Самійленко Володимир Іванович (псевдонім — В. Сивенький; 1864–1925) — український поет-лірик, сатирик, драматург, перекладач.

492 ...щось знайоме з компанії «гаслови́в»... — Згадано культурно-громадських діячів, які гуртувалися навколо щомісячної газети «Гасло» (1902–1903, Чернівці) — друкованого органу РУП.

493 І[ван] М[атвійович] — І. М. Стешенко.

494 «Література» — так згодом називали зібрання «Плеяди».

495 Мені заміри «Волі» здаються цілком утопічними... — На шпальтах газети «Воля» було висловлено ідею примирення всіх соціал-демократичних партій і фракцій Австро-Угорщини та Російської імперії задля спільної справи.

496 «Искра» — газета марксистського спрямування, створена 1900 р., орган Російської соціал-демократичної робітничої партії. Щодо стратегії розвитку революційного руху з «Искрою»

неодноразово полемізувала на своїх сторінках газета «Революционная Россия».

497 Про страйк в Гал[ичині] варто б теж написати... — У червні — серпні 1902 р. 30 повітів Галичини охопив великий селянський страйк, що мав яскраво виражений соціальний та національний характер. Йому передувала дискримінаційна податкова політика влади щодо українського селянства, а також демографічний вибух кінця XIX ст. Агітація, що велася українськими політичними партіями, виступала каталізатором суспільної свідомості українців. І хоча сам страйк проходив у рамках законів Австро-Угорщини, він знаменував собою початок активізації боротьби за національні інтереси польського та українського народів не лише в політичній, але і в економічній сфері інтересів.

498 Бунд («Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії») — єврейська соціалістична організація, що діяла в Східній Європі з 1897 р. та вважала себе на цих землях єдиним представником інтересів єврейського робітничого руху.

499 «Добра новина» — нелегальний часопис соціал-демократичного спрямування, виходив у Чернівцях та Львові 1903 р. Опубліковано всього 4 номери.

500 ...на тітку, що її гляділа і, можна сказати, вратувала... — Згадано про перебування Оксани Косач під час загострення її хвороби (істерії) в маєтку Олени Антонівни Тесленко-Приходько в Запрудді.

501 Ті чорти як почнуть сіпати, то вже трудно відчепитись. — Імовірно, ідеться про затримки в листуванні та очевидні ознаки перечитування кореспонденції відповідними органами: після арешту й заслання М. Кривинюка його листуванням цікавилася жандармське управління.

106. До М. І. Павлика

21 лютого (6 березня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 368).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 95–96.

502 Щодо Ваших плянів, зв'язаних з переїздом Ліліним до Львова... — У листі до Лесі Українки від 15 (28) січня 1903 р. М. Павлик писав, що архів Драгоманова можна було б зберігати у Львові,

а догляд за ним могли б здійснювати М. Кривинюк та Ольга Косач, сестра адресатки, яка незабаром збиралась оселитися у Львові (див.: *Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження/упор. О. Ф. Ставицький. К.: Наук. думка, 1984. С. 106–107*).

503 Радин же переїзд, я гадаю, зовсім не від Ліліної особи залежить, а від іншої. — Ідеться про І. Труша, який тоді був заручений із А. Драгомановою.

504 ...чи будете потроху спроважувати матерьяли з Софії? — Тобто матеріали з архіву М. Драгоманова.

107. До Г. М. КОМАРОВОЇ

21 лютого (6 березня) 1903 р. Сан-Ремо

Уривок із листа, подано за першодруком: *Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. [Б. м.]: Держ. вид-во України, 1925. С. 91–92. Автограф після публікації втрачено.*

Датовано за першодруком і змістом листа.

505 Комарова Галина Михайлівна (псевдонім Галина Комарівна; 1877–1938) — українська поетеса, перекладачка, редакторка, дочка М. Ф. Комарова, приятелька Лесі Українки та Ольги Косач; мешкала з родиною в Одесі.

108. До М. М. КОМАРОВОЇ-СИДОРЕНКО

21 лютого (6 березня) 1903 р. Сан-Ремо

Уривок із листа, подано за першодруком: *Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. [Б. м.]: Держ. вид-во України, 1925. С. 43. Автограф після публікації втрачено.*

Датовано за першодруком та змістом листа. О. Косач-Кривинюк, очевидно, помилково вважала, що лист датовано Лесею Українкою за юліанським календарем, тобто написано 6 (17) березня 1903 р. (див.: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 673*). У виданні 1975–1979 рр. лист датовано за публікацією А. Музички 6 березня 1903 р. (за н. ст.) (див.: *Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 42–43; 495*).

506 ...одну поему, одну статтю переписати... — Очевидно, ідеться про поему «Вавилонський полон» (дата завершення роботи, вказана в чистовому автографі, — 15 лютого 1903 р. (ІЛ. Ф. 2.

Од. зб. 779) та «Замітки з приводу статті “Політика і етика”» на відповідь М. Ганкевичу.

109. До О. Ю. Кобилянської

27 лютого (12 березня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 908).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 283–285*. Повний текст українською мовою зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 51–56*.

507 Новий Світ — вулиця в Чернівцях, де в будинку №61 протягом 1899–1903 рр. мешкали Кобилянські (нині — вул. Шевченка). Тоді родина планувала змінити помешкання та згодом оселилася за адресою: Чернівці, вул. Штернгассе, 6 (тепер — вул. Костянтина Томащука, 6).

508 ...одну невеличку драматичну поему і скільки віршів. — Ідеться про драматичну поему «Вавилонський полон» («У полоні») та поезії «Дим», «Бранець», «Було се за часів святої Германдади...».

509 «Земля» — повість О. Кобилянської.

510 Брат мій писав... — Згадано Михайла Косача.

511 Чи то збірник Коцюбинського все одно, що Чернявського? — Ідеться про літературно-художній альманах «З потоку життя» (Херсон, 1905), упорядниками якого були М. Коцюбинський та М. Чернявський. До збірника увійшли поезія Лесі Українки «Було се за часів святої Германдади...», а також твори Грицька Григоренка, М. Чернявського, О. Кобилянської, І. Франка, А. Кримського, М. Вороного, Б. Грінченка, О. Луцького, М. Старицького, переклади з Г. Гейне.

Чернявський Микола Федорович (1867 (1868) — 1938) — український культурно-громадський діяч, педагог, поет. Протягом 1901–1903 рр. жив у Чернігові, приятелював із М. Коцюбинським, оселившись у Херсоні (1903), очолював товариство «Українська хата в Херсоні» (1917). Від 1933 р. перестав друкуватися й писати, згодом був заарештований, розстріляний у ніч із 19 на 20 січня 1938 р.

512 Про збірник Вороного... — Згадано літературно-художній альманах «З-над хмар і з долин».

513 Науменко так мене лютить... — Ідеться про В. Науменка як головного редактора й видавця журналу «Киевская старина».

110. До Ф. В. Волховського

4 (17) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філадельфія, 1971–1980. С. 291–298.*

514 ...до моїх приятелів галичан... — Ідеться про Г. Гарматія та М. Ганкевича, заарештованих напередодні у Львові.

515 ...завдяки новій австро-російській дружбі і результатам нарад Голуховського з Ламбсдорфом. — Згадано міністрів закордонних справ Австро-Угорщини (А. Голуховського) та Російської імперії (В. Ламбсдорфа (Ламбсдорфа)) і їхню домовленість діяти спільно проти революційно налаштованої української інтелігенції.

516 Козум Лев (1878–1947) — український громадсько-політичний діяч, журналіст, видавець; у 1902–1903 рр. редагував газети РУП («Гасло», «Селянин») та окремі брошури, що виходили в Чернівцях.

517 Мелень Теофіл (1879–1915) — український публіцист, один із засновників і редакторів першого українського студентського часопису «Молода Україна» (1900–1904), член УСДП, редактор партійного органу «Воля»; згодом — військовий кореспондент, один із організаторів Українських січових стрільців. Загинув у бою проти російської армії.

518 «Athenaeum» («Атенеум») — англійський літературний і художньо-критичний часопис, що виходив у Лондоні впродовж 1828–1921 рр. Тоді в журналі публікували критичні матеріали щодо французької та німецької белетристики, іноді також з'являлися статті про літературу Російської імперії.

519 С. У. П. — Очевидно, ідеться про Українську соціалістичну партію (УСП), провідними членами якої були Б. Ярошевський і М. Меленевський; у червні 1903 р. РУП та УСП об'єдналися.

520 Ваш твір... — Згадано «Сказание о несправедливом царе и как он в разум вошел и какой совет людям дал» Ф. Волховського.

521 ...«славянские ручьи сольются в русском море»... — Перефразована цитата з поезії О. Пушкіна «Клеветникам России»:

Уже давно между собою
Враждуют эти племена;
Не раз клонилась под грозою
То их, то наша сторона.
Кто устоит в неравном споре:
Кичливый лях, иль верный росс?
Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? вот вопрос.

522 «Искра» образила всіх укр[аїнських] ре[волюціонерів] своєю відповіддю одному гуртові... — Ідеться про замітку під назвою «Группе украинских работников», у якій зокрема зазначалося: «Проект программы партии не может вовсе затрагивать практического вопроса о том, на каком языке следует вести агитацию в той или другой местности. Это дело местных групп. Далее, вы нам предлагаете издавать для малороссийских крестьян и рабочих брошюры на украинском языке, которые вы “сочтите честью” распространять. В виду ограниченности наших средств и необходимости посвятить все силы выработке общей литературы, мы предложим вам обратное разделение труда: если бы вы взяли издавать по-украински наши брошюры и статьи, мы могли бы содействовать их распространению в Малороссии» («Искра». 1901. №9. С. 24).

523 ...можете звернутись до експедиторки тої книгарні... — Ідеться про Панькевич (з дому Волянську) Климентину — педагогиню, дружину українського художника Юліяна Панькевича, тоді співробітницю книгарні НТШ. К. Панькевич із родиною жила в будинку Товариства (вул. Чарнецького, 26), у її помешканні бувала Леся Українка.

524 «Громадський голос» («Новий громадський голос») — галицька газета, що виходила у Львові з різною періодичністю та під різними назвами протягом 1895–1939 рр., друкований орган Русько-української радикальної партії.

525 «Хлопська правда» (1903) — популярний двотижневик для народу, друкований орган Коломийського осередку радикальної партії.

526 Трилівський Кирило Йосифович (1864–1941) — галицький громадсько-політичний і культурно-освітній діяч, голова

«Академічного братства» (з осені 1888 р.), основоположник та один із керівників Української радикальної партії, фундатор січового руху, адвокат, журналіст і видавець, редактор часописів «Зоря», «Хлопська правда», «Січові вісті», «Громадський голос», депутат віденського парламенту; автор пісень, які ще за його життя стали народними («Гей, там на горі “Січ” іде...», «Гей, Чорногора зраділа...», «Про Січ славно, Запороже...», «Хлопська пісня»). У 1896–1897 рр. у Коломиї видавав часопис «Громада», задекларувавши в назві згадку про видання М. Драгоманова.

527 Чайківський Павло — видавець журналу «Молода Україна», член виділу (президії) студентського товариства «Академічна громада» у Львові.

528 Чи не знаєте, де М[ендель]? — Тобто М. Розенбаум, спільний знайомий Лесі Українки та Ф. Волховського.

529 ...мої родичі, ті, що з Вами по Паріжу ходили... — Напередодні в Сан-Ремо приїхали родичі Лесі Українки: тітка Олена Тесленко-Приходько з чоловіком і сином Юрієм, сестра Оксана Косач, двоюрідний брат Антон Шимановський.

111. До М. І. Павлика

4 (17) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 369).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 454–455.

530 Іванові напишу сьогодні... — Тобто І. Шишманову.

531 Вісті про міжнародні зречности у Львові... — Ідеться про арешти й обшуки у Львові як наслідок угоди міністрів закордонних справ Російської та Австро-Угорської імперій.

532 ...факт переписки Л[юдмили] М[ихайлівни] з Вами... — У «ЛНВ» 1903 р. (Т. XXI–XXII. Кн. 3–4) було опубліковано спогади Д. Мордовця «Про незабутнє», присвячені пам'яті М. П. Драгоманова. Автор у тексті процитував лист його дружини, тим самим привернувши увагу жандармського управління до особи вдови, яка 1899 р. оселилась у Києві.

533 Стаття Ваша в «Reform[ator'i]»... — Згадано статтю М. Павлика про погляди М. Драгоманова щодо так званої «польської справи», опубліковану в тижневику «Reformator. Tygodnik poświęcony polityce, ekonomii, krytyce i literaturze» (виходив у Львові з 1902 р.).

534 ...і в «Русл[ані]»... — Ідеться про працю М. Павлика «М. Драгоманов, “високий рівень” українства та “нова ера” (Лист у редакцію “Руслана”)» («Руслан». 1903. № 45–50), у якій автор, покликаючись на праці М. Драгоманова, критикував ідею «нової ери» українства, проголошену народовцями спільно з польською владою.

«Руслан» — християнсько-суспільний щоденник народовців, виходив у Львові під керівництвом О. Барвінського в 1897–1914 рр.

Барвінський Олександр Григорович (1847–1926) — український громадсько-політичний діяч, історик, педагог, член товариства «Просвіта», один із засновників львівської газети «Руслан»; тоді посол Галицького сейму (1894–1904).

535 Про архів і т. д. подумаю... — Ідеться про долю архіву М. Драгоманова, який, на думку М. Павлика, варто було б перевезти у Львів для опрацювання й подальшого зберігання.

536 Антітеза між Львовом і Києвом... — Патріотично налаштована молодь Галичини висловила пропозицію перепоховати тіло М. П. Драгоманова у Львові, однак його вдова не погодилася, позаяк вважала, що це можна було б зробити хіба в Києві чи в Гадячі.

537 ...що Ви пишете про Мордовця, щось дуже чудне: одсмілює дід на старість літ! — Публікація спогадів Д. Мордовця про М. Драгоманова, що охопили період від 1876 р., була для Лесі Українки цілком несподіваною.

538 Барвінський теж мене дивує. — Ідеться про публікацію в газеті «Руслан» статті М. Павлика, ідейного супротивника видавця.

539 «Чудны дела твои, Господи!» — Цитата з Біблії: «Великі та дивні діла Твої, о Господи, Боже Вседержителю!» (Біблія / перекл. І. Огієнка. Одкровення святого Івана Богослова. 15:3).

540 Стаття Єфр[ємова]... — Ідеться про статтю С. Єфремова «В поисках новой красоты (Заметки читателя)».

541 Аргус (Аргос) — багатоокий велетень із давньогрецької міфології, який бачив усе навіть під час сну; у переносному значенні «пильний наглядач, невисипущий охоронець».

542 ...передавши йому мого листа... — Текст листа не відомий, автограф нині не знайдено.

112. До М. В. КРИВИНЮКА

4 (17) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 55).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 673.

543 Чому не пишете обіцяних подробиць? — Очевидно, ідеться про арешти й обшуки у Львові: М. Кривинюк обіцяв дізнатися подробиці від своїх галицьких знайомих та інформувати про них Лесю Українку, адже заарештовані Г. Гарматій і М. Ганкевич були пов'язані з ними у справі видання брошур Групи УСД.

544 Чи треба тепер відсилати чужу річ... — Ідеться про зраджований Лесею Українкою текст однієї з соціал-демократичних брошур.

545 Тітка теж і її чоловік (він теж тут). — Згадано подружжя Тесленків-Приходьків.

546 Л.[У]. — В автографі, очевидно, помилково лист підписано «Л. Ч.».

113. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

5 (18) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 342).

Уперше скорочено надруковано у виданні: Українка Леся. *Твори в 5 т.* Т. 5. С. 455–457. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Леся Українка. *Листи: 1903–1913*. С. 68–74.

547 Юрко — Ю. Тесленко-Приходько.

548 «Донская речь» (1903–1907) — російське видавництво відомого підприємця Миколи Парамонова (1876–1951). За час його існування в Ростові-на-Дону вийшло понад 500 книг і брошур просвітницького та суспільно-політичного характеру, серед них — переклади Лесі Українки російською мовою творів І. Франка («Сам виноват», «Хороший заработок», «На дне», «К свету!» тощо).

Парамонов Микола Єлпідіфорович (1876–1951) — російський підприємець-мільйонер, меценат, засновник видавництва «Донская речь» (1903), власник мережі книгарень. 1920 р. з родиною емігрував за кордон, помер у Німеччині.

549 ...від трьох збірників маю запрошення... — Ідеться про альма-нахи «З-над хмар і з долин», «З потоку життя» та «На вічну пам'ять Котляревському».

550 Русова (з дому Ліндфорс) Софія Федорівна (1856–1940)— українська державно-громадська діячка, педагогиня, прозаїк, літературознавиця, мемуаристка, одна з фундаторок українського жіночого руху; згодом голова Всеукраїнської учительської спілки, членка Української Центральної Ради (1917).

551 ...приймаю її запрошення... — Ідеться про запрошення до збірника казок для дітей, який планувала видати С. Русова.

552 ...взята за основу в новій драмі Гауптмана... — Можливо, ідеться про соціально-критичну драму Г. Гауптмана «Роза Бернд» (1903).

553 ...може, я перше напишу дві інші: «Яйце-райце» і «Жар-птицю». — Леся Українка не реалізувала свій намір написати казки для дітей на основі згаданих сюжетів.

554 «Конёк-Горбунок» («Горбокони́к») — віршована казка російського письменника Єршова Петра Павловича (1815–1869), написана 1834 р.

555 ...по тексту Чубинського... — Ідеться про фундаментальне зібрання «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край» (Санкт-Петербург, 1872–1879) Чубинського Павла Платоновича (1839–1884) — українського етнографа, фольклориста, поета, автора слів Державного Гімну України.

556 Лора — О'Коннор-Вілінська Валерія (Лора) Олександрівна (1866–1930) — українська громадська діячка, письменниця, перекладачка, членка «Плеяди», молодша сестра дружини М. В. Лисенка.

557 ...за клопіт про мою статтю... — Ідеться про ювілейну статтю, присвячену М. Конопницькій. У редакції журналу «Мир Божий» повідомили, що рукопис відіслали авторці відразу, як тільки ухвалили рішення статтю не друкувати.

558 ...«руку подать в минуту жизни трудную»... — Перефразована цитата з поезій класика російської літератури Лермонтова Михайла Юрійовича (1814–1841):

И скучно и грустно! — и некому руку подать
В минуту душевной невзгоды...
(«И скучно и грустно...», 1840)

В минуту жизни трудную,
Теснится ль в сердце грусть,
Одну молитву чудную
Твержу я наизусть.
(«Молитва», 1839)

114. До М. І. Павлика

14 (27) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 370).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 97–99.

559 ...несподівана, але добра комбінація з звісним кураторством. — Ідеться про кураторство над архівом М. Драгоманова.

560 Людина добре мені звісна (мужчина, а не жінка), а також і родині. — Ймовірно, Леся Українка пише про К. Квітку.

561 ...не рахуючи на патріотизм «роботодавців»... — Ідеться про патріотичні інституції — виділи, комітети, товариства.

562 Ліді — Л. М. Шишмановій.

115. До О. Ю. Кобилянської

14 (27) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 909).

Уперше скорочено надруковано у виданні: *Хрестоматія критичних матеріалів. Посіб. для філол. ф-тів ун-тів та пед. ін-тів / упор. С. М. Шаховський. Т. 3. Вид. 2-е, переробл. та доповн. К., 1949. С. 105. Повний текст зі збереженням графічних ілюстрацій уперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 77–79.**

563 Хтось зачав один драматичний етюд писати... — Очевидно, ідеться про драматичну поему «Кассандра», робота над якою тривала до 5 травня 1907 р. (датування чистового й чорнового автографів — ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 785–786). Уперше твір опубліковано 1908 р. («ЛНВ». 1908. Т. XLI. Кн. 1. С. 76–97; Кн. 2. С. 241–281).

564 ...один вже написаний... — Згадано драматичну поему «Вавилонський полон».

565 ...треба щось Вороному послати... — Ідеться про альманах «З-над хмар і з долин».

566 ...дрібні вірші підуть Чернявському... — Згадано збірник «З потоку життя», упорядниками якого були М. Коцюбинський і М. Чернявський.

567 ...в Київ. — Ідеться про збірник «На вічну пам'ять Котляревському», який готував до друку С. Єфремов.

568 ...инший збірник, не Єфремова... — Літературно-художній альманах «Нова рада», виданий 1908 р. за редакцією М. Старицького, Олени Пчілки, Л. Старицької-Черняхівської, І. Стешенка

заходом Київського літературно-артистичного товариства. У збірник увійшло кілька творів Лесі Українки: драматична поема «Вавилонський полон», вірш «Ніобея» і драма «Блакитна троянда».

569 Кассандра — провісниця нещастя; у давньогрецькій міфології донька останнього троянського царя Пріама, яка отримала пророчий дар від закоханого в неї бога Аполлона. Дівчина не відповіла йому взаємністю, тому бог помстився: віщуванням Кассандри ніхто не вірив, до її трагічних пророцтв не прислухались, її висміювали і вважали божевільною. Передбачення провісниці здійснилося: її сім'я загинула, а Трою було зруйновано.

570 Яку плату дістають професори... — Ідеться про викладачів гімназій, яких у Галичині та на Буковині називали професорами.

116. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

16 (29) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 210).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 286–288. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 458–460.

571 ...посилаю до того збірника, що ти і Людя видаєте. — Згадано збірник «Нова рада».

572 З передмовою і примітками до остатнього розділу збірника «На крилах пісень» я мала досить клопоту... — Примітки та передмова до збірки вибраних творів «На крилах пісень» (Київ, 1904) не потрапили. У бібліотеці Лесі Українки збережено авторські робочі примірники книг «На крилах пісень» (Львів, 1893) та «Думи і мрії» з власноручними позначками поетеси та її виправленнями в тексті, зробленими під час підготовки до друку київського видання (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261–1262).

573 Обломовщина — застій, апатія, стан бездіяльності та лінощів, притаманні героєві роману Івана Гончарова «Обломов».

574 ...тітка п[ана] Садовського... — Тобто Денковська (з дому Черкунова) Віра Трохимівна.

575 Черкунов Микола Трохимович (1844–1905) — педагог, викладач географії у 1-й Київській гімназії, автор брошури «Великий океан, Японія і Корея як арена сучасних подій» (1904) та кількох підручників з географії.

576 ...ті питання, про які я пишу в папіному листі... — Очевидно, ідеться про питання щодо планів Лесі Українки на майбутнє: письменниця хотіла після остаточного видужання отримати диплом про освіту за кордоном і влаштуватися на постійну роботу.

577 Читала я звістку про вечер Шевч[енка] в Києві. — Тобто замітку про літературно-музичний вечір пам'яті Т. Шевченка в Києві, яку опублікувала «Киевская газета» від 26 лютого (10 березня) 1903 р.

578 Інститут їх прикритий... — Тоді досить часто практикували призупинення занять у закладах вищої освіти великих міст (Санкт-Петербурга, Москви, Києва тощо) у зв'язку із заворушеннями серед студентів.

579 ...зусів, довшу і коротшу. — Тобто молодших дітей Косачів — Миколу та Ізидору.

117. До М. В. КРИВИНЮКА

26 березня (8 квітня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 56).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 675–678.

580 А нове, відай, привезу сама. — Очевидно, ідеться про зредагований Лесею Українкою текст видання Групи УСД.

581 «Освобождение» — двотижневий журнал-газета російської політичної опозиції в еміграції, виходив у Штутгарті й Парижі протягом 1902–1905 рр. за редакцією П. Струве. У рубриці «Письма из провинции» друкували дописи з різних міст Російської імперії.

582 Тітка вже сама забула свій «секрет»... — Ідеться про Олену Тесленко-Приходько, яка разом з Оксаною Косач мала намір їхати в Сан-Ремо через Прагу, однак згодом обрала іншу дорогу — через Відень і Мюнхен.

118. До К. ПАНЬКЕВИЧ

27 березня (9 квітня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1034).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Про літературу: поезії, ст., крит. огляди, листи / упоряд. О. К. Бабишкін*. К.: Держлітвидав, 1955. С. 241.

583 ...прислати мені Франка «В поті чола»... — Ідеться про книгу Івана Франка «В поті чола. Образки з життя робучого люду» (Львів, 1890). Леся Українка замовляла збірку оповідань, щоб перекладати деякі з них для видавництва «Донская речь».

119. До О. Ю. Ковбилянської

27 березня (9 квітня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 910).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 158–159.

120. До М. І. Павлика

28 березня (10 квітня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 371).

Відповідь на лист М. Павлика до Лесі Українки від 23 березня (5 квітня) 1903 р. (див.: Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження/упор. О. Ф. Ставицький. К.: Наук. думка, 1984. С. 111–112).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 462–464.

584 ...та все-таки не моєю працею писаних. — В автографі викреслено: «та все-таки [чужих] не моєю працею писаних».

585 Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) — український письменник, фольклорист, етнограф, мовознавець, перекладач, критик, редактор, видавець, автор першої української фонетичної абетки.

586 ...той архів... — Тобто архів М. Драгоманова.

587 Той, кого я маю на увазі... — Очевидно, К. Квітка.

588 Брошюрки Ваші таки пришліть. — Імовірно, згадано праці адресата, видані впродовж останнього часу, серед них — «М. Драгоманов, “високий рівень” українства та “нова ера” (Лист у редакцію “Руслана)». Про ці брошури Леся Українка писала також у листі до М. Павлика від 4 (17) березня 1903 р.

121. До М. П. Косача та О. Є. Косач (Судовщикової)

3 (16) квітня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 96). Поштова листівка із друкованим підписом «San Remo» та зображенням мосту на фоні будівель великого міста.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 66.

589 Христос воскрес! — У 1903 році Великдень святкували 6 (19) квітня.

122. До М. І. Павлика

4 (17) квітня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 372).

Уперше надруковано з купюрою у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 66–67. Повний текст уперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 92–93.

590 ...при чималій опозиції з боку тих, що, здавалось би, не повинні бути в такій опозиції. — Батьки Лесі Українки тоді не підтримали її планів щодо майбутнього навчання та працевлаштування за кордоном.

591 Щістя (щісте) — «щастя» (галицький діал.). Імовірно, цита-та з листа М. Павлика.

592 ...не прошу і не просила у Вас ніякої «статістики»... — Ідеться про відомості щодо заробітної плати викладачів гімназій та орієнтовної плати за послуги репетитора в Галичині.

593 Ковалевський Микола Васильович (1841–1897) — громадський діяч, соратник і друг М. Драгоманова; довгий час опікувався фінансуванням українських видань за кордоном.

123. До Ф. В. Волховського

10 (23) квітня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: Невідомі листи Лесі Українки/підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філадельфія, 1971–1980. С. 298–301.

594 ...поки не виготовлю хоч на аркуш перекладу. — Ідеться про переклад «Сказання о несправедливом царє...» Ф. Волховського.

595 Маю помічника, що тепер ладить переклад «За веру, царя и отечество»... — Згадано Оксану Косач, яка тоді перекладала оповідання В. Дмитрієвої «За веру, царя и отечество».

- 596 ...мого приятеля і земляка, що вчиться в Празі... — Тобто М. Кривинюка.
- 597 ...ми з одного гурту... — Ідеться про Групу УСД.
- 598 ...той українець не написав, що у мене про Вас допитувався... — Очевидно, С. Єфремов.
- 599 ...поципане значно жандармськими лапами за сей рік! — Ідеться про арешт М. Мережинського (1902) і видавців брошур Групи УСД — Г. Гарматія та М. Ганкевича (1903).
- 600 ...Ваш почерк чортам відомий... — Леся Українка в листах часто «чортами» називала жандармів.
- 601 ...напр[иклад] пражського... — Тобто М. Кривинюка.
- 602 ...того, що мав Вам зі Львова написати... — Очевидно, С. Єфремова.
- 603 ...мій брат (Ваш знайомий) і дві сестри бували в Європі... — Ідеться про Михайла, Ольгу й Оксану Косачів.

124. До М. І. Павлика

11 (24) квітня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 373).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 99.

- 604 Спасибі за брошюрку... — Імовірно, ідеться про статтю М. Павлика «М. Драгоманов, “високий рівень” українства та “нова ера” (Лист у редакцію “Руслана)”», що її автор надіслав Лесі Українці в Італію.
- 605 ...поговоривши з Радою... — Тобто з Аріадною Драгомановою.
- 606 ...матір її... — Згадано Л. М. Драгоманову.
- 607 Дамоклів меч (перен. — прихована небезпека) — фразеологізм, пох. від давньогрецької легенди, згідно з якою сиракузький правитель Діонісій I (V–IV ст. до н. е.) запропонував Дамоклу зайняти на один день престол. Фаворит вважав свого покровителя найщасливішою людиною у світі, тому Діонісій надав йому можливість досягнути істину в незвичний спосіб: на час бенкету посадив Дамокла на трон і наказав повісити на кінській волоссині гострий меч над його головою, чим дав зрозуміти, що щастя повелителя — річ примарна.

125. До Ф. В. Волховського

26 квітня (9 травня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філадельфія, 1971–1980. С. 301–302.

608 ...отримала звістку, що сестру арештували в Петербурзі. — Ідеться про арешт Ольги Косач 12 (25) квітня 1903 р. напередодні іспитів у Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті. Сестру Лесі Українки звільнили приблизно 23 травня (5 червня) 1903 р., встановивши за нею «гласний» нагляд: згідно з приписом Ольга Косач вимушена була через кілька днів покинути Петербург і про всі свої переїзди повідомляти жандармерію.

609 ...написати до мого товариша... — Тобто до М. Кривинюка.

610 ...залагожу Вам справи з газетами і книжками. — Ідеться про передплату українських видань для Ф. Волховського.

611 «Поступ» — коломийська щотижнева газета, що виходила протягом 1903–1905 рр. та пропагувала ідеї Української національно-демократичної партії.

612 Цегельський Лонгин Михайлович (1875–1950) — український громадсько-політичний та державний діяч, журналіст, видавець, дипломат, юрист за фахом; тоді ініціатор студентських виступів і селянських страйків у Галичині (1901–1902), видавець брошури М. Міхновського «Самостійна Україна» (1900), один із керівників Української національно-демократичної партії.

613 ...«Історія України» з соц[іал-]револ[юційного] погляду... — Л. М. Цегельський — автор кількох резонансних брошур з історії України, зокрема «Русь-Україна і Московщина» (Львів, 1901), «Звідки взяли ся і що значать назви “Русь” і “Україна”?» (Львів, 1907). Очевидно, ідеться про підготовку до друку однієї з них (друге видання або першодрук).

614 ...я маю зладити історію селян під царями російськими... — Ідеться про брошуру «Яке наше життя під московськими царями».

615 Мазепа (Мазепа-Калєдинський (Колєдинський)) Іван Степанович (1639–1709) — видатний український державно-політичний і культурний діяч, дипломат, гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній (1687–1704) і всій Наддніпрянській Україні (1704–1709).

616 Петро I (Петро Олексійович Романов) (1672–1725) — останній цар Великої, Малої та Білої Русі (упродовж 1682–1689 рр. «молодший» цар при регентші Софії Олексіївні, від 1696 р. єдинокорольовий російський цар), перший імператор Всеросійський (від 1721 р.), реформатор, послідовник централізаторської політики обмеження політичної автономії України.

617 Катерина II (Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербст-Дорнбург) (1729–1796) — російська імператриця (1762–1796), вела політику знищення державності України, закріпачення селянства та русифікації.

126. До П. А. Косача

27 квітня (10 травня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 128).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 681–683.

618 Спасибі і за відношення до моїх питань... — Ідеться про питання щодо подальших планів Лариси Косач навчатися за кордоном і проживати там, у своїх попередніх листах Леся Українка радилася з батьком із цього приводу.

619 ...Ліліна справа хутко поправиться... — Ольга Косач тоді ще перебувала у в'язниці.

620 Сестра моєї сусідки... — Тобто К. Ф. Гассель.

621 Гюгенен — професор медицини, один із відомих швейцарських лікарів, спеціаліст із хвороб нервової системи.

622 ...свого постійного лікаря... — Тобто К. Асвадунова.

623 Звідти Оксана хоче на Граніцу... — Граніца (Граніце), Броди (Гавличкув Брод і Угерський Брод), Тшебінь — залізничні станції в Чехії.

624 Юра — Ю. Тесленко-Приходько.

625 Павлівка — родовий маєток Байдаківських у Чернігівській губ., біля Мглина.

626 ...до Павла Фоміча... — Ідеться про Байдаківського Павла Хомича (бл. 1853–?) — рідного брата М. Х. Байдаківської, дядька Н. Садовської; був кілька разів заарештований за участь у студентських заворушеннях та революційну пропаганду, деякий час мешкав у Києві (навчався в Київському університеті на медичному факультеті), Одесі, Парижі, близький приятель С. Подолинського.

127. До М. В. Кривинюка

30 квітня (13 травня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-LU1. Од. зб. 57).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 683–684.

627 Чому Ви чекали аж $\frac{3}{4}$ року, щоб сказати мені, що я зле адресую свої листи? — Попередні листи до М. В. Кривинюка Леся Українка надсилала на адресу: A Mr Michel Kriviniuk. Prague. Rue Taborska, 3. Chez Mr Joseph Novacek. Autriche. Конверт цього листа підписано по-іншому: Prague. Autriche. Ceske Politechnikum. Praha. Stud. Ing. M. Kryvyniuk.

628 Тітка вже давно виїхала... — Тобто Олена Антонівна Тесленко-Приходько.

629 ...сама подамся до Черновець... — Ідеться про гостину в О. Кобилянської.

630 Постараємось приїхати не в середу. — Щосереді М. В. Кривинюк виїздив із Праги на лекції.

631 Пошлю бажаний заголовок з дороги... — Тобто заголовок брошури, названої згодом «Яке наше життя під московськими царями».

632 Ну, може, вода погасить те горіння. — Ідеться про можливість лікування гідропатією.

128. До О. Ю. Кобилянської

5 (18) травня 1903 р. Цюрих

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 942).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. *Публікації, статті, дослідження*. Вип. 1. С. 159–160.

633 ...комусь і так *intöglich* буде до гідропатії братись. — У згаданій картці Ольга Кобилянська повідомляла, що в їхньому новому помешканні в Чернівцях у Лесі Українки не буде можливості лікуватися водою, бо немає відповідного приміщення.

634 Тут хтось того професора не застав... — Згадано професора Гюгенена.

635 На чийсь адресу прийдуть книжки... — Поетеса просила Наталію Садовську після свого виїзду надіслати в Чернівці книги, щоб бандероль прийшла саме тоді, коли їхня власниця буде в Кобилянських.

129. До М. В. Кривинюка

12 (25) травня 1903 р. Відень

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 59).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 687.

636 ...товаришкою по віллі і курації... — Тобто А. Ф. Гассель.

637 ...значить 28-го, у вівторок... — Очевидно, помилка: ідеться про 28 травня 1903 р., четвер.

638 Двірець — вокзал.

639 Від Лілі була картка з «волі». — Тоді Ольга Косач ще перебувала під арештом, однак через свого ковельського приятеля Міяковського Дмитра Варламовича, який навідував її у в'язниці й назвався нареченим, надіслала згадану картку Ларисі Косач начебто з волі, щоб сестра даремно не хвилювалася.

130. До М. В. Кривинюка

15 (28) травня 1903 р. Відень

Бланк телеграми, надісланої на адресу М. Кривинюка. Подається за оригіналом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 58).

Датовано за нечітким поштовим штемпелем — W[ien], 28/5.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 687.

131. До О. П. Косач (сестри)

18 (31) травня 1903 р. Прага

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 343). На листівці є дописка М. Кривинюка: «Дуже був би рад, якби лист застав тебе вже на свободі. Цілую. М. Крив[инюк]».

Датовано за поштовим штемпелем — 31.V.1903. Прага.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5*. С. 464.

640 В цій хаті чехи німецьких канцлерів вікном викидали. — На поштівці зображено залу будівлі в Празі з написом «Výv. kancelář král. mistroodržitelství. — 12» (Колишня канцелярія короля, уряду (чес.)).

132. До М. І. Павлика

27 травня (9 червня) 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 374).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 72–73.

641 Дякую за позичку... — Тобто за грошову позику (5 золотих ринських): лист написано на відрізаному купоні переказу.

642 ...затираються прикрі львівські вражіння... — Ідеться про враження від перебування у Львові, затьмарені складними взаєминами з І. Грушем, який демонстративно розірвав знайомство з Лесею Українкою, надіславши їй кілька листів відповідного змісту. Автографи без датування, пронумеровані адресаткою, з її припискою на другому листі разом із чернеткою відповіді художнику Лариса Косач згодом надіслала для ознайомлення М. Кривинюку. Нині автографи згаданих листів І. Груша зберігаються в Празі (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 61).

643 Сестри Вашої ще не бачила. — Ідеться про Павлик Анну Іванівну (1855–1928) — українську громадсько-культурну діячку, письменницю, активну учасницю жіночого руху в Галичині, сестру Михайла Павлика; тоді мешкала в Чернівцях.

133. До М. В. Кривинюка

29 травня (11 червня) 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 63).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 688–690.

644 ...вона пише про якісь «дозволи». — Ольга Косач писала в листі до Лесі Українки про поліцейний дозвіл, який їй необхідно було отримати в Санкт-Петербурзі, щоб змінити місце проживання, вказане в матеріалах справи (Київ на Гадяч).

645 ...за лихий вплив на Раду... — Аріадна Драгоманова тоді була заручена з Іваном Грушем.

646 ...«через нас» вона ходила до Павлика у Львові!.. — Між М. Павликом та керівництвом НТШ (зокрема М. Грушевським, І. Франком та В. Гнатюком) на ґрунті різних політичних уподобань виник конфлікт щодо політики товариства. І. Труш, який часто на замовлення НТШ виконував різні мистецькі роботи (наприклад, портрети), у цьому конфлікті став на бік членів виділу.

647 ...приглушену було українськими (київськими) впливами. — 1900 р. І. Труш за кошти НТШ уперше їздив на Придніпрянську Україну, до Києва. Саме тоді художник познайомився з Лесею Українкою, її родиною, зокрема зі своєю майбутньою дружиною — Ариадною Драгомановою, та написав портрет поетеси.

648 Граф Пінінський Леон (1857–1938) — намісник Галичини (1898–1903), ректор Львівського університету, професор римського права, колекціонер і меценат. 1903 р. купив у Львові віллу Потулицьких-Вишньовського, збудовану в кін. XIX ст. за проектом відомого архітектора Яна Томаша Кудельського. У помешкання перевезли одну з найбільших тоді в Польщі колекцію творів мистецтва графа. Серед полотен був також портрет Лесі Українки, написаний І. Трушем 1900 р. на замовлення НТШ і придбаний намісником безпосередньо в автора. Після конфлікту, який розгорівся згодом і призвів до розриву між митцями, портрет повернули замовнику. За деякими джерелами І. Труш надав НТШ лише копію портрета Лесі Українки, оригінал лишився в Л. Пінінського (див.: Кондаурова Г. Іван Труш у створенні портретної галереї Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Вісник НТШ: інформаційне видання / Світова Рада Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 2012. Ч. 47. С. 25–29). Нині обидва полотна — портрет і авторська копія — зберігаються в Національному художньому музеї України та у Львівській галереї мистецтв.

649 Ольга — Тобто О. Кобилянська.

134. До І. І. Труша

3 (16) червня 1903 р. Чернівці

Подається за чернеткою листа, яку адресантка надіслала М. Кривинюку 6 (19) червня 1903 р. (СБП. Ф. Т-LU1. Од. зб. 60).

Відповідь Лесі Українки на три листи І. Труша, написані орієнтовно 20–23 травня (2–5 червня) 1903 р., коли поетеса зупинилась у Львові дорогою до Чернівців (див.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 692–694).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 694–700.

650 Шкодную... — У чорновому автографі викреслено: «[Вп. П.] Шкодную».

651 ...а просто, щоб до кінця кінчити... — У чорновому автографі первісний варіант рядка: «а просто тому, що звикла до кінця кінчати всі справи».

652 ...говорити, але тепер мушу... — У чорновому автографі викреслено: «говорити, але [все ще] тепер мушу».

653 Ясновельможний – граф Л. Пінінський.

654 ...мого портрета в Тов[аристві]. — У чорновому автографі викреслено: «мого портрета в Тов[аристві], [за 1½ року ніяк не може дістатись, у Ясновельм. е, а в Тов. ні, хоч замовив його у Києві не Пін., а Тов.]».

655 ...нехай висять в українській громадській хаті. — У чорновому автографі викреслено: «нехай висять в українській громадській хаті. [ми таки дійсне не знали, що нема ніякого портрета через 1½ року після його намалювання]».

656 ...я була тоді певна, що Ви б... — У чорновому автографі викреслено: «я була тоді певна, що Ви б [таки]».

657 ...виконання вироку не Вам належить. — У чорновому автографі викреслено: «виконання вироку не Вам належить. [а Раді і мені самій нарешті]».

658 Мене дивує найбільше... — У чорновому автографі викреслено: «Мене дивує найбільше [взагалі]»

659 Пан професор — М. Грушевський.

660 ...вимагати від мене, а хвалити їх... — У чорновому автографі викреслено: «вимагати від мене, а хвалити їх [і радити вчащати до них]».

661 ...мене саму назвали раз в очі «одержимою» «Месії» Мержинського... — Ідеться про С. Мержинського.

662 ...хотіли казати котерійні... — У чорновому автографі викреслено: «хотіли казати [про кружкові, сальонові] котерійні». Котерійний — гуртковий; пох. від лат. котерія — партія, група осіб, яка переслідує якусь певну таємну мету.

663 Чому Ви того не зробили, я не знаю. — У чорновому автографі викреслено: «Чому Ви того не зробили, я не знаю. [я тоді говорила з переконання на основі тих фактів, які були мені тоді подані]».

664 Статтю Павл[ика] в «Руслані»... — Ідеться про публікацію М. Павлика «М. Драгоманов, “високий рівень” українства та “нова ера” (Лист у редакцію “Руслана”)».

665 ...Ви знайомі, напр[иклад], з пр[офесором] Антон[овичем]... — У чорновому автографі викреслено: «Ви знайомі, напр[иклад], з пр[офесором] Антон[овичем] [ворогом всієї Драгоманівської і Косачівської родини]».

Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) — український історик, археолог, етнограф, співорганізатор Київської

Громади, професор Київського університету (1878), член-кореспондент Російської АН (1901).

666 ...з іншими антидрагоманістами (бувшими і теперешніми) на Україні. — У чорновому автографі викреслено: «з іншими антидрагоманістами (бувшими і теперешніми) на Україні. [До Шухевича і ми з мамою ходили, і його родину у себе приймали (його виступи проти Драгоманова загально невідомі), Колессу не виганяли з нашої хати, бо, правду кажучи, прийшлося би нам з таких самих причин силу людей та й, між иншим, і Вас вигнати після Вашого співробітництва в “Будочности”, що остро “побивала” Драгом[анова], та після тих партійних пльоток про Вас, що мені видавали за правду у Львові]».

667 Ні інквізітором моїх приятелів, ні їх ментором я ніколи не бажала бути... — У чорновому автографі викреслено: «Ні інквізітором моїх приятелів, ні їх [педагогом] ментором я ніколи не бажала бути».

668 ...приватні «чесноти» різних... — У чорновому автографі викреслено: «приватні “чесноти” [чужих] різних».

669 ...Ви даремне мені подаєте ціну медалі пр[офесора] Колесси... — Ідеться про одного з братів Колесс. Очевидно, про Колесу Олександра Михайловича (1867–1945), українського громадсько-політичного діяча, літературознавця, мовознавця, дійсного члена НТШ з 1899 р., члена Української національно-демократичної партії. Тоді був професором Львівського університету (1898–1918), отримавши посаду, на яку в свій час претендував І. Франко.

670 «Народ» — громадсько-політичний часопис, що виходив раз на два тижні в Коломиї (1890–1895), офіційний орган Української радикальної партії (УРП); основу авторського колективу видання становили М. Павлик, М. Драгоманов та І. Франко.

671 Кокорудз Ілля Федорович (1857–1933) — український педагог, один із фундаторів української школи в Галичині, професор, дійсний член НТШ та «Просвіти», один із засновників товариства «Учительська громада»; приятель Івана Франка зі студентських років.

672 ...за «Народом» мала нагоду слідити уважно. Жадних об'єктивних доказів... — У чорновому автографі викреслено: «за “Народом” мала нагоду слідити уважно. [Літературно-ідейних] Жадних об'єктивних доказів».

673 Шухевич Володимир Осипович (1849–1915) — український культурно-громадський діяч, етнограф, педагог, публіцист,

видавець, співзасновник та один із керівників багатьох громадських установ у Львові («Просвіта», «Руське (Українське) Педагогічне Товариство», «Руська Бесіда», «Боян», Музичне Товариство ім. Лисенка), дійсний член НТШ; дід головнокомандувача УПА генерала Романа Шухевича.

674 ...фактичного доказу Вашої некультурности, товариської грубости до мене, деспотичного відношення до Ради... — У чорновому автографі первісний варіант рядка: «фактичного доказу Вашої некультурности [взагалі], товариської [нетолерантної] грубости до мене, деспотично[ї] [неповаги] відношення до Ради».

675 ...поки не допевнюся об'єктивно, що варто порвати... — У чорновому автографі викреслено: «поки не допевнюся об'єктивно, [а не з гречности, “взглядів” на когось] що варто порвати».

676 ...від кого я не чула повторяння... — У чорновому автографі викреслено: «від кого я не чула [особистого] повторяння».

677 ...моїм небуванням у його сестри... — Згадано А. Павлик.

678 ...проти деяких його приятелів... — У чорновому автографі викреслено: «проти деяких його приятелів [як взагалі не розписував мені, з ким він мене лишає]».

679 Мені ж, у всякім разі, легше... — У чорновому автографі викреслено: «[Тому] Мені ж, у всякім разі, легше».

680 ...відносини родини Драгом[анових] до Павлика можуть мати і ширші, громадські наслідки... — Ідеться про те, що конфлікт між родиною Драгоманових і М. Павликом може негативно вплинути на подальшу долю публікації матеріалів із архіву дядька Лесі Українки.

681 ...річеве слово в сій справі. — У чорновому автографі викреслено: «річеве слово в сій справі. [Я не зношу інтриг і шепотіння по кутках та по сальонах про поважні, а як для кого то й трагічні речі. Ваші напади на Павлика поселили драму в душі Л. М., час уже тій драмі дати такий чи інший фінал, і я про те постараюсь]».

682 ...не писали ні Лілі, ні Кр[ивинюкові] про Ваше відношення до них («безвзглядність» і т. д.), і згадала про се в листі до Кр[ивинюка]... — У чорновому автографі первісний варіант рядка: «не писали ні Лілі, ні Кр. [самому] про Ваше відношення до [нього і Лілі] них («безвзглядність» і т. д.), і згадала про се в листі до [нього] Кр.».

683 ...демонстративним поведінням супроти мене. — У чорновому автографі викреслено: «демонстративним [ігноруючи] поведінням супроти мене [в їх присутности]».

684 ...я не буду нікому розказувати... — У чорновому автографі первісний варіант рядка: «я не буду розказувати [Раді, не перекажу і Вам, і осіб не назову]».

685 ...в хаті Драгоманових буватиму... — У чорновому автографі викреслено: «в хаті Драгоманових буватиму [поки мені виразно того не заборонять її теперішні господині]».

686 ...в залежності едино від її бажання. — У чорновому автографі викреслено: «в залежності едино від її бажання. [Поражу і поможу їй, коли вона схоче, об'єктивно (безпартійно і безкотерийно) розібрати справу відношення різних людей до ідейної і літературної спадщини її батька, а може, пізніше вона допоможе мені в тому більше, ніж я їй.]».

687 З Вами ж я ще, може, говоритиму... — У чорновому автографі викреслено: «З Вами ж я ще, може, [змагатимусь і зострінуся] говоритиму».

135. До О. С. Маковея

3 (16) червня 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 959).

Уперше надруковано у виданні: Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковеем з додатком листів Олени Пчілки та власних споминів про побут Лесі Українки в Чернівцях / В. Сімович. Львів: Хортиця, 1938. С. 36.

688 *Гарбуз-гора* (*Гарбузова*) — неофіційна назва Габсбурзької гори в Чернівцях, де було розміщено резиденцію митрополитів (нині — Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича).

689 *Ольга* — О. Кобилянська.

690 *Брати її* — Юліан та Володимир Кобилянські.

136. До Ф. В. Волховського

6 (19) червня 1903 р. Чернівці

Подається мовою оригіналу за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5). Автограф французькою мовою, переклад (із незначними редакторськими виправленнями) подано згідно з публікацією: *Листи Лесі Українки до Ф. Волховського / примітки і підгот. текстів Т. Борисюк і О. Дуна. Слово і час. 1991. № 5. С. 46–48.*

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філадельфія, 1971–1980. С. 302–305.*

691 *L'organe du parti national-démocratique n'a pas consenti á l'échange...* (Орган національно-демократичної партії не погодився на обмін...) — Ідеться про часопис «Діло».

692 *Mr. Daszynski* (п. Дашинський) — Дашинський Ігнацій (1866–1936) — журналіст, редактор кількох часописів («Сила», «Робітник», «Вперед», «Підйом»), політичний діяч, співзасновник Робітничої партії (1892 р. перейменовано в Соціал-демократичну партію Галичини); тоді обраний до Державної ради від краківського округу (1900).

693 *Mr. Breiter* (п. Брайтер) — Брайтер Ернест Теодор (1865–1935) — польський політичний діяч, публіцист, член Української Національної Ради ЗУНР і Державного Секретаріату ЗУНР, єдиний польський політик, який підтримав ідею незалежності України, через що зазнав переслідувань у Польщі й вимушений був емігрувати; тоді посол віденського парламенту від Галичини.

137. ДО К. ПАНЬКЕВИЧ

6 (19) червня 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1035).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 465.*

694 ...ім'я Вам скаже д[обродій] Гнатюк... — В автографі викреслено (густо замальовано) прізвище та ім'я отримувача. Очевидно, ідеться про Ф. Волховського.

695 ...всі з збірн[ики]... — Імовірно, ідеться тільки про поетичні збірки Лесі Українки: «На крилах пісень», «Думи і мрії», «Відгуки».

138. ДО М. І. ПАВЛИКА

6 (19) червня 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 376).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 101–102.*

696 У Поп[овича] була... — Ідеться про родича Юрія Федьковича по материнській лінії — Поповича Омеляна Олександровича

(1856–1930), громадсько-політичного діяча Буковини кінця ХІХ — першої чверті ХХ ст., українського педагога, публіциста; тоді мешкав у Чернівцях, працював референтом народних шкіл Герцогства Буковина. Леся Українка зверталася до нього на прохання М. Павлика, який займався пошуками особистої книгозбірні та рукописів Ю. Федьковича для видання його праць у Львові.

Федькович Осип-Юрій Адальбертович (1834–1888) — український письменник, почесний член НТШ, редактор газети «Буковина» протягом 1885–1888 рр.

697 «Народний Дім» — українське товариство в Чернівцях, засноване 1875 р.; тоді центр українського життя на Буковині.

698 Шкільні матеріали Федьк[овича]... — Можливо, ідеться про публікації Ю. Федьковича з питань шкільної освіти.

699 Стаття Ваша з «Рус[лана]»... — Тобто стаття М. Павлика «М. Драгоманов, “високий рівень” українства та “нова ера” (Лист у редакцію “Руслана”)».

700 Людмила Михайлівна — Л. М. Драгоманова.

701 Крушельницька Соломія Амвросіївна (1872–1952) — українська оперна співачка, педагогиня; приятелька І. Франка та М. Павлика.

702 ...хто мусить мати доступ до діла... — Ідеться про видання матеріалів із архіву М. Драгоманова.

703 Елаборат (від лат. розробляти) — виконана праця, здобуток, обширне й систематичне опрацювання якоїсь теми.

704 Стоцький — С. Й. Смаль-Стоцький.

139. До М. В. Кривинюка

6 (19) червня 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 65).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 691–692.

705 Посилаю Вам «Трушіаду»... — Ідеться про автографи листів І. Труша до Лесі Українки та чернетку відповіді письменниці.

706 ...пришлете просто на Сирець. — Тобто Драгомановим, які влітку жили в передмісті Києва, на Сирці (нині — житловий масив столиці України).

707 ...удостоїла в[ельми]н[оважного] артиста... — Ідеться про І. Труша. Очевидно, походить зі статті І. Франка «Малюнки Івана Труша», у якій, характеризуючи творчість художника, автор писав: «І. Труш — артист зовсім нового у нас типу, далекий від

всього артистичної циганерії і псевдогеніальної зарозумілості. Се чоловік серйозний, що ненастанно працює над собою, пристрасно шукає краси і правди і силкується розширити обсяг своєї штуки» («ЛНВ». 1900. Т. 9. Кн. 2. С. 59–63).

708 Книжок з С[ан-]Ремо... — Згадано бандероль із книгами, які Н. Садовська мала надіслати на адресу О. Кобилянської в Чернівці після від'їзду Лесі Українки.

709 Зате «панна Стефія» (креатура Гр[ушевського]) ігнорувала мене демонстративно... — Ідеться про племінницю дружини М. Грушевського — Левицьку-Калитовську Стефанію Олександрівну (1878–1917), яка до одруження мешкала в родині Грушевських у Львові та працювала бібліотекаркою НТШ. Креатура (походить від лат. створіння) — ставленик впливової особи, слухняний виконавець її волі.

140. До М. В. Кривинюка

6 (19) червня 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 62). Дописка Лесі Українки на переадресованому М. Кривинюку листі А. Ляхощко-го (Кузьми) без датування.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 700.

710 Прому Вас відповісти на сей лист... — У листі А. Ляхощкий подав перелік видань М. Драгоманова, що лишилися на складі в Женеві, та просив сприяння щодо їх розповсюдження в Галичині та Росії.

141. До М. І. Павлика

18 червня (1 липня) 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 375). Задля конспірації написано без вживання жодних імен осіб, про яких ідеться. На цьому листування Лесі Українки з М. Павликом перервалося на три з половиною роки — до зими 1907 р.

Проживаючи в межах Російської імперії, Леся Українка в основному використовувала для датування юліанський календар.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 99–101.

711 Вам дехто трохи попсував шанси... — Ідеться про І. Труша та його вплив на родину Драгоманових.

- 712 Пані — Л. М. Драгоманова.
- 713 ...слабкістю своєї кухні... — Згадано П. М. Нестроєву.
- 714 ...дуже томить і нервує Ваших приятельок... — Тобто Людмилу Михайлівну й Аріадну Драгоманових.
- 715 Власителям матеріалів... — Шишмановим.
- 716 Про можливість архіву у Л[ьво]ві... — Тоді обговорювали можливість подальшого зберігання архіву М. Драгоманова у Львові, зокрема в НТШ.
- 717 Проти перенесення (що проектує молодіж)... — Ідеться про перепоховання тіла М. Драгоманова.
- 718 ...з огляду на кар'єру сина. — Згаданий Драгоманов Світозар (Зоря) Михайлович (1884–1958) — двоюрідний брат Лесі Українки; тоді закінчував київську гімназію та планував вступати в Київський політехнічний інститут імператора Олександра II (1904).
- 719 ...формальна умова від старшої дочки... — Лідія Михайлівна з чоловіком і сином мешкали в Софії, тому для них формальний дозвіл про перепоховання тіла М. Драгоманова й обговорення умов зберігання його архіву не мали б жодних наслідків.
- 720 ...тих гусей, серед яких, може, прийдеться жити молодшій дочці. — Ідеться про Аріадну Драгоманову та її майбутній переїзд до Львова.
- 721 Пленіоетенція — повноваження діяти в справі певної особи чи держави, доручення.

142. До М. В. КРИВИНЮКА

18 червня (1 липня) 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 64).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 701–703.

- 722 Пан артист — І. Труш.
- 723 І[вана] М[атвійовича] я змогла бачити тільки перед виїздом... — Ідеться про І. Стешенка.
- 724 ...наслідків всякої пакості. — Тобто арешту й тюрми.
- 725 Зіньків — містечко на Полтавщині, за 36 км від Гадяча (нині — один із адміністративних центрів Полтавської обл.).
- 726 Микось насоложується «безформенним» станом. — Навесні 1903 р. Микола Косач закінчив київську гімназію і готував документи для вступу в Київський політехнічний інститут імператора Олександра II.

727 Панькевич Юліан Іванович (1863–1933?) — львівський художник, 1903 р. за ініціативою та підтримкою І. Франка їздив до Києва; чоловік співробітниці книгарні НТШ у Львові К. Панькевич. В останні роки життя, покинувши родину, мешкав у Харкові, де помер за нез'ясованих обставин улітку 1933 р. (деякі дослідники називають 1934 або 1935 рр.).

143. До І. Я. Франка

19 червня (2 липня) 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1620. С. 523–529).

Уперше опубліковано в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 288–290. Українською мовою вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 465–467.

728 По одному примірнику вже напевне отримуєте... — Кожне оповідання І. Франка російською мовою («Сам виноват», «Хороший заработок», «К свету!») друкували окремою книгою. Крім того, на обкладинках інших видань «Донской речи» анонсували вихід іще кількох перекладів Лесі Українки цього самого автора, однак їх так і не було опубліковано начебто через окремі антисемітські висловлювання в текстах І. Франка («Ріпник», «Слимак»).

729 Передайте мій привіт п[анам] Грушевським... — Ідеться про Михайла Сергійовича Грушевського, його дружину, Грушевську (з дому Вояківську) Марію-Іванну Сильвестрівну (1868–1948), та доньку Катерину.

730 Ваші свояки тепер мешкають у нас... — Тобто родина Трегубових, із якими багато років приятелювали Косачі; улітку 1903 р. в Зеленому Гаю відпочивали Є. К. Трегубов із дружиною та донькою Катериною.

731 ...окрім старшого сина. — Згаданий Ілля Єлисейович Трегубов.

144. До О. Ю. Кобилянської

19 червня (2 липня) 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 911).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 160–162.

732 ...і тут не дають спокою з тою справою. — Ідеться про розрив із І. Трушем та його наслідки.

733 Якби не близькі люде... — Тобто Драгоманови.

734 Нехай би хтось комусь матеріяли слав... — Лариса Косач залишила деякі свої рукописи в О. Кобилянської, аби та згодом надсилала їх частинами в Зелений Гай і Київ. Окремі з них зберігалися в Чернівцях до 1938 р., потім О. Кобилянська передала їх НТШ.

735 ...хтось і «Землю», і оповідання дрібні дозволив... — Улітку 1903 р. Леся Українка, отримавши дозвіл від О. Кобилянської та В. Стефаніка, перекладала російською мовою їхні новели для видавництва «Донская речь»; доля цих рукописів невідома.

736 ...переслати чийсь лист до Стефаніка... — У листі до В. Стефаніка письменниця, очевидно, просила дозволу на переклад його новел.

737 Я бачила брата... — Леся Українка бачилася з братом Михайлом востаннє в Києві 7–8 (20–21) червня 1903 р., майже за 4 місяці до його смерті.

738 Хоткевич Гнат Мартинович (1877 (1878) — 1938) — український театральний і громадсько-політичний діяч, письменник, перекладач, історик, бандурист, композитор, мистецтвознавець, етнограф, педагог, залізничний інженер за фахом (1901 р. розробив власний проект дизельного потяга). У часи сталінських репресій засуджений до розстрілу за «шпигунство на користь Німеччини», вирок виконано 8 жовтня 1938 р.

Тоді мешкав у Харкові, мав намір надрукувати повість О. Кобилянської «Земля», однак задум не реалізував.

739 ...в інтересах «закордонних писателів, до яких має честь сам належати»... — Усі три видані до 1903 р. збірки Лесі Українки («На крилах пісень», «Думи і мрії», «Відгуки») вийшли за межами Російської імперії.

740 ...як буде хтось до Липи писати... — Тоді І. Липа збирав матеріали до альманаху «Багаття» (Одеса, 1905), куди увійшли твори І. Франка, Панаса Мирного, О. Кобилянської, О. Маковея, Б. Грінченка та ін.

Липа Іван Левкович (Львович) (1865–1923) — український громадсько-політичний і державний діяч, письменник, співзасновник таємного товариства «Братство тарасівців» (Полтава, 1891), лікар за фахом; тоді мешкав у Одесі, де організував видавництво «Одеська літературна спілка».

145. До Ф. В. Волховського

22 червня (5 липня) 1903 р. Зелений Гай

Подається мовою оригіналу за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5). Автограф англійською мовою, переклад (із незначними редакторськими виправленнями) подано згідно з публікацією: Листи Лесі Українки до Ф. Волховського / примітки і підгот. текстів Т. Борисюк і О. Дуна. Слово і час. 1991. № 5. С. 48.

Уперше опубліковано у виданні: Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філадельфія, 1971–1980. С. 305.

741 ...your business is not to be regulated before autumn (Ваму справу неможливо залагодити ще до осені)... — Очевидно, у листі Ф. Волховського йшлося про запрошення Лесі Українки та її однодумців до участі в одному з закордонних видань, співробітником якого він був.

742 You can adress You to my friend in L. (можете писати на адресу мого приятеля у Л[ьвові])... — Ймовірно, ідеться про В. Гнатюка.

146. До М. В. Кривинюка

1 (14) липня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (СВП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 73).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 706.

743 ...сподіваний ультиматум вже поставлений... — Очевидно, ідеться про ультиматум І. Груша, поставлений А. Драгомановій.

147. До Б. Д. Грінченка

6 (19) липня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом, який зберігається в Національному музеї літератури України (КН-18392, Р-1496).

Уперше надруковано у виданні: «Радянське літературознавство». 1965. № 6. С. 80.

744 ...позичити мені на місяць «В поті чола» Франка. — Навесні 1903 р. Леся Українка, плануючи перекладати російською мовою оповідання І. Франка, хотіла придбати збірку «В поті чола»

в книгарні НТШ, однак, очевидно, згадане видання зі Львова їй не надіслали.

745 ...дайте сю книжку моему братові... — Можливо, ідеться про Миколу Косача.

148. До І. Я. ФРАНКА

14 (27) липня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1635. С. 45–46).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 67–68.*

149. До І. Я. ФРАНКА

1 (14) серпня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1620. С. 545–554).

Уперше опубліковано в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 290–294.* Українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 469–471.*

746 Просить мій видавець з фірми «Донская Речь»... — Імовірно, ідеться про М. Є. Парамонова.

747 З огляду на остатні події в Кишиньові... — Згадано один із найвідоміших єврейських погромів у Російській імперії: протягом 6 (19) — 7 (20) квітня 1903 р. в Кишиневі загинуло 49 осіб, понад 500 людей було поранено, пошкоджено понад третину всіх будинків міста. Ця подія тоді мала великий резонанс у Росії та Європі.

748 ...видавництва відносяться дразливо до таких положень... — Восени 1903 р. М. Парамонов листовно радився з письменником і журналістом В. Г. Короленком щодо можливості друку оповідань І. Франка в перекладі Лесі Українки, у відповідь митець визнав недоцільність їхньої публікації з огляду на останні події в Кишиневі (див.: *Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. К.: Наукова думка, 1992. С. 373.*)

749 Крушеван Павло Олександрович (1860–1909) — російський публіцист, журналіст, редактор чорносотенної газети «Бессарабець»; на думку багатьох сучасників Лесі Українки, саме його публікації спровокували Кишинівський погром 1903 р.

750 Опінія — думка.

751 ...буваєте в хаті одного, щоб одвідати другу... — 1903 р., повертаючись із Сан-Ремо, Леся Українка зупинялась на кілька днів у Львові в помешканні М. Павлика, де її відвідав І. Франко.

752 Молодіж та має сеї осени видати маленький збірник... — Альманах, серед ініціаторів видання якого була сестра Лесі Українки Ольга Косач, із невідомих причин не вийшов.

150. До О. Ю. Кобилянської

2, 10 (15, 23) серпня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 912).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 294–295. Повний текст українською мовою зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 150–153.

753 Хтось уже дожидає когось так! — Востанне Леся Українка та О. Кобилянська бачилися 6 (19) червня 1903 р., подруги продовжували листування до 1913 р.

754 ...звідати Полтаву з нагоди відкриття пам'ятника Котляревському... — Урочисте відкриття першого в історії пам'ятника українському діячеві, Іванові Петровичу Котляревському (1769–1838), перетворилося в Полтаві 30 серпня (12 вересня) 1903 р. на велику національну акцію, на якій були присутні численні діячі української інтелігенції та культури: Христина Алчевська, Микола Аркас, Дмитро Багалій, Сергій Єфремов, Леонід Жебуньов, Надія Кибальчич, Михайло Комаров, Мусій Кононенко, Михайло Коцюбинський, Микола Лагодинський, Микола Лисенко, Панас Мирний, Олександр Олесь, Олена Пчілка, Юліан Романчук, Василь Сімович, Василь Стефаник, Кирило Студинський, Леся Українка та інші. Нині монумент, споруджений до цієї події в Полтаві на громадські кошти, розташований на своєму первинному місці — на бульварі Котляревського (до 1908 р. — Протопопівський бульвар).

755 Новоселиця — місто на Буковині; до 1918 р. біля нього знаходився потрійний стик кордонів Румунії, Російської та Австро-Угорської імперій.

756 ...хто тоді їх всіх там буде глядіти? — Кобилянські вели домашнє господарство самостійно, не маючи змоги наймати служницю.

757 ...стала клином між мною і кривними... — Тобто між Лесею Українкою та Драгомановими.

758 Маринарка — невеличке морське судно, флот.

759 ...великі страйки і розрухи, як і скрізь на полудні Росії. — У липні-серпні 1903 р. загальний страйк у Російській імперії охопив майже всю Україну.

760 Тепер от зараз напише заміточку... — Тема та зміст цієї публікації Лесі Українки досі невідомі.

761 «Ruthenische Revue» (1903–1905; з 1906 р. — «Ukrainische Rundschau») — український художній і громадсько-політичний журнал, виходив німецькою мовою у Відні під егідою Українського національного комітету в Львові й за ініціативи Р. Сембратовича; тоді тематику публікацій формували з огляду на редакційну політику — розбудовувати інформаційне поле між українцями та іншими європейськими народами, задля цього у виданні публікували матеріали про культурне та політичне життя України, твори українських письменників та статті про них.

762 ...бо хтось знов згубив і забув адресу. — В автографі викреслено: «бо хтось знов згубив і забув адресу. [Хтось би дуже хотів, щоб та заміточка якось дісталась в передрук до видань ганноверських і тих, що друкуються Platt-Deutsch'ем, чи не міг би Сембр. якось того сягти, бо хтось туди жадних доріг не знає]».

763 ...матиму тут гості... — Очевидно, ідеться про К. Квітку, який мав приїхати до Гадяча, щоб супроводжувати Лесю Українку на Кавказ.

764 Хтось заміряє виїхати на зиму на Кавказ... — У вересні 1903 р. письменниця виїхала на зиму в Тифліс.

765 ...чому хтось їй нічого до збірника не присилає? — Згадано збірник «Нова рада».

151. До І. Я. Франка

9 (22) серпня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1635. С. 47–48).

Датування уточнено й виправлено. В автографі — 9 (21) серпня 1903 р. Очевидно, помилка в розрахунку дати за новим стилем.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 1. С. 71–72.

766 ...про зміни в перекладах... — Ідеться про переклади російською мовою оповідань І. Франка для видавництва «Донская речь».

767 «Мовчання — знак згоди» — крилатий вираз, походить із комедії «Євнух» римського драматурга Теренція (185–159 до н. е.): «Хто мовчить, той достатньо схвалює».

152. До О. І. Горбачевської

11 (24) серпня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1580). Під привітанням — підписи Лесі Українки, її сестер (Ольги, Оксани, Ізидори) та М. Кривинюка.

Листівку датовано за григоріанським календарем, про що свідчить поштовий штемпель — Гадяч, 11.VIII.1903. У 12-томному виданні 1975–1979 рр. поштівку датовано, очевидно, помилково 24 серпня (6 вересня) 1903 р.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 475.

768 Горбачевська (в одруженні Костів) Ольга Іванівна (1883–1954) — приятелька М. Кривинюка, Лесі Українки та її сестер, тоді перебувала в містечку Ронсперг (нині — Побезовіце, Чехія); донька Горбачевського Івана Яковича (1854–1942) — українського професора медицини, громадсько-політичного та освітнього діяча, дійсного члена НТШ, кандидата на Нобелівську премію з фізіології та медицини (1911), першого етнічного українця, який став міністром охорони здоров'я Австро-Угорщини (1917–1918); 1903 р. був ректором Карлового університету в Празі.

769 [Набережная]... — Слово «Набережная» надруковано на листівці з краєвидом Дніпра (Издание фотографа Д. Маркова, Крестьян. №29). Далі текст дописано рукою Лесі Українки.

153. До М. В. Кривинюка

3 (16) вересня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 66).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 713–714.

770 ...Вам кореспонденції за сей час назбиралось. — Ідеться про листи, які надійшли М. Кривинюку в Зелений Гай після його виїзду; Леся Українка пересилала їх адресатові.

771 Я дещо і в Полтаву возила... — Напередодні, 30 серпня (12 вересня) 1903 р., Леся Українка разом із матір'ю їздила в Полтаву на відкриття пам'ятника І. Котляревському.

772 Діла головні я урядила наполовину тільки... — Імовірно, ідеться про конфлікт із І. Трушем та взаємини з родиною Драгоманових. Леся Українка сподівалася, що остаточного розриву з близькими їй людьми не буде.

773 ...зібрати силу до дальшої дороги. — Тобто через Київ та Одесу в Тифліс.

774 ...знаходиться один несподіваний попутчик... — Ідеться про К. Квітку.

775 Ф. — Докладніших відомостей немає, особу не встановлено.

154. До О. П. Косач (сестри)

13–14 (26–27) вересня 1903 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 344).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 88–90.

776 Тифліс — офіційна назва міста Тбілісі до 1936 р.; нині — столиця Грузії.

777 Батумі — місто в Грузії, розташоване на південно-східному узбережжі Чорного моря, кінцевий пункт Грузинської залізниці та Кримсько-Кавказької пароплавної лінії.

778 З виданням нашим хто зна, як буде... — Ідеться про збірник українських народних пісень, який планували видати Леся Українка та К. Квітка.

779 Постарайся за П[авлика] серед петербуржців, я вже серед інших постаралась... — Тоді Леся Українка та Ольга Косач опікувалися збором коштів для винагороди М. Павлику за роботу над виданням матеріалів з архіву М. Драгоманова (див.: Українка Леся. Лист до М. Павлика від 18 червня (1 липня) 1903 р.).

155. До О. П. Косач (матері)

6 (19) листопада 1903 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 211).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 474–475.

780 ...ніколи не було мені так трудно писати листи, як тепер... — 3 (16) жовтня 1903 р. в Харкові помер старший брат Лесі Українки — Михайло Петрович Косач.

781 ...в ті часи втрат, які я давніше пережила. — Леся Українка згадує про смерть найближчих для неї людей — М. П. Драгоманова (1895), Є. І. Драгоманової (1895), С. К. Мержинського (1901).

782 Маня — Биковська (в одруженні Беляєва) Марія Михайлівна (1871–1930-ті); тоді, проживши кілька років у Маньчжурії (нині ця територія розділена між Росією та Китаєм), оселилася з чоловіком у Тифлісі (Тбілісі), винаймаючи помешкання в родичів.

783 ...мій найближчий друг... — Тобто К. Квітка.

156. До М. В. КРИВИНЮКА

12–13 (25–26) листопада 1903 р. Тбілісі

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 68).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 718–720.

784 ...я отримала звістку (пізніше від всіх!) про наше родинне горе... — Ідеться про смерть Михайла Косача.

785 ...Ваші річі я дала Стефаникові... — Зустріч Лесі Українки та В. Стефаника відбулася в Полтаві, коли відкривали пам'ятник І. Котляревському.

786 Данилович Северин Теофілович (1860–1939 (за деякими джерелами 1931 або 1942)) — український громадсько-культурний і політичний діяч, публіцист, адвокат за фахом; швагро В. Стефаника.

787 ...моя «китайська» товаришка... — Тобто М. Биковська-Беляєва.

788 «Донці» — співробітники редакції «Донская речь».

789 Приятель і приятелька виручали... — Згадано К. Квітку та М. Биковську-Беляєву.

790 Про тутешні ширші події, либонь, знаєте. — Члени вірменської соціал-демократичної партії, які відкрито проголошували терористичні методи «засобами самооборони, революційної агітації і зброєю боротьби проти шкідливої діяльності влади», 14 (27) жовтня 1903 р. здійснили замах на головнокомандувача російської армії на Кавказі князя Голіцина, якого вони вважали відповідальним за політику конфіскації майна вірменської церкви. Голіцина, який чекав нападу, було тільки поранено.

791 ...як колись Вам після Мінська... — М. Кривинюк підтримував Лесю Українку в Мінську, коли помер С. Мержинський.

792 Дід — конспіративне ім'я М. Павлика.

793 ...мені нічого не пишуть ті, що обіцяли. — Можливо, ідеться про кошти, які збирали для винагороди М. Павлику за роботу з упорядкування й підготовки до друку матеріалів М. Драгоманова.

794 ...«Schlagende Wetter» (по-німецьки)... — Згадано драму М.-Є. Делле Граціє «Газ копалень» (нім., 1900), переклад твору російською мовою «Углекопы» було опубліковано 1903 р. в Харкові.

157. До М. В. КРИВИНЮКА

13 (26) листопада 1903 р. Тбілісі

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 69).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 720.

795 От халепа, дорогий Михалю, з тою книжкою. — Ідеться про книгу М.-Є. Делле Граціє «Schlagende Wetter».

158. До Б. Д. ГРІНЧЕНКА

25 листопада (8 грудня) 1903 р. Тбілісі

Подається за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-8862, М-272).

Уперше надруковано у виданні: «Радянське літературознавство». 1965. № 6. С. 80–81.

796 ...подякувати Вам за дарунок... — Ідеться про авторський примірник поетичної збірки Б. Грінченка «Писання. Т. 1» (Київ, 1903).

797 Велике горе, що впало раптом, як зрім з ясного неба, на нашу родину... — Смерть Михайла Косача.

798 Мій щирій привіт Вашій дружині і дочці. — Згадано Грінченко (з дому Гладиліну) Марію Миколаївну (псевдоніми М. Загірня, М. Чайченко, М. Доленко; 1863–1928), українську письменницю, перекладачку, педагогиню; та Грінченко Анастасію Борисівну (1884–1908) — українську письменницю, перекладачку, публіцистку, тоді навчалася на філософському факультеті Львівського університету.

159. До А. Ю. Кримського

2 (15) грудня 1903 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 448).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 295–298*. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 475–477*.

799 ...отримала Вашу книжку про семітизм... — Очевидно, ідеться про одну з виданих 1903 р. наукових праць А. Кримського — «Лекции по истории семитских языков, читанные в 1901–1902 акад. году» або «Семитские языки и народы. Т. Нельдеке в обработке А. Крымского (С участием П. К. Коковцева)».

800 ...одна моя товаришка з дитячих літ... — Тобто М. Биковська-Беляєва.

801 Се я посилаю Вам свої нові вірші... — Ймовірно, ідеться про апокриф «Що дасть нам силу?» (цикл «Триптих»), роботу над яким було завершено восени 1903 р.

802 ...сей інтерес не зник для мене і тепер. — У цей період Леся Українка працювала над новим твором — поемою «Одно слово» (первісний заголовок «Чужий»). Письменниця кілька разів зверталася до А. Кримського з питанням щодо слова «воля» в якутській мові, однак із якихось невідомих причин відповіді не отримала. Коли 1906 р. твір було вперше надруковано в журналі «Вільна Україна» (Санкт-Петербург) із підзаголовком «Оповідання старого якута», А. Кримський публічно відгукнувся на поему рецензією «Критично-філологічні уваги про ложки дьогтю в бочках меду» («Нова громада». 1906. № 7. С. 105–112), у якій зазначив, що в якутській мові слово «воля» є. Очевидно, під впливом цього зауваження Леся Українка, видаючи поему окремою книгою (Київ, 1908), змінила слово «якута» на «тубільця» — «Одно слово (Оповідання тубільця з півночі)».

803 ...подяку за рекомендацію до п[ана] Завад[сь]кого. — Можливо, ідеться про Завадського Михайла Ромуальдовича (Ромуловича) (1848–1926) — педагога, мовознавця, етнографа, засновника першого українського педагогічного журналу «Педагогический Вестник»; тоді мешкав на Кавказі, від 1901 р. займав посаду попечителя Кавказького навчального округу і сприяв розвитку хорошого мистецтва та оркестрового музикування.

804 Фонограф—перший в історії пристрій для запису та відтворення звуків. 1908 р. К. Квітка та Леся Українка використовували його для документування кобзарського мистецтва.

805 Палієв (Паліашвілі) Захарій Петрович (1871–1933)—чільний представник грузинської класичної музики, композитор, педагог, приятель К. Квітки; тоді вони разом відвідували хоровий гурток залізничників Тифліса.

806 «Кавказский вестник» (1900–1905)—щомісячний науково-літературний журнал, виходив у Тифлісі (з 1903 р. з перервами).

807 ...з чужини на чужину!—Тоді А. Кримський мешкав у Москві.

1904

160. До О. Є. Судовщикової-Косач

25 грудня 1903 р. (7 січня 1904 р.). Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 97).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 477.

808 Чи тітка ще з вами?—Імовірно, ідеться про Олену Тесленко-Приходько, яка була хрещеною матір'ю Михайла Косача та підтримувала родину племінника після його смерті.

809 ...і маму, і маленьку Імочку.—Тобто А. І. Судовщикову та Є. Косач.

161. До родини Косачів

25 грудня 1903 р. (7 січня 1904 р.). Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 106).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 96.

810 Спасибі за телеграму...—У різдвяний вечір О. П. Косач (мати) надіслала Лесі Українці в Тифліс телеграму з повіншуванням зі святами.

162. До О. П. Косач (матері)

5 (18) січня 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 212).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 478–479.

811 ...як бувало в Ялті, на Villa Iphigenia... — Згадано віллу «Іфігенія», помешкання в Ялті, де в січні–травні 1898 р. проживала Леся Українка.

812 ...юбілей Мик[оли] Віт[алійовича]... — 20–21 грудня 1903 р. (2–3 січня 1904 р.) в Києві урочисто відзначали 35-річний ювілей творчої діяльності Миколи Віталійовича Лисенка (1842–1912). До свята друзі композитора організували збір коштів на видання його творів та купівлю житла для родини. М. Лисенко використав подаровані гроші для організації Музично-драматичної школи, яка почала працювати восени 1904 р. і стала першим українським навчальним закладом, де надавалась вища музична освіта за програмою консерваторії.

813 Грушецька — докладних відомостей немає, особу не встановлено.

814 Щодо ініціалів тих «товаришів», до яких були писані листи-вірші... — Ідеться про розкриття ініціалів осіб, яким було присвячено окремі вірші в київському збірнику «На крилах пісень» (1904).

815 «Товаришу мій, не здивуйте з лінивого вірша...» — У друці цю поезію подано під заголовком «Уривки з листа» (цикл «Кримські відгуки»).

816 А до Крив[инюка] «Зимова весна» і «Чи згадали мене ви хоч раз у тюрмі». — У друці відповідно — «Весна зимова» (цикл «Кримські відгуки») і «До товариша».

817 Над віршами «Порвалася нескінчена розмова...» — Поезія «Порвалася нескінчена розмова...», присвячена пам'яті С. Мержинського, у збірку не потрапила.

818 ...не поставлено над «Легендами» посвяти Людї... — Тобто Л. М. Старицькій-Черняхівській.

819 ...відбиток з колядок своїх... — Очевидно, відбиток розвідки Олени Пчілки «Украинские колядки (текст волынський)».

820 За мое перекладання... — Ідеться про переклади російською мовою творів українських письменників для видавництва «Донская речь».

821 ...нагадуючи про мою обіцянку прислати йому вірші до збірника... — Тобто до альманаху «З потоку життя».

822 А що там з тим збірником вашим... — Згадано збірник «Нова рада».

823 Дяді Гришії і Ант[оніні] Ів[анівні] мій привіт. — Ідеться про Косача Григорія Антоновича (1843—після 1916), дядька Лесі Українки, та його другу дружину Антоніну Іванівну (докладніших відомостей немає).

163. До М. М. Коцюбинського

10 (23) січня 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом, який зберігається в Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М. М. Коцюбинського (А-2279).

Уперше надруковано у виданні: Зеров М. Листи Лесі Українки до Михайла Коцюбинського. «Україна». 1924. Кн. 1–2. С. 170.

824 ...віршика, посланого до одного вченого чоловіка... — Ідеться про апокриф «Що дасть нам силу?», надісланий А. Кримському для вивірення історично-побутових деталей.

825 ...оці, що тепер посилаю... — Леся Українка надіслала М. Коцюбинському вірш «Було се за часів святої Германдади...» та поему «Одно слово», яку не дозволила друкувати цензура з формулюванням: «Явно вредная тенденция этого рассказа служит достаточным основанием к запрещению его к печати» (ІЛ. Ф. 7. Од. зб. 600. Арк. 4).

826 Коцюбинська (з дому Дейша) Віра Устимівна (1863–1921) — українська громадська діячка, засновниця першої української школи в Чернігові, дружина М. Коцюбинського.

164. До О. П. Косач (сестри)

12 (25) січня 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 345). У листі є дописка П. А. Косача.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 480–482.

827 Кура — найбільша річка Закавказзя (1364 км).

828 ...«подготовкою к будущей деятельности»... — Ідеться про здобуття фаху лікаря.

829 ...у всьому вийдуть винні курси і наука... — Тоді Оксана Косач навчалася в Санкт-Петербурзі, де студіювала фізико-математичні науки на Вищих жіночих (Бестужевських) курсах.

830 «Пікова дама» («Винова краля») — повість О. С. Пушкіна (1834), за мотивами якої П. І. Чайковський написав оперу (1890). Можливо, ідеться про аматорську постановку твору.

831 Я сподіваюсь, що мій лист іще застане тебе вдома. — Лист Лесі Українки адресатку в Києві не застав і був надісланий батьком у Петербург майже через місяць після написання, про що свідчить дописка П. А. Косача від 9 (22) лютого 1904 р.

832 Попроси від мене дядину... — Тобто Л. М. Драгоманову.

833 Кланяйся бідняжці Кокориній... — Ідеться про однокурсницю Ольги Косач.

834 Вавілова Валентина — подруга Ольги Косач, слухачка Санкт-Петербурзького жіночого медичного інституту.

165. До О. Є. Судовщикової-Косач

21 січня (3 лютого) 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 98).

Датовано за штемпелем — 21.I.1904, Тифліс.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 482.

835 Я не послала тобі suite обіцяної... — Тобто обіцяного продовження листа.

166. До О. П. Косач (сестри)

20 лютого (4 березня) 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 346).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 482–483.

836 От тобі найкращий куток Тіфліса... — Леся Українка надіслала сестрі Ользі листівку з зображенням краєвидів і підписом «Ботанический сад — Jardin botanique. Тифліс — Tiflis».

837 Я, може, хутко до моря переберусь... — Поетеса хотіла переїхати до Батумі, однак не здійснила намір через чутки про малярію в місті.

167. До М. В. КРИВИНЮКА

7 (20) квітня 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 70).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 726.

168. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

9 (22) квітня 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 348).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5*. С. 483–485.

838 ...раді Міміного приятеля Вартанянца... — Очевидно, ідеться про Вартанянца Василя Аракеловича (1868–?) — громадсько-політичного діяча, члена РСДРП, літературного критика; протягом 1893–1896 рр. навчався в Тартуському ветеринарному інституті, згодом мешкав на Кавказі (Батумі, Тифліс, Баку).

839 Пропрієтерство (пох. від англ. *proprietor*) — нахил до власності.

840 ...в нову арену для маминого «строительства»... — Мати Лесі Українки протягом 1896–1899 рр. активно займалася розбудовою Зеленого Гаю, це забирало в неї багато часу та сил.

841 Номад (пох. від грец.) — кочівник.

842 ...хоче родичів до себе забрати... — Ідеться про родину Карпових — названих батьків К. Квітки.

843 Батько — Карпов Олександр Антонович, названий батько К. Квітки; працював рахівником в управлінні Південно-Західної залізниці (Київ).

844 ...мати занудилась роботою і розлукою. — Ф. С. Карпова, названа мати К. Квітки, від 1904 р. мешкала з ним на Кавказі.

845 ...проведе шість тижнів з Надею десь на кавказькій дачі... — Очевидно, ідеться про Безлюдну Надію Петрівну (?–1941) — багаторічну служницю Карпових; після смерті господарів працювала в К. Квітки в Києві.

846 ...берусь писати драму «Кармелюк» на конкурс. — Очевидно, ідеться про оголошений братами Тобілевичами 1903 р. конкурс на п'єсу, яка надавалась би до постановки в театрі («Киевская старина». 1903. Т. 80. Кн. 1. С. 21). Леся Українка свій задум щодо драми «Кармелюк» не реалізувала.

847 Товар[и]шкам привіт. — Тобто однокурсницям Ольги Косач, із якими Леся Українка була знайома особисто.

169. До М. В. КРИВИНЮКА

29 травня (11 червня) 1904 р. Київ

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 71).

Датування за новим стилем уточнено й виправлено. В автографі — 29/V (12/VI) 1904. Очевидно, помилка в розрахунку дати за григоріанським календарем.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 728.

848 До побачення — тут чи в Гаю? — М. Кривинюка гостинно запросили пожити на час канікул у Зеленому Гаю.

170. До С. О. ЄФРЕМОВА

10 (23) червня 1904 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 54).

Уперше опубліковано у виданні: Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Третяченко, Л. Шалагіної. Київська старовина. 1996. № 6. С. 21–31.

849 ...другий том біографії Шевченка Кониського української редакції. — Згадано двотомне видання О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя» (Львів, 1898–1901).

850 ...зволите дати сю книжку д[обродій]ці Карповій... — Улітку 1904 р., орієнтовно в кінці червня (за ст. ст.), К. Квітка відпочивав у Зеленому Гаю разом із названими батьками; тоді Ф. Карпова збиралася їхати в Гадяч.

171. До О. Ю. КОВИЛЯНСЬКОЇ

22 червня (5 липня) 1904 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 914).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 298–299. Повний текст українською мовою зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 182–185.

- 851 ...була я на його могилі... — Михайла Косача поховали в Києві, на Байковому цвинтарі.
- 852 Я чула через люде, що Ви хворі, що Ви на курорті. — Наприкінці 1903 р. О. Кобилянську розбив частковий параліч. І хоча лікування на німецьких і чеських курортах певною мірою покращило її стан, відтоді письменниця постійно хворіла.
- 853 ...замучила Вас тяжка робота і лихо... — Ідеться про ведення господарства та постійну матеріальну скруту в родині.
- 854 ...в Тіфлісі була одна товаришка давня... — Тобто М. Биковська-Беляєва.
- 855 ...має приїхати в Зелений Гай п[ан] Квітка з своїми родичами... — Згадано подружжя Карпових.
- 856 Хтось послав поезію до Кракова, до збірника на честь Когось... — Ідеться про літературно-художній альманах О. Луцького на честь О. Кобилянської «За красою», який готувався до друку в Кракові, однак вийшов 1905 р. в Чернівцях. У збірнику було опубліковано поетичні та прозові твори О. Луцького, Б. Лепкого, І. Франка, О. Маковея, М. Яцківа, І. Липи, К. Гриневичевої, Г. Хоткевича, М. Коцюбинського, Н. Кибальчич тощо, а також вірш Лесі Українки «Дочка Іефая».
- 857 ...нагадати за «Трепету»... — Можливо, згадано оповідку «Трепета» Чайки Дністрової (Костянтини Іванівни Малицької) (1872–1947) — української письменниці, педагогині, діячки культурно-освітніх товариств у Галичині.
- 858 Мама, Дора і Микось на Волині... — Аби не було запустіння в будинках маєтку, Косачі вирішили провести літо 1904 р. в Колодязному. Позаяк Лесі Українці лікарі не рекомендували волинського клімату, родина розділилася.
- 859 ...дві Ліліні товаришки... — Ідеться про В. Вавілову та В. Соболеву, однокурсниць і подруг Ольги Косач; улітку 1904 р. вони разом готувалися до державних іспитів у Зеленому Гаю.
- 860 ...одного маляра молодого... — Згаданий Красицький Фотій Степанович (1873–1944) — класик українського малярства та графіки, автор серії портретів визначних діячів української культури, зокрема Лесі Українки й Олени Пчілки (нині зберігаються в Музеї Лесі Українки в Києві); внучатий небіж Т. Г. Шевченка. З 1903 р. постійно працював у Києві.

172. До О. Ю. Кобилянської

14 (27) серпня 1904 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 915).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 299.* Повний текст українською мовою зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 185–187.*

861 ...на весілля до старшого сина... — Згадано Павла Шимановського.

862 Опішня — старовинне козацьке містечко на Полтавщині, головний осередок українського гончарства (нині — селище міського типу Зіньківського р-ну Полтавської обл.).

863 ...дуже поправилась по іспитах і по тифусі... — Восени 1903 р. Ізидора Косач хворіла на тиф.

864 Хтось хоче написати на конкурс «Киевської Старини» оповідання... — Леся Українка мала намір взяти участь у щорічному конкурсі журналу «Киевская старина» і почала роботу над новим оповіданням «Приязнь» (1905). У творі авторка, ймовірно, продовжила розробляти тему незавершеного оповідання «З людської намови» (помітно однакові імена героїнь і деталі їхньої розмови; натомість ескізи образів замінено детально змальованими портретами).

865 ...хоче і драму написати на конкурс Карпенка-Карого... — Можливо, ідеться про драму «Кармелюк», яку Леся Українка планувала написати на конкурс братів Тобілевичів. Зберігся також фрагмент її незавершеної драми з народного життя «Дімна Грачиха».

866 ...Оксана наша має їхати за кордон на техніку... — Восени 1904 р. Оксана Косач поїхала навчатись у Льеж (Бельгія), де вступила на інженерний факультет університету.

867 Скомпікований (пох. від пол. *skomplikowany*) — складний, заплутаний.

868 ...нарешті кінчається те друкування моїх віршів у Києві. — Ідеться про київський збірник вибраних творів «На крилах пісень».

173. До С. О. ЄФРЕМОВА

14 (27) серпня 1904 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 55). Листівка з видом околиць міста й написом, зробленим рукою Лесі Українки: «Вид Гончарівки, передмістя Гадяча».

Датовано за поштовим штемпелем — 14.VIII. 1904, Гадяч.

Уперше опубліковано у виданні: *Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Гретьяченко, Л. Шалагінової. Київська старовина. 1996. № 6. С. 21–31.*

869 ...подякувати за збірник «На пам'ять Котл[ярєвському]». — Напередодні С. Єфремов надіслав Лесі Українці авторський примірник збірника «На вічну пам'ять Котлярєвському».

870 За біоґр[афію] Шевч[енка]... — Імовірно, ідеться про другий том видання О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя» (Львів, 1901), який С. Єфремов, на прохання Лесі Українки, передав їй у Зелений Гай.

174. До О. Ю. Ковбилянської

1 (14) вересня 1904 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 913). До листа було додано перекладений Лесею Українкою уривок «Листа апостола Павла до коринтян» (Глава 13).

Датовано орієнтовно — на підставі згадки про запланований виїзд до Києва через два тижні, тобто 15 (28) вересня 1904 р. (див.: Українка Леся. *Лист до О. П. Косач (сестри) від 6 (19) вересня 1904 р.*). Позаяк поїздку через різке погіршення погоди Косачі перенесли на 8 (21) вересня 1904 р., у попередніх виданнях лист датовано 24 серпня (6 вересня) 1904 р., очевидно, помилково.

Уперше без графічних ілюстрацій надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 170–171. Повний текст уперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 188–189.*

871 ...той уривок з Євангелії, що хтось прислав... — Ідеться про «Лист апостола Павла до коринтян» (Глава 13). Леся Українка переклала німецькомовний уривок на прохання О. Ковбилянської, яка використала його як епіграф до повісті «Нюба» (1904).

872 Провербіальний (пох. від лат. *proverbialis, proverbium* — прислів'я) — той, що став приказкою, прислів'ям; назва предмета, що найбільше усталилася в мовленні.

873 ...декотрі вирази я ставлю подвійно... — Леся Українка подавала варіанти перекладу деяких виразів у дужках.

175. До О. П. Косач (сестри)

6 (19) вересня 1904 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 349).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 489–491.

874 Треба буде тую книжку довести до якогось ладу... — Ідеться про збірник «На крилах пісень» (Київ).

875 Горі — історичний центр східної Грузії (76 км від Тбілісі), одне з найдревніших міст країни.

876 Гамбарашвілі (Гамбаров) Нестор Григорович (1871–1966) — близький приятель Лесі Українки; квартирант Косачів, студентом упродовж двох навчальних років (1895–1897) винаймав кімнату в орендованому родиною поетеси помешканні за адресою: Київ, вул. Назарівська, 21.

877 Цхинвали — невелике історичне містечко (33 км від м. Горі), нині — територія самопроголошеної Республіки Південна Осетія.

878 ...де ти з товаришками жила... — Згадано Валентин — Вавілову й Соболеву.

176. До О. П. Косач (сестри)

24 вересня (7 жовтня) 1904 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 350).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 113–114.

879 Оксана поїде далі (за границю)... — Тобто у Льеж (Бельгія).

177. До О. П. Косач (сестри)

7 (20) жовтня 1904 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 351).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 491–493.

880 ...моя злополучна книжка... — Тобто збірка «На крилах пісень».

881 Яновський Феофіл Гаврилович (1860–1928) — український лікар-терапевт, який після закінчення медичного факультету Київського університету (1884) спеціалізувався в Берліні (лабораторія Р. Коха), Парижі (лабораторія Л. Пастера), Лейдені, згодом у Києві заснував першу лабораторію для застосування бактеріологічної методики діагностування туберкульозу; тоді був професором терапевтичної клініки Одеського університету (1904) і лікарської діагностики Київського університету (від 1905).

882 ...через ті страшні роковини... — 3 (15) жовтня 1904 р. минув рік із дня смерті Михайла Косача.

883 Менторство — наставництво, опікунство (пох. від імені героя давньогрецької міфології: Ментор — опікун дому Одисея, його приятель).

884 ...цілий день він в Політехніці... — Микола Косач тоді навчався в Київському політехнічному інституті імператора Олександра II.

885 Шура ще не приїхала, все там у себе... — О. Є. Косач мешкала на Полтавщині, у Пирятинському повіті, де Судовщиковим належав невеликий маєток — Безбородьків (Оржицький) хутір. Улітку 1903 р. Михайло Косач зводив там новий дім.

886 ...найняла тут у Приходька квартиру... — Можливо, в Іларіона Васильовича — рідного брата П. В. Тесленка-Приходька.

887 ...в глибині все зосталось по-давньому... — Ідеться про складні взаємини свекрухи й невістки, які не покращилися навіть після смерті Михайла Косача.

178. До О. П. Косач (сестри)

10 (23) жовтня 1904 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 352).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 117–118.

888 ...на ярмарок «на Параски» (15.X). — Давні ярмарки тривали від 1–3 днів до двох тижнів і відбувалися зазвичай під храмові свята, звідси й назва багатьох із них (Хрещенський, Воздвиженський, Троїцький та ін.). У Гадячі ярмарок розпочинався в день пам'яті мучениці Параскеви Сербської — 27 жовтня (за н. ст.).

889 Марія — очевидно, якась гадяцька майстриня.

179. До родини Косачів

13 (26) жовтня 1904 р. Одеса

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 107).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 118.

890 Комарови — родина М. Ф. Комарова.

891 ...діти видержали недавно кір... — Згадано внуків М. Ф. Комарова.

892 ...мій складний столик... — Ідеться про розкладний письмовий столик поетеси, який змайстрував для сестри Михайло Косач. Зарисовку столика нині зберігає розгорнутий нижній форзац записника Лесі Українки «Notes» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 842).

180. До О. П. Косач (сестри)

24 жовтня (6 листопада) 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 353).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 494.

893 Чи вислали тобі мою книжку? — Напередодні з друкарні Петра Барського (Київ, вул. Хрещатик, 40) вийшов збірник творів Лесі Українки «На крилах пісень».

181. До М. В. Кривинюка

9 (22) листопада 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (СБП. Ф. Т-ЛУ1. Од. зб. 67).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 736–737.

894 «Южные записки» — російськомовний літературний тижневик за редакцією М. Славинського та Ф. Матушевського, орган всеросійського революційного об'єднання, відомого під назвою «Союз освобождения»; виходив у Одесі протягом 1903–1905 рр.

895 ...редактора їх, Славинського, взято оце до війська... — Леся Українка поклала на «Южные записки» чимало сподівань, адже з початку 1904 р. тижневик редагував М. Славинський, який тоді оселився в Одесі. У виданні працювала також Маргарита Комарова-Сидоренко, яка займалася перекладами українських творів російською мовою. Проте в листопаді того самого року,

напередодні російсько-японської війни, М. Славинського вдруге забрали до війська. Редактором часопису став Ф. Матушевський.

896 «Новый путь» (1902–1904) — російський релігійно-філософський публіцистичний журнал Д. Мережковського та З. Гіппіус, виходив у Санкт-Петербурзі. Улітку 1904 р. до складу редакції часопису, який почав втрачати передплатників, ввійшла група російських філософів-ідеалістів (С. М. Булгаков, М. О. Бердяєв, П. І. Новгородцев, М. О. Лоський, С. Л. Франк, О. С. Глінка), проте врятувати журнал їм також не вдалося.

Мережковський Дмитро Сергійович (1865–1941) — російський письменник, поет, релігійний мислитель.

Гіппіус Зінаїда Миколаївна (1868–1945) — російська письменниця.

Булгаков Сергій Миколайович (1871–1944) — російський релігійний філософ, богослов, православний священник.

Бердяєв Микола Олександрович (1874–1948) — російський релігійний філософ українського походження, член Київського літературно-артистичного товариства, автор приблизно 40 книг, зокрема: «Смисл творчості», «Філософія вільного духу. Проблематика і апологія християнства», «Витоки і смисл російського комунізму»; рідний брат Сергія Бердяєва, знайомого Лесі Українки.

Новгородцев Павло Іванович (1866–1924) — російський юрист-правознавець, філософ, громадсько-політичний діяч, історик, один із представників лібералізму в Росії.

Лоський Микола Онуфрійович (1870–1965) — російський філософ; основні напрями його досліджень — релігійна філософія, інтуїтивізм.

Франк Семен Людвігович (1877–1950) — російський філософ, релігійний мислитель.

Глінка Олександр Сергійович (1878–1940) — російський журналіст, публіцист, літературний критик.

897 Маруся — Собіневська (в одруженні Бешкурова) Марія Миколаївна (1897–1993) — вихованка подружжя Карпових (1903–1915); тоді жила з Ф. Карповою та К. Квіткою в Тифлісі, згодом навчалася в Києві (3-я жіноча гімназія імператриці Марії Федорівни), Телаві та Кутаїсі; 1915 р., після одруження, переїхала в Кисловодськ, де мешкала до кінця життя.

182. До О. П. Косач (сестри)

9 (22) листопада 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 354).

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 119–120.

898 ...напиши, які будуть матеріальні умови твого виїзда в Прагу. — Після закінчення навчання Ольга Косач планувала оселитись у Празі зі своїм нареченим М. Кривинюком.

899 Не повезло мені з журналом Славинського... — Згадано «Южные записки».

900 ...воно прийняте до друку... — Ідеться про оповідання Лесі Українки «Мгновение» («Южные записки». 1905. № 4. С. 22–25).

901 Старокостянтинів — місто на Поділлі, нині — районний центр Хмельницької обл.

183. До О. Ю. Кобилянської

9 (22) листопада 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 916).

Уперше надруковано скорочено у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 172–173. Повний текст зі збереженням графічних ілюстрацій уперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 202–203.

902 ...буде вже так кінчати своє оповідання, може, без конкурсу надрукують... — Роботу над оповіданням «Приязнь» Леся Українка закінчила 1 травня 1905 р. (дата в чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838)), твір було опубліковано в журналі «Киевская старина» (1905. Т. 91. Кн. 1. С. 11–72).

903 Кимполунг — гірське містечко Південної Буковини, одне з улюблених місць відпочинку Ольги Кобилянської; у травні — червні 1901 р. там зупинялась Леся Українка.

904 Ярошинська Євгенія Іванівна (1868–1904) — українська громадська діячка Буковини, активна учасниця жіночого руху, письменниця, перекладачка, етнографиня, фольклористка, педагогиня.

905 ...«наше чорненське»... — Тобто Є. Пігуляк.

184. До І. Я. Франка

15 (28) листопада 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (Іл. Ф. З. Од. зб. 1614. С. 201–206). До листа додано список книжок, написаний рукою К. Квітки (Іл. Ф. З. Од. зб. 1614. С. 199–200).

Датовано за змістом листа, враховано час перебування Лесі Українки в Тбілісі. В автографі, очевидно, помилково вказано дату 15–28.IX.1904 замість 15–28.XI.1904.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 1. С. 72–73.

906 Посилаю Вам до «Вістника» два віршики... — Ідеться про вірші «Напис в руїні» та «Ізраїль в Єгипті» («ЛНВ». 1905. Т. 30. Кн. 4. С. 1–3).

907 ...«в таком-то городе живет Петр Иванович Добчинский». — Перефразування цитати з комедії М. В. Гоголя «Ревізор» (1835–1836). В оригіналі: «...в таком-то городе живет Петр Иванович Бобчинский».

908 ...переглянувши список їх (сей, що тут посилаю)... — Ідеться про додаток до листа — список книг:

1. Comptes-rendus du XII congres international de médecine. Vol. I–VII.
2. Institutions médicales de S-t Petersbourg. St. Peterbourg, 1897.
3. Odessa, station balnéaire. Odessa, 1897.
4. Les eaux minérales et les stations hivernales du Caucase et de la Crimée. Par le d-r Bogoslovsky, professeur de l'Université a Moscou. Moscou, 1897.
5. 9uide médical de Moscou. Moscou, 1897.
6. Труды топографо-геодезической комиссии географического отд[е]ла Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете. Выпуски IX–XVII.
7. Sémeiologie des obsessions et idées fixes. Bordeaux, 1897.
8. Les sociétés médicales en Russie. Moscou, 1897.
9. Д-р Войно. К казуистике нервного шва.
10. Сахаров. О химической основе жизненных явлений.
11. Русские судебные ораторы в известных уголовных процессах. 2 тома. Москва, 1895.
12. Библиотека судебных процессов. Дело д-ра Мадлинского. Совершение операции без согласия больного.

13. Особый наказ Седлецкого окружного суда. Седлец, 1899.
14. Записки и статьи о введении земских учреждений в Тифлисской губернии. Тифлис, 1897.
15. Устав Кавказского общества исправительных земледельческих колоний и приютов.
16. Проф. Пастернацкий. О лихорадках на Кавказско-черноморском побережье. Спб., 1900

909 ...надумую видати маленький збірничок танцюристич пісень народніх... — Задум видати добірку під назвою «Народні пісні до танцю (з нотами) з голосу Івана Франка та Лариси Косач. Співав К. Квітка» Леся Українка не реалізувала. Частина пісень було вміщено у збірник «“Народні мелодії”. З голосу Лесі Українки записав і упорядкував Климент Квітка» (Київ, 1917), 1946 р. підготовлену до друку добірку видав Ф. Колесса (Львів). Рукопис зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 870).

910 ...5 пісень до танцю, що колись, у Буркуті, записав від Василя Квітка. — У рукописі збірника є лише 4 пісні, записані К. Квіткою від І. Франка: «Ой на горі льон поламався...», «На воді човен вихитується...», «На городі біла глина...», «Сабадашка».

911 Ольга Федорівна — О. Ф. Франко.

912 Антоніна Федорівна — А. Ф. Трегубова.

913 На тихі води, на ясні зорі — усталений фразеологізм, часто трапляється в усній народній творчості («Маруся Богуславка», «Невольники», «Плач невольника», «Іван Богуславець» тощо); у Лесі Українки вживається в значенні «на Україну», «додому».

914 ...привітайте від мене Ольгу Федорівну з дітками. — У подружжя Франків було четверо дітей: Андрій (1887–1913), Тарас (1889–1971), Петро (1890–1941) й Анна (1892–1988).

915 ...«Історія» Бантиша-Каменського... — Ідеться про книгу «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства» (1822) російського історика й археографа Бантиш-Каменського Дмитра Миколайовича (1788–1850).

185. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

25 листопада (8 грудня) 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 213).

Уперше надруковано у виданні: «Червоний шлях». 1923. № 6–7. С. 191–192.

916 Агітація (пох. від лат. *agitatio*)— приведення в рух, спонування; ідеться про збуджений стан, що спонукав до дії.

917 ...хоч не український, та все ж сприяючий... — У російськомовному журналі «Южные записки» друкувалося чимало творів української літератури в перекладі, з часописом плідно співпрацювали І. Франко, І. Стешенко, С. Русова та ін.

918 Феміда («сліпа богиня») — у давньогрецькій міфології богиня справедливості, права й законного порядку.

919 Конвенанси (пох. від франц. *convenance*) — етикет, правила поведінки добре вихованих людей.

920 ...на мою книжку... — Тобто на київське видання збірки «На крилах пісень».

921 ...один був, в «Одесских Новостях»... — Ідеться про коротку рецензію українського критика і публіциста Коваленка Григорія Андрійовича (псевдонім Гр. С-ній; 1867–1938) («Одесские новости». 1904. № 6467. 4 лист.).

«Одесские новости» — щоденна літературна, комерційна та політична газета, виходила в Одесі протягом 1884–1917 рр.

922 ...Комаров конечно намігся послати в ту газету примірник... — Згадано М. Ф. Комарова.

923 «Кізонька пана Сегена» (1866) — казка французького письменника Альфонса Доде (1840–1897).

924 «Згадають найкращі імена, тож і моє назовуть» — цитата з поезії Г. Гейне «Як вранці повз твій будинок...» (цикл «Знову на батьківщині»):

Відомий в землі німецькій,
Поет німецький я.
Згадають людей найкращих —
Назвуть і моє ім'я.
Багато німців, дитино,
Хочуть того, що й я,
Згадають найгірше лихо —
Назвуть і моє ім'я.

925 «1001 ніч» — російськомовне видання книги «Исследование о 1001 ночи, ее составе, возникновении и развитии» данського вченого І. Еструпа з передмовою А. Кримського (1904).

926 «Оповідання» — третє (виправлене) видання дебютної книги прози А. Кримського «Повістки й ескізи з українського життя» (Коломия, 1895) під назвою «Із повісток та ескізів» (Звенигородка, 1904).

927 ...поділю сей фатум з Шевченком... — Т. Г. Шевченко в поезії «Хіба самому написати...» (1849) скаржився на мовчання в пресі щодо виходу його творів:

Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо!
Без неї, може, обійдусь,
А ради жду собі, поради!

928 ...їду слухати оперу «Борис Годунов»... — 1904 р. З. Паліашвілі у фортепіанному супроводі К. Квітки поставив на тбіліській сцені оперу «Борис Годунов» російського композитора Мусоргського Модеста Петровича (1839–1881).

929 ...не переїду з Кльонею з Тіфліса в инше кавказьке місто жити невінчана... — Тоді Леся Українка перебувала в громадянському шлюбі з К. Квіткою, це болісно сприймали батьки поетеси.

930 Я не можу так озгорчатись за Лілю, як ти, мамочко. — Ідеться про виїзд Ольги Косач у Прагу, на постійне місце проживання до нареченого, що викликало супротив у деяких членів родини, зокрема в матері.

1905

186. До М. В. Кривинюка

3 (16) січня 1905 р. Тбілісі

Уперше надруковано скорочено у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 744–746. Подано і датовано за першодруком. Місце зберігання автографа не встановлено.

931 ...з новим життям, чи то формою життя. — Ольга Косач і М. Кривинюк розпочинали спільне подружнє життя у Празі.

932 ...таке, від якого Ви з Лілею щасливо врятувались. — Ідеться про церковний шлюб, вінчання.

933 ...перечився з «крайніми»... — Тобто з соціал-демократами і соціал-революціонерами.

934 Надто цікава стала тепер юридична преса... — Юридичну пресу передплачував К. Квітка.

935 Дещо компоную тепер під сим настроєм. — Очевидно, ідеться про фантастичну драму «Осінь казка» (дата в автографі — Тифліс, 25.01.1905). Чорновий автограф, який зберігся (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801), містить чимало правок, зроблених рукою авторки. За свідченням К. Квітки, Леся Українка вважала твір незавершеним і планувала продовжити роботу над ним (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 819).

187. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

6 (19) лютого 1905 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 214).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 302–304. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 10 т. Т. 10. Листи, 1901–1913. К.: Дніпро, 1965. С. 186–188 (далі посилання на це видання подано за формою: Українка Леся. Твори в 10 т.).

936 Читадзе (Чітадзе) Шіо Олексійович (псевдонім Ворон; 1873–1906) — грузинський громадський діяч, педагог, публіцист, організатор і керівник з'їзду передових учителів Грузії (1905), автор праць із педагогіки, психології та літератури; київський знайомий Лесі Українки з часів його навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира; 1904 р. викладав російську мову та літературу в Грузинській дворянській гімназії в Тифлісі, згодом став її директором. Убитий жандармами 4 (17) липня 1906 р. у стінах гімназії після антиурядового терористичного акту біля приміщення закладу.

937 Думаю теж зайнятись реформою свого нового драматичного етюда... — Ідеться про фантастичну драму «Осінь казка».

938 Оповідання, почате восени для конкурса... — Згадано оповідання «Приязнь».

939 ...не взяла участі в такому чудному конкурсі... — На конкурс, оголошений 1904 р. редакцією часопису «Киевская старина», було подано 26 літературних творів, вибрано лише 3. Серед відзначених — повісті В. Винниченка «Голота», М. Коцюбинського «Під мінаретами» та М. Чернявського «Vae victis!..». Можливо, ідеться про те, що журі конкурсу відхиляло деякі твори через недосконалу форму їх подачі (наприклад, почерк автора).

940 ...від впливом щоденних перемін «весни» й «зіми». — Ідеться про успіхи й поразки революційно налаштованих мас у Тифлісі.

941 ...один такий «весняний» день, коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора. — 23 січня (5 лютого) 1905 р. на одному з проспектів Тифліса відбувся розстріл мітингарів.

942 «Полтавщина» (1904–1906) — громадсько-політичне видання, засноване в Полтаві в грудні 1904 р. земцем і громадським діячем В. Головнею (племінником М. Гоголя). Розрахована на місцевого читача газета поступово стала відомою за межами губернії завдяки зусиллям видавця О. Смагіна, редактора Д. Ярошевича та публікаціям письменника В. Короленка. «Полтавщина» перебувала в опозиції до соціал-демократичних, промонархічних і праворадикальних партій та видань і декларувала себе як позапартійний часопис.

943 «Южн[ые] Записки» мені 5 р[ублів] прислали сами... — Тобто гонорар за опубліковане оповідання «Мгновение».

944 ...казки дядька, Рудченка... — Згадано «Малорусские народные предания и рассказы» (1876) М. Драгоманова та збірник у 2-х випусках «Народные южнорусские сказки» (1869–1870) І. Я. Рудченка (Івана Білика).

945 ...Чубинського... — Ідеться про 2-й том праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край» П. Чубинського, куди ввійшли міфічні та побутові казки.

946 ...він же, певне, залив його водою... — Імовірно, вжито вираз, що походить від фразеологізму «лити воду» (говорити або писати неконкретно, нецікаво, поверхово висвітлювати якусь тему; вести беззмістовні розмови); у листі йдеться про згаслий інтерес, нецікаву справу.

947 ...чому не відповідає на мое запрошення? — Тобто на запрошення в гості до Тифліса.

948 Проценко Василь Миколайович (1844 (1845) — після 1917) — київський громадсько-політичний діяч, лікар за фахом, доктор медицини (1870), член Державної думи III скликання від міста Києва (1907–1912); тоді дійсний статський радник, київський міський голова (1900–1906).

949 Святополк-Мирський Петро Дмитрович (за деякими джерелами Данилович) (1857–1914) — російський державний діяч, генерал-ад'ютант, міністр внутрішніх справ Російської імперії протягом 26 серпня (8 вересня) 1904 — 18 (31) січня 1905 рр.; тоді звільнений із посади через масові заворушення в країні.

950 Ясногурський Пилип Норбертович (1841 (за деякими джерелами 1838) — 1913) — київський купець, землевласник, гласний київської міської думи, активний член чорносотенської організації «Союз русского народа» в Києві (1905).

951 ...візьмусь я ще до свого етюда... — Згадано «Осіню казку».

188. ДО БАТЬКІВ

5 (18) березня 1905 р. Тбілісі

Подається за автографом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 108).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 501.

189. ДО О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

7 (20) березня 1905 р. Тбілісі

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 747–750. Подано і датовано за першодруком. Місце зберігання автографа не встановлено.

952 ...мого відношення до формальностей і неформальностей. — Ідеться про церковний і громадянський шлюб.

953 ...великий переклад для «Донской речи»... — Установити, що саме перекладала тоді письменниця, не вдалося, архів видавництва «Донская речь» не зберігся. Можливо, ідеться про текст, у якому з невідомих причин редактори не вказали ім'я перекладача.

954 ...великі дози саліцилки і хіни... — Саліцилка (саліциловий натрій) та хіна (хінін) — протималярійні, знеболювальні та жарознижувальні лікарські препарати.

955 ...навіть татар... — Ідеться про азербайджанців, яких тоді називали закавказькими (азербайджанськими) татарами.

956 Щербань Уляна Кирилівна — дружина Шіо Читадзе, українка за походженням.

957 ...жде на днях до себе в гості сестру... — Ідеться про Щербань Анастасію (Настасію) Кирилівну — активну учасницю студентської громади жіноцтва вищих шкіл, однокурсницю Ольги Косач-Кривинюк, випускницю Санкт-Петербурзького жіночого медичного інституту (1904).

958 ...повстання в Гурії на Кавказі. — Гурійське повстання селян розгорілось у кінці 1904 р. Лише через рік, після довгих невдалих

перемовин із представниками заколотників, які захопили маєтки місцевих поміщиків, пошту, телеграф, роззброїли жандармів, встановили народну владу в містечку Озургеті, царські війська жорстоко придушили повстання.

Гурія — регіон у західній Грузії, нині — адміністративний край із центром у місті Озургеті.

959 Після бакинської різни... — Протягом 1905–1906 рр., у часи нестабільної революційної ситуації в Російській імперії, на Кавказі систематично відбувалися криваві сутички між вірменами й азербайджанцями (закавказькими татарами), унаслідок чого загинуло кілька тисяч представників обох національностей. Різня розпочалась у Баку, де 6–9 (19–22) лютого 1905 р. пройшли масові вбивства, згодом погроми охопили все Закавказзя.

960 ...з прокльонами «дійсним винуватцям бакинського братовбивства». — Серед дійсних винуватців погрому вірмен у Баку інтелігенція Кавказу насамперед називала місцевого губернатора — князя М. Накашидзе, який своїми промовами та закликами провокував сутички й зіштовхував між собою представників двох національностей.

961 І який шитик, і яке убрання, і все. — За словами О. Косач-Кривинюк, Леся Українка згадувала слова запрошення одного хлопчика, адресовані їхньому братові Миколі: «щоб він приходив до нього, то покаже йому свого шитика-пояса і все своє убрання» (див.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 750).

962 «Пиши мені людоду, соньцьо біле», а «глупостів» не пиши. — Дитячі приказки в родині Косачів (див.: там само).

190. ДО БАТЬКІВ

22 березня (4 квітня) 1905 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 109).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 304–305. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 10 т. Т. 10. С. 188–190.

963 ...стільки вам обом буде клопоту з тією торчинською справою... — Напередодні П. А. Косач придбав у Є. К. Трегубова 72 десятини 1680 сажнів землі біля Торчина (Волинь), купівлю здійснив на ім'я доньки Лариси Петрівни Косач. Зберглося кілька документів, що засвідчують цей факт, однак у них вказано різні дати

підписання угоди: 10 (23) грудня 1904 р. (купча кріпость №14.764 (Державний архів Волинської області. — Ф. 271. Реєстр кріпосних справ Луцького нотаріального архіву. 1905. №60)), 29 липня (11 серпня) 1905 р. (примірник акта купівлі-продажу, який належав Є. Трегубову), 10 (23) листопада 1905 р. (Іл. Ф. 28. Од. зб. 1083). Згодом землі біля Торчина здавали в оренду, 1907 р. угіддя було виставлено на продаж.

964 «Мгновение» — російськомовне оповідання Лесі Українки, опубліковане в «Южных записках».

965 ...навіяно тим моментом в Stephans' Kirche... — Ідеться про Собор св. Стефана — архієпископський, кафедральний і приходський собор Відня, одну з визначних архітектурно-мистецьких пам'яток міста, національний символ Австрії.

966 ...результат одного з наших «конкурсів»... — Улітку в Зеленому Гаю гостювало багато творчих людей, тому іноді влаштовували так звані «літературні конкурси» (на зразок плеядівських). Протягом кількох годин за назвою одного слова треба було написати твір будь-якого літературного жанру. Певна особа, найчастіше Олена Пчілка, читала тексти вголос, після чого тривало їх обговорення, у якому не брала участі господиня: вона знала, чиєму перу належить кожен твір, а за умовами конкурсу ім'я автора лишалося анонімним аж до оголошення переможця.

967 «Мусульманство і його будучність» (Москва, 1899) — наукова розвідка А. Кримського, перевидана у Львові 1904 р.

968 ...ту недоладну примітку... — Під передмовою у львівському виданні книги «Мусульманство і його будучність» А. Кримський перерахував усі свої наукові титули.

969 ...надіється по Великодні вже десь лікарювати... — Лист написано напередодні Великодня, який 1905 р. святкували 17 (30) квітня.

970 ...«ищите и обряцете»... — Фрагмент цитати з Біблії: «Прощіть і буде вам дано, шукайте і знайдете, стукайте і відчинять вам...» (Біблія / перекл. І. Огієнка. Євангеліє від св. Матвія. 7:7).

191. До С. О. ЄФРЕМОВА

22 березня (4 квітня) 1905 р. Тбілісі

Подається за автографом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 56).

Уперше опубліковано у виданні: *Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Третьяченко, Л. Шалагіної. Київська старовина. 1996. № 6. С. 21–31.*

971 Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951)— український державно-політичний діяч, прозаїк, драматург, художник, член РУП та УСДРП, очільник Генерального секретаріату УНР, генеральний секретар внутрішніх справ, автор майже всіх декларацій і законодавчих актів УНР; тоді звільнений з-під арешту на хвилі революції 1905–1907 рр.

972 «Голота»— повість В. Винниченка, написана під час ув'язнення, уперше опублікована 1905 р. в журналі «Киевская старина» як оповідання-переможець конкурсу на кращий літературний твір («Киевская старина». 1905. Т. 88. Кн. 1. С. 117–187; Кн. 2. С. 209–262).

973 ...я замірилась написати про нього критичну розвідку... — Дослідження про творчість В. Винниченка Леся Українка планувала опублікувати в російськомовному журналі, однак стаття не потрапила до друку за життя автора, збереглася лише частково (текст обірваний у середині речення) й була оприлюднена під заголовком «Винниченко» 1930 р. (Українка Леся. Твори: [у 12 т.]. К.: «Книгоспілка», 1930. Т. 12. С. 233–263).

974 ...за кордоном вийшов збірник творів д[обродія] Винниченка... — Ідеться про першу прозову збірку «Повісти й оповідання», видану В. Винниченком 1903 р. у Львові під псевдонімом В. Деде; у книгу ввійшло 5 творів письменника — «Боротьба», «Антрепренер Гаркун-Задунайський», «Біля машини», «Сила і краса» та «Суд».

975 ...неминучі пропуски будуть... — Очевидно, ідеться про цензурні вилучення.

976 ...найпростіше було б показати або переслати йому сей лист... — Листування Лесі Українки та В. Винниченка нині не відоме, про його існування свідчить згадка в одному з листів поетеси (див.: Українка Леся. Лист до Ю. Тищенка від 5 (18) січня 1913 р.).

192. До О. П. Косач (сестри)

12 (25) квітня 1905 р. Тбілісі

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 751. Подано і датовано за першодруком. Місце зберігання автографа не встановлено.

За свідченням О. Косач-Кривинюк, на листівці була дописка К. Квітки: «Дякую і вітаю. К[лимент] Кв[і]тка».

193. До М. В. Кривинюка

Середина (кінець) квітня 1905 р. Тбілісі

Подається за першодруком: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 751. Місце зберігання автографа не встановлено.

Датовано орієнтовно — за змістом на підставі примітки О. Косач-Кривинюк про те, що листівка надійшла в Прагу 21 квітня (4 травня) 1905 р. Очевидно, ідеться про поштовий штампель.

За свідченням О. Косач-Кривинюк, на листівці була дописка К. Квітки: «Дякую за спомин, вітаю. К[лимент] Квітка».

194. До Батьків

24 травня (6 червня) 1905 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 110).

Рік встановлено за поштовим штампелем — 25.V.05. Тифліс.

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Збір. творів у 12 т.* Т. 12. С. 132.

195. До О. П. Косач (сестри)

24 травня (6 червня) 1905 р. Тбілісі

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 753. Подається за першодруком. Місце зберігання автографа не встановлено.

Датовано за змістом на підставі листівки до батьків від 24 травня (6 червня) 1905 р., написаної в той же день («зараз виїжджаю», «в Києві коло 5-го»).

977 Хотіла б і в Колодяжне заглянуть. — Ольга Косач і М. Кривинюк планували заїхати в Колодяжне дорогою з Праги.

196. До родини Косачів

8 (21) червня 1905 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 355). Лист Лесі Українки підписала Ізидора Косач. На звороті дописка П. А. Косача, датована 8 (21) червня 1905 р. (Київ).

Датовано на підставі дописки П. А. Косача. У першодруці, очевидно, помилково лист датовано 24 травня (6 червня) 1905 р. У цей день поетеса виїжджала з Тифлісу.

Уперше опубліковано у виданні: *Українка* *Леся*. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 105.

978 ...в неділю в 11 рано приїхати в Колодяжне... — У Колодяжно-му *Леся* *Українка* була до 5 (18) липня 1905 р.

197. До Б. Д. Грінченка

14 (27) серпня 1905 р. Зелений Гай

Подається за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-8863, М-273).

Уперше надруковано у виданні: «Радянське літературознавство». 1965. № 6. С. 81.

979 ...дарунок, переданий мені через д[обродія] Квітку. — Очевидно, ідеться про авторський примірник книги Б. Грінченка «Писання. Т. 2.» (Київ, 1905).

980 ...більше земляків, що вертатимуться з Катеринослава... — З 15 (28) до 22 серпня (4 вересня) 1905 р. в Катеринославі відбувався XIII археологічний з'їзд, у роботі якого брало участь 246 делегатів із 39 міст Російської імперії, зокрема й із України. *Леся* *Українка* сподівалася зустріти серед учасників чимало своїх знайомих.

198. До О. П. Косач (сестри)

30 вересня (13 жовтня) 1905 р. Київ

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 755–756. Подано і датовано за першодруком. Місце зберігання автографа не встановлено.

981 Юркевич Йосип В'ячеславович (Венцеславович) (1855–1910) — український громадський діяч, член Старої Громади, один із фундаторів кооперативного руху в Україні, лікар за фахом; тоді практикував у Києві та мешкав за адресою: вул. Паньківська, 8.

982 Зом — сторож у Зеленому Гаю.

199. До О. П. Косач (матері)

11 (24) жовтня 1905 р. Санкт-Петербург

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 215).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка* *Леся*. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 133–135.

983 Доїхала я добре... — Леся Українка терміново виїхала в Санкт-Петербург до хворої на тиф і малярію сестри. Ізидора Косач, закінчивши Фундуклеївську жіночу гімназію Києва, вступила на Стебутовські вищі жіночі сільськогосподарські курси, однак через хворобу вимушена була покинути навчання й повернутися до Києва.

984 ...єсі залізниці бастують... — У жовтні-грудні 1905 р. майже всю Російську імперію охопив загальнонаціональний страйк, ініційований профспілками. Центральне бюро Всеросійської залізничної спілки заклиало працівників не виходити на роботу 7 (20) жовтня 1905 р. й висунуло перед владою вимоги щодо надання прав робітникам (свобода слова, зібрання, спілок). В Україні першими підтримали заклик залізничники Полтави, Єлисаветграда, Сімферополя, Катеринослава, Києва, Сум і Миколаєва. За кілька днів приєдналися робітники та службовці Курсько-Харківсько-Севастопольської та Харківсько-Миколаївської залізниць. Загальний жовтневий страйк, зокрема й залізничний, примусив уряд видати маніфест 17 (30) жовтня, у якому було проголошено створення законодавчої державної думи й надання прав робітникам. Документ мав також важливе значення для України. Скасовано Валуєвський циркуляр та Емський указ, дано дозвіл на створення і діяльність «Просвіти» та інших культурно-просвітницьких організацій, видання українською мовою книг, газет, журналів тощо.

985 Двінськ — офіційна російська назва міста Дюнабург, нині — Даугавпілс (Латвія).

986 Карташевські — родина ковельських знайомих Косачів. 1890 р., після смерті голови сім'ї Миколи Петровича Карташевського, його вдова Марія Миколаївна з дітьми оселилася спочатку в Житомирі, а згодом переїхала до Санкт-Петербурга (вул. Сергіївська, ч. 62, ріг Таврійського саду). 1905 р. тут квартирувала Ізидора Косач.

987 Охвітність (діал.) — зручність, приемність, задоволення.

988 Маркова Шура — племінниця М. М. Карташевської.

200. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

20 жовтня (2 листопада) 1905 р. Санкт-Петербург

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 216). На останній сторінці невідомою рукою олівцем дописано: «Надіслано цей лист незакінченим».

Уперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 135–136.

201. До О. П. Косач (СЕСТРИ)

25 жовтня (7 листопада) 1905 р. Санкт-Петербург

Подається за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 758–759. Місце зберігання автографа не встановлено.

Згідно з приміткою О. Косач-Кривинюк, написано на звороті листа Ізидори Косач до сестри Ольги від 25.X.1905, Петербург (див.: там само).

989 ...«щоб не зробилось так, як з Трубецьким»... — Ідеться про князя Трубецького Сергія Миколайовича (1862–1905) — професора філософії Московського університету, редактора журналу «Вопросы философии и психологии». Тоді був обраний на посаду ректора університету й після довгих вагань ухвалив рішення про його закриття у зв'язку зі студентськими заворушеннями, однак цим лише погіршив ситуацію в закладі. 29 вересня (12 жовтня) 1905 р. в С. Трубецького під час прийому в міністра народної освіти стався крововилив у мозок, від якого він помер.

990 ...великі процесії 18-го... — 17 (30) жовтня 1905 р. російський імператор Микола II у резиденції м. Петергоф підписав Маніфест 17 жовтня. Наступного ранку його текст було оприлюднено пресою, тиражованими окремими відбитками, листками, афішами, оголошено священниками в храмах. На вулиці Санкт-Петербурга та інших великих міст Російської імперії вийшло багато людей, які в основному сприймали це з ентузіазмом. «Киевская газета» навіть присвятила події спеціальний випуск під назвою «Конституция». Проте в деяких містах, зокрема в Севастополі, святкову процесію розганяли зі зброєю.

991 Трохи поораторствовала в Общ[естве] Шевч[енка]... — Ідеться про «Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных

заведеннях С.-Петербурга», створене в Петербурзі 1898 р. за ініціативою М. Микешина, Д. Мордовця, А. Маркевича, Д. Яворницького, Д. Менделєєва. Товариство займалося популяризацією творчості Т. Шевченка (видано «Кобзар», альбом малюнків, проводилися літературно-музичні вечори, урочисте святкування 100-річчя з дня народження поета) та інших українських авторів.

992 «Русь» — щоденна російська газета ліберально-кадетської орієнтації, з перервами виходила в Петербурзі протягом 1903–1908 рр.

993 ...статтю про українську автономію... — Завершивши роботу над згаданою в листі статтею-листом «про українську автономію», Леся Українка віднесла її до редакції однієї з петербурзьких газет, однак текст так і не потрапив до друку, його доля невідома.

994 Конституційно-демократична партія (кадети — за першими літерами двох слів (К і Д)) — російська ліберальна партія, заснована на установчому з'їзді в жовтні 1905 р. в Москві. Ядро партії становили члени «Союзу Визволення» та «Союзу Земців-Конституціоналістів» — нелегальних ліберальних організацій, що існували в Росії протягом 1903–1905 рр.

995 ...і Оксану, коли вона з вами. — Оксана Косач після іспитів планувала їхати до Києва через Прагу, щоб відвідати сестру Ольгу.

202. До А. Ю. Кримського

3 (16) листопада 1905 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 449).

Уперше надруковано у виданні: Наукові записки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Радянське літературознавство». 1948. Кн. 9. С. 139–150.

996 ...перше прочитати Вашого роман... — Ідеться про роман (за визначенням автора — повість) А. Кримського «Андрій Лаговський» (Львів, 1905).

997 ...поїхала в Баку до чоловіка... — Згаданий Черняхівський Олександр Григорович (1869–1939) — громадський діяч, перекладач, член «Плеяди», лікар за фахом, згодом учений-гістолог; тоді отримав призначення в Баку. 1906 р. повернувся до Києва, де став прозектором, згодом приват-доцентом і професором кафедри гістології та ембріології Київського університету Св. Володимира.

Восени 1929 р. разом із дружиною, Л. М. Старицькою-Черняхівською, заарештований у справі СВУ. Згідно з вироком, обох вислали на п'ять років у м. Сталіно (нині — Донецьк).

998 Ідіосинкразія (пох. із грец.) — своєрідність, особливість.

999 Сироко — сильний теплий вітер із Сахари до країн Середземномор'я (Північної Африки та Південної Європи), несе велику кількість пилу та може досягати швидкості урагану.

1000 ...прийдеться тижнів на 2–3 поїхати за кордон... — Леся Українка планувала поїхати в Прагу: у грудні Ольга Косач мала народити свого первістка.

1001 ...проєктується аж три українські газети... — Ідеться про часописи «Громадське слово», «Праця» та «Хлібороб». Усі ці проєкти лишилися практично не реалізованими через цензуру, яка або зовсім заборонила видавати газету («Праця»), або погодила вихід лише кількох її номерів («Хлібороб»). Проєкт «Громадського слова» було реалізовано в щоденнику «Громадська думка».

«Громадська думка» — щоденна політична, економічна й літературна газета, яка виходила в Києві. У сигнальному примірнику від 31 грудня 1905 р. повідомлялося про тих, хто погодився дописувати в газету: В. Антонович, В. Винниченко, Б. Грінченко, М. Грушевський, Ол. Грушевський, Дніпрова Чайка, В. Доманицький, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, П. Житецький, С. Єфремов, К. Квітка, М. Коцюбинський, А. Кримський, В. Леонтович, М. Лисенко, Панас Мирний, І. Огієнко, Є. Чикаленко та ін. Видавцем і редактором було призначено В. Леонтовича, пізніше — Є. Чикаленка та М. Павловського. Вийшло 190 номерів «Громадської думки». Після її закриття в серпні 1906 р. газету відновлено під назвою «Рада».

«Хлібороб» — перша україномовна газета, що виходила в м. Лубни коштом української громади в листопаді — грудні 1905 р. Редакторами видання були брати Микола та Володимир Шемети, ідейно-політичним натхненником — М. Міхновський. Вийшло всього 5 номерів газети (четвертий — конфісковано, п'ятий — забороно цenzурою).

1002 ...до коттороїсь запряжуся... — Леся Українка планувала співпрацювати з редакцією газети «Праця» як штатний оглядач закордонної соціалістичної літератури (див.: Українка Леся. Лист до О. П. Косач (сестри) та М. Кривинюка від 19–20 грудня 1905 р. (1–2 січня 1906 р.)). Про це свідчать також анонси часопису, опубліковані в «Киевском слове», «Киевских откликах», «Киевской

газете». Вирізку з газети про вихід «Праці» та свою майбутню роль у ній Леся Українка надіслала рідним у Прагу (див.: Українка Леся. Лист до О. П. Косач (сестри) та М. Кривинюка від 23 листопада (6 грудня) 1905 р.).

1003 Андрій Лаговський — головний герой однойменного роману А. Кримського.

1004 Альфонс Марі Луї де Прат де Ламартін (1790–1869) — французький політичний діяч, письменник, представник романтизму.

1005 ...поета з такою героїчною поставою, як V. Гюґо... — Ідеться про Гюґо Віктора-Марі (франц. Victor-Marie Hugo) (1802–1885) — французького письменника, публіциста, громадського діяча.

1006 Стентор — один із персонажів «Іліади» Гомера, грецький воїн, сила голосу якого дорівнювала силі голосів п'ятдесяти воїнів. Вислів «стенторів голос» означає «дзвінкий і дужий голос».

1007 Неконсеквентність — непослідовність.

1008 Ціхи — знаки, мітки, прикмети, примітки.

1009 Вівісекція (від лат. *sectio* — розріз, операція) — дослід на живих тваринах, передбачає розтин тіла.

1010 ...«трошки багатенька»... — Цитата з української народної пісні «Лугом іду, коня веду...»:

«...Ой коли б ти, дівчинонько,
Трошки багатенька,
Взяв би тебе за рученьку,
Повів до батенька!»

«Ой коли б я, козаченьку,
Була багатенька,
Наплювала б я на тебе
Й на твого батенька!..»

1011 Мечников Ілля Ілліч (1845–1916) — учений-біолог, один із засновників порівняльної патології, еволюційної ембріології, імунології та мікробіології, творець наукової школи, член-кореспондент Петербурзької АН (1883), згодом лауреат Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини за праці про імунітет (1908).

1012 Ріхард фон Крафт-Ебінґ (1840–1902) — австрійсько-німецький психіатр, невропатолог, криміналіст, один із основоположників сексології.

1013 «Ах ты, воля моя, воля»... — російська народна пісня, складена на честь скасування кріпацтва 1861 р.

1014 «Амеона без музору» — перестановка літер у назві «Поема без розуму», яку жартома зробили герої роману А. Кримського.

1015 ...«тонкого» цитування з Надсона та Пушкіна... — Аполлон Шмідт, герой роману А. Кримського, цитував перефразовані рядки поезії «Только утро любви хорошо...» С. Надсона та епітафію «Покойся, милый прах, до радостного утра!» М. Карамзіна. Очевидно, помилково Леся Українка назвала серед авторів О. Пушкіна.

1016 Конфесіонали — сповідальні в костьолах.

1017 ...хотіла б присвятити її Вам... — Ідеться про драматичну поему «В катакомбах», присвячену А. Кримському.

1018 Ваших «Сассанідів» я ще не читала... — Ідеться про наукову працю А. Кримського «История Сасанидов и завоевание Ирана арабами. С указанием главных моментов литературной истории христиан-сириян и политической истории вассальных Ирану арабов и с прилож. отд. о Парфянском царстве и Аршакидах» (Москва, 1905).

1019 Такий кольорит я тільки на Акрополі бачила! — Згадано Афіньський (Атенський) акрополь — найвідоміший акрополь у світі (пагорб давньогрецького міста), розташований на пагорбі Акрополіс, де Леся Українка побувала 1902 р.

1020 ...нехай-но запряжусь в «обов'язки»... — Ідеться про роботу в газеті «Праця».

1021 Прóbувала в Петерб[урзі] виступити проти москалів-централістів... — Згадано невідому статтю-лист Лесі Українки щодо української автономії.

203. До О. Ю. Кобилянської

5 (18) листопада 1905 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 918).

Уперше надруковано у виданні: Хрестоматія критичних матеріалів. Посіб. для філол. ф-тів ун-тів та пед. ін-тів /упор. С. М. Шаховський. Т. 3. Вид. 2-е, переробл. та доповн. К., 1949. С. 105–106.

1022 ...чиюсь справу у Наум[енка] залагодити... — Леся Українка клопоталася виплатою О. Кобилянській гонорару за повість «Ніоба», опубліковану напередодні в журналі «Киевская старина» (1905. Кн. 6–9). Тоді видавцем часопису був В. Науменко.

1023 ...бачив народження російської «конституції»... — Ідеться про маніфест, підписаний російським імператором Миколою II 17 (30) жовтня 1905 р.

1024 ...вернувся в розбитий «чорною сотнею» Київ... — Восени 1905 р. у відповідь на царський маніфест, який уперше в російській історії проголошував цілу низку свобод, у багатьох містах імперії, зокрема й у Києві, прокотилися влаштовані за активної участі чорносотенців погроми. Було вбито, за даними тодішньої преси, від 800 до 4000 людей, приблизно 10 000 покалічено й поранено.

204. До О. П. Косач (сестри)

5 (18) листопада 1905 р. Київ

Подається за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 759. Місце зберігання автографа не встановлено.

Згідно з приміткою О. Косач-Кривинюк, лист дописано до спільної листівки Ользі від сестер Оксани та Ізидори (див.: там само).

205. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка

23 листопада (6 грудня) 1905 р. Київ

Подається за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 760–764. Місце зберігання автографа не встановлено.

Згідно з приміткою О. Косач-Кривинюк, до листа було додано вирізку з газети: «3 місяця грудня (декабря) має виходити щоденна соціал-демократична робітничка газета “ПРАЦЯ”. Газета видаватиметься при ближчій участі: В. Винниченка, Вітека, М. Ганкевича, М. Порша, І. Стешенка, Лесі Українки і інших. Газета має кореспондентів зі всієї України і із головних міст Росії і Західньої Європи. Підписна ціна: на 12 міс[яців]—5 р[ублів], на 6 міс[яців]—2 р[ублі] 50 к[опійок], на 3 міс[яці]—1 р[убль] 40 к[опійок], на 1 міс[яць]—50 к[опійок]. Адреса для зносин з редакцією і адміністрацією “Праці”—Київ, Паньковская, 8, д-ру Юркевичу. Редактор-видавець П. Дятлов» (див.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 764).

1025 ...невважаючи на «военное положение»... — Протягом грудня 1905—січня 1906 рр. військовий стан охопив 2/3 території Російської імперії, зокрема його було запроваджено в Києві.

1026 Найближчим поводом до цього «воєнного положення» послужив воєнний же бунт... — 18 листопада (1 грудня) 1905 р. в Києві озброєні солдати трьох рот саперної бригади (приблизно 800 осіб), очолювані підпоручиком Борисом Жаданівським, приєдналися до страйку робітників Південноросійського заводу. Урядові війська застосували зброю. Загальні втрати з обох сторін становили понад 250 осіб.

Жаданівський Борис Петрович (1885–1918) — учасник революції 1905–1907 рр., поранений під час страйку 18 листопада (1 грудня) 1905 р. Після одужання засуджений до каторги, яку відбував до амністії 1917 р. Оселився в Криму, де загинув у бою 1918 р.

1027 ...щось подібне, як у Севастополі... — Ідеться про Севастопольське повстання 1905 року — збройний виступ матросів Чорноморського флоту і солдатів Севастопольського гарнізону, робітників порту й морського заводу, що відбувся в період із 11 (24) до 16 (29) листопада 1905 р.

1028 «Киевлянин» (1864–1919) — київська газета консервативно-монархічного українофобського спрямування; редактор і видавець — Піхно Дмитро Іванович (1853–1913), журналіст, економіст, професор Київського університету Св. Володимира, один із лідерів чорносотенського «Союза русского народа», ідейний противник «українофільства» та «мазепинства», прихильник репресій проти революційно налаштованих мас.

1029 ...ваша М[арія] А[лександровна]... — Ідеться про Шарко Марію Олександрівну — знайому Лесі Українки; можливо, була родичкою М. Кривинюка.

1030 Матиця — громадське культурно-освітнє товариство в південно- та західнослов'янських країнах ХІХ — початку ХХ ст.

1031 ...яку напишете, така й добра буде. — Ідеться про майбутню статтю М. Кривинюка для щоденника «Громадське слово», в анонсі газети К. Квітка був заявлений як один із її авторів.

1032 ...вийдуть отим quasi явочним порядком десь у декабрі. — Ці сподівання не справдилися: обидві газети не вийшли. Щоправда, редактори «Громадського слова» обійшли цензуру й видавали свій часопис під іншими назвами — «Громадська думка», «Рада».

1033 Шемет Володимир Михайлович (1873–1933) — український громадсько-політичний діяч, активний член Братства тарасівців, позбавлений права проживати в Петербурзі та Києві, співзасновник Української народної партії (1902), приятель і соратник М. Міхновського, член Української Центральної Ради; тоді разом

із братом Миколою був видавцем і редактором газети «Хлібороб», став депутатом у Першій державній думі від Полтавської губернії (1905).

1034 «Вільна Україна» — літературно-політичний і популярно-науковий журнал, виходив у Санкт-Петербурзі 1906 р. Тоді Імператорська АН більшістю в один голос визнала існування української мови як самостійної, у столиці Російської імперії ненадовго відновилося видання періодики українською мовою, чим скористалися видавці часопису. До співробітництва запросили і Леся Українку. Від імені та за дорученням редакції запрошення передали усно Л. Мацієвич та Д. Дорошенко, які тоді перебували в Києві (див.: Дорошенко Д. *Сторінка зі спогадів. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія.* Кн. II. Нью-Йорк — Київ: Темпора, 2015. С. 304). Як наслідок, у перших із 6 номерів, що вийшли, з'явилася друком поема Лесі Українки «Одно слово» з підзаголовком «Оповідання старого якута» («Вільна Україна». 1906. № 1–2. С. 7–10). Невдовзі видання заборонили, редактора журналу А. Я. Шабленка заарештували.

Шабленко Антон (Антін) Якович (1872–1930) — український поет і прозаїк, журналіст, видавець, член літературного об'єднання «Плуг». Як письменник дебютував 1893 р. у львівському журналі «Зоря». 1898 р., рятуючись від переслідувань за організацію страйку в Харкові, переїхав у Петербург, де активно займався видавничою (часопис «Вільна Україна») та літературною діяльністю. Арешт, ув'язнення, перебування на нелегальному становищі суттєво підірвали здоров'я митця. Після довгих років хвороби А. Шабленко помер 24 травня 1930 р. в Ленінграді (нині — Петербург, РФ).

1035 Щодо сполучення Р. У. П. з С.-Д... — Із відходом від самостійницьких позицій РУП уже з 1903 р. почала все більше набирати характеру соціал-демократичної партії. У грудні 1904 р. під час спроби провести у Львові свій II з'їзд партія остаточно розпалася. Частина її членів під керівництвом М. Меленського на початку 1905 р. утворила Українську соціал-демократичну спілку, а інша (до очільників належали В. Винниченко, С. Петлюра та М. Порш) у грудні того ж року трансформувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), яка згодом відіграла величезну роль у розгортанні українського національно-визвольного руху.

1036 [Івана] М[атвійовича] про рукопись я ще не питала... — Згадано І. Стешенка та, ймовірно, рукопис однієї з брошур Групи УСД.

1037 ...спровадьте мені «В[ільну] спілку»... — Ідеться про брошуру «Вольный Союз— Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы» за редакцією М. П. Драгоманова (Женева, 1884), що стала першим модерним конституційним проектом і програмним документом політичного товариства в межах Російської імперії.

1038 ...справозданя з'їзду соц[іял]-дем[ократичної] партії в Брюнні... — Тобто матеріали VII з'їзду СДРПА, що відбувся 11–16 (24–29) вересня 1899 р. в Брні (Брюнні) за участі 2 делегатів від УСДП — М. Ганкевича та Р. Ярославича. На загальному з'їзді було ухвалено програму партії з національного питання. Її суть полягала в наданні австрійським народам національно-територіальної автономії в складі імперії з забезпеченням широких прав національним меншинам.

206. До С. О. ЄФРЕМОВА

1 (14) грудня 1905 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 57).

Уперше опубліковано у виданні: Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Третяченко, Л. Шалагіної. Київська старовина. 1996. № 6. С. 21–31.

1039 Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) — відомий український композитор, піаніст, диригент, педагог, збирач пісенного фольклору, культурно-громадський діяч; приятель родини Косачів, тоді їхній сусід у Києві.

1040 Дурдуківський Володимир Федорович (1874–1938) — український громадський діяч, літературний критик, постійний співробітник журналу «Киевская старина», мовознавець (1919 р. був редактором Правописно-термінологічної комісії при Українській академії наук), один із організаторів видавництва «Вік» та київської «Просвіти», згодом директор Першої української гімназії (1917); близький приятель С. Єфремова, брат його дружини. Уперше заарештований 1929 р. у справі СВУ, вдруге — 1937 р. Розстріляний 16 січня 1938 р. за вироком «особливої трійки».

1041 ...того культурно-освітнього товариства... — Ідеться про Київське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка, зареєстроване 26 травня 1906 р. Згодом до ради цієї організації ввійшли Б. Грінченко (голова), В. Дурдуківський (скарбник), С. Єфремов, Л. Косач (Леся Українка) (товариш голови), О. Косач (Кривинюк),

М. Левицький, В. Степанківський, С. Шемет (тимчасовий секретар). У листопаді 1906 р. при товаристві діяло 5 комісій (видавнича, бібліотечна, артистична, шкільно-лекційна, музейна). Київська «Просвіта» тоді налічувала понад 250 осіб. До 1910 р., коли на підставі постанови Київського губернського присутствія функціонування товариства було припинено, кількість його членів зросла втричі.

1042 Бердяев Сергій Олександрович (псевдонім Обухівець, С. Київський; 1860–1914) — український письменник, літературний критик, перекладач-поліглот, мистецтвознавець, театральний оглядач, журналіст, публіцист, редактор і засновник кількох київських часописів («Справедливість» (перейменовано в «Киевскую зарю»), «Свободный труд» (пізніша назва «Работник»)); 4 роки вивчав медицину за кордоном, але не закінчив курс навчання, старший брат філософа Миколи Бердяєва, двоюрідний брат С. Подолинського, знайомий Лесі Українки.

207. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка

8 (21) грудня 1905 р. Київ

Уперше опубліковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 764–766. Місце зберігання автографа не встановлено. Подано і датовано за першодруком.

1043 Поздоровляю вас з маленьким «громадянином»... — 5 (18) грудня 1905 р. у Празі в О. П. Косач і М. В. Кривинюка народився син, якого назвали Михайлом на честь покійного старшого сина Косачів.

1044 ...редактор «Праці» вже в тюрму попався... — Ідеться про Дятлова (Дятліва) Петра Юрійовича (Єгоровича) (1883–1937) — українського публіциста, перекладача, редактора. Навчався в Ніжинській гімназії, Петербурзі (належав до української Громади), Москві. Повернувшись в Україну, брав участь у діяльності РУП і УСДРП. Від кінця листопада 1905 р. майже рік перебував у Лук'янівській в'язниці. 1908 р. знову заарештований і висланий за межі Російської імперії. Жив за кордоном, 1925 р. знову повернувся в Україну. 23 березня 1933 р. заарештований у справі Української військової організації, відбував покарання на Соловках. Розстріляний 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох (Карелія, Російська Федерація).

1045 ...головно через І[вана] М[атвійовича]... — Тобто І. Стешенка.

1046 ...заснувати «культурно-освітнє безпартійне товариство»...— Ідеться про київську «Просвіту».

1047 ...з інших тільки я та ще один... — Очевидно, С. Бердяєв.

1048 «Киевские отклики» — щоденна літературно-політична, економічна та громадська російськомовна газета, виходила в Києві впродовж 1898–1906 рр.; серед співробітників — Симон Петлюра, Сергій Єфремов, Богдан Кістяківський, Михайло Могилянський, Іван Стешенко та інші.

1049 «Первая ласточка украинского шовинизма» — Ідеться про статтю І. Стешенка, надруковану в газеті «Киевские отклики» у відповідь на публікацію про мітинг українців, що відбувся в Петербурзі («Хлібороб», грудень 1905 р.). І. Стешенко гостро розкритикував ідейні акценти «Хлібороба» з позицій інтернаціональної соціал-демократії, захищаючи російський народ і російську інтелігенцію як непричетних до терору проти українців, який проводив уряд Росії. Це глибоко вразило Леся Українку та дало підстави так гостро висловитися про автора.

1050 Чи він гідний «своей старшей сестры Бетси»? — Цитата з роману Чарльза Дікенса «Життя Девіда Коперфілда, розказане ним самим» (1849); Бетсі Тротвуд — тітка батька, бабуся головного героя книги.

1906

208. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка

19–20 грудня 1905 р. (1–2 січня 1906 р.). Київ

Уперше опубліковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 766–767. Місце зберігання автографа не встановлено. Подано і датовано за першодруком.

1051 ...не уподобитись євангельським «сплящим девам». — Леся Українка згадує «Притчу про десять дів», яку розповів Ісус Христос (Євангеліє від Матвія). У ній серед іншого йдеться про небачливих, безтурботних людей, які знають про наближення суду Божого, але не готуються до нього.

1052 ...з «Рівноправністю» є децю роботи. — Тоді під впливом революційних подій розгорнувся й жіночий рух. 1905 р. почав діяти Всеросійський союз рівноправності жінок — перша жіноча

політична організація, головною метою якої була боротьба за політичне рівноправ'я. На території України працювало кілька відділень товариства: Катеринославське (нині м. Дніпро), Київське, Харківське, Херсонське, Олександрівське (сучасне м. Запоріжжя), Одеське та два Полтавські. «Рівноправки» (так скорочено називали прихильниць рівноправності в Російській імперії) масово подавали колективні заяви, звернення до з'їздів земських діячів із вимогою рівноправності. На початку 1906 р. в Києві діяла невелика громадка прихильниць цього руху, але восени вона розрослась у справжню українську жіночу спілку за рахунок слухачок Вищих жіночих курсів.

1053 Харківське Товариство для поширення в народі грамотності (Харківське товариство грамотності) — організація української інтелігенції (приблизно 800 членів), заснована 1869 р. при Харківському університеті з метою поширення освіти серед народу. За час існування (до 1920-х років) товариство відкрило в місті кілька народних, жіночу, ремісничу, декоративно-малювальну та чотири недільні школи; заснувало бібліотеки, читальні, Народний дім; займалося видавничою діяльністю. Охопило роботою навіть кілька повітів Харківської губернії.

1054 Київське товариство грамотності — народно-просвітня організація, що виникла в Києві 1882 р. з офіційного дозволу «для елементарної просвіти народу». На початковому етапі було створено лише мережу недільних шкіл. Робота активізувалася, коли товариство очолив В. Науменко (1898): почали працювати видавнича та шкільна комісії, бібліотеки, було збудовано та відкрито Народний дім. 1906 р. організація налічувала понад 600 дійсних членів.

1055 Піхністи — однодумці Д. І. Піхна, прихильника репресій і чорносотенної політики русифікаторства українського народу.

1056 ...збирається податися під іншою фірмою. — Газета почала виходити під назвою «Громадська думка», потім — «Рада».

1057 «Рідний край» — український громадсько-політично-економічний, літературно-науковий та популярно-освітній часопис, який виходив у Полтаві (1905–1907), Києві (1907–1914), Гадячі (1915–1916). Перший номер з'явився 24 листопада (7 грудня) 1905 р. коштом полтавської громади за ініціативи Миколи Дмитрієва та Григорія Коваленка. 1906 р., на запрошення фундаторів, до редколегії журналу ввійшла Олена Пчілка, від березня 1907 р. вона стала його редакторкою-видавчиною.

1058 ...я вже дала туди одну драм[атичну] поему... — Згадано драматичну поему «В катакомбах» («Рідний край». 1906. № 19. С. 2–8).

1059 «Культурно-освітнє» товариство... — Київська «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

1060 [Іван] М[атвійович] казав, щоб «поему» придержати... — Імовірно, ідеться про рукопис соціал-демократичної брошури.

1061 Радзивилів — залізнична станція, тоді митниця на кордоні з Австро-Угорщиною; нині місто Радивилів — районний центр Рівненської обл.

1062 ...як же там маленьке... — Ідеться про новонародженого сина Кривинюків.

209. До А. Ю. Кримського

27 січня (9 лютого) 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 450). Кінець листа не зберігся.

Уперше опубліковано в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 325–329. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 517–519.

1063 ...частину його Ви сами тепер написали... — Згаданий лист А. Кримського до Лесі Українки не зберігся.

1064 ...нібито й я якось належу до Ваших «критико-біографів»... — Очевидно, А. Кримський у листі не погодився з думкою Лесі Українки щодо його роману «Андрій Лаговський». Зараховуючи письменницю до своїх «критико-біографів», навіть вигадав для цього термін «автобіографоманія».

1065 ...за поведіння того чоловіка, що одержав од Вас кращу частину думі... — Згадано головного героя однойменного твору А. Кримського «Андрій Лаговський».

1066 Тепер ще дещо про мої «Катакомби». — Тобто про драматичну поему «В катакомбах».

1067 А тепер ся річ буде Вашою... — Драматичну поему «В катакомбах» опубліковано з присвятою: «Посвята шановному побратимові А. Кримському».

1068 Я не приймаю теорії Толстого... — Ідеться про Толстого Льва Миколайовича (1828–1910) — класика російської літератури, публіциста, релігійного мислителя, філософа, чий погляд лягли в основу нової релігійно-моральної течії — толстовства.

1069 Аберация (пох. від лат. *aberrare*)— відхилення від норми, провина, похибка.

1070 Аницеллодея— героїня драматичної поеми Лесі Українки «В катакомбах».

210. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка

4 (17) лютого 1906 р. Київ

Уперше опубліковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 770–771. Місце зберігання автографа не встановлено. Подано і датовано за першодруком.

1071 Бобрік (Аляльо, Бобринятко, Ліленятко, Лілік, Лілінятко, Ліцик, Люнька, Лютик, Лютя, Маленьке, Малютик, Михалко, Михалюнка, Михалюнка-Люнка, Михалюньо, Михаль, Михальо, «Ні-ні», Тюсінька, Тюсіня, Утоніка-Лютоніка, Утонька, Утя, Утятко)— Кривинюк Михайло Михайлович (1905–1993)— син Ольги Косач та М. Кривинюка, племінник Лесі Українки; згодом навчався в Катеринославському комерційному училищі та Київському політехнічному інституті, інженер за фахом, працював в Уральському проектному відділенні «Союзтранспортпроекту», мешкав у Свердловську (нині Єкатеринбург, Російська Федерація).

Назва Бобрік (Бобринятко) походить від слів дитячої народної пісеньки «Ой ти, старий бобре...»:

Ой ти, старий бобре,
заховайся добре,
бо я хорти маю,
на поле пускаю.
— А я звинусь, обернусь —
хортів твоїх не боюсь!

У родині Косачів натомість дітям співали: «А ти, малий бобре, заховайся добре, бо я хортів маю, на тебе пускаю!».

1072 Кореспонденцію, Михалю, я давно передала (другого дня), але щось вона не з'являється. — Ідеться про допис М. Кривинюка в газету «Громадська думка».

1073 ...«Киевск[ие] откл[ики]» закрито і редактора в тюрму посаджено... — Ідеться про Василенка Миколу Прокоповича (1866–1935)— українського громадсько-політичного діяча, історика держави та права, редактора часопису «Киевские отклики» протягом 1905 р., журналіста; згодом член Української Центральної Ради,

куратор Київського шкільного округу, член Київського товариства старожитностей і мистецтв, 1918 р. виконувач обов'язків отамана Ради міністрів, міністр освіти, другий президент Української АН. Заарештований у березні 1924 р., звинувачений у створенні контрреволюційної організації. Після оголошення вироку (10 років в'язниці) амністований і звільнений, але не виправданий і позбавлений права обіймати керівні посади. Тоді був заарештований і протягом двох тижнів перебував у в'язниці.

1074 ...пішли ми на іменини до Оксани... — Згадано Оксану Стещенко.

1075 ...прийшли ще й незвані... — Ідеться про жандармський обшук в оселі Стешенків, який відбувся 24 січня (6 лютого) 1906 р., під час святкування дня народження Оксани Стещенко, на яке зібралися всі члени родини Старицьких, Черняхівських, Косачів та ін.

1076 Треба «начитуватись» для статті про «новітні утопії»... — Очевидно, ідеться про статтю «Утопія в белетристиці», опубліковану в часописі «Нова громада» (1906. № 11. С. 13–32; № 12. С. 42–65).

211. До О. Ю. Кобилянської

26 лютого, 3 березня (11, 16 березня) 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 919).

Уперше надруковано без графічних ілюстрацій у виданні: Хрестоматія критичних матеріалів. Посіб. для філол. ф-тів ун-тів та пед. ін-тів /упор. С. М. Шаховський. Т. 3. Вид. 2-е, переробл. та доповн. К., 1949. С. 106. Повний текст уперше опубліковано у виданні Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 272–275.

1077 А комусь би пора до «санаторії на Новім Світі»... — Згадано оселю Кобилянських на вул. Новий Світ, 61 у Чернівцях, яку Леся Українка називала санаторієм за можливість розслабитися, зняти нервове напруження, набратися сили та повернутися до повноцінного життя.

1078 ...редакція просить його переклад «Ткачів» Гауптмана... — Український переклад драми Г. Гауптмана «Ткачі», над яким Лариса Косач працювала з перервами протягом 1899–1901 рр., до друку в журналі «Вільна Україна» не потрапив: часопис невдовзі заборонили, останні номери було конфісковано.

1079 ...збірника на честь Когось... — Тобто альманаху «За красою».

1080 ...має 5 напочатих поем... — Можливо, згадано поеми «У пущі» (1897–1909), «Кассандра» (1903–1907), «Віла-посестра»

(1901–1911), «Осіння казка» (роботу розпочато 1905 року), «Три хвилини» (1905–1906).

1081 ...З нескінченні повістки... — Серед незавершених, імовірно, є твори, автографи яких не датовано («Помилка», «А все-таки прийді!»), «Очі»), можливо, також «Ненатуральна мати», «З людської намови».

1082 ...«Пародія» Маковея в «Шершні»... — Ідеться про гумористичний переспів О. Маковея поезії Т. Г. Шевченка «У тієї Катерини», передрукований «Шершнем» (1906. № 8. 24 лют.) після публікації в газеті «Буковина» (1901).

«Шершень» — щотижневий український гумористично-сатиричний журнал, виходив у Києві протягом січня-липня 1906 р., а також упродовж 1908–1911 рр.

1083 Чи хтось читав його історичну повість? — Ідеться про повість О. Маковея «Ярошенко», опубліковану в Львові 1905 р. в журналі «Руслан» та окремою книгою.

1084 ...один його найлютіший критик... — Тобто С. Єфремов.

1085 ...той, кого вкупи з Вами так зганьбив оцей критик... — Ідеться про Г. Хоткевича, який у січні 1906 р. емігрував у Галичину.

212. До О. П. Косач (матері)

26 березня (8 квітня) 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 218).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 47–49. У 12-томному виданні 1975–1979 рр. опубліковано з купюрою: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 12. С. 159–161.

1086 Макаренко Андрій (Андрушка) — земляк Олени Пчілки, юнак із Гадяча.

1087 ...одв'язалась я вже від того «Лес шумит»... — Леся Українка редагувала переклад повісті «Лес шумит» В. Г. Короленка, надрукований у журналі «Зоря» 1906 р. (№№ 5–6, 7–8).

1088 ...автор хоче скористати... — Ідеться про українського поета й перекладача Гаврилюка Максима Івановича (1876–1928), відомого в літературі під псевдонімом Вдовиченко.

1089 Оппоков Іван Костянтинівич — перекладач, редактор і видавець часопису «Зоря», юрист за фахом, мешкав у Москві; 1906 р. також анонсував у пресі вихід у Москві газети «Україна», проте не отримав дозволу на її друк.

1090 «Зоря»—ілюстрований тижневий літературно-мистецький журнал, виходив українською мовою на початку 1906 р. в Москві.

1091 ...передмови до своєї граматики...—Ідеться про передмову «Вступне слово [про походження назв «Мала Росія» та «Україна»]» А. Кримського до «Практического курса для изучения малороссийского языка (Практичного курсу для вивчення української мови)», який журнал «Зоря» публікував частинами впродовж усього існування часопису (№№1–2, 3–4, 7–8).

1092 Статті своєї я сі дні не зачіпала...—Згадано статтю Лесі Українки «Утопія в белетристиці».

1093 ...про Черн[ишевського] сказано в мене коротко...—Ідеться про російського публіциста й письменника Чернишевського Миколу Гавриловича (1828–1889), у статті «Утопія в белетристиці» Леся Українка аналізувала його твір «Що робити?».

1094 ...в страсну п'ятницю...—Тобто 31 березня (13 квітня) 1906 р.

1095 ...просьбу Людм[или] Мих[айлівни]...—Ідеться про Л. М. Драгоманову.

1096 ...про тую ж таки книжку юбілейну...—Імовірно, ідеться про 30-літній ювілей літературно-наукової діяльності М. Драгоманова і книгу, присвячену йому.

1097 ...про листи дядькові до бабушки...—Ідеться про листи М. П. Драгоманова до матері—Драгоманової Єлизавети Іванівни (1821–1895), бабусі Лесі Українки.

1098 ...ми з Гусьом...—Тобто з Ізидорою Косач.

1099 Палажка—служниця Косачів у Києві.

1100 Радує мене полтавський народ...—Імовірно, ідеться про звернення полтавського земства до міністра внутрішніх справ Російської імперії П. М. Дурново щодо дозволу на збір коштів на спорудження в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку, 13 (26) квітня 1906 р. такий дозвіл було отримано.

1101 На страсну середу...—Тобто 29 березня (11 квітня) 1906 р.

1102 ...кінчати «закладни» Тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка]...—згадано Київське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

1103 ...спеціально для записування дум.—К. Квітка мав намір записати на фонограф народні думи з голосу М. Кравченка, згодом цей задум було реалізовано за допомогою Лесі Українки та Ф. Колесси.

1104 Кравченко Михайло Степанович (1858 (1859)—1917)—український кобзар із Великих Сорочинців на Полтавщині, знайомий

етнографа Опанаса Сластіона; тоді об'їздив із кобзою Одесу, Ялту, Харків, виступав на запрошення Імператорського географічного товариства в Петербурзі.

1105 ...списав думи «на злість» Х[откевичу]... — Ідеться про Г. Хоткевича, який іще зі студентських часів записував народні думи від кобзарів, а згодом як бандурист побував із гастролями в майже всіх великих містах України. 1902 р. на XII Археологічному з'їзді організував виступ кобзарів і приготував доповідь, яка мала вирішальне значення для подальшого розвитку кобзарського мистецтва в Україні.

213. До О. Ю. Кобилянської

27 квітня (10 травня) 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 920).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 1. С. 179–181.

1106 Хтось дякує комусь за посилку... — Ідеться про бандероль, у якій був рукопис перекладу драми Г. Гауптмана «Ткачі».

1107 ...поздоровити п[анів] Стоцьких... — Згадано родину С. Й. Смаль-Стоцького; до 1918 р. мешкала в Чернівцях.

1108 Вікт — харчі, їжа.

1109 Арсенік — лікарський засіб на основі миш'яку.

1110 Репарація — відновлення.

1111 Як мені шкода бідного Сімовича! — Тоді у В. Сімовича лікарі діагностували легеневу хворобу.

1112 ...перший парламент відкривається... — Ідеться про Першу державну думу (Державну думу першого скликання) — законодавчий орган Російської імперії, який з'явився внаслідок революції 1905–1907 рр., нижня палата парламенту.

214. До А. Ю. Кримського

5 (18) травня 1906 р. Київ

Подається за автографом, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (Ф. XXXVI. Од. зб. 318).

Уперше надруковано у виданні: «Радянське літературознавство». 1965. № 6. С. 81–82.

1113 ...як там справа з тими відбитками перекладу Євангелія... — Ідеться про україномовний переклад Нового Завіту, здійснений 1861 р. Морачевським Пилипом Семеновичем (1806–1879). Його книга «Четвероєвангеліє» побачила світ лише навесні 1906 р. Позаяк тираж Московської синодальної друкарні вмить розійшовся, видавці продовжили додрукування.

215. До О. Ю. Кобилянської

30 травня, 3 червня (12, 16 червня) 1906 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 917).

Датовано за змістом, рік написання уточнено й виправлено на підставі згадки про Михайлика Кривинюка (Лілінятку пів року). В автографі, очевидно, помилково лист датовано 30.V.1905.

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 306. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 503–504.

1114 ...справа з «Землею» може влагодитись... — О. Кобилянська цікавилася можливістю надрукувати в журналі «Киевская старина» повість «Земля».

1115 Пані Стоцька — Смаль-Стоцька (з дому Заревич) Емілія Михайлівна.

1116 Прому сказати Св[ятій] Анні... — Тобто матері О. Кобилянської.

1117 «Листи з Буковини» — стаття О. Маковея («Громадська думка». 1906. № 43 (24 лютого (9 березня). С. 2), після виходу якої на сторінках різних періодичних видань було опубліковано низку виступів проти автора. Особливо загострилися взаємини з буковинськими національно-культурними діячами.

1118 ...давно початі поеми драматичної з часів французької революції... — Ідеться про діалог «Три хвилини» («Нова громада». 1906. Кн. 10. С. 4–20).

216. До Б. Д. Грінченка

22 липня (4 серпня) 1906 р. Зелений Гай

Подається за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-8865, М-275). Лист, адресований Б. Д. Грінченкові

насамперед як голові київського товариства «Просвіта», надісланий разом із запискою Ольги Косач (сестри):

«Шановний добродію, коли б прийшлося де-небудь чи то з приводу бібліотеки, чи то з якого іншого приводу офіційно записувати мене, то прошу не писати мене Косач-Кривинюк, як то було написано в «Гром[адській] Думці» з приводу перших зборів «Просвіти», а просто Косач, бо ми з чоловіком не вінчані і значить я его імені не ношу і навіть не маю права носити, а через те в офіційному документі так писати зовсім не до речі, бо се було б незаконно.

До листа сестри додаю, що я радо візьму на себе бібліотеку, коли се шановні радники зважать за найвигідніше.

Щиро поважаюча Вас

Ольга Косач»

Уперше надруковано у виданні: «Радянське літературознавство». 1965. № 6. С. 82.

1119 Левицький Модест Пилипович (1866–1932) — український громадсько-політичний діяч, письменник, педагог, композитор, перекладач, один із засновників Української радикальної партії (згодом — Українська радикально-демократична партія), лікар за фахом, близький приятель родини Косачів; тоді директор фельдшерської школи і притулку для покинутих дітей у Києві, член редколегії газети «Громадська думка» та Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

217. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

19 вересня (2 жовтня) 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 217).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 49–52.

1120 Ну, і діла ото з «Рідним Краєм»! — Тоді Олена Пчілка увійшла до редколегії часопису «Рідний край», отримавши запрошення до співпраці від редактора-видавця журналу М. А. Дмитрієва; згодом, у березні 1907 р., вона замінила його на цій посаді.

Дмитрієв Микола Андрійович (1867–1908) — український громадсько-культурний діяч, публіцист, видавець, адвокат за

фахом (вів справи О. П. Косач (матері) щодо її спадщини в Гадячі після смерті Є. І. Драгоманової).

1121 «Рада» (1906–1914) — щоденна україномовна громадсько-політична, економічна та літературна газета, наступниця забороненої цензурою «Громадської думки».

1122 Коли «Р[ідний] К[рай]» постраждає за Кропивн[ицького] і Мирного... — Журнал «Рідний край» був на межі закриття через публікацію п'єси М. Кропивницького «Скрутна доба» (1906. №№ 29–32, 34) та поезії Панаса Мирного «На відкриття пам'ятника першому українському письменникові Іванові Котляревському» (1906. № 36).

1123 ...у Людм[или] Мих[айлівни] ослабла скарлатиною одна з дівчат Зелінських... — Очевидно, ідеться про родину приятельки Л. М. Драгоманової.

1124 Брежкова Фросина Трохимівна (1890–1946) — хатня робітниця Косачів у Києві від осені 1906 р., няня М. М. Кривинюка, уродженка с. Деревичі на Волині, дочка лісника в Колодяжному; восени 1912 р. переїхала із сім'єю Ізидори Косач-Борисової у Могилів-Подільський.

1125 Горина — служниця Косачів у Зеленому Гаю, уродженка Полтавщини.

1126 Дмитрук (із дому Пиріг) Варвара Йосипівна (1872–1964) — багаторічна покоївка Косачів родом із Колодяжного, у волинсько-му маєтку лісником працював її чоловік.

1127 ...на Микосеве «новосілля» ходив... — Тоді Микола Косач ви-наймав у Києві окреме помешкання.

1128 ...вони з Дорою таки щодня туди вчашають... — Восени Ізидора Косач вступила на сільськогосподарський факультет Київського політехнічного інституту імператора Олександра II, який від 1906 р. почав приймати жінок.

1129 Приїхав Юрко Приходько... — Тобто Ю. Тесленко-Приходько.

1130 «Оля» — Тесленко-Приходько (з дому Бронштейн) Ольга, перша дружина двоюрідного брата Лесі Українки Юрія.

1131 П[етро] В[асильович]... — Тобто П. В. Тесленко-Приходько.

1132 ...як «два Аякси»... — Аякс Теламонід і Аякс Оїлід — товариші, що боролися пліч-о-пліч у ході Троянської війни, герої поеми «Одіссея» Гомера; у переносному значенні — вірні друзі.

1133 Інсепараблі (від франц. *inseparably*) — нерозлучні.

1134 ...дякує за переслані листи... — Ідеться про листи до М. Кривинюка, які надійшли в Зелений Гай після його від'їзду.

218. До О. Ю. Кобилянської

25 вересня (8 жовтня) 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 921).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 1. С. 181–183.

1135 ...як тільки одержала сумну звістку...—4 (17) вересня 1906 р. померла мати письменниці—Кобилянська Марія Йосипівна.

1136 ...отримала таку звістку про свого старшого брата...—Ідеться про смерть Михайла Косача (1903).

1137 ...її молодший син...—Згадано Антона Борисовича Шимановського.

1138 ...татко отримав посаду на Волині...—Восени 1906 р. з відставкою генерал-губернатора Драгомирова і призначенням нового очільника П. А. Косач повернувся на попередню посаду до Ковеля.

219. До А. Ю. Кримського

Кінець 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 453).

Датовано орієнтовно—за змістом на підставі згадки про Різдво, яке святкуватимуть незабаром («може, об Різдві Ваші учні або які знайомі, напр[иклад] кияне з московських студентів, допомогли б перевезти дещо»).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Збір. творів* у 12 т. Т. 12. С. 173–174.

1139 «Україна дасть собі раду»—обігрування історичної фрази «Італія дасть собі раду», яку 1848 р. виголосив Карл Альберт, сьомий король Сардинського королівства в 1831–1849 рр., відмовляючись від допомоги інших країн.

Літературно-художнє видання

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Повне академічне зібрання творів

У чотирнадцяти томах

Том 13

Листи

(1902–1906)

Редактор тому Юрій Громик
Випускова редакторка Оксана Плаксії
Коректура Юлія Підмогильна
Художня концепція Ростислав Лужецький
Дизайн обкладинки Віталіна Лопухіна
Дизайн макета Микола Ковальчук
Верстка Віталій Бугара

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Адреса: просп. Волі, 13, Луцьк, 43025, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7197 від 24.11.2020 р.

Родина шрифтів «Literata» (OFL).

Формат 60×90^{1/8}. Ум. друк. арк. 39.

Підписано до друку 18.01.2021.

Зам. №77 від 18.01.2021.

Наклад 1500 прим.

Надруковано ТОВ «Типографія “Від А до Я”»

Адреса: вул. Вишняківська, 7-А, кв. 63, Київ, 02140, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1844 від 11.06.2004 р.

Видано на замовлення Державної установи

«Український інститут книги»

Українка Л.

- У45** Повне академічне зібрання творів: у 14 томах.
Том 13. Листи. 1902–1906 /
ред. Ю. Громик; упоряд. В. Прокіп (Савчук);
комент. В. Прокіп (Савчук), В. Агеева. —
Луцьк: Волинський національний університет
імені Лесі Українки, 2021. — 616 с., 8 с. іл.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-728-8 (Т. 13)

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

У том 13 включено листи Лесі Українки за 1902–1906 роки, збережені в оригіналах, копіях чи першодруках.

УДК 821.161.2'05-6

AY